

**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ**

УТВРЂЕЊА И ФОРТИФИКАЦИЈЕ НА ТЛУ БАНАТА ОД 10. ДО 16. ВЕКА

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф. др Ђура Харди

Кандидат: Мр Золтан Чемере

Нови Сад, 2016. године

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број: РБР	
Идентификациони број: ИБР	
Тип документације: ТД	Монографска документација
Тип записа: ТЗ	Текстуални штампани материјал
Врста рада: ВР	Докторска дисертација
Име и презиме аутора: АУ	Мр Золтан Чемере
Ментор: МН	Др Ђура Харди, ванредни професор
Наслов рада: НР	Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. до 16. века
Језик публикације: ЈП	Српски
Језик извода: ЈИ	Српски, енглески
Земља публикавања: ЗП	Србија
Уже географско подручје: УГП	Војводина
Година: ГО	2016.
Издавач: ИЗ	Ауторски репринт
Место и адреса: МА	21000 Нови Сад, Србија Др Зорана Ђинђића 2
Физички опис рада: ФО	360 страна, 4 мапе, величина фонта 12, проред 1,5
Научна област: НД	Историја
Научна дисциплина: НД	Медијевистика, општа историја средњег века
Предметна одредница, кључне речи: ПО	Тврђаве, фортификације, Банат, средњи век, средњовековна Угарска, Србија

УДК	
Чува се: ЧУ	Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Важна напомена: ВН	
Извод: ИЗ	<p>Предмет истраживања ове докторске тезе представља врло значајну област историографије и медијавистике. Наиме, утврђења и фортификације су незаобилазни, базични елемент сваке средњовековне политичке, социјалне, војне и економске структуре те детерминанта њеног постојања и организације. Предмет истраживања је стога усмерен на историографски приказ развоја средњовековних утврђења/градова (<i>castrum regalis, castrum</i>) и других фортификација (кастелума, утврђених трговишта те других утврђених објеката типа племићких курија, верских средишта итд) на заокруженом географском простору Баната, између река Тисе, Дунава и Мориша те планинског венца Карпата. Предмет истраживања је тим релевантнији у савременом компаративистичком историографском приступу, јер се приказана област данас простире на три земље, Србију, Румунију и Мађарску. У свом дијахроном приступу тема прати постојање утврђења и фортификација од 10. до средине 16. века, односно у политичким оквирима, настанка Краљевине Угарске у словенском јужнопанонском миљеу и свих ранијих наслеђа, до епохе османлијског продора у Европу и хришћанско-турских сукоба. Предмет истраживања су утврђења и фортификације у писаним – дипломатичким и наративним изворима, као и у анализи резултата истраживања археологије као помоћне историографске науке.</p>

	<p>Даље, њихово историјско-географско позиционирање (убикација), топонимија и хронологија настанка, класификација, односно одређивање статуса и конкретне функције у контексту војне и политичке историје, средњовековних путних комуникација, државне организације (жупанија), етничких и културолошких померања на реченом историјском простору.</p>
<p>Датум прихватања теме од стране НН већа: ДП</p>	<p>11.09.2015.</p>
<p>Датум одбране: ДО</p>	
<p>Чланови комисије: КО</p>	<p>Др Ђура Харди, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад (ментор) Др Ненад Лемајић, редовни професор, Филозофски факултет, Нови Сад Др Снежана Божанић, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад Др Борис Стојковски, доцент, Филозофски факултет, Нови Сад Др Дејан Р. Радичевић, доцент, Филозофски факултет, Београд</p>

**UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY**

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	PhD thesis
Author: AU	Zoltan Čemere, MSc
Mentor: MN	Đura Hardi, PhD, Associate Professor
Title: TI	Forts and fortifications on the territory of Banat region from 10th to 16th century
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	Serbian, English
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2016
Publisher: PU	Author's re-print
Publication place: PP	21000 Novi Sad, Serbia, dr Zorana Đinđića 2
Physical description: PD	360 pages, 4 maps, font size 12, line spacing 1,5
Scientific field: SF	History
Scientific discipline: SD	Medieval studies, General history of the Middle Ages
Subject, Key words: SX	Forts, fortifications, Banat, the Middle Ages, medieval Hungary, Serbia

UDK	
Holding data: HD	University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Note: N	None
Abstract: AB	<p>The subject of research study of this PhD thesis covers a very important field in historiography and medieval studies. Namely, forts and fortifications are an unavoidable, basic element of each political, social, military and economic medieval structure, as well as a determinant of its existence and organization. The concern of the study is therefore aimed at historiographic presentation of development of medieval forts/towns (castrum regalis, castrum) and other fortifications (castles, fortified market-towns as well as other fortified structures, such as country manor houses, religious centres etc.) on the whole geographic territory of Banat region between the Tisa, Danube and Maros rivers and the Carpathian mountain range. The subject of the research study is relevant even more so in the contemporary comparative historiographic approach because the presented territory stretches today in three countries: Serbia, Romania and Hungary. A diachronic approach to the subject enables tracking the existence of forts and fortifications from 10th to mid-16th century, that is, in the political contexts of emergence of the Kingdom of Hungary in the south Pannonian Slavic milieu and all preceding legacies, all the way to the time of Ottoman burst into Europe and Christian-Turkish conflicts. The subject of the study are forts and fortifications in written sources – diplomatic and narrative, as well as those in the analysis of exploration results of archeology as an auxiliary historical science. Furthermore, the study deals with their historical and geographic positioning (ubication), toponymy and chronology of</p>

	<p>construction, classification i.e. determination of the status and actual function in the military and political history contexts, medieval road communications, organization of the state (district – ”županija”), ethnic and culturological moves on the previously mentioned historical territory.</p>
<p>Accepted by the Scientific Board on: ASB</p>	<p>11 September, 2015</p>
<p>Defended on: DE</p>	
<p>Thesis Defend Board: DB</p>	<p>Đura Hardi, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, Novi Sad (mentor)</p> <p>Nenad Lemajić, PhD, Professor, Faculty of Philosophy, Novi Sad</p> <p>Snežana Božanić, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, Novi Sad</p> <p>Boris Stojkovski, PhD, Senior lecturer, Faculty of Philosophy, Novi Sad</p> <p>Dejan R. Radičević, PhD, Senior lecturer, Faculty of Philosophy, Belgrade</p>

САДРЖАЈ:

I УВОД	12
II ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ БАНАТА	
Рељеф.....	24
Хидрографија.....	29
Вегетација.....	39
III ПРАИСТОРИЈСКО, АНТИЧКО И РАНОСРЕДЊОВЕКОВНО НАСЛЕЂЕ БАНАТА	
ПРАИСТОРИЈА	
Одбрана неолитских насеља	41
Фортификације бронзаног и гвозденог доба.....	44
АНТИЧКИ ПЕРИОД	
Римски каструми и кастелуми на простору Баната	58
Проблематика римских шанчева	62
ФОРТИФИКАЦИЈЕ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА	
Време хунске и германске доминације (395-567. год. н.е.)	69
Раздобље Првог и Другог Аварског каганата (567-796. год. н.е.).....	72
Време бугарске доминације доњим Потисјем (829-896. год. н.е.)	76
IV БАНАТ У РАЗВИЈЕНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ	
СТВАРАЊЕ ЖУПАНИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ	
Настанак Чанадске жупаније у 11. веку	80
Настанак осталих жупанија у 12-13. веку	86

РАЗВОЈ МРЕЖЕ НАСЕЉА

Сеоска насеља	91
Развој села од првобитног предијума до друштва сесионалаца (11-15.в).....	97
Средњовековно село у светлу археолошких истраживања	100
Најранија урбана (протоурбана) насеља	105
Настанак и развој опидума (степских градова)	112

КОПНЕНИ И РЕЧНИ САОБРАЋАЈ НА ПРОСТОРУ БАНАТА И ОКУЖЕЊУ ТОКОМ 11-16. ВЕКА

Развој путне мреже.....	123
Речни прелази, мостови	131
Речни саобраћај	134
Намети на копненим и речним комуникацијама	136

V УТВРЂЕЊА И ФОРТИФИКАЦИЈЕ БАНАТА ОД 10. ДО КРАЈА 13. ВЕКА

ИСТОРИЈСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ВОЈНИ ОКВИР ЕПОХЕ

Угарска држава и њени балкански суседи у 11. веку.....	138
Угарско-византијски сукоби у 12. веку и борбе на тлу Баната	140
Напад Монгола на Угарску 1241-42. године и пустошење Баната.....	144

ЖУПАНИЈСКЕ ТВРЂАВЕ – ВОЈНИ, ЕКОНОМСКИ И ВЕРСКИ ЦЕНТРИ УГАРСКИХ ЖУПАНИЈА

Време настанка.....	150
Начин градње и материјал.....	154
Унутрашња и спољашња архитектура.....	155
Сумарни подаци	160

ЖУПАНИЈСКЕ ТВРЂАВЕ НА ТЛУ ДАНАШЊЕГ БАНАТА .....

Чанад.....	164
Ковин.....	170
Караш (Крашо).....	176

Темишвар.....	181
Жупанијски центри и улога „римских шанчева.....	187
Сумарни подаци	191

МАЛА УТВРЂЕЊА 11-13. ВЕКА

Подаци досадашњих истраживања	196
Време настанка и функција.....	199
Западноевропске паралеле	202
Време напуштања малих утврђења	203

ОСТАЦИ МАЛИХ УТВРЂЕЊА НА ТЛУ БАНАТА (11-13. век) .....

Верски објекти са фортификацијама.....	207
Земљана утврђења са или без унутрашње архитектуре.....	211
Властелинске куле/торњеви са или без пратећих фортификација.....	216
Мала утврђења у приобаљу Дунава – трагови ранијег пограничног одбрамбеног појаса	217

УТВРЂЕЊА И ФОРТИФИКАЦИЈЕ У ТОПОНИМИЈИ 11-13. ВЕКА

Топоними словенског порекла	221
Топоними угарског порекла	225

VI УТВРЂЕЊА И ФОРТИФИКАЦИЈЕ БАНАТА ОД 14-16. ВЕКА

ИСТОРИЈСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ВОЈНИ ОКВИР ЕПОХЕ

Простор Баната и његово окружење у првим деценијама 14. века	229
Јужна граница Угарске у време анжујске династије.....	232
Почетак османлијско-угарских сукоба у Подунављу (1389-1396).....	236
Први турски упади на простор Баната (1390-1396) и последице Ангорске битке	240
Обнова турских напада на Банат у 15. веку, организовање одбране.....	243
О карактеру и размерама турских пустошења у Банату.....	252

КАСТРУМИ

Каструми у доба анжујске династије.....	258
Каструми у доба краља Жигмунда, обнова одбрамбеног појаса на Дунаву....	262
Стање на дунавској граници након смрти краља Жигмунда	274
Стање на дунавској граници и залеђу од доба краља Алберта до турске окупације (1437-1552)	281

КАСТЕЛУМИ

Порекло назива и функција.....	295
Време настанка и материјал градње.....	299
Зона са кастелумима.....	308
Избор локације	309
Кастелуми – између функције резиденцијалних објеката и објеката одбране.....	312

ФОРТИФИКАЦИЈЕ ГРАДСКИХ НАСЕЉА	320
--	------------

ЕПИЛОГ	325
--------------	-----

ЗАКЉУЧАК	330
----------------	-----

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	336
---------------------------	-----

I УВОД

Елементи одбране попут одбрамбених ровова или земљаних насипа пратиоци су људских насеобина од најранијих времена. Трагом досадашњих археолошких истраживања потврђено је, да их је човек позног неолита већ сасвим вешто користио.¹

Међутим, прави процват ова врста градитељства доживела је тек на прелазу из бронзаног у гвоздено доба. Панонски басен, а у његовим оквирима и простор данашњег Баната, имали су у посматраном периоду веома динамичну историју, са бројним ратовима, миграцијама, па је сходно томе из овог доба остао и позамашан број земљаних утврђења, тзв. градишта или градина, како их данас зове околно становништво. За ово раздобље су типична земљана утврђења великих размера, пречника између 200 и 500 метара, која су по свој прилици у време опасности могла примити не само становништво околних села, већ и њихов сточни фонд. Управо је на тлу Баната откривено и највеће земљано утврђење Панонског басена, утврђење надомак румунског села Жадања (северно од Темишвара) које је било опкољено са четири одбрамбена прстена (дебелих преко 10 м.), од којих је четврти имао пречник од преко 3 километара.²

Традиција градње утврђења и фортификација наставила се и у античком раздобљу, али су сада поред домородачког келтског и дачког становништва, нове утврде, по први пут од тврдог материјала, почели градити и Римљани, након што су почетком II века заузели и источни део Баната. Управо на тој граници између

---

¹ F. Horváth-N. Kalicz, *Újkőkori település feltárása Petriventén, Régészeti kutatások Magyarországon, 2001 (2003)*, 5-29.; M. Krznarić-Škrivanko, *Istraživanja na Sopotu, Od Sopotu do Lengyela*, Prispjevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturam med Savo in Dunavo, *Založba Annales*, Koper, 2006, 11-19.(=M. Krznarić-Škrivanko, *Istraživanja na Sopotu*); G. Lazarovici, *Architekture of the Neolithic in Romania*, The first Neolithic sites (South-East European transect), Volume II, Early Neolithic (Starčevo-Criș) sites on the territory of Romania, Kraków, 2010, 22. (=G. Lazarovici, *Architekture of the Neolithic in Romania*)

² R. Vasić, *Bosutska grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, V, *Željezno doba*, Sarajevo, 1987., 536-554 (=R. Vasić, *Bosutska grupa*); B. Jovanović, *Keltska kultura u Jugoslaviji*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, V, *Željezno doba*, Sarajevo, 1987., 805-885 (=B. Jovanović, *Keltska kultura u Jugoslaviji*); P. Medović, *Vojvodina u praistoriji-Od Neandertalaca do Kelta*, Novi Sad, 2006., 94-97, 130-131 (=P. Medović, *Vojvodina u praistoriji*); Исти, *Старује гвозденог доба у српском Подунављу*, Господари сребра, Београд, 1990., 23-31.; М. Гирић, *Налазишта старује гвозденог доба у северном Банату*, Културе гвозденог доба југословенског Подунавља, Београд, 1994, 27.(=М. Гирић, *Налазишта старује гвозденог доба у северном Банату*); Z. Czajzlik: *Óriás sáncrendszer a Bácságban. Évezredes nyomok a síkvidéken*. A földgömb, 2012/5. 6-7. (=Z. Czajzlik, *Óriás sáncrendszer a Bácságban*); L. Dorogostaisky, *An Archeoastronomic case study the site from Cornesti-Iarcuri Timis counti*, Romania, Arheovest, I, Timisoara, 2013, 863-865,

римске цивилизације и Барбарикума настао је почетком IV века нове ере и систем уздужних насипа и јаркова, познат у историографији под називом Римски шанчеви, који је по истраживањима дело овдашњег сарматског становништва, које у периоду од I до IV века доминира Потисјем, па и западним деловима Баната.³

Пошто је Банат у средњем веку представљао пограничну област Угарске прво према Бугарској, Византији и Србији, а затим и према Отоманској држави – његова предтурска историја испреплетана је бројним пограничним сукобима, ратовима и походима. Зато је и свако веће насеље на тлу Ковинске, Крашовске и Тамишке жупаније, посебно у 14-15. веку, у време надирања Отоманске империје добило и своје утврђење, било у виду каструма или кастелума.⁴ Како су упади турске војске постајали све учесталији, тако се и број утврда у региону из године у годину увећавао. У намери да сачувају свој иметак и свој голи живот, становништво овдашњих насеља почело је преграђивати и напуштене цркве и манастире претварајући их у мање кастелуме, а затим ограђивати и своја насеља оградама од балвана и рововима.⁵ Борба са Турском државом водила се деценијама, са већим или мањим успехом, али је на крају прави победник ове борбе ипак постао турски султан. Пробијањем прве одбрамбене линије 1521-23. године, а затим и заузимањем Темишвара и Липове 1552. године била је за дуго година запечаћена судбина банатске регије. Већина утврда међутим, наставила је да живи и под турским полумесеком, само са посадом друге вере и народности.⁶

Истраживање средњовековне прошлости Баната, а тиме и овдашњих средњовековних утврда и фортификација, почело је пре готово два века, још у

---

³ B. Milleker, *Dél-Magyarország a rómaiak alatt*, Történelmi és Régészeti Értesítő, IX/I, Temesvár, 1893, 1-38 (=B. Milleker, *Dél-Magyarország a rómaiak alatt*); V. Balás, *Alföldi hosszanti sáncok*, Régészeti Füzetek II/9, Budapest, 1961., 80-87 (=V. Balás, *Alföldi hosszanti sáncok*); A. Mócsy, *A római kor*, Magyarország története I/1, Budapest, 1984., 216-220 (=A. Mócsy, *A római kor*); Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара из доба Сеобе народа у Бачкој и Банату*, Рад војвођанских музеја, 1, Нови Сад, 1952, 19-20. (=Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара*)

⁴ Gy. Rázsó, *A magyar várak a jelentősebb harci eseményekben*, Várak és vármegyék, Eger, 1995, 30-33 (=Gy. Rázsó, *A magyar várak*); G. Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig*, Történelmi Szemle 38/2-3. sz. (1998), 163-217 (=G. Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer*); P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457, I-II, Középkori magyar genealógia*, Budapest, 1996 (=P. Engel, *Archontológia, I-II*)

⁵ S. Borovszky, *Csanád vármegye története 1715-ig, II*, Budapest, 1897, 460 (=S. Borovszky, *Csanád vármegye, I-II*);

S. Márki, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története, I*, Arad, 1892., 112-113 (=S. Márki, *Arad, I-II*);

⁶ G. Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer*, 163-217

првим деценијама 19. века, а један од пионира ових истраживања био је Агоштон Барањ, правник по занимању, жупанијски архивар Торонталске жупаније од 1831. године и дописни члан Мађарске академија наука од 1836. године. Истражујући средњовековну историју овог краја објавио је у 40-тим годинама 19. века два запажена дела, једно о Торонталској, а друго о Тамишкој жупанији.⁷

Настављач ових истраживања и свакако један од најмарљивијих истраживача прошлости Баната, иначе и оснивач богате збирке вршачког музеја, који је током свог вишедеценијског рада вредне прилоге оставио и о средњовековним утврђењима Баната, био је Феликс Милекер. Милекеров лиерарни рад временски се може поделити са мањим изнимкама на два дела: Рад на археологији и историји средњег века (1879-1914), а после Првог светског рата, рад на историји Баната у 18-19. веку када почиње и да издаје свеске Банатер Бухерај.⁸ Његово свакако највредније дело, у којем се систематично представљају и сва средњовековна утврђења Баната је Средњовековна географија јужне Угарске објављено као посебна књига у два тома 1915. године.⁹ Поред навођења историјских података о утврђењима и насељима овог поднебља (навођених по жупанијама), у овом делу Милекер покушава да о одреди и локацију сваког објекта понаособ, наводећи археолошке и топографске податке. Рад је поделио према жупанијама, а унутар њих на тврђаве, градове, насеља и орографију. У Торонталској жупанији набраја 3 тврђаве, 74 насеља и 2 хидронима. У крашовској жупанији набраја 20 тврђава, 14 градова, 296 насеља и 28 хидронима. Тамишка жупанија је заступљена са 30 тврђава, 28 градова, 1023 насеља и 52 хидронима.

Поред овог двотомног дела пажњу истраживача завређују и његове мале монографије, заправо монографије појединих банатских градића, међу којима налазимо и оне са тврђавама, а посебну пажњу завређују монографије о Панчеву, Великом Бечкереку (Зрењанин), Вршцу, као и једна књижица о утицајној породици Поша, која је посебно у 14-15. веку имала доста значајну улогу у животу ове регије,

---

⁷ Á. Bárány, *Torontál megye hajdانا*, Buda, 1845, (=Á. Bárány, *Torontál megye*); Á. Bárány, *Temes megye emléke*, Nagy-Becskerek, 1848 (=Á. Bárány, *Temes megye*)

⁸ R. Rašajski, *Bibliografija radova Feliksa Milekera*, Vršac, 1995. (=R. Rašajski, *Bibliografija radova F. Milekera*)

⁹ B. Milleker, *Dél-Magyarország középkori földrajza I-II*, Temesvár, 1915 (=B. Milleker, *Dél-Magyarország középkori földrajza, I-II*)

а држала је и више утврда на тлу Крашовске, па и Арадске жупаније.¹⁰ Представљање Милекеровог истраживачког опуса не би био потпун ако би заобишли његову сарадњу са појединим историјским и археолошким часописима који су деловали у Темишвару и Будимпешти. Вредне прилоге са историјским и археолошким подацима Милекер је дуго година објављивао у часопису *Történelmi és Régészeti Értesítő* (Историјско-археолошки зборник) часопису које је Музејско друштво за историју и археологију са седиштем у Темишвару покренуло 1875. године. У оквиру овог опуса објавио је и више чланака који су третирали проблематику средњовековних утврђених насеља на тлу Баната¹¹ Иначе, Милекер је свој истраживачки рад из околине Вршца и Беле Цркве временом проширио готово на читав Банат, објављујући бројне археолошке налазе са великог простора од Карансебеша и Темишвара, до Ковина и Банатске Паланке.

Још један истраживач банатске провенијенције чија су дела свакако незаобилазна у изучавању средњовековне прошлости банатске регије јесте Фриђеш Пешти (1823-1889) чија су истраживања првенствено била базирана на сачуваној дипломатичкој грађи. Овај марљиви истраживач банатске и уопште јужноугарске историје обишао је у периоду између 1870 и 1885. године све значајније архиве на тлу Угарске (рачунајући и приватне) и тако скупио фонд од око 10.000 преписаних повеља. На основу прикупљене дипломатичке грађе у периоду између 1870. и 1880. године објавио је више вредних дела која су се бавила средњовековном историјом Северинске бановине, Крашовске и Тамишке жупаније.¹²

---

¹⁰ F. Milleker, *Geschichte der Stadt Pančevo*, Pančevo, 1925.; С. Милекер, *Кратак историјски преглед Подунавске области*, Панчево, 1929.; F. Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333-1918*, Wrschatz, 1933.; F. Milleker, *Das Wrschatzer Bergschloss, Historische-archaeologische Skizze* (Вршачки град, Историјско-археолошка скица), Wrschatz, 1934.; F. Milleker, *Die Familie Poscha in mittelalterliche Krascho. 1325-1475* (Породица Поша у средњовековном Крашоу. 1325-1475), Wrschatz, 1936.

¹¹ B. Milleker, *Verec vidéke a középkorban* (Околина Вршца у средњем веку), *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XII, Temesvár, 1896, 65-86 ; B. Milleker, *Béla király névtelen jegyzőjének délmagyarországi hely- és folyónevei*, *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XXIII/I-II Temesvár 1907, 38-66; B. Milleker, *A törökök első betörései Dél-Magyarországra. Zsigmond és Albert idejében. Keve és Krassó megyék megszűnése*, *TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI ÉRTEŚITŐ*, XXIX/III- IV, TEMESVÁR, 1913, 3-42.

¹² F. Pesty, *Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1877. (=F. Pesty, *Szörény vármegyei oláh kerületek*); Исти, *Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despotai cím*, Budapest, 1877. (=F. Pesty, *Brankovics György*); Исти, *A Szörényi bánóság, I-III* (1877-1878) (=F. Pesty, *A Szörényi Bánóság, I-III*); Исти, *Az eltűnt régi vármegyék I-II*, Budapest, 1880. (=F. Pesty, *Az eltűnt régi vármegyék, I-II*); Исти, *A várispánságok története*, Budapest, 1882. (=F. Pesty, *A várispánságok története*), Исти, *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*, Budapest, 1888. (=F. Pesty, *Magyarország helynevei*)

Дубок и неизбрисив траг у историографији банатских простора оставио је за собом и Јене Сентклараи (1843-1925), свештено лице, али које се поред црквене историје ових крајева подробно бавило и политичком и војном историјом Баната, са посебним освртом на велике тврђаве ових простора попут Темишвара, Бечкерека или Оршове. У своје радове је поред историјске грађе веома вешто уткао и резултате својих археолошких истраживања, пошто је поред похођења историјских архива, доста времена проводио и на теренима обилазећи археолошке локалитете од којих је поједина сам открио. Најзначајнија дела објавио је у раздобљу између 1875. и 1891. године.¹³ Учествовао је и у изради монографија из едиције жупаније и градови Мађарске, у оквиру којег је за монографију Тамишке и Торонталске жупаније написао поглавља са историјатом ових жупанија.

Савременик Сентклараија и такође велики љубитељ старина и археолошких истраживања био је и Јанош Милец (1841-1902), који је такође добар део времена проводио на терену обилазећи археолошке локалитете, бележећи уједно и све вредне податке о фортификацијама банатске регије. Своја најзначајнија дела објавио је у раздобљу између 1877. и 1882. године.¹⁴

Последњи у плејади великих истраживача средњовековне историје Баната из 19. века био је Тивадар Ортваи (1843-1916), археолог и историчар, рођењем такође пореклом са простора Баната (Чиклова, Крашо-Северинска жупанија). Аутор је такође више вредних публикација која су се бавила средњовековном прошлoшћу Чанадске, Тамишке, Крашовске и Ковинске жупаније, односно града Темишвара.¹⁵

У едицији Magyarország vármegyei és városai (Жупаније и градови Мађарске) коју је годинама уређивао Шаму Боровски, крајем 19. и почетком 20. века појавиле

---

¹³ J. Szentkláray, *Torontáli őstelepek a Tisza mentén*, Temesvár, 1877.; Исти, *Vonások Nagybecskerek város és vidéke történetéből*, Temesvár, 1877.; Исти, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, Temesvár, 1882.; Исти, *A becskerek vára, Budapest*, 1886 (= J. Szentkláray, *A becskerek vára*); Исти, *A dunai hajóhadak története*, Temesvár, 1886 (= J. Szentkláray, *A dunai hajóhadak*); Исти, *Oláhok költöztetése Dél-Magyarországra a múlt században*, Tört. Ért. XV., 2, Temesvár, 1891., (= J. Szentkláray, *Oláhok költöztetése Magyarországra*)

¹⁴ J. Miletz, *Chronológiai adatok a magyar királyok tartózkodásáról Temesvárott*, Temesvár, 1875 (= J. Miletz, *Chronológiai adatok*); Исти, *Temes és Arad vármegyéek történelmi és régészeti emlékei*, Temesvár, 1876.; Исти, *Temesvár hadászati jelentősége*, Temesvár, 1877 (= J. Miletz, *Temesvár hadászati jelentősége*); Исти, *Torontál vármegye történelmi és régészeti emlékei*, Temesvár, 1877.; Исти, *Szörény vármegye történelmi és régészeti emlékei*, Temesvár, 1879. (= J. Miletz, *Szörény vármegye*)

¹⁵ T. Ortway, *Magyarország egyházi földleirása I-II*, Budapest, 1891-1892 (=T. Ortway, *Magyarország egyházi földleirása, I-II*); Исти, *Tibiscum fekvése*, Temesvár, 1876.; Исти, *Temes vármegye és Temesvár város története*, Budapest, 1896 (=T. Ortway, *Temes vármegye és Temesvár város*); Исти, *Margum és Contra-Margum helyfekvése*, Budapest, 1876 (=T. Ortway, *Margum és Contra-Margum*)

су се и три монографије које су покривале делове простора данашњег Баната: монографије Чанадске (1896.), Торонталске (1911) и Тамишке жупаније (1912).¹⁶ године Свака од наведене три монографије понаособ завређује пажњу истраживача средњовековних утврђења, јер се у њима налазе посебна поглавља са средњовековном историјом, а унутар њих и осврт на сва историјски забележена утврђења са ових простора, са пратећим археолошким, топографским подацима (каструми: Липова, Темишвар, Бечеј, Вршац, Бечкерек, Ковин, Харам, односно кастелуми: Галад, Перјамош, Саравала, Задорлак, Зеди, Оросламош, Чери итд).

Вредне податке о самом положају и уопште стању појединих фортификација на тлу Баната налазимо и у монографији „*Magyarország műemlékei*” (споменици Мађарске, Будимпешта, 1905.)¹⁷ коју је уређивао Петер Гереце (Gerecze Péter), у којој су споменици такође навођени по жупанијама, а унутар њих по абecedном реду, са уредно наведеном литературом која је до тада обајвљена о појединим локалитетима.

Истраживање средњовековне прошлости овог краја била би незамислива без сачуване писане грађе, пре свега дипломатичке грађе сачуване у појединим већим архивским установама попут Земаљског архива Мађарске, која је великом истрајношћу читаве плејаде медиевиста током 19-20. века и публикована и понуђена јавности у виду зборника повеља. За доба Арпадоваца посебну пажњу завређују дела Густава Венцела¹⁸, Имре Сентпетерија¹⁹, Ђерђа Фејера²⁰, а у новије време и први том збирке повеља Жигмонда Јакоа.²¹ За доба анжујске династије свакако је значајно заједничко дело Имре Нађа и Ђуле Ташнади Нађа²², а из новије епохе и вишетомни Зборник повеља анжујске епохе које је до сада уређивало више

---

¹⁶ S. Borovszky, *Csanád vármegye története 1715-ig* (Историја Чанадске жупаније до 1715. године), I-II, Budapest, 1896-97. (=S. Borovszky, *Csanád vármegye, I-II*); Исти, *Torontál vármegye* (Прошлост Торонталске жупаније), Budapest, 1911 (=S. Borovszky, *Torontál vármegye*); Исти, *Temes vármegye* (Прошлост Тамишке жупаније), Budapest, 1912. (=S. Borovszky, *Temes vármegye*)

¹⁷ Gy. Forster, *Magyarország műemlékei, 2*, szerk. Gerecze Péter, Budapest, 1905. (= Gy. Forster, *Magyarország műemlékei, 2*)

¹⁸ *Árpád-kori Új Okmánytár*, szerk. Wenczel Gusztáv, I-XII, Pest-Budapest, 1860-1874 (= ÁÚO)

¹⁹ *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae*, ed. Szentpétery Emericus I, Budapestini, 1937. (= SRH, I)

²⁰ *Magyarország egyházi és világi okmánytára I-XI-Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I-XI*, Budaе, 1829-1844. ed. Fejér György (= CD)

²¹ *Erdélyi Okmánytár I (1023-1300)*, Budapest, 1997, ed. Jakó Zsigmond

²² *Anjou-kori Okmánytár, Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I-VII*, ed. Nagy Imre-Tasnádi Nagy Gyula, Budapest 1878-1920. (= AO)

аутора, а заједничко је издање историчара са будимпештанског и сегединског универзитета, као што су Ђула Кришто, Ласло Блазович, Лајош Геци, Ференц Пити итд.²³ За изучавање ове епохе такође су важна и друга два тома зборника повеља већ поменутог Жигмонда Јакоа који обрађују период од 1301. до 1359. године.²⁴ За период владавине краља Жигмунда свакако незаобилазно дело је Зборник повеља Жигмундове епохе коју је дуго година уређивао Елемер Маљус, а у новије време наставили следећи аутори: Иван Борша, Норберт Ц.Тот, Тибор Нојман и Балинт Лакатош. До сада је оваим опусом обухваћена епоха од 1387. до 1425. године.²⁵

Поред дипломатичке грађе вредне информације о појединим каструмима посебно Првог раздобља нуде нам хронике 11-13. века, као и остали наративни извори овог раздобља, посебно дело анонимног нотара Беле III са почетка 13. века, Велика легенда бискупа Герхарда из 14. века са старијим језгром из 11. века, Туроцијева кроника, односно посланица Ђурађа Сремца о пропасти Угарске Краљевине.²⁶

Од аутора публикација који су својим делима поставили камене међаше у истраживање средњовековне прошлости Карпатског басена можемо издвојити нека од имена: Деже Чанки²⁷, Ерик Фигеди²⁸, Кришто Ђула²⁹, Ђерфи Ђерђ³⁰, Пал Енгел³¹, Јованка Калић Мијушковић³².

²³ *Anjou-kori oklevéltár I-XXVI*, Budapest-Szeged, 1992-2007 (I-VII Kristó Gyula, VIII Geczi Lajos, IX, (= ANJOU)

²⁴ *Erdélyi Okmánytár II (1301-1339)*, ed. Jakó Zsigmond, Budapest, 2004, *Erdélyi Okmánytár III (1340-1359)*, Budapest, 2008, ed. Jakó Zsigmond, (= EO, I-III)

²⁵ *Zsigmond-kori Oklevéltár I-XII*, 1951- 2013, Budapest (I-VII Mályusz Elemér, VIII-IX Borsa Iván, X C. Tóth Norbert, XI C. Tóth Norbert-Neumann Tibor, XII C. Tóth Norbert-Lakatos Bálint), (=ZSO, I-XII)

²⁶ *Anonymus: Gesta Hungarorum*, ed. Pais Dezső, Budapest, 1977 (=Gesta Hungarorum); *Szent Gellért püspök nagyobbik legendája*, Az államalapítás korának írott forrásai, szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1999., 408-430, (= *Szent Gellért nagyobbik legendája*), *Joannes de Thwroc, Chronica Hungarorum I*, Budapest, 1985-1988 (= *Joannes de Thwroc*); Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти Угарског Краљевства*, Београд, 1987, (= *Посланица о пропасти Угарског Краљевства*)

²⁷ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I-III*, Budapest 1890-1913. (= Csánki, I-III)

²⁸ E. Fügedi, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Budapest, 1977 (= E. Fügedi, *Vár és társadalom*); Исти, *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Budapest, 1970 (= E. Fügedi, *A 15. sz. magyar arisztokrácia mobilitása*); Исти, *Ispánok, bárók, kiskirályok, A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*, Budapest, 1986.

²⁹ Gy. Kristó, *Írások Szt. Istvánról és koráról*, Szeged, 2000., (=Gy. Kristó, *Írások Szt. Istvánról*); Исти, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988 (=Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*); Исти, *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*, Szeged, 2003., (= Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*)

³⁰ Gy. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-II*, Budapest, 1963-1987, (= Gy. Györffy, ÁMTF, I-III)

³¹ P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457, I-II*, Középkori magyar genealógia, Budapest, 1996 (=Engel, *Archontológia, I-II*); Исти, *Vár és hatalom, Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon, Honor, vár, ispánság*, Budapest, 2003 (=P. Engel, *Vár és hatalom*); Исти, *A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban, Kelet és Nyugat között*, Szeged, 1995, (=P. Engel, *A magyarországi birtokszerkezet*); Исти: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437), Értekezések a történeti tudományok köréből*, Budapest, 1977., (=P.Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia*)

У последњих 4-5 деценија и археолошка наука, као помоћна историјска наука дала је значајан допринос у расветљавању прошлости фортификација на посматраном подручју. На истраживању ових објеката радила је читава плејада познатих српских, румунских и мађарских археолога. У српском делу Баната до сада је истражена само неколицина утврђених насеља, али је и овако прикупљено доста драгоцених информација о животу, времену настанка, односно гашења појединих утврђења. На локалитету ковинског града обављена су током 80-тих година прошлог века под руководством Марка Вуксана заштитна ископавања, у оквиру којих је и одређена стратиграфија овдашњег средњовековног утврђења са културним слојем дебелим 4 метара.³³ Током 70-тих година вршени су заштитно-конзерваторски радови на локалитету арачког манастира надомак Новог Бечеја када је у потпуности истражен простор у и око саме арачке базилике, а та истраживања су настављена 2004. године истраживањем појединих сегмената насеља које се налазило уз ову верску установу. Резултате ових истраживања, са навођењем и елемената фортификација око саме цркве, као и у самом насељу, објавио је новије Небојша Станојев, археолог Музеја Војводине.³⁴ Надомак Душљаје, у јужном Банату, на локалитету Град (изнад речице Караш) под руководством београдских археолога (Ђорђе Јанковић, Дејан Р. Радичевић) одвијају се археолошка истраживања земљаног утврђења великог габарита за коју се претпоставља да је могао бити и жупанијски центар некадашње Крашовске жупаније. У новије време неколико прилога о резултатима ових истраживања објавио је Дејан Р. Радичевић, доцент одсека за археологију Филозофског факултета у Београду.³⁵ Средином 90-тих година прошлог века сондажна истраживања извршена су на локалитету галадског кастелума надомак Новог Милошева (општина Кикинда) под руковођењем Милорада Гирића и Бранка

---

³² Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967., (=Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*)

³³ М. Вуксан, *Локалитет Град-сондажно истраживање 1986. године*, Гласник Српског археолошког друштва, 5, Београд, 1988, 117-123 (=М. Вуксан, *Локалитет Град*); Исти, *Ковин-Град, Средњовековно насеље и утврђење*, Рад музеја Војводине, 39, Нови Сад, 1997, 175-184., (=М. Вуксан, *Ковин-Град*)

³⁴ Н. Станојев, *Средњовековна сеоска насеља од 5. до 15. века у Војводини*, Нови Сад, 1996., (= Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*); Исти, *Арача-цркве, некропола, манастир*, Нови Сад 2004., (=Н. Станојев, *Арача- цркве, некропола, манастир*)

³⁵ D. Radičević, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*, Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy, Vršac, 2011., 86-87. (=D. Radičević, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*), Д.Р.Радичевић, *Средњовековни мач из Дупљаје*, Гласник Српског археолошког друштва, 25 (2009), 79-90., (=Д.Р.Радичевић, *Средњовековни мач из Дупљаје*)

Белића и том приликом су истражени источни и делом јужни делови овдашњег кастелума који је према археолошком материјалу опредељен у 15-16. век. О овим ископавањима је прилог објавио Милорад Гирић.³⁶

Румунски археолози су такође последњих деценија објавили драгоцене податке о истраживањима средњовековних фортификација на тлу румунског дела Баната, а посебно су запажене публикације и прилози археолога Dumitru Țeicu-a³⁷, i Adriana Rusu-a.³⁸ У новије време румунско министарство културе објавило је и централни регистар свих археолошких локалитета на тлу Румуније, који презентује све важне податке о сваком археолошком локалитету понаособ.³⁹

Рад који се налази пред нама дели историју средњовековних фортификација на два дела: на прво раздобље које траје од 10. до краја 13. века и на друго раздобље, које на нашим просторима траје од 14. до средине 16. века. У чему је основна разлика између два наведена раздобља? Први и ујдно основни елемент који разликује ова два раздобља јесте материјал од којих су били грађене фортификације у посматраним периодима. Док су у Првом раздобљу фортификације готово без изузетка биле грађене од земље и дрвене грађе (велики жупанијски центри и мала земљана утврђења) доста често на остацима ранијих праисторијских и античких градишта⁴⁰, фортификације Другог раздобља су највећим делом већ грађене од трајног материјала (камена и опеке), и класификовани трагом повеља у посебне групе објеката: кастелуме и каструме.⁴¹ Други елемент који разликује ова два велика раздобља је сам статус посматраних

³⁶ М. Гирић, *Северни Банат, Сакрални објекти и некрополе 10-15 века*, Рад Музеја Војводине 37-38, Нови Сад, 1995- 96, 139-151., (=М. Гирић, *Северни Банат, Сакрални објекти и некрополе 10-15.в.*)

³⁷ D. Țeicu, *Historic geography and archaeological topography at Bulci and Căpâlnas*, Analele Banatului, XX, Timișoara, 2012, 147-155.; Исти: *Despre incepturile arhitecturii de fortificații medievale în Banat*, Arheologia satului medieval din Banat, Reșița, 1996, 77-81., (= D. Țeicu, *Despre incepturile arhitecturii de fortificații medievale în Banat*); Исти, *Notes concernant les débuts du monastère Saint Georges de la vallée Bârzava*, Analele Banatului, XVI, Timișoara, 2008, 171-185., (=D. Țeicu, *Saint Georges de la vallée Bârzava*)

³⁸ A. Rusu, *Arad és Temes megye erődítményei*, A középkori Dél-Alföld és Szer, Szeged, 2000, 558-592., (= A. Rusu, *Arad és Temes megye erődítményei*)

³⁹ *Ministerul culturii, Repertoriul arheologic național (RAN)*, 2012

⁴⁰ Gy. Görffy, *Államszervezés*, Magyarország története I, Budapest, 1984, 777-789. (=Gy. Görffy, *Államszervezés*); I.Bóna: *Várak Szent István korában*, Államalapítás, társadalom, művelődés, Budapest, 2001 101-106, (=I. Bóna, *Várak Szent István korában*); L.Veszprémy: *Hadszervezet Szent István korában*, Államalapítás, társadalom, művelődés, Budapest, 2001., 35-36, (=L. Veszprémy, *Hadszervezet Szt. István korában*)

⁴¹ Cánk, II, 13, 95-115; P. Engel-F.Makk-GY.Kristó, *Korai magyar történeti lexikon*, Budapest, 1994, 510, (=KMTL); P. Engel, *Archontológia, I*, Bp, 383; Cs. Csorba, *Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972, Debrecen, 1972, 200, 205., (=Cs. Csorba, *Adattár*)

објеката: у Првом раздобљу већина малих утврђења није имала посебан правни статус, чинећи само део „инвентара” на широком поседу појединих властелинских родова, што је уједно и условило да су ови објекти најчешће били „невидљиви” за тадашње ауторе повеља, па их данас најчешће можемо документовати само трагом археологије или топографије.⁴² У Другом раздобљу правни статус ових објеката био је потпуно јасан – они су заузимали централно место унутар појединих властелинстава, били су центри око којих су се ређала трговишта, села, засеоци итд.⁴³ Зато су ови објекти постали и незаобилазни елементи приликом састављања повеља, па се редовно појављују приликом чина даривања или продаје појединих властелинских поседа. Наравно, постојала је јасна разлика између каструма, као утврде претежно у рукама владара (које су најчешће користили високи званичници феудалне државе, пре свега жупани појединих жупанија)⁴⁴ и курија и кастелума, које су биле резиденције појединих властелинских породица, односно центри њихових пространих поседа. У случају курија, у недостатку грађе и докумената неможемо са сигурношћу тврдити да су све биле утврђене, али појединачни трагови, посебно најновија археолошка истраживања показују да је део ових грађевина, истина доста скромно, али ипак градњом мањих шанаца или ровова била утврђена.⁴⁵ За кастелуме, трагом писане грађе, али и археологије са доста великом дозом сигурности, можемо тврдити да су све биле утврђене, али да је њихова градња била услољена дозволом самог владара, а да је у непостојању истих понекад долазило и до рушења ових објеката.⁴⁶

---

⁴² P. Engel, *Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról*, *Castrum* 6 (2007), 11-18, (= P. Engel, *Töprengések*); Gy. Sándorfi, *A magyar várépítészet korai szakaszairól*, *Archeológiai Értesítő* 106, Budapest, 1979, 244-248, (= Gy. Sándorfi, *A magyar várépítészet*; P. Sándorfy, *Hozzászólások az Árpád-kori kisvárok problémájához*, *Műemlékvédelem* 31, Budapest, 1987, 16-23, (= P. Sándorfi, *Hozzászólások*); L. Szende, *Magyarországi várak Rogerius korában*, *Limes* 2001, 1-2, 107-117., (= L. Szende, *Magyarországi várak Rogérius korában*)

⁴³ T. Koppány: *Castellumok a későközépkori Magyarországon*, *Castrum Bene* 2/1990, Budapest, 1992., 77-93 (= T. Koppány, *Castellumok a későközépkori Magyarországon*); Исти: *A castellumtól a kastélyig*, *Művészettörténeti Értesítő* 23 (1974), 285-299., (= T. Koppány, *A castellumtól a kastélyig*)

⁴⁴ P. Engel, *Archontológia*, I, 383; Cs. Csorba, *Adattár*, 200, 205; L. Fenyvesi, *A temesközi-szörényiségi végvárvidék funkcióváltztatásai (1365-1718)*, *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században*, Eger, 1993, 238-246., (= L. Fenyvesi, *A temesközi-szörényiségi végvárvidék*) Gy. Rázsó: *A magyar várak*, 30-33., G. Pálffy, *A török elleni védelmi rendszer*, 163-217.

⁴⁵ Repertoriar archeologica nacional, Cod Ran 9583.12; N. Stanojev: *Aracs-úti kalauz*, Újvidék, 2013., 7-8.

⁴⁶ T. Koppány, *Castellumok a későközépkori Magyarországon*, 77-93; T. Koppány, *A castellumtól a kastélyig*, 285-299; Zs. Kopeczny: *Castellumok és curiák a Temesközben*, *Középkortörténeti Tanulmányok*, 7, Szeged, 2012., 48-49., (= Zs. Kopeczny, *Castellumok és curiák a Temesközben*)

Током својих истраживања приметили смо и неке појаве које никако немогу бити случајност. Наиме, прикупљањем грађе о овдашњим каструмима и кастелумима, приметили смо да је на тлу средњовековног Баната јасно била раздвојена зона са кастелумима и зона са каструмима. Једном речју, док је простор од Мориша до Брзаве (северни и средњи део данашег Баната) изричито био покривен мрежом кастелума (забележено их је 36), као зона која је била подељена између валстелинских породица, зона од Брзаве до доњег тока Дунава искључиво је била премрежена каструмима (забележено их је 30), чинећи тако краљеву земљу.⁴⁷

Друга појава везана је за проблем кастелума, као најзначајнијег објекта одбрамбеног карактера у рукама појединих властелинских породица. Истражујући време и место њиховог настанка приметили смо да израз кастелум заправо обухвата веома широк спектар објеката, тј. да су многи од њих настајали презиђивањем старијих грађевина који су првобитно имали другачију намену. Истраживања су показала, да су у великом броју случајева раније манастирске установе или цркве (а које су напуштене до краја 15. или почетка 16. века) биле заправо у посматраном времену преграђене у кастелуме. Примери за манастире: Визешмоноштор, Еперјеш, Булч, Арача, а вероватно и Галад (где се 1462. године наводи опустели Галадмоностра)⁴⁸ и за цркве: Јобађ и Охат (где су 1403. године тамошње цркве окружене фортификацијама, највероватније палисадом и ровом).⁴⁹

Трећа појава се односи на преображај који су кастелуми доживели крајем 15. и почетком 16. века у време већ учесталих и за ово поднебље погубних турских упада, када су многи од ових објеката били напуштени од стране својих дотадашњих господара, појединих властелинских породица и тиме прелазили у руке владара, у првој половини 16. века у руке двојице претендената на краљевски престо Угарске – Јована Запоље и Фердинанда I. Примера има доста: напуштени кастелуми Оросламош, Галад, Хорогсег и др. напуштени од стране дотадашњих становника бивају настањени одредима војске, пре свега лаке коњице (приликом

---

⁴⁷ ZS. Kopeczny, *Castellumok és curiák a Temesközben.*, 48-49., (за Тамишку жупанију); S. Márki: *Arad, I*, 112-118, (за Арадску жупанију); S. Borovszky: *Csanád vármegye története 1715-ig*, II, 460, 489-490, 539-540. (за Чанадску жупанију); D. Csánki, I-II (за Торонталску, Ковинску и Крашовску жупанију)

⁴⁸ Н. Станојев: *Арача- цркве, некропола, манастир.*, 106-110; S. Borovszky, *Csanád vármegye, II*, 460; S. Márki. *Arad, I*, 112-113; Manastir, Repertoriul arheologic național – RAN COD 157745.01

⁴⁹ ZSO, II, I. kötet, 2609 (303)

ископавања Араче налажена је велика количина коњске опреме из 15-16. века). Једном речју, до средине 16. века готово ће нестати граница која је постојала између каструма и кастелума, сви ће бити у рукама централне власти, па их и аутори тадашњих записа третирају као једну категорију објеката.⁵⁰

Незаобилазни и свакако битан део овог рада је и попис извора и литературе коришћене при изради овог рада који је свакако и путоказ будућим истраживачима који желе наставити ова истраживања и допунити оне празнине које наша генерација истраживача није успела до краја да реши и истражи.

Свакако се то односи на Прво раздобље, период од 10. до 13. века који се у недостатку довољне количине писаних извора мора истраживати више коришћењем резултата помоћних историјских наука – археологије, топонимастике, хералдике и др. У овом случају највише помоћи моћи ће да понуде нова археолошка истраживања, који ће бацити више светла на питања као што су време настанка појединих објеката, материјал градње, врсте фортификација, време напуштања итд.

---

⁵⁰ Károlyi: *Frater György levelezése*, Tört. Társ. 1861. évf 64.I, (=Károlyi, *Fráter György levelezése*); J. Szentkláray, *A becskereki vár*, 8; S. Márki, *Arad, I*, 112; K. Juhász-A. Lotz: *Szerzetesek a csanád egyházmegyében a középkorban*, Tanulmányok Csongrád megye történelméből 18, Szeged, 1991, 38., (=K. Juhász-A. Lotz, *Szerzetesek a csanád egyházmegyében*)

II ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ БАНАТА

Рељеф - Простор Баната чини југоисточни део Панонског басена, простор који је са свих страна омеђен природним баријерама, тојест рекама и планинама. Северну границу ове регије чини река Мориш, западну река Тиса, јужну река Дунав, док се на истоку ова регија простире до горњег тока Тамиша и долине реке Черне, односно до средњих Карпата.⁵¹ У средњем веку посматрани простор био је издељен између шест засебних жупанија, и то Арадске, Чанадске, Тамишке, Крашовске, Торонталске и Ковинске, с нагласком да су прве две жупаније (Арад и Чанад) само својим јужним делом захватале простор Баната, док се њихов северни део простирао на подручје северно од Мориша.⁵²

Посматрајући рељеф и геоморфолошке целине присутне на његовом простору, подручје Баната можемо поделити на две јасно раздвојене целине: на западни (равничарски) и источни (брдско-планински) предео.

У западном (равничарском) делу Баната од геоморфолошких целина заступљене су следеће: алувијалне равни река, депресије, лесне терасе, лесне заравни и банатски песак. Реч је о наслагама дилувијалног и алувијалног порекла, тојест наносима који су настали у ранијим геолошким епохама радом јаких ветрова или дејством воде (река).⁵³

Најниже делове ове регије чине алувијалне равни река и депресије, земљишта која се простиру уз приобаље великих река (Тисе, Дунава, Тамиша итд) и које су у прошлости без изузетка биле испуњене водама ових река, плитким

---

⁵¹ Назив Темешкез (Temesköz) који део мађарских историчара поистовећује са читавим данашњим простором Баната је заправо термин који се од 14. века користио за равничарски део Баната - S. Kókai, *A Bánát történeti földrajza, 1718-1918*, Nyiregyháza 2010., 13-16.(=S. Kókai, *A Bánát történeti földrajza*),

⁵² Опширније о наведеној теми - Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezet*, 52-63.; A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, Államalapítás, társadalom, művelődés, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27, Budapest, 2001, 43-45. (=A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*); Gy. Kristó, *Közigazgatás Szent István korában*, Írások Szent Istvánról és koráról, Szeged, 2000, 151-157, (=Gy. Kristó, *Közigazgatás Szent István korában*); Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988, 459-466.; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, Fejezetek az Alföld középkori történetéből, Dél-Alföldi századok 20, Szeged, 2003., 95-109. (=Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*)

⁵³ П. Вујевић, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине*, Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад, 1939, 3-6 (=П. Вујевић: *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине*); В. Bukurov, *Geomorfološki problemi Banata*, Novi Sad, 1984, 31-33 (=В. Bukurov, *Geomorfološki problemi*).; Ђ. Tanasijević, *Reljef*, Zemljišta Vojvodine, Novi Sad, 1971, 21-30.(=Ђ. Tanasijević, *Reljef*); S. Kokai, *A Bánság történeti földrajza*, 18-23,

водама које је овдашњи народ називао ритовима.⁵⁴ Најширу алувијалну равн има река Дунав и простире се с обе стране његовог корита, а састоји се из два дела: алувијалне терасе и инундационе равни. Алувијална тераса је терен који за 4 до 6 метара надвисује само корито реке и на којем су до данас изграђена многа подунавска насеља.⁵⁵ Најнижи терен око Дунава чини инундациона равн, која је у прошлости представљала плавно подручје ове реке, али је до данас она доста сужена због изграђених насипа. Њена ширина је веома варијабилна и креће се од 0,7 до 26 километара.⁵⁶ За разлику од Дунава, њена лева притока, река Тиса у оквиру своје алувијалне равни нема алувијалне терасе (више делове)⁵⁷, па су њени ритови на појединим местима били и знатно шири од подунавских. Услед померања њеног тока у правцу запада она је све више проширивала и своју алувијалну равн. На простору те напуштене алувијалне равни још је и данас сачувано много напуштених токова, мртваја.⁵⁸ Надморска висина алувијалне равни Тисе код Сегедина износи 82 метара, а на ушћу Тисе у Дунав 76 метара (на етапи дугој 167 км. висинска разлика од само 6 метара).⁵⁹ Осим Дунава и Тисе, доста моћне инундационе појасеве имале су у прошлости и мање банатске реке попут Златице, Тамиша и Брзаве.⁶⁰ Пре регулисања њеног тока река Тамиш је имала неколико рукаваца, кракова преко којих се код Панчева уливао у Дунав. Услед регулационих радова, данас су то мртваје унутар Панчевачког рита. То су Визел, Сибница, Себеш и Каловита.⁶¹

---

⁵⁴ Б. Букуров, *Релјеф*, Војводина – знаменитости и лепоте, Нови Сад, 1968, 42. (=Б. Букуров, *Релјеф*); Ђ. Танасијевић, *Podzemne i površinske vode*, Zemljišta Vojvodine, Novi Sad, 1971, (=Ђ. Танасијевић, *Podzemne i površinske vode*); В. Blazovich, *Dél-Alföld képe*, Dixit et salvavi animam meam, Szeged, 2007, 46-49 (=В. Blazovich: *Dél-Alföld képe*)

⁵⁵ На алувијалној тераси Дунава подигнута су бројна војвођанска насеља као што су: Нови Сад, Футог, Бегеч, Гложан, Бачка Паланка, Бачко Ново Село, Плавна, Бођан, Вајска, Купусина, Моноштор и на једном таквом острву насеље Лок. На отсеку Дунава од Београда до Банатске Паланке (део поред Баната) није забележено ниједно овакво насеље: Б.Букуров, *Релјеф*, 42.

⁵⁶ П. Вујевић, *Геополитички и физичко географски приказ Војводине*, 20-22; Б. Букуров, *Релјеф*, 42.

⁵⁷ Једино се на простору западно од Зрењанина називу поједини фрагменти или остаци оваквих тераса, али генерално река Тиса нема изражене алувијалне терасе као што их има Дунав: Ђ.Танасијевић, *Reljef*, 30.

⁵⁸ П. Вујевић, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине*, 23-24; S. Kókai, *Bánság történeti földrajza*, 23-31; В. Blazovich, *Dél-Alföld képe*, 46-47.

⁵⁹ Б. Букуров, *Синтетичка разматрања геоморфолошких проблема на територији Војводине*, Нови Сад, 1982, 22-24, (=Б. Букуров, *Синтетичка разматрања*)

⁶⁰ А. Schwalm, *Torontál vármegye természeti viszonyai*, Torontál vármegye, Budapest, 1911, 4-9; Б. Букуров, *Синтетичка разматрања*, 24; Ђ. Танасијевић, *Reljef*, 32, Ђ. Танасијевић, *Podzemne i površinske vode*, 53-54,

⁶¹ Ђ. Танасијевић, *Podzemne i površinske vode*, 54.

Поред алувијалних равни појединих река међу најниже тачке овог простора спадају и поједине депресије које су настале спуштањем земљишта уздуж раседа. У Банату се распознају Алибунарска и Иланџанска депресија и белоцркванска котлина које су у ранијим временима такође биле испуњене поплавним водама.⁶² Важно је напоменути, да је на ободима ових депресија регистровано неколико изузетно значајних праисторијских налазишта из неолитског и бронзанодопског периода.⁶³

Знатно више и за људско обитавање много безбедније геоморфолошке целине биле су лесне терасе које су на тлу Баната радом река, притока реке Тисе (Златице, Галацке, Бегеја и Тамиша) временом издељене на четири мање целине: Крстурско-сиришку, Новокнежевачку, Новобечејско-зрењанинску и Панчевачку (јужнобанатску) лесну терасу, а између њих се налазе широке алувијалне равне наведених водотокова.⁶⁴ Ове лесне терасе састављене су од леса навејаног у последњем периоду лесног навејавања и представљају најмлађа лесна земљишта.⁶⁵ Због веће надморске висине лесне терасе ни у ранијим историјским периодима нису биле плављене високим водама река. Због таквих хидрографских својстава лесне терасе су одувек биле насељене људским заједницама. Највећи број досад истражених праисторијских локалитета управо је откривена на просторима лесних тераса.⁶⁶ Од свих геоморфолошких целина лесне терасе и данас имају највише

---

⁶² S. Kókai, *A Bánság történeti földrajza*, 18-23; V. Blazovich, *Dél-Alföld képe*, 43.

⁶³ На јужном ободу локалитет Ат из неолитског периода и на источном ободу Ватин из бронзанодопског периода: Р. Медовић, *Vojvodina u praistoriji*, 24-25.

⁶⁴ Крстурско-сиришка лесна тераса се мањим делом простира у Мађарској, а већим делом у Србији, на западу је оивичена алувијалном равни Тисе, на истоку алувијалном равни Златице, а на северу алувијалном равни Мориша (надморска висина око 82 м). Новокнежевачка лесна тераса је смештена између алувијалне равни Тисе и Златице (надморска висина од 84 до 86 м.). Новобечејско-зрењанинска лесна тераса почиње јужно од Галацке и простира се на југ до алувијалне равни Тамиша (надморска висина 81 м.). Панчевачка лесна тераса је део јужнобанатске лесне терасе који се простира западно и јужно од јужнобанатске лесне заравни. Почиње на северу код Уздина и протеже се до Ковина и Баваништа на југу: Б. Букуров, *Геоморфолошки проблеми Баната*, Нови Сад, 1984, 52.

⁶⁵ Према Миланковићевом „дилувијалном календару“ за последњих 600.000 година у више махова је била хладна клима, и то око 580.000, 550.000, 475.000, 430.000, затим око 230.000, 180.000, 119.000, 72.000 и око 22.000 године. Према овом календару најмлађи лес, који чини горњи слој лесних тераса у Банату навејан је око 22.000 године п.н.е.: Б. Букуров, *Рељеф*, 20.

⁶⁶ На простору западног Баната (који припада Р. Србији) до сада су истраживања вршена на 32 праисторијска локалитета (78,12%) су регистрована на простору лесних тераса. То су локалитети: Јабука, Панчево, Војволица-Рафинерија, Старчево, Дупљаја-Град, Потпорањ, Вршац-Ат, Иланџа, Ковачица-Шећерана, Опово-Угар, Баранда-Трновача, Чента-Мали Алас, Фаркаждин-Селиште и Пауново, Перлез-Вуна, Перлез-Батка, Сечањ-Циглана, Јаша Томић-Говедарева хумка, Нови Бечеј-Борђош, Кикинда, Иђош-Градиште, Сајан-Кермењак, Мокрин-Селиште-Лалина хумка, Остојићево-Стари виногради, Чока-Кремењак и Српски Крстур. Три локалитета (9,37%) на простору алувијалних наноса, односно унутар алувијалне равни реке Тисе и Дунава, односно унутар Иланџанско-алибунарске депресије: Мало Баваниште-Брза Врба, Ватин и Арадац-

насеља на својој површини и највећи број становника, а на њима су се и формирала земљишта са најинетнзивнијом биљном производњом (у јужној Бачкој, бачком Потисју, северном и средњем и југозападном Банату)⁶⁷

Од наведених лесних тераса нешто су више надморке висине Јужнобанатска лесна зараван, која испуњава простор јужног Баната између Тамиша, Вршачких планина и Дунава (опкољава банатски песак), надморске висине од 100 до 130 метара и Тамишка лесна зараван, која заузима положај између Тамиша и Бегеја (југоисточно од Зрењанина), са надморском висином између 87 и 99 метара и тиме је знатно нижи од свих лесних заравни у Војводини⁶⁸

У средишњем делу наведеног простора (омеђен са свих страна Јужнобанатском заравни) налази се банатски песак познат и под називом Делибластка пешчара, која се протеже правцем југоисток-северозапад, дужине 35 и ширине 15 километара, са највишом котом од 189 метара. Песак наталожен на простору пешчаре флувијалног је порекла, а наносили су га јаки ветрови који су дували из правца Ђердапске клисуре.⁶⁹ Делиблатска пешчара је почела вероватно да се ствара почетком дилувиума, када је раније Панонско море отекло и дно му остало суво и то од пескова које је Дунав наталожио пред улазом у Ђердапску клисуру, услед успореног отицања воде. Радом кошаве тај песак се почео шпирити даље од обале самог Дунава.⁷⁰ У средњем веку ова пешчара се звала Максонско поље (Campus Maxons, Campus de Maxond),⁷¹ велико и негостољубиво поље живог песка коју у свом делу описује и Олах Миклош још 1536. године.⁷²

Каменисти виногради. Два локалитета (6,25%) су забележена на просторима типског леса, а то су: Ковин-Град и Орешац-Жидовар. Један локалитет (3,2%)-Дубовац-Куделиште и Старо Село на простору еолског песка: Р. Медовић, *Војводина и праисторији*, 24-25, (приложена карта најзначајнијих истражених праисторијских налазишта у Војводини)

⁶⁷ Б. Букуров, *Рељеф*, 40-41; Ђ. Танасијевић, *Матићни substrat, Zemljišta Vojvodine*, Novi Sad, 1972, 36 (= Ђ. Танасијевић, *Матићни susprat*)

⁶⁸ Ђ. Танасијевић, *Reljef*, 27; Б. Букуров, *Синтетичка разматрања*, 19-20.

⁶⁹ П. Вујевић, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине* 6-7; П. Стевановић-М. Маровић-В. Димитријевић, *Геологија квартара*, Београд, 1992, 213-215. (=П. Стевановић-М. Маровић-В. Димитријевић, *Геологија квартара*); Ђ. Танасијевић, *Reljef*, 28; В. Blazovich, *Dél-Alföld képe*, 44.

⁷⁰ П. Вујевић, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине*, 6-7; Б. Букуров, *Синтетичка разматрања*, 21-22.

⁷¹ Gy. Györfly, *ÁMTF*, III, 306; Csánki, II, 114-115; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, Зборник Матице Српске за историју, бр. 73, Нови Сад, 2006, 28 (=А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*)

⁷² „... Inter hunc Temesium flumen, et Danubium, est campus, qui Maxons apperatur...” :Nicolai Olahi, *Hvngaria et Atila, Vindibonae*, MDCCCLXIII, 76.

Од западног (равничарског) дела Баната много сложенији рељеф има источни део ове регије, где се поред алувијалних равни, лесних тераса и заравни, појављују и прави брдско-планински терени са врховима надморске висине преко 1000 метара. Својим рељефом од осталог дела Баната највише одудара југоисточни део овог простора (подручје Крашовско-северинске жупаније у Румунији) простор који је омеђен тектонским удолинама река Черне (на истоку), реке Брзаве (на западу) и Дунава (на југу). Реч је о Банатским планинама, односно простору Банатског горја са највишом котом на Семенику, надморске висине од 1443. метара и који је дубоким долинама брзих и плаховотих планинских река попут Караша, Нере или Брзаве издељена на мање целине.⁷³ Посматрани простор веома је богат у минералима, као и у рудама обојених и племенитих метала (експлоатација у Бокши и Оравици почела 1719. године)⁷⁴, али и налазиштима камена за градњу (пешчар, мермер и др). У рејону Анине надаље већ од 18. века одвија се и експлоатација каменог угља и лигнита.⁷⁵ Иако од ње одвојена тектонском удолином Тамиша и Черне Банатским планинама припада и планински венац Пољана-Руска, која уједно чини источни обод посматране регије. На њеном простору, у руднику Русица се добија један од најквалитетнијих мермера, који се у читавом региону користи као контруктивни и декоративни елемент.⁷⁶ Пољану-Руску од масива Јужних Карапата одељује тектонски ров речице Бистре.⁷⁷

На западном ободу овог планинског система налазе се Вршачке планине⁷⁸ које се уздижу источно од данашњег Вршца и са четири врха (чуке) доминирају околним равничарким делом Баната.⁷⁹

У североисточном делу ове регије, у троуглу између Темишвара, Липове и Фачета (између горњег тока Бегеја и Мориша) простиру се Лугошко-липовска брда са просечном надморском висином између 200 и 300 метара⁸⁰ Сама долина Бегеја

⁷³ Z. Pinczés, *Erdély gazdasági életének természetföldrajzi alapjai*, Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, 8, 2000, 9-85 (=Z. Pinczés, *Erdély*); S. Kókai, *A Bánát történeti földrajza*, 19-20.

⁷⁴ J. Tövissi, *Erdély természeti földrajza*, Nyiregyháza, 1996, 96 (=J. Tövissi, *Erdély természeti földrajza*)

⁷⁵ S. Kókai, *A Bánság történeti földrajza*, 20.

⁷⁶ Ibidem, 20.

⁷⁷ Z. Pinczés, *Erdély*, 9-85

⁷⁸ Ђ. Танасијевић, *Рељеф*, 24; Б. Букуров, *Рељеф*, 22-25, Исти, *Синтетичка разматрања*, 18; S. Kókai, *A Bánát történeti földrajza*, 20.

⁷⁹ Четири врха Вршачких планина: Вршачка кула (399 м.), Вршачки врх (463 м.) Гудурички врх (641 м.) и Доњи Вршишор (463 м.) : Ђ. Танасијевић, *Рељеф*, 24.

⁸⁰ Kókai, *A Bánság történeti földrajza.*, 22-23.

и Тамиша, која чини јужну границу овог брдског простора, није уједначен, већ га чине проширења, попут неких долина (Лугош, Фачет, Карансебеш) и сужења, који подсећају на сурдуке или кањоне.

Хидрографија - Једно од свакако великих предности ове регије у поређењу са другим регијама из окружења, јесте њена богата и разграната хидрографска мрежа, коју чине велике низијске реке попут Тисе, Мориша и Дунава, као и њихове бројне притоке у виду речица и потока које извиру у Банатским планинама или на западним обронцима Карпата.⁸¹

Реке попут Тисе и Дунава на свом току кроз Панонску низију имају изузетно мали пад, што је у прошлости имало за последицу, да су посматрани речни токови имали изузетно кривудава ток, са бројним рукавцима и са веома широким алувијалном равни (широким до 10-15 километара),⁸² које су у време високог водостаја, постајале непроходне мочваре.⁸³

Северну границу ове регије чини река Мориш, која је пре извршених радова на регулацији речног тока у 19. веку⁸⁴ имала изузетно вијугав ток, са бројним споредним огранцима и острвима.⁸⁵ Највећим делом свога тока дугим 880 километара река Мориш протиче кроз планинске пределе Трансилваније са бројним притокама бујичног карактера и великим падом. Силаском у банатску

---

⁸¹ П. Вујевић, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине*, 20-28; Ђ. Танасијевић, *Подземне и површинске воде*, 47-56; Б. Букуров, *Воде*, Војводина, знаменитости и лепоте, Нови Сад, 1968, 50-56 (=Б. Букуров, *Воде*),

⁸² Ђ. Танасијевић, *Подземне и површинске воде*, 47-56; L. Blazovich, *Dél-Alföld képe*, 45-47; Második katonai felmérés, 1806-1869, Arcanum

⁸³ Само у раздобљу између 1340. и 1349. године на простору Угарске, конкретно на земљишту жупанија Гемер, Боршод, Бодрог, Земплин, Саболч, Сатмар, Берг, Хевеш, Унг, забележене су 22 веће поплаве. У овим изворима се спомињу поплаве великих река попут Тисе, Дунава и Драве, али исто тако и мањих водотокова, као што су Житва, Латорца, Шајо, Унг и Самош: А. Kiss, *Az 1340-es árvizek, vizállás-problémái és környezetük, különös tekintettel az 1342. és az 1343. évre*, Középkortörténeti Tanulmányok, 7, Szeged, 2012, 181-193. (=А. Kiss, *Az 1340-es árvizek*)

⁸⁴ Радови на регулацији тока реке Мориша извршени су у раздобљу од 1845. до 1872. године и у том периоду је са 33 прокопа ток ове реке на потезу од Липове до Сегедина скраћен са 260 на 172 километара (S. Kókai, *Bánát történeti földrajza*, 31-36), Међутим, ови радови су с једне стране довели до смањења водостаја у реци, а с друге стране до повећања пада њеног тока на потезу од Липе до Сегедина, што је довело до разарања појединих сегмената обале и до стварања нових ада усред корита реке, што је резултирало готово затварањем пловног пута на Моришу. Тек у периоду након 1899. године почели су опсежни радови на ојачавању појединих делова обале (градљом камених бедема), што је омогућило несметану пловидбу овом реком током већег дела године : Á. Jankó, *Vízszabályozás és árvízvédelem*, Torontál vármegye hajdana, Budapest, 1911, 178-179. (=Á. Jankó, *Vízszabályozás és árvízvédelem*)

⁸⁵ Само на отсеку ове реке од града Арада до њеног ушћа у реку Тису насупрот града Сегедина радовима на регулацији извршеним средином 19. века отсечено је од главног тока чак 16 великих кривина. Тиме је и значајно скраћена бродска пловидба овом реком (Második katonai felmérés, 1806-1869, Arcanum)

равницу ова плаховита планинска река одједном губи на снази и на овом сектору почиње да акумулира флувијални материјал (песак и шљунак), засипајући релативно плитко усечено корито, што је у ранијим историјским епохама доводило до честог разливања њених вода и стварања споредних водотокова. О томе, колика је била снага ове реке у ранијим историјским епохама најбоље сведочи податак са ископавања на вишеслојном тел насељу *Șanțul Mare* (Велики шанац) код Печке (западно од Арада, Румунија), када је на југозападној страни локалитета испод до тада познатих слојева бронзаног доба установљен старији културни слој који је слојем речних наноса дебљине око 1 метара био јасно одвојен од претходно споменутих насеобинских налаза.⁸⁶ Према истраживањима појединих румунских истраживача поменути флувијални слој настао је у раздобљу млађег каменог доба.⁸⁷

Са запада ова регија је омеђена једном од највећих река Панонске низије, реком Тисом, која извире у Карпатима, на простору данашње Украјине, а настаје спајањем Беле и Црне Тисе. Тиса је на свом доњем току имала веома мали пад, од само 28 милиметара на километар, што је условило да је ова река спадала међу најспорије реке Европе, а као последица тако малог пада да је река била изузетно кривудава, са окукама које су се радом воде стално померале низводно.⁸⁸ Радовима на регулацији ове реке извршеним током 19. века⁸⁹ њен ток је у значајној мери исправљен и скраћен прокопавањем 112 просека, чиме је ток ове реке са пређашњих 1.429 км. скраћен на 977 километара, тојест за 453 километара.⁹⁰ Само на отсеку ове реке на простору Војводине (дужином од 167 километара) приликом регулационих радова прокопано је 12 канала и ток реке је скраћен за 76 километара. Исправљањем тока реке и изградњом одбрамбених насипа велики делови старог меандра остали су одсечени од главног тока и до данас су већином

---

⁸⁶ D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenburgen*, Bucuresti, 1944, 66

⁸⁷ J. Filip, *Enzyklopedisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas*, Prag, 1969, 1009

⁸⁸ M. Girić, *Nalazišta Moriške kulture i hidrološki uslovi*, Rad muzeja Vojvodine, 40, Novi Sad, 1998, 18

⁸⁹ Главни радови на регулацији тока реке Тисе на банатском отсеку извршени су у раздобљу између 1855. и 1864. године са изградњом 12 великих прокопа и читавог система приобалних насипа (бедема), као и продубљивањем плитких отсека код Падеја, Новог Бечеја и Кумана: S. Kókai, *Bánát történeti földrajza*, 35-36.; Међутим, радови на изградњи насипа почели су још раније, па је забележено да је већ око 1826. године изграђен део одбрамбених насипа прекопута од Жабље, чиме је од поплавних вода отргнуто око 15.000 хектара земљишта, а до 1838. године, читаво приобаље од Бечкерек до Новог кнежевца (тадашње Турске Кањиже) било је обезбеђено земљаним насипима: Á. Jankó, *Vizszabályozás és árvizvédelem*, 182.

⁹⁰ Б.Букуров, *Vode*, 56-57,

постале забарене површине. Опет, један део ових баруштина настао је много пре интервенције самих људи, постепеним померањем самог тока реке у правцу запада, па су поједини остаци меандра старе Тисе од данашњег тока удаљени и више од 10 километара. Међу такве остатке реке спадају Дуга Бара и Екенда код Српског Крстура, Јаруге и Копово у околини Кумана, Окањ код Елемира итд.⁹¹

Југозападне и јужне ободне делове данашњег Баната омеђује највећа река ових простора, река Дунав, која је слично Тиси на овом простору имала изузетно успорен ток због веома малог пада. Наиме, на отсеку ове реке кроз подручје данашње Војводине (у дужини од 362 километара) алувијална равна ове реке има пад од свега 19 метара. Просечан пад Дунава кроз Војводину износи 43,7 мм/км.. Дунав се одликује и неуједначеним ширином и дужином корита. Испод Земуна и Београда, па све до Банатске Паланке, извесни сектори Дунава достижу ширину и од 800-2000 метара. Слично ширини и дубина ове реке је неустаљена и врло разнолика. Док је на потезу од Батине до Вуковара дубина реке између 4,70 -10,7 метара, дотле је на потезу од Земуна и Београда, па до ушћа реке Нере знатнија, између 5-13 метара.⁹²

Најнижи водостај Дунава је у јесен и зиму, а највиши у мају-јуну, када прими све воде отопљених снегова с прибрежних планинских система. Од лакопокретног и рахлог материјала, посебно песка, Дунав често ствара насипе, веће и мање аде у проширеним деловима корита. Образујући аде у кориту, дуж своје леве обале, Дунав упоредо ствара и велики број пресечених меандара, рукаваца и мртваја, који су и данас пуни воде, са изгледом бара и поречних језера.⁹³

Средишњим делом ове регије доминирала су два водотока: Тамиш и Мали Тамиш, како се у то време називао горњи ток реге Бегеја. Сам центар ове регије, град Темишвар образовао се на обалама Малог Тамиша, тј. данашњег Бегеја, па је ово насеље до данашњег дана сачувало успомену на стари назив ове речице.⁹⁴

---

⁹¹ Ђ. Танасијевић, *Подземне и површинске воде*, 52.

⁹² Ibidem, 50.

⁹³ Ibidem, 51-54; Б. Букуров, *Воде*, 50

⁹⁴ Насеље Рекаш (источно од Темишвара) у повељама 14-15. века наводи као насеље смештено на реци Киш-Темеш (Мали-Тамиш), што недвосмислено потврђује да се у овом случају ради о данашњем Бегеју: CD, IX, vol. 3., 8, 1. str.

Са падина Банатског горја према равничарском делу јужног Баната такође су текле три мање, али исто тако плаховите речице – Брзава, Караш и Нера⁹⁵, које су већ у праисторијском, али и у каснијем античком и средњовековном периоду биле важне комуникације између равничарског дела Баната и Банатског горја, што потврђује велики број праисторијских градишта, али и римских каструма у овом региону.⁹⁶

На крајњем југоисточном углу ове регије, кроз масиве Карпата пробијала се река Черна, правцем север-југ, уливајући се у Дунав на месту, где се створила доста широка котлина, и где је настало једно од најзначајнијих насеља Тердапске клисуре – насеље Оршава.⁹⁷

Велике реке овог простора – реке Мориш, Тиса и Дунав, не само што су чиниле границу ове регије, већ су у ранијим историјским раздобљима својим поплавним водама такође и доминирале значајним деловима низијског дела Баната, чиме су и одређивале животни простор за овдашње становништво.⁹⁸

Поред река и језера као важних фактора у формирању мреже насеља на простору Баната, међу такође важне хидролошке творевине овог простора, а које су временом, посебно услед радова на регулацији овдашњих водотокова, готово нестали јесу: отоке, фокови и ритови.⁹⁹

Читава мрежа речних отока и некадашњих рукаваца представљена је и на војним картама Хабзбуршке Монархије из 18. и прве половине 19. века (Прво и друго војно картирање).¹⁰⁰ Ове карте настале су у раздобљу пре почетка великих радова на регулацији овдашњих низијских река, пре свих Тисе и Мориша, па доста реално приказују слику Баната, онаквог какав је могао бити у средњовековном и

---

⁹⁵ П. Вујевић, *Геополитички и географско-физички приказ*, 26; Б. Букуров, *Воде*, 66-69.

⁹⁶ У централном регистру археолошких налазишта Министарства културе Републике Румуније налазимо и повећи број праисторијских и античких утврђења који су у своје време контролисали долине Брзаве, Караша и Нера. Наводимо најпознатије: Hallstatt - Borloveni Vechi-Leu (COD RAN 53602.01), Lapușnice-Cetate (COD RAN 53078.01), Ticvaniu Mare-Andru (COD RAN 54314.01), Антички период - Berzovia-Castrul legiunii a IV-a Flavia Felix (COD RAN 51519.01), Varadia-Pusta Rovina (COD RAN 54519.01) Ministerul Culturii, Repertoriul Arheologica Național (RAN)

⁹⁷ S. Kókai, *A Bánát történeti földrajza*, 32.

⁹⁸ Б. Букуров, *Воде*, 44-46; L. Blazovich, *Dél-Alföld képe*, 45-48; A. Kiss, *Az 1340-es árvizek*, 181-193; L. Rácz, *Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején*, Dixit et salvavi animam meam, Szeged, Szeged, 2007. 68-78, (=L. Rácz, *Éghajlati változások*); Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 5-6.

⁹⁹ L. Blazovich, *Dél-Alföld képe*, 45-49.

¹⁰⁰ Az első katonai felmérés 1769-1772, Második katonai felmérés, 1806-1869, Arcanum

турском раздобљу – прошаран отокама и рукавцима река и бројним мочварама и ритовима, (воденим површинама плитког газа) и са лесним терасама и заравнима, као острвима опкољеним овим воденим баријерама.¹⁰¹

Највећи простор – простор од градова Липове и Арада, на северу, па до Темишвара и Зрењанина на југу-југозападу био је испресецан мрежом Моришових отока. Већ на самом излазу из регије Карпата, након града Липове ова плаховита река створила је себи неколико већих отока (највеће су биле Берексо и Фибиш на потезу између Липове и Темишвара), које су у време високих водостаја представљале природне везе Мориша са Бегејом и Тамишом.¹⁰² Нешто низводније од Арада, у рејону Фенлака и Перјамоша из главног корита Мориша издвајала се отока звана Златица (Аранка), а из ње се надомак данашњег Ловрина издвајао водоток Галацка која је транспортовала воде Мориша све до реке Тисе код Новог Бечеја. Нешто низводније из главног тока Мориша се издвајао водоток Погањ или Поргањ, који је након радова на регулацији постао део тзв. Новокнежевачког канала.¹⁰³ Између ових великих отока ширио се читав сплет (може се рећи лавиринт) мањих водених рукаваца, а сваки од њих добио је посебан назив од локалног становништва. Доказ да су све ове отоке биле активне и током средњег века потврђује податак, да су на обалама ових водотокова била лоцирана многа насеља, а писана грађа спомиње и већи број утврђених објеката (на обали водотока Златице: кастелуми у Перјамошу и Сарафалви, на обали водотока Галацке: кастелуми у Галаду и Арачи, на обали водотока Берексо: кастелуми у Шараду, и Алиошу итд)¹⁰⁴

Посебну причу у корпусу овдашњих вода представљају такозвани фокови, природне или вештачке споне између овдашњих водотокова и ритова, мочвара у залеђу, које су биле активне само у време високих водостаја и од давнина

¹⁰¹ L. Blazovich, *Dél-Alföld képe*, 45-49.

¹⁰² S. Kókai, *A Bánát történeti földrajza*. 31-33.; II.katonai felmérés 1806-1869, Arcanum

¹⁰³ Поменути водотокови: Новокнежевачки канал, Златица и Галацка имају заједничко порекло. Најјужнији положај има Галацка, нешто севернији Златица, па Новокнежевачки канал. Раније се мислило да су наведене речице леви рукавци Мориша, којима он шаље вишак воде у Тису. По новијим подацима ради се о постепеном померању Моришовог главног тока према северу услед интензивног спуштања земљишта у поменутом сектору. На основу тога, може се претпоставити да је Мориш раније текао коритом којим данас отиче Галацка и да је она најстарији ток Мориша. Златица представља његово корито из новијег времена, а Новокнежевачки канал још из новијег: Б. Букуров, *Vode*, 64.

¹⁰⁴ S.Borovszky, *Csanád vármegye története, II*, према приложеној мапи Чанадске жупаније; II. katonai felmérés 1806-1869, Arcanum

кориштене од стране људи као погодна места за излов рибљег фонда. Све до регулације река оваквих фокова било је на Моришу, Тиси и другим рекама готово безброј, чинећи тако хидрографску слику овог поднебља још сложенијом.¹⁰⁵ У последњим деценијама настао је и позамашан број чланака, па и посебних публикација које се баве тематиком фокова¹⁰⁶

Међу истраживачима хидрографских прилика у Панонској низији не постоји јасан став око порекла самих фокова. Поједини аутори сматрају да су они сви природног порекла¹⁰⁷, док опет један знатан број истраживача сматра да се ради о природним токовима, али које је човек својим деловањем (продубљивањем, проширивањем) прилагодио својим потребама.¹⁰⁸ Присуство људског фактора у настанку или у преображају ових токова потврђују и поједини локални називи истих, попут назива Ásotfok (Ископани фок), назив који се појављује на десетак различитих локација на простору Панонске низије.¹⁰⁹

Досадашњим истраживањима је утврђено да су фокови обично горњим делом пратили ток саме реке и да су на свом доњем делу били повезани са само реком, чиме је максимално био смањен прилив акумулационог материјала из самих река (шљунка, песка итд), а с друге стране и само пражњење ритова из залеђа се одвијало без проблема, јер је вода из њих истицала паралелно са матицом саме реке.¹¹⁰ Код знатног броја фокова примећено је и постојање приобалног насипа,

¹⁰⁵ Само на делу реке Тисе од Новог Бечеја до Тараша аустријски картографи у првој половини 19. века бележе чак 17 фокова (са обе стране реке), а то су поименично следећи: *Budsak Fok, Jowistina Fok, Sirina Fok, Borony Fok, Welika Fok (Veliki Vok), Kalecsinum Fok, Tyukin Fok, Popin Fok, Laneni Fok, Ignialow Fok, Adnajef Fok, Brinusz Fok, Jazicsin Fok, Greda Fok, Milicz Fok, Klipina Briwida Fok, Priwila Fok*. Иначе, на горњим отсесима ове реке, на простору од Аде до Новог Бечеја није убележен ни један фок, јер је овај отсек реке у време настанка споменуте карте већ са обе стране био омеђен одбрамбеним насипима, чиме је постепено уништен више векова кориштени систем фокова: *Második katonai felmérés, 1806-1869, Arcanum*

¹⁰⁶ K. Dóka, *Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében*. In: *Agrártörténeti Szemle, 24./3-4. 277- 303*; (=K. Dóka, *Gazdálkodás a Tisza árterein*); S. Frisnyák, *Tájak és tevékenységi formák*, Földrajzi tanulmányok, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Miskolc – Nyíregyháza. 1995 (= S. Frisnyák, *Tájak és tevékenységi formák*); ZS. Károlyi – G. Nemes, *Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895-1846)*., Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja, I. Vízügyi Történeti Füzetek 8, Budapest, 1975 (=ZS. Károlyi – G.Nemes: *Az ősi ártéri gazdálkodás*); W. Lászlóffy, *A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a Tisza vízrendszerében*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982 (=W. Lászlóffy, *A Tisza*); I. Vágás, *Második honfoglalásunk: a Tisza-völgy szabályozása*, Természet Világa, 119./9. Budapest, 1989., 386-391. (=I. Vágás, *Második honfoglalásunk*)

¹⁰⁷ W. Lászlóffy, *A Tisza*, 161; I. Vágás, *Második honfoglalásunk*, 387.

¹⁰⁸ K. Dóka, *Gazdálkodás a Tisza árterein*, 281; Frisnyák Sándor, *Tájak és tevékenységi formák*, 145; ZS. Károlyi – G.Nemes, *Az ősi ártéri gazdálkodás*, 63.

¹⁰⁹ Z. Fodor: *Az ártéri gazdálkodás fakai a Tisza mentén*, Földrajzi Konferencia, Szeged, 2001, 3. (= Z. Fodor, *Az ártéri gazdálkodás*)

¹¹⁰ B. Andrásfalvy, *Duna mente népének ősi ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Tolna megyei Tanács Levéltára, (Tanulmányok Tolna megye történetéből VII.) Szekszárd, 1975, 15-18 (=B. Andrásfalvy, *Duna mente ősi ártéri gazdálkodása*)

koji je po тумачeњу istraživača mogao nastati konstantnim izbacivanjem mulja i drugih naslaga priliikom čišćenja njihovih korita.¹¹¹

Pisana građa počev od 13. века beleži podatke o фоковима, којих је позамашан број забележе и на просторима данашњег Баната, а посебно у приобаљу реке Тисе. Свакако је најпознатији пример Харангод-фока, вештачког канала који је у атару средњовековног насеља Моротва представљао везу између језера Велика Моротва и саме реке Тисе. Податак о овдашњем фоку потиче из повеље краља Андрије II из 1211. године којом потврђује раније поседе Тихањске опатије¹¹². На аустријској војној карти из друге половине 18. века јужно од Падеја убележен је канал Mortvanski Vok (Моротвански Фок), који би се могао поистоветити са раније поменути Харангод-фоком.¹¹³ У повељи краља Ладисалава IV из 1285. године којим се потврђују ранији поседи жупана Тамаша из Чанадовога рода са територије Чанадске и Арадске жупаније налазимо и податак о језеру Агар и истоименом фоку (јужно од данашње Чоке), који је вероватно представљао везу између именованог језера (рибњака) и саме Тисе.¹¹⁴

Најнижи делови ове регије, простори тзв. алувијалних равни била су у ранијим епохама плавна подручја овдашњих река, пространи ритови, који су насупрот раније увреженом мишљењу била нека од најгушће насељених простора ове регије. Најшири водоплавни појас, на појединим деловима широк и до 15 километара, имала је река Тиса, чији је главни ток био приступачан само на местима где су лесне заравни избијале до саме реке и то код Новог Кнежевца и

---

¹¹¹ B.Andrásfalvy, *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata folyószabályozás előtt*, Budapest, 1973 (Vízügyi Történeti Füzetek 6.), 22. (=B. Andrásfalvy, *Sárköz és a környező Duna-menti területek*)

¹¹² „...Hijis connumeratis sciendum est, quibus metis terra predicti predii scilicet Mortua confirmetur. Prima meta est super stagnum, quod uocatur Mortua, inde egreditur uersus occidentalem plagam, **unde exit stagnum quod uocatur Harrangud usque locum qui uocatur Harrangudfoca**, et est communis terminus cum Sebastiano et cognatis eius. Et inde incipit habere terminum cum ciuilibus de uilla Tvrpa, et iuxta eundem **foc** tendit ad meridionalem plagam usque ad Cucenhereh, deinde ad locum, qui uocatur Taluius. Et inde metis interpositis tendet ad locum, qui uocatur Ludoshere, et incipit habere terminum cum ciuilibus Cenadiensibus de uilla Bogar,...“: ÁUO, I, 61 (стр. 115-116); *Korai Magyar helynévszótár*, szerk. Hoffman István, Debrecen, 2005, 122 (=KMH); Gy. Györffy, *ÁMTF*, I, 835, 854, 858, 864.

¹¹³ Első katonai felmérés, 1769-1772, Arcanum,

¹¹⁴ „...Quarum quidem possessionum nomina inferius declarantur; videlicet Zent Leurench, Kyafalw, Molumzegh, Ladan, Palata, Pradanmunustura, Bodugazzonfalwa, Scauath, cum piscinis et omnibus suis piscaturis, Temerken, Keer, Paducy cum terra Agar votata et piscatura Agarfoka et Agartha vocatis; ÁUO, IX, 299 (стр. 419)

Новог Бечеја, на пунктовима где су од давнина деловали и најзначајнији прелази преко ове низијске реке.¹¹⁵

У средишњем делу Баната најпространије мочварне области стварала је река Бегеј, посебно на потезу од Хетина на истоку, па до данашњег Зрењанина на западу у тзв. Итебејској депресији.¹¹⁶

На свом доњем току, на потезу од Банлока, па до свог ушћа у Тамиш, велику мочварну област стварала је и река Брзава (у средњем веку звана мочвара Иган).¹¹⁷ У новијој научној литератури она је позната под називом Источно-банатска депресија, а која пружа правцем северозапад-југоисток, у облику облог улегнућа које на југоистоку постаје све дубље. Она се раније састојала од Алибунарског, Иланџанског, Великог и Малог Рита.¹¹⁸

Ове мочварне области нису биле пуне и ненасељене, како се то обично тумачи. Само приобаље ових мочварних области, али исто тако и сва већа острва (тзв. греде) унутар плавних подручја биле су доста густо насељене. Пример је шири рејон око ушћа водотока Златице у Тису, где је у средњем веку забележено чак 20 сеоских насеља, углавном насеља рибара који су изловљавали рибу за Чанадов род, односно за неке манастирске установе (Тихањ и др).¹¹⁹ Сличан пример налазимо и на доњем току водотока Галацке, где је такође било лоциране неколико значајнијих средњовековних насеља (Галад, Арача, Акач, Бечеј итд). (Чемере)¹²⁰

На овом месту се поново враћамо причи о фоковима, јер су управо ове хидролошке творевине чиниле копчу између овдашњих река и пространих забарених титских простора. Заправо, једно од главних функција фокова била је да

¹¹⁵ Torontál megye földrajzi és közigazgatási térképe, 1781, MOL-Térképtár, S 11 No 0245; Torontál, Temes, Krassó megyék, a Német-Bánsági ezred és az Oláh-Ilir bánsági ezred vízrajzi és öttérképe (19. sz. eleje), MOL-Térképtár, S 12 Div XII No 0005; Carte des Torontaler Comitatus, 1799., MOL-Térképtár, S 103 No 0007/136

¹¹⁶ Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad, 2000., 26. (=Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*)

¹¹⁷ Carte des Temescher Comitatus, 1784, MOL-Térképtár, S 103 No 0007/138; Temes megye földrajzi és közigazgatási térképe, 1781, MOL-Térképtár, S11 No 0249; Kataszteri térképek-Temes megye, 1872-1909, MOL-Térképtár, S 78, Temes m. 001-082.

¹¹⁸ Б. Букуров, *Синтетичка разматрања*, 25.

¹¹⁹ У повељи краља Андрије II из 1211. године којом се потврђују поседи Тихањске опатије, у делу који се односи на околини ушћа Харангода (Златице у Тису спомињу се следећа места: *Mortua, Harrangod, Tvpra, Vocar*, ÁUO, I, бр. 61 (стр. 115-116); У повељи краља Беле IV из 1256. године којим се потврђују ранији поседи Чанадовога рода, у делу који се односи на ширу околину ушћа Златице у Тису забележена су следећа насељена места: *Halaz, Harangadtue, Mortua Magna, Podwey; Keer, Agar, Swth, Wrs, Rasan, Zent Miklos, Wosyan, Teryen, Chaka...*“ ÁUO, VII, 303 (стр. 429)

¹²⁰ З. Чемере, *Средњовековна насеља на доњем току Галацке*, *Attendite*, 8, Гласник Историјског архива у Кикинди, Кикинда, 2011, 353-365.

свежом водом попуне ритове у залеђу самих река, а који су у раздобљу 11-14. века највећим делом искориштени као рибањаци.¹²¹ Добрих примера за ову причу имамо и са простора Баната. На потезу од Сегедина на северу, па све до Бечеја на југу, у приобаљу реке Тисе, трагом писаних извора раздобља 13-14. века налазимо читав низ рибањака са пратећим насељима кметова који су их одржавали и радили на њима.¹²² Пратећи документа Чанадовога рода у раздобљу од 1247. до 1337. године запажамо да је готово свако насеље у приобаљу Тисе имало бар један рибањак, који у документу носе и посебне називе (најчешће назив самог насеља). Посебно велик број рибањака забележен је у троуглу омеђен доњим током Харангода (Златице) и реке Тисе (територија данашње општине Чока)¹²³ пошто се на посматраном простору створила велика водена површина ширине преко 10-15 километара.¹²⁴

Прича о хидрографији ове регије у прошлости не би била потпуна када бисмо пропустили да кажемо нешто и о вештачким хидролошким објектима, које је човек овог простора градио у различитим епохама. Свакако највећи водопривредни систем ових простора, настао на прелазу из античког у средњовековни период је систем тзв. римских шанчева – систем уздужних јаркова и насипа, који је према досадашњим истраживањима настао у касноантичком периоду (IV. веку н.е.) а грађен је вероватно од стране сарматског становништва.¹²⁵ У Банату су забележена два дужа и три краћа шанца, који се протежу правцем север-југ, од долине Мориша према доњем току Дунава.¹²⁶ Читавом својом трасом земљане насипе ових шанаца

¹²¹ Zs. Károlyi,–G. Nemes, *Az ősi ártéri gazdálkodás*, 22.

¹²² ÁUÓ, VII, 147 (стр. 220); 303 (стр. 429); АО, III, 367,

¹²³ "...Halaz cum Harangadtue et Mortua Magna, item Podwey; item Keer, item terra Agar cum piscatura; item Swth eum Feyrthow, item Wrs, item Rasan cum piscatura, item Zent Miklos cum sua tota piscatura et Potoktou in longitudine et latitudine; item Chaka similiter cum piscatura; item Temerken cum piscatura Tycie in recta medietate; item Zanath cum tota sua piscatura; item Wosyan; item Teryen et medietas ville Rabey in Comitatu Chanadiensis existens...." ÁUO, VII, 303 (стр.429)

¹²⁴ На аустријским мапама из друге половине 18. века веома верно су приказане некадашње мочваре које је при свом ушћу у реку Тису стварала Златица, а узгред су убележени и поједини називи старих напуштених селишта, који су некада били насељени рибарима Чанадовога рода. Пример: карта Торонталске жупаније из 1789. године на којем су убележени називи некадашњих средњовековних насеља Терјана и Моротве (S 12 Div No 0019:1, Térképtár, MOL)

¹²⁵ S. Soproni, *Limes Sarmatiae*, *Archeológiai Értesítő* 96, (1969), 43-53. (=S. Soproni: *Limes Sarmatiae*), P. Bernát: *Csörsz-árok, az elfelejtett ókori védelmi vonal*, *Bolyai Szemle*, 2011/1, 201-220. (=P. Bernát: *Csörsz-árok*); E. Garam-P. Patai-S. Soproni: *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken*, *Régészeti Füzetek II./29*, Budapest, 1983. (=E. Garam-P. Patai-S. Soproni: *Sarmatisches Wallsystem*),

¹²⁶ V. Balás, *Alföldi hosszanti sáncok*, *Régészeti Füzetek II/9*, Budapest, 1961, 80-87. (=V. Balás, *Alföldi hosszanti sáncok*)

праће јаркови (каналы) испуњени водом, чија ширина и дубина варира.¹²⁷ Чак и данас су поједини отсеци ових јаркова испуњени водом, као што је то случај са делом јарка западно-југозападно од данашег Вршца.¹²⁸

Нешто су новијег датума воденични канали (ровови) ископани за потребе овдашњих воденица, који се у овом региону појављују од 14. века. Знатан број оваквих воденица, а са њима и канала и брана потребних за снабдевање воденица потребном водом, забележен је и на водама Баната (на Моришу, Тамишу, Брзави, Карашу, Галацкој и др). Један од најранијих овдашњих примера односи се на воденице забележене на доњем току водотока Ејча (касније Галацка), поред насеља Sumug (вароватно потес Шимођ, код Н. Бечеја), у вези којих се наводи и податак о каналу и брани изграђеној за функционисање истих.¹²⁹ Поред Ејче писана грађа спомиње воденице на Брзави код Семлака (1330. год.)¹³⁰, на водотоку Поганиш (притока Тамиша) код насеља Реметеа Поганиш (1331. године)¹³¹ код насеља Ваја на реци Караш (1383. год.)¹³² Нешто касније, налазимо и воденице на Тамишу код насеља Чери (1459. год.)¹³³ односно на Моришу, у околини града Липове (1514. год.)¹³⁴ За већину ових воденица власници су градили посебне канале, а у оквиру њих и бране за акумулирање воде потребне за покретање воденичних точкова. Један интересантан податак, који спомиње и вештачки ров ископан за потребе рада воденице потиче из 1414. године. Наведене године краљ Жигмунд се обраћа Чанадском каптолу да истражи случај пријављен од стране породице Реметеи, према којем су чланови породице Чепи (Јакаб, Андраш и Миклош) скренули ток реке Брзаве у један новоископани канал усмерен према њиховом поседу у Ђерђаношу (данас Gertienes, Румунија), за функционисање њихове воденице, чиме су начинили штету напред наведеној породици.¹³⁵

¹²⁷ Б. Јанкулов: *Утврђења Римљана и варвара*, 19-20.

¹²⁸ На новијим сателитским снимцима се јасно уочавају делови ових јаркова испуњени водом, посебно на отсеку западно, југозападно од Вршца (Google Earth, 2011-2013)

¹²⁹ Т. Vajda, *1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról*, Középkortörténeti Tanulmányok 7, Szeged, 2012, 382, (=Т. Vajda, *Hazai vízimalmokról*)

¹³⁰ DL 14147, Т. Vajda, *Hazai vízimalmokról*, 386; Csánki, II, 97; Gy. Györffy, *ÁMTF*, III, 497; L. Kiss: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, I-II, Budapest, 1997, 135 (=L. Kiss, *Földrajzi nevek*)

¹³¹ DL 15422; Т. Vajda, *Hazai vízimalmokról*, 388; Csánki, I, 106; L. Kiss, *Földrajzi nevek*, 357.

¹³² DL 52442

¹³³ DL 15352

¹³⁴ DL 3845

¹³⁵ DL 57868, ZSO, IV, бр. 2567; F. Pesty-T. Ortway, *Temesvármegye és Temesvárváros története, IV, Oklevelek temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, I, 1183-1430, Pozsony, 1896, 488 (=F. Pesty-T. Ortway, *Temes, IV*)

Трасе појединих воденичних канала убележене су и на војним картама Аустријске Царевине настале у последњим деценијама 18. и у првој пчоловини 19. века. Конкретно, на мапи Баната из прве половине 19. века надамак насеља Рекаш, у приобаљу Бегеја убележен је канал дужине око 10 км. који је једним делом био забарен, а једним делом већ исушен, назначен под називом Mühlgraben (воденични канал) односно alter Vega (стари Бегеј).¹³⁶

Вегетација - Режим водостаја у рекама делио је простор равничарског Баната на „влажнији“ и на „сувљи“ део, тојест, на земљишта која су константно била плављена њиховим водама и на терене које су услед веће надморске висине биле безбедне од надолазећих поплавних вода.¹³⁷ На тај начин се формирао и биљни покривач ових простор: унутар плавних подручја овдашњих река господарили су биљне врсте типичне за ритске просторе, попут трске, сита, шаша, а од дрвећа најчешће врба и топола, а са друге стране, на високим оцедитим местима, на просторима лесних тераса и заравни, биљни покривач типичан за степске просторе.¹³⁸

За људске заједнице свакако безбеднији је био степски део Баната, па је и огромна већина насеља овог раздобља била размештена на лесним терасама и заравнима, али најчешће на њиховим рубовима, уз непосредну близини ритских простора, које су људима били интересантни због богатог рибљег фонда и уопште због богатог света фауне.¹³⁹ Од високих земљишта равничарског Баната једино је банатски песак током читавог средњовековног раздобља остао ненастањен и пуст.¹⁴⁰

---

¹³⁶ Második katonai felmérés, 1806-1869, Arcanum

¹³⁷ L. Blazovich, *A Dél-Alföld képe*, 48-53; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 27-28; Исти, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове, Београд, 2010, (=А. Крстић, *Банат у средњем веку*); Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 5.

¹³⁸ L. Blazovich, *A Dél-Alföld képe*, 48-53.

¹³⁹ До сада је на подручју Баната истраживано више локалитета са остацима средњовековних сеоских насеља и сви су били лоцирани на рубовима лесних тераса, на обали непосредно над депресијом, односно некадашњим ритовима. Примери: локалитети средњовековних насеља код Вршца, Панчева, Новог Бечеја (Арача) и код Долова (на рубу Делиблатске пешчаре) (Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 90-100, 110-113, 123-126.)

¹⁴⁰ Csánki, II, 98-109, 117-121, Gy. Györfy, AMTF, III, 314-321, 477-498, А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 28.

Источним, брдско-планинским просторима Баната, посебно у деловима јужно од Тамиша, на терену Крашовске и у деловима Тамишке жупаније господариле су огромне шуме, са зимзеленим дрвећем на вишим, и са листопадним дрвећем у нижим деловима.¹⁴¹ О каквим је шумским просторима реч речито говоре и аустријске војне карте настале 2-3 века касније, на којима се још увек уочавају огромна шумска пространства од Лугоша и Карансебеша, па све до доњег тока Дунава, са неколико већих или мањих „чистина“, односно подручјима већих градских средина попут Решице, Анине или Бокше.¹⁴²

По сведочанству оновремених извора шумски појас се из брдско-планинских предела Баната долинама овдашњих река, попут Мориша или Тамиша спуштао и у дубину равничарског Баната. Веће шумске површине затичемо у приобаљу Мориша у околини Арада, на средњем току Тамиша и Брзаве, северно од Бегеја итд. На властелинству Шарад, које се налазило десетак километара североисточно од Темишвара, на путу према Липови, 1478. године од укупно 7.000 јутара земљишта 3.000 јутара је отпадало на шуме.¹⁴³ Исто тако, у близини Арада, у приобаљу Мориша 1388. године забележена је још једна велика шума коју су припадници Арадског каптола обилазили три дана, да би јој уопште утврдили границе.¹⁴⁴ Веће-мање површине под шумама забележене су и на доњем току Мориша у рејону града Чанада, у потезима Ладањ¹⁴⁵ и Телек (1451)¹⁴⁶, а у атару Перјамоша у приобаљу Харангода (данашње Златице) под називом Кантађакра (1466).¹⁴⁷ Ове површине су изгледа добрим делом биле покривене храстовим шумама, о чему нам сведоче записи из околине Арада (1380)¹⁴⁸ и са приобаља Тамиша (1407).¹⁴⁹

---

¹⁴¹ Чак и данас 2/5 Банатских планина је покривено шумским растињем, а од тога 55% отпада на храстове шуме : S. Kókai, *A Bánát történeti földrajza*, 28.

¹⁴² Első katonai felmérés, 1769-1772, Második katonai felmérés, 1806-1869, Arcanum

¹⁴³ A. Kubinyi: *A nagybirtok és jobbágyai a középkor végén az 1478-as Garai-Széchi birtokfelosztás alapján*, A Veszprém megyei Múzeumok Közleménye, 18, Veszprém, 1986, 208 (=A. Kubinyi, *A nagybirtok és jobbágyai*)

¹⁴⁴ L. Blazovich, *A Dél-Alföld képe*, 49.

¹⁴⁵ Ibidem, 49.

¹⁴⁶ DL 14443

¹⁴⁷ DL 16388

¹⁴⁸ DL 29720

¹⁴⁹ DL 92295

III ПРАИСТОРИЈСКО, АНТИЧКО И РАНОСРЕДЊОВЕКОВНО НАСЛЕЂЕ БАНАТА

ПРАИСТОРИЈА

Одбрана неолитских насеља - Праисторијско доба панонских простора обележено је бројним миграцијама становништва, међуплеменским сукобима, епидемијама, елементарним непогодама, па се упоредо са појавом првих седелачких насеља код праисторијских заједница појавила и потреба да своју имовину заштите од „незваних гостију“ градњом баријера, препрека, једном речју фортификација око својих станишта.

Према резултатима досадашњих археолошких истраживања најраније фортификације на европском тлу потичу из неолитског раздобља (6500-3000.г.п.н.е.),¹⁵⁰ а археолошка наука их везује за најраније земљорадничке заједнице овог поднебља. Најранији примери овог градитељства откривени су на простору југоисточне Европе, првенствено на простору Тесалије и Егејске Македоније, а приписују се носиоцима ранонеолитске културе Димини-Сескло (локалитети-Arapi Magula, Argissa Magula, Otzaki Magula). Готово у исто време сличан културни круг са великим насељима такође опасаним рововима, бедемима и палисадама развија се и на супротној обали Егејског мора, на просторима Анадолије (Наџилар).¹⁵¹ Колико су ове две регије у назначеном добу биле повезане, односно колико су једна на другу међусобно утицале није довољно истражено и поткрепљено доказима.¹⁵² Правац ширења овог културног утицаја из Тесалије је

¹⁵⁰ О овој проблематици шире: Parkinson, A. William-Duffy, R. Paul, *Fortifications and enclosures in European Prehistory, A Cross-cultural perspective*, J. Archaeol Res (2007), 97-141; G.Trnka, *Kreise und Kulture-Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa*, Daim-Neudar, 2005, 10-12.; I. Kuzma, *Die grosen Kreise der ersten Bauern-Bildern der jungsteinzeit in Zentraleuropa*, Oexle J.(hsg.), Aus der Luft-Bilder unserer Geschichte, Luftbildarchaeologie in Zentraleuropa, Katalog zur Ausstellung, Dresden, 1997, 46-57.; N. Kalicz – P. Raczky, *Berettyóújfalú-Herpály, A herpályi kultúra névadó települése*, Tálas, L. szerk., A Tisza-vidék késői neolitikuma, Szolnok, 1987, 30-38; P.J.R Moddermann, „*Einige gedanken zur deutung der mitterneolitisch Grabenanlagen*“, Möag, 1983-84., 347-350.; O. Höckmann, *Wehranlagen der jüngeren steinzeit*, Ausgrabungen in Deutschland, 3, Mainz, 1995.

¹⁵¹ V. Milojević – H. Hauptmann, *Die Funde der frühen Dimini-zeit der Arapi magula*, BAM, 9 (Bonn, 1969), 50; V. Milojević, J. Zumbusch, *Die Ausgrabungen auf der Otzaki magula in Thessalien*, Das frühe Neolitikum, I, BAM, 11 (1971), 151.

¹⁵² Теза о тесним етничким и културним везама између Европе и Оријента заснована је на уверењима ранијих генерација археолога да је Азија колевка човечанства и да је Месопотамија исходиште цивилизације (Ex Oriente lux). Водећи археолози прве половине 20. века – М. Васић, Г. Чајлд, В. Милојчић и Ф. Шахермајер-

евидентан, јер су локалитети веома слични онима из Грчке откривени и на просторима данашње Бугарске и Румуније. Попут оних у Тесалији, и у овим насељима централно место у насељу заузима мегарон, култно светилиште.¹⁵³ На територији Бугарске градња фортификација око насеља почиње са развојем неолитске културе Караново II-III, а манифестује се у изградњи ровова, односно ровова са насипима или каменим бедемима (лок. Чавдар), а нешто ређе са земљаним насипима ојачаним дрвеним палисадом (лок. Јаша тепе, Русе). Слично грчким и овде се у централном делу насеља налази култно место, светилиште (лок. Полинаика, Овчарово)¹⁵⁴

На простору средње Европе традиција градње кружних шанчева (неке врсте опкопа) око насеља почиње да се развија у позном неолиту и то са матичном облашћу на простору данашње Словачке, доње Аустрије, западне Мађарске и источне Хрватске (Славоније) а приписује се култури врпчасте керамике. Из ове регије се она затим шири према западу (Француска, Белгија и Холандија), северу (Шлеска и Пољска) и истоку (источна Мађарска, делови Румуније и Украјине) Европе.¹⁵⁵ На читавом посматраном простору од Француске и Холандије, на западу, па све до Румуније и Украјине на истоку евидентирана су неолитска насеља са опкопима (јарковима).¹⁵⁶ На простору Панонске низије након културе врпчасте керамике, традицију градње ове врсте насеља настављају носиоци Сопотско-

---

заложили су се за тезу о пресудном утицају Оријента на формирање и развој неолитских култура југоисточне Европе, било путем миграција, било путем колонизације или путем дифузије културних добара и идеја. Међутим поједини истакнути археолози новије генерације довели су у другој половини 20. века у питање пресудан утицај предње Азије на појаву и развој неолитских заједница на Балкану, сматрајући да осим значајних сличности у керамици и у одређеним врстама оруђа ништа друго не повезује ове две регије, доводећи уопште у питање и тезу о масовном досељењу анадолских полулација на просторе Балкана. Драгослав Срејовић, један од водећих југоисловенских истраживача мезолитских и неолитских култура Балкана изнео је став да етничке и културне везе између Балкана и Анадолије током средњег и млађег каменог доба нису биле ни особито интензивне ни нарочито учестале, сматрајући да су на подручју јужног Подунавља већ од почетка борелеа отпочели процеси који су водили у „неолитску револуцију“, односно да би ова револуција била остварена на посматраном простору и да није дошло до подстрека са југо-истока: Д. Срејовић, *Искусва прошлости*, Београд, 2001, 66-67, 293-301.

¹⁵³ Gh. Lazarovici, *Über neo- bis äneolitische Befestigungen aus Rumänien*, Kaufmann, 1990, 93-117.

¹⁵⁴ Ibidem

¹⁵⁵ J. Petrash, *Mittelneolitische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa*, BRGK, 71, 482-483; J. Pavuk, *Lengyel culture fortified settlements in Slovakia*, *Antiquity*, 65, 348,357; H. Behrens, *The first "Woodhenge" in Middle Europa*, *Antiquity*, 55, 172-178, Windl, H., *Zehn jahre grabung in Schleitz*, VD. Mistelbach, AÖ 5/1, 11-18; I. Kuzma, *Die grosen Kreise der ersten Bauern-Bildern der jungsteinzeit in Zentraleuropa*, Oexle J.(hsg.), *Aus der Luft-Bilder unserer Geschichte, Luftbildarchaeologie in Zentraleuropa*, Katalog zur Ausstellung, Dresden, 1997, 46-57; G. Trnka, *Kreise und Kulture-Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa*, 10-12.

¹⁵⁶ J. P. Barna, *A lengyel kultúra kialakulása a Dny-Dunántúlon*, *Doktori disszertáció*, Budapest, 2011, 89; G. Trnka, *Kreise und Kulture-Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa*, 10.

ленђелске културе, а њихов највећи број забележен је на западу Мађарске и на простору суседне Славоније.¹⁵⁷ У градњи ових система није постојао јединствен образац, постојале су значајне разлике у изгледу и величини (ширини, дубини) посматраних јаркова. На појединим локалитетима откривени су опкопи кружног или овалног облика,¹⁵⁸ док је опет један број ових насеља био оивичен ровом квадратне основе.¹⁵⁹ Варирао је и број ровова око насеља: у неким случајевима насеље је окруживао само један ров (Becsehely),¹⁶⁰ док су с друге стране, забележена и насеља окружена са двоструким или чак троструким ровом, са остацима земљаних насипа и палисада између ровова (Petriverente).¹⁶¹

Као добар пример за овај тип насеља може да послужи локалитет Сопот надомак Винковаца у источној Хрватској, где се већ више година одвија систематско истраживање великог насеља Сопотско-ленђелске културе.¹⁶² Остатке овдашњег насеља опкољавао је јарак ширине 6 и дубине 3 метара, који су са унутрашње и спољашње стране пратили канали и рупе од стубова, највероватније остаци некадашњег фортификацијског зида (палисада) који је прстенасто обрубљивао насеље. Захваљујући свом повољном положају (близина реке Босут, велике храстове шуме и плодно земљиште) неолитско насеље на Сопоту егзистирало је без великих потреса преко хиљаду година (на основу анализе Ц-14). Становници Сопота живели су у надземним кућама, а основу њихове економије чинили су земљорадња и сточарство.¹⁶³

¹⁵⁷ На територији западне Мађарске (простор западно од линије Дунава) досадашњим рекогносцирањима евидентирана су 23 неолитска локалитета са кружним опкопима. Распоред по жупанијама изгледа овако: Барања (14), Зала (5), Толна (2), Ваш (1) и Шомођ (1) : J.P. Barna, *A lengyel kultúra kialakulása*, 135.

¹⁵⁸ G. Trnka, *Kreise und Kulture-Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa*, 12-14; J. Petráš, *Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen*, 418-419.

¹⁵⁹ V. Podborsky, *Über das geiteige Leben der trager der Lengyel-Kultur*, *Studia Honoraria*, 21, Gedenkschrift für Viera Nemejceova-Pavukova, Ramden, 279; V. Podborsky – J. Kovárník, *Neolithic and post-Neolithic enclosures in Moravia in their Center European context*, Hardin A- Sievers, and Venclova, W. eds, *Enclosing the Past. Inside and Outside in Prehistory*, 2008, 50; Lüning, J, *Mittelneolithische Grabenanlagen im Rheinland und im Westfalen*, MÖAG, 33-34, 9-25.

¹⁶⁰ F. Horváth, *Becsehely-Bükaljai-dűlő régészeti feltárások az M7-M70 autópálya Zala megyei nyomvonalán*, Zalaegerszeg, 2008, 33-35.

¹⁶¹ F. Horváth-N. Kalicz, *Újkőkori település feltárása Petriverentén*, *Régészeti kutatások Magyarországon*, 2001 (2003), 5-29.

¹⁶² Руководилац овдашњих археолошких истраживања, Маја-Крзнарић-Шкриванко из Градског музеја Винковца објавила је више стручних чланака о овом локалитету – M. Krznarić-Škrivanko, *Prapovijesno naselje na Ervenici u Vinkovcima*, *Opusc. Archaeol.*, 21, Zagreb, 1997, 205-215; *Neki naseobinski pokazatelji na eponimnom lokalitetu Sopotske kulture*, *Opusc. Archaeol.*, 27, Zagreb, 2003, 49-63; *Istraživanja na Sopotu*, 11-19.

¹⁶³ M. Krznarić-Škrivanko, *Istraživanja na Sopotu*, 11-19.

На самом крају неолитског доба овакав тип насеља појављује се и на простору Потисја и то међу насељима тзв. Потиске културе.¹⁶⁴ Уместо дотадашњих огромних земљорадничких насеља, при крају ове епохе припадници Потиске културе прелазе у мања насеља, од којих је један број, према резултатима истраживања, био обезбеђен рововима или палисадама. Градњу фортификација на овим насељима вероватно су изазвала нова миграциона кретања који су са Балкана водили према просторима Панонске низије.¹⁶⁵

У новије време су и на простору румунског дела Баната маркирани неолитски локалитети за које се претпоставља да су (на основу аеро-снимака) имали одбрамбене опкопе (јаркове). Georghe Lazarovici у једном од својих студија наводи неолитски локалитет код насеља Dudesti Vechi на самој обали Златице, где се појављују трагови некадашњег одбрамбеног јарка.¹⁶⁶ Све су то за сада претпоставке засноване на аеро-снимцима и тек ће систематска истраживања ових локалитета дати праву слику стања на овим налазиштима.

Фортификације бронзаног и гвозденог доба – Нови моменат у животу овдашњих популација и њихових насеља настаје у средњем бронзаном добу са појавом тзв. Ватинске групе (1700-1450. г.п.н.е.)¹⁶⁷ на коју је веома много утицао микенски свет. Слично градовима микенске културе и велика (централна) насеља носилаца ватинске културе била су смештена на високим, доминантним местима и обезбеђена моћним бедемима. За разлику од градова старе Грчке, бедеми овдашњих насеља с обзиром на локалне услове, нису грађени од камена, већ од барске глине, са арматуром од дрвених греда и палисадама на врху. Темелји

---

¹⁶⁴ F. Horváth, *A Tisza-vidék újkőkori településrendszereinek és háztípusainak áttekintése*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, I, Szeged, 1988, 31(=F. Horváth, *A Tisza-vidék újkőkori települései*); F. Horváth, *Late Neolithic Ditches, Fortifications and Tells in the Hungarian Tisza-Region*, Gomolava-Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtliche und antika Kulturen, Der Donau Niederung und Südeuropas, Ruma-Novi Sad, 1988, 145-149.

¹⁶⁵ F. Horváth, *A Tisza-vidék újkőkori települései*, 31, I. Bóna, *A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon*, Magyarország története I/I, Budapest, 1984, 117-198. (=I. Bóna, *A nemzetségi és törzsi társadalom*), N. Tasić, *Tiszapolgár i Bodrogkeresztur kultura*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, III, Sarajevo, 1979, 55-85. (=N. Tasić, *Tiszapolgár i Bodrogkeresztur kultura*)

¹⁶⁶ G. Lazarovici, *Architekture of the Neolithic in Romania*, 22.

¹⁶⁷ Група је назив добила по насељу Ватин у југоисточном Банату, где је први пут откривена и истраживана крајем 19. века. Ова најранија истраживања везују се за име Феликса Милекере који је почев од 1893. године у околини Ватина извршио преко 20 мањих заштитних ископавања, махом у овдашњим пескарима. Већина овог материјала доспела је у Вршачки музеј: Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, 184. (=Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika*)

оваквих бедема били су ширине до 10 м. и висине до 4. метара. Са спољашње стране бедеми су били опкопани широким и дубоким ровом испуњен водама оближњих водотокова. Унутар „брањеног простора“ развијало се насеље са кућама зракасто поређаним у низу, водећи према центру насеља, где се одвијао друштвени живот његових становника. Између кућа су биле уске улице широке до 1 метра. Уз стамбене објекте постојао је и економски део насеља са кружним укопаним силосима за жито, радионицама за ливење бронзаних предмета итд.¹⁶⁸ Око ових „централних“ насеља са фортификацијама ређала су се мања насеља и салаши земљорадника и сточара.¹⁶⁹ Становништво ове културне групе насељавало је подручја јужног Баната, Срема, јужне Бачке, и делове данашње централне Србије Западно од Мораве.¹⁷⁰ На простору јужно од Саве и Дунава евидентирано је до сада чак 72 налазишта са остацима материјалне културе ватинске културне групе.¹⁷¹ Ипак, културни утицаји ове групе допиру и до удаљенијих крајева, па су забележени на локалитетима Богдановци код Вуковара (западна Срем), на локалитету Борђош код Новог Бечеја (средњи Банат) и у околини Суботице (северна Бачка).¹⁷² Од 188 регистрованих тел-насеља на простору Панонске равнице, 26 има сигурно потврђене одбрамбене елементе. За око 100 насеља може се, на основу проспекције и топографских карата, претпоставити постојање одбрамбеног система. За свега око 50 насеља нема информација о одбрамбеним елементима. Стога Ф. Гогалтам тврди да је постојање елемената фортификација карактеристично за бронзанодопска тел-насеља у Панонској низији.¹⁷³

¹⁶⁸ Р. Medović, *Vojvodina u praistoriji*, 94-96.

¹⁶⁹ Било је неколико покушаја да се открију границе територије једног фортификованог тел-насеља и мањих насеобинских јединица које су му гравитирале. У Словачкој је процењено да је раздаљина између два утврђена насеља била 8-20 км. У Мађарској, у микро-региону Хајош, пречника 8-10 км, утврђено је постојање једног фортификованог тела, три једнослојна насеља и три некрополе. У северозападној Румунији је хипотетички дефинисано 6 микро-региона, који су имали као центар по један тел културе Отомани. Претпостављене димензије њихове територије биле су између 3,5 и 17 км.: М. Љуштина, *Стратиграфија насеља и периодизација ватинске културе у Војводини*, докторска дисертација, Београд, 2012, 180-184.

¹⁷⁰ М. Garašanin, *Vatinska grupa*, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 1983, 504-520.

¹⁷¹ М. Стојић, *Културни хоризонт ватинске културне групе у Србији јужно од Саве и Дунава: Мојсиње-Добрача*, Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац, 1998, 133-141.

¹⁷² Д. Срејовић, *Праисторија и антика*, Војводина-знаменитости и лепоте, Нови Сад, 1968, 188-189 (=Д. Срејовић, *Праисторија и антика*)

¹⁷³ F. Gogáltam, *Fortified Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A General Overview. Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennium BC.*, *Stud. Arch. Ostmitteleuropa*, 5., Bonn, 39-56.

Позно бронзано доба (1200-900.год.п.н.е.) у Панонској низији обележено је несигурним временима прегруписавања људских група са њиховим одговарајућим културама, што је имало за последицу стварање нових културних групација на посматраном простору. У питању је један шири културно-историјски феномен који се на простору средње и западне Европе манифестује појавом културе поља са урнама, а панонско подручје и северни делови Балкана налазе се на периферији овог културног круга. У источном Медитерану и делом на Блиском истоку исти културно-историјски процес се манифестује кроз масовна померања или прегруписавања људских заједница, што за последицу има пад микенских градова-државица и Хетитског Царства, уништење Хомерове Троје у Малој Азији, и тзв. Егејску сеобу, односно најезду поморских народа мрачног доба. На просторима Панонске низије на локалитетима овог периода такође се уочавају трагови великих пустошења: многа ранија тел-насеља са културним слојевима дебелим и преко 5 метара заувек су напуштена и никада више нису ни настањена, а заједно са насељима заувек се гасе и поједине некрополе, употребљаване неколико векова. Овај период представља завршетак бронзаног доба и стварање основа за формирање културе развијеног гвозденог доба. Током овог времена постепено се развија и шири употреба гвожђа, па је у хронолошком систему за тај период употребљена хронолошка детерминанта „гвоздено доба I“.¹⁷⁴ У новије време добар део археолога и историчара подржава тезу да су ове масовне миграције становништва позне бронзе биле подтсакнуте природним катастрофама на северу Европе.¹⁷⁵

---

¹⁷⁴ М. Garašanin, *Period polja sa urnama u Vojvodini*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Bronzano doba, 668-685; K.J.Narr, *Sredozemlje i Evropa do kraja 2. tisućljeća*, Povijest svijeta, Zagreb, 1990, 182-184.; Д.Срејовић, *Праисторија и антика*, 171-174.; I. Bóna, *A nemzetségi és törzsi társadalom*, 165-166.

¹⁷⁵ Према најновијем тумачењу стручњака овај миграциони талас који је кренуо са севера Европе према њеним централним и јужним деловима могла је изазвати ерупција вулкана Хекла на Исланду 1159. године пре н.е. Проучавањем година ирског храста, установљено је да су се последице ерупције на Исланду осећале још читаве две деценије (од 1159. до 1141. године п.н.е.). За то време драстично се смањио број становника на најугроженијим подручјима, на шта указују и резултати археолошких истраживања. Читаве области су остале ненасељене. И становништво Гава-Белегиш II групе је силом прилика напустило своја огњишта и помераило се дуж долине Мораве и Вардара према грчком копну, док је други миграциони талас однео ово становништво према просторима северне Италије. У прилог тези да је покретач миграционих кретања племена била природна катастрофа, говори и појава великог броја закопаног блага. Да би се спасили несреће која их је задесила и умилостивили невидљиве силе, људи су прибегавали празноверју и даровима. Давали су све најдрагоценије што су тада имали, а то су предмети од злата и бронзе. Само у Румунији је до сада откривено преко 160 и све потичу из истог времена. На простору Војводине их је много мање, нешто преко 70 остава: Р. Медовић, *Voјvodina u praistoriji*, 125-126.

На простору данашњег Баната раздобље позног бронзаног доба обележава развој и ширење тзв. Гава комплекса који се из своје матичне области у међуречју Кереша (Криша) у североисточној Мађарској и северозападној Румунији постепено шири на околне области. До краја овог периода носиоци културе Гава комплекса прошириће свој утицај на огроман простор од источне Славоније до долине Дњестра и Прута, односно од Словачке, па све до десног приобаља Дунава на југу (захвата читав простор данашњег Баната).¹⁷⁶ Време доминације Гава комплекса на простору данашњег Баната, као и на читавом простору који у то време покрива овај комплекс, обележен је и бројним закопаним оставама бронзаних алатки, накита и оружја,¹⁷⁷ као и повећањем броја утврђених тзв. градинских насеља.¹⁷⁸ Хоризонту позног бронзаног доба би у западним деловима Баната припадала градинска насеља: Ђурицин град код Иђоша¹⁷⁹, Жидовар код Орешца¹⁸⁰, Бели Брег код Гаја¹⁸¹, а у источним деловима Баната локалитет Coasta Rea код Липове, Dealul Mare код Бокше, Chili код Варадије¹⁸², Rechtberg код Немачког Сентпетера¹⁸³, Sâliște код

¹⁷⁶ Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika*, 31-35; Исти, *Гава налази у јужном Банату*, Културе гвозденог доба југословенског Подунавља, Београд, 1994, 39.

¹⁷⁷ У оквиру своје студије о овом проблему у Војводини и Србији, М. Гарашанин издваја три основна типа остава: 1. Оставе скривнице, које углавном садрже хомоген материјал једног периода и представљају иметак који је у једном тренутку опасности похрањен у земљу, 2. Оставе ливнице, које углавном садрже хронолошки хетероген материјал, често и стопљен, у тзв. „ливачке погаче“, који је спреман за даљу прераду, 3. Оставе вотивног карактера, које махом садрже само једну врсту објеката.: М. Garašanin, *Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Sarajevo, 1983, 685-702 (=М. Garašanin, *Ostave*)

¹⁷⁸ I. Bóna, *A nemzetségi és törzsi társadalom*, 167-168.

¹⁷⁹ Локалитет Ђурицин град налази се 7 км северозападно од Кикинде у правцу према Иђошу, у близини баре Берчула. Сондажна истраживања на локалитету обавио је М. Грбић од 1947. до 1949. године. Констатован културни слој променљиве дебљине (1-1,5 м.) са материјалом од неолита до средњег века. Керамички материјал добијен истраживањима у самом утврђењу је бронзанодобни, те ову конструкцију требало би сматрати бронзанодобном градином. : Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika*, 118.

¹⁸⁰ Жидовар је праисторијско вишеслојно утврђено насеље подигнуто на заравњеном платоу лесне дине на десној обали Караша надомак Орешца. Настало је на платоу који се уздиже 40 метара изнад речне долине, уз југоисточно обод Делиблатске пешчаре, а између села Орешац и Јасеново (јужни Банат). Археолошка истраживања тог локалитета су у више махова вршена од 1948-1977. г. под руководством Б. Гавеле. Систематска истраживања су започета 1996. године. Најстарији до сада истражени културни слој на овом локалитету је из времена ватинске културе. Изнад овог слоја је хоризонт са керамиком жутобрдске културе, а изнад њега слој канеловане керамике, раног гвозденог доба са одликама млађе фазе Гава комплекса. Затим настаје прекид у животу насеља, јер следећи хоризонт већ припада развијеној фази босутске групе (Басараби хоризонт) гвозденог доба: Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika*, 121-122.

¹⁸¹ Остаци земљаног утврђења на локалитету Бели Брег код Гаја видљиви су северозападно од оштећене хумке на око три стотине метара удаљености. По површини је налажен материјал из античког периода. Ово утврђење би се могло, по типу, приписати и старијим епохама, касном бронзаном или пак старијем гвозденом добу: Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika*, 117-118.

¹⁸² G. Bălan, *Așezarile fortificate din aria culturii Gáva din România*, Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1961-2012), Brăila, 2013, приложена карта налазишта на стр. 270.

¹⁸³ Rechtberg-Sânpetru German, jud. Arad, COD RAN 11986.07, Repertoriul arheologic național, Ministerul culturii

Ђурока¹⁸⁴, Şanţ код Беба Веке¹⁸⁵, Alioş Valea код Алиоша¹⁸⁶, Dealul Mieiilor код Сићевице¹⁸⁷, Iarcuri код Корнештија¹⁸⁸ итд.

Оно по чему се градинска насеља прелазног периода посебно истичу пре свега су њихове огромне димензије. Нека од ових праисторијских градишта спадају међу највеће фортификације икад саграђене на простору Панонске низије. Својим фантастичним димензијама далеко највеће градинско насеље ових простора, које иначе важи и за највећи објект ове врсте у Панонској низији је велико праисторијско насеље *Iarcuri* код места Жадањ у жупанији Тимиш, 17 км. северно од Темишвара. Ово древно насеље које је егзистирало крајем бронзаног и почетком гвозденог доба имало је одбрамбени систем састављен од три земљана прстена, од којих је први имао пречник од 940 метара, други 2.200 метара, а трећи пречник од читавих 2.800 метара.¹⁸⁹ Овај објект је иначе забележен и у средњовековним изворима под називом *Нагомагук* (Три јарка).¹⁹⁰ Брањени простор покрива површину од преко 970 хектара земљишта. У просеку земљани прстенови који окружују ово насеље имају дебљину у основи од неких 30 метара. Истраживања су показала да се унутар брањеног простора најинтензивније живело у позном бронзаном добу и да је након тога дошло на наглог прекида у животу овог објекта, што можда указује на насилно заузимање истог.¹⁹¹

Свој врхунац градња праисторијских утврђених насеља доживљава тек у последњем стадијуму праисторије, у периоду гвозденог доба¹⁹² које се на просторима централне Европе дели на старије (900-300.г.п.н.е.) и млађе гвоздено

¹⁸⁴ Sălişte-Giroc, jud. Timiș, COD Ran 155323.03

¹⁸⁵ In Şanţ-Beba Veche, jud. Timiș, Cod Ran 155733.01

¹⁸⁶ Alioş Valea, Alioş, jud. Timiș, Cod Ran 157709.02

¹⁸⁷ Dealul Mieiilor-Sichevița, jud. Caraş-Severin, Cod Ran 53862.02

¹⁸⁸ Iarcuri-Corneşti, jud. Timiș, Cod Ran 158047.01

¹⁸⁹ Z. Czajlik: *Óriás sáncrendszer a Bánságban. Évezredes nyomok a síkvidéken. A földgömb*, 2012/5. 6-7.

¹⁹⁰ K. Juhász: *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai - Aradi regesták* (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 31-32. kötet.) Gyula, Erkel Ferenc Múzeum 1962, 69, (стр.11.)

¹⁹¹ L. Dorogostaisky, *An Archoastronomic case study the site from Cornesti-Iarcuri Timis counti*, Romania, *Arheovest*, I, Timisoara, 2013, 863-865, (у даљем тексту: L. Dorogostaisky, *An Archoastronomic case study the site from Cornesti-Iarcuri Timis counti*)

¹⁹² Прва употреба гвожђа забележена је код Хегита у Малој Азији. Користили су га од 16. до 13. века и љубоморно чували технологију његовог добијања и обраде. Тада је тај рецепт постао доступан Египћанима, а касније и другим деловима Европе. Први гвоздени предмети у Војводини потичу из 10. века пре нове ере. Откривени су на насељима Гомолава код Хртковаца и Градина на Босути код Вашице: P. Medović, *Voivodina u praistoriji*, 128.

доба (300-до краја старе ере).¹⁹³ У овом раздобљу се по први пут организовано граде читави одбрамбени појасеви у циљу одбране већих територија од спољњег напада.¹⁹⁴

Велика утврђена насеља старијег гвозденог доба формирана су на местима ранијих равничарских насеља смештених на високим обалама река, на тешко приступачним обронцима Фрушке Горе, Вршачких планина и на ободу Тителског платоа. Смештена на доминантним тачкама ове равнице ова утврђена насеља су чинила ланац међусобно повезаних и видљивих насеља, као систем колективне одбране. Око ових централних насеља низала су се мања станишта и салаши.¹⁹⁵

У знатном броју случајева новопридошло становништво старијег гвозденог доба наставило је да користи ранија утврђења културних група позног бронзаног доба. То је случај и са локалитетом *Ђурицин град* код Иђоша, где је у централном делу утврђења ископавањима констатована керамика прелазног периода, али исто тако и керамички материјал старијег гвозденог доба (опредељен као период Босут III).¹⁹⁶ Утврђење Ђурицин град је кружног облика (P-250 м.), захвата површину од око 5 хектара, а опкољено је бедемом од насуте земље на коме је отвор (улазна капија) на истоку. Утврђење се налази на месту сусрета два мања водотока – Грчке и Берчуле, па је у прошлости попут неког полуострва са трију страна било опкољено водама. Према западу, насут је још један бедем само до обале поменутих водотокова. Са спољашње стране овдашњи бедем опкољавао је ров дубине преко

---

¹⁹³ Старије гвоздено доба има три фазе развоја – рану фазу (X-VIII век п.н.е.)-период прихватања новог метала у оквирима ранијих култ. група, развијену фазу (VIII-VI век п.н.е.), време пуне експлоатације гвожђа у оквирима новоформираних група, и касну фазу (VI-IV век п.н.е.) доба деловања страних утицаја, италских и грчких, услед чега се знатно профињују облици материјалне културе. Млађе гвоздено доба (III-I. век п.н.е.) обележено је јаким утицајима Келта са севера и хеленистичке цивилизације са југа. У стручној литератури јављају се називи халштатско доба (за старије гвоздено доба) и латенско доба (за млађе гвоздено доба) по великим археолошким налазиштима истраживаним у 19. веку: Халштату, насељу, некрополи и руднику соли у Аустријским Алпима, и Ла Тену, сојеничарском насељу на обали Нојшателског језера у Швајцарској. Иако се често примењују и на нашу територију и наш материјал, ти изрази се морају прихватити условно, јер се развој гвозденог доба у Србији и Балкану у многоме разликује од развоја у средњој и западној Европи: Р. Васић, *Гвоздено доба у Србији-Хронолошки и географски оквири и културно-историјска интерпретација*, Господари сребра, Гвоздено доба у Србији, Београд, 1990, 15-16.

¹⁹⁴ Р. Медовић, *Kalakača - naselje starijeg гвозdenog doba*, Novi Sad, 1988, 429 (=Р. Медовић, *Kalakača*); Исти, *Војводина и праисторија*, 131.

¹⁹⁵ Р. Медовић, *Kalakača*, 429-430; Исти, *Старије гвоздено доба у српском Подунављу*, Господари сребра, Београд, 1990, 24-25.

¹⁹⁶ Предраг Медовић, археолог Музеја Војводине, познат по истраживањима два најзначајнија утврђена насеља старијег гвозденог доба у Војводини - Калакачи код Бешке и Градине на Босуту (код Вашице) је и сам овај локалитет временски определио у раздобље старијег гвозденог доба, само што га у својим радовима наводи под називом Словенски град: Р. Медовић, *Naselja starijeg гвозdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, Novi Sad, 1988, 80.

3,5 метара.¹⁹⁷ У непосредној близини овог утврђења налазило се тел-насеље неолитског доба „Градиште“, где је приликом истраживања откривен и керамички материјал раног гвозденог доба.¹⁹⁸

Сличне примере налазимо и на праисторијским локалитетима румунског дела Баната – градинска насеља подигнута у позном бронзаном добу опстала су и даље живела у периоду старијег гвозденог доба. Овом културном кругу према досадашњим публикованим резултатима припадају локалитети: *Unip-Dealul Cetățuica* (jud. Timiș)¹⁹⁹, *Giroc-Mescal* (jud. Timiș)²⁰⁰, *Sânpetru German-Magazin* (jud. Arad)²⁰¹, *Cornești-Iarcuri* (jud. Timiș)²⁰².

Нову појаву чини и све већа концентрација утврђених насеља у долинама планинских река попут Караша и Нере, које су вероватно контролисале трговачке путеве који су водили у равничарски део Баната, као и околне руднике. У ову групу гвозденодобних утврђења можемо сврстати локалитете *Andre – Ticvanii Mare*,²⁰³ *Dealul Chili-Vărădia*,²⁰⁴ обе смештене на високим речним терасама које су доминирале над долином реке Караша, затим локалитет *Leu-Borlovenii Vechi*,²⁰⁵ смештен изнад речице Нере, надомак улаза у широку Алмашку долину и локалитет *Pascoane (Cetate)-Remetea Pogănici*,²⁰⁶ смештен на горњем току речице Поганиш (лева притока Тамиша).

Млађе гвоздено доба (IV-I век п.н.е.) у знаку је постепене експанзије келтских племена према средњем Подунављу²⁰⁷, где се трајно насељавају тек након

¹⁹⁷ М. Грбић, *Градиште код Кикинде*, Старинар I, Београд, 1950, 113-118; Исти, *Градиште код Кикинде*, Старинар II, Београд, 1951, 138-139; М. Гирић, *Налазишта старијег гвозденог доба у северном Банату*, 27.

¹⁹⁸ М. Гирић, *Налазишта старијег гвозденог доба у северном Банату*, 27.

¹⁹⁹ На споменутом локалитету откривени трагови фортификација из бронзаног, старијег гвозденог и средњовековног раздобља (Repertoriul arheologic național, COD RAN 158519.02)

²⁰⁰ На овом локалитету смештеном у приобаљу Тамиша, јужно од Темишвара откривени остаци тел-насеља и фортификације из бронзаног, старијег гвозденог, средњовековног и модерног доба (COD RAN 155323.01)

²⁰¹ Локалитет смештен у приобаљу водотока Златице, где су констатовани остаци фортификација из бронзаног, старијег гвозденог и средњовековног раздобља (COD RAN 11986.09)

²⁰² Насеље са најмонументалнијим одбрамбеним системом (бедем и ров), на којем су поред керамичког материјала позног бронзаног доба констатовани и керамички материјали из старијег гвозденог доба (COD RAN 158047.01)

²⁰³ Andre-Ticvanii Mare, U.A. Ticvanii Mare, jud. Caraș-Severin, COD RAN 54314.01, Hallstatt,

²⁰⁴ Dealul Chili-Vărădia, U.A. Vărădia, jud. Caraș-Severin, COD RAN 54519.02, așezare fortificată, Hallstatt

²⁰⁵ Leu-Borlovenii Vechi, U.A. Prigor, jud. Caraș-Severin, COD RAN 53602.01, Hallstatt

²⁰⁶ Pascoane-Remetea Pogănici, U.A. Farliug, jud. Caraș-Severin, COD RAN 52829.01, categorie: fortificație de pământ, cultura: Basarabi și post Basarabi

²⁰⁷ Име Келта се помиње већ крајем VI века п.н.е., када грчки историчар и географ Хекатаиос у својим путописима помиње грчку колонију Massilia (данашњи Марсељ) „код келтске земље“. Грци су овај народ млађег гвозденог доба западне и средње Европе назвали Келтои (Κελτοί), док су римски писци употребљавали назив Celtae. Име Галати (Γαλάται) примењује се око почетка III века п.н.е. за Келте који су доспели својим

великог пораза код Делфа 279. године п.н.е.²⁰⁸ Међутим, управо је на простору Баната заустављена њихова даља експанзија према истоку, пошто је подручје Банатског горја тада већ под доминацијом дачких племена, па је мо мишљењу истраживача овог раздобља управо утврђени Жидовар једно време представљао границу између Скордиска и територије под доминацијом Дачана. Чињеница да је на овом налазишту поред келтске у великој мери заступљена и дачка компонента, сведочи о мирољубивим односима између ове две праисторијске популације.²⁰⁹

На простору данашње Војводине до сада је регистровано и делом истраживано више утврђених насеља која припадају келтима. У Срему су то локалитети *Гомолава* код Хртковаца, *Градина на Босуту* код Батроваца, *Оролик* и *Привлака* на Босуту, *Сланкамен*. У Бачкој је забележен *Турски Шанац* код Бачке Паланке, а у Банату *Жидовар* код Орешца (близина Вршца).

Ископавањима која су на Жидовару вођена у више махова (1948-1949., 1964-1968., 1977. и најновија систематска истраживања од 1996. године) установљени су стамбени хоризонти латенског периода дебљине око 1 метра, као и остаци сухозида, односно палисада. Керамика је веома бројна, а приметна је и заступљеност дачке керамике, рађене руком, за разлику од сиве или графитиране келтске грнчарије, рађене на витлу.²¹⁰

Заједничка одлика свих наведених келтских утврђења, рачунајући ту и Жидовар: оне припадају I. веку п.н.е., односно завршници латенског периода у Подунављу. Насеља из времена колонизације Келта (крај IV века и прва половина III века п.н.е.), као и доба њихове експанзије према југу Балкана (друга половина III века и II век п.н.е.) у потпуности недостају.²¹¹ На основу досад откривених налаза се може утврдити да се живот на Жидовару одвија током I века п.н.е. и да се судећи

миграцијама све до Мале Азије. Назив Гали (латински Galli) исто тако означава Келте у целини, римски војсковођа Јулије Цезар каже да Келте Римљани називају Галима: В. Јовановић, *Keltska kultura u Jugoslaviji*, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 1987., 805. (=В. Јовановић, *Keltska kultura u Jugoslaviji*)

²⁰⁸ Стално насељавање Келта на простору средњег Подунавља десило се тек после битке код Аполоновог светилишта у Делфима на Пелопонезу 279. год. п.н.е. Тада су келтске инвазионе снаге потучене, вођа Бренос је извршио ритуално самоубиство, а преостале чете се вратиле уз велике губитке у Подунавље. На ушћу Саве и Дунава, они оснивају племенску заједницу Скордиска. Била је то шаролика заједница састављена осим Келта од Трачана и Илира. Територијална и политичка организација Скордиска одржала се све до доласка Римљана почетком нове ере: В. Јовановић, *Dolazak Kelta na Balkan*, *Skordisci i starosedeoци*, Beograd, 1992, 83.

²⁰⁹ М. Јовановић, *Židovar, Orešac, Skordisci i starosedeoци*, Beograd, 1994, 113. (=М. Јовановић, *Židovar*)

²¹⁰ В. Јовановић, *Keltska kultura u Jugoslaviji*, 822-823; М. Јовановић, *Židovar*, 113.

²¹¹ В. Јовановић, *Keltska kultura u Jugoslaviji*, 822.

по неким керамичким облицима наставља и у првим деценијама I века нове ере, све до доласка Римљана на ове просторе, а затим се на овом месту заувек гаси живот.²¹² Поједини аутори оснивање келтског насеља типа *orridum* на локалитету Жидовар доводе у везу са податком о великом поразу Скордиска од римских легија 84. године старе ере. Извори кажу да су Келти тражили спас прелазећи на дунавске аде и на леву обалу Дунава, а Жидовар се налази свега 20 км. од ушћа Караша у реку Дунав.²¹³

Иначе, фаза утврђених насеља није локална појава код Скордиска – она се уклапа у време „*orriduma*”, заједничке карактеристике Келта у последњем веку њихове самосталности. Целокупан келтски свет, од Галије до паноске равнице, подиже у посматраном раздобљу убрзано снажна утврђења.²¹⁴

Насеља овог доба су утврђена земљаним бедемима, са палисадама и одбрамбеним ровом. Изузев употребе сухозида на неким од ових насеља, на утврђеним насељима Подунавља није примећена примена технике за грађење бедема, типична за келтска утврђења у средњој и западној Европи („*murus gallicus*“).²¹⁵ Уместо бедема чије језгро чине правоугаоници од балвана, испуњени ломљеним каменом, са дрвеном надградњом од палисада, Скордисци се служе традиционалним начином утврђивања градинских насеља, тј. настављају ранију традицију градње бедема од барске глине, са арматуром од дрвених балвана и палисадом на врху насипа.²¹⁶

Друга половина Баната, пре свега простор Банатског Горја у овом раздобљу се већ налази под сувереном доминацијом дачких племена, па се у приобаљу овдашњих планинских река попут Брзаве, Караша и Нере појављује читава група утврђених латенских насеља. У долини Караша забележени су локалитети *Poiana Flamanda* код Варадије²¹⁷ и *Паланачки Брег* код места Сокол,²¹⁸ а у приобаљу

²¹² М. Јовановић, *Židovar*, 113.

²¹³ Д.Б. Јовановић-М. Јевтић, *Остава сребрних предмета са Жидовара* Вршац, 2006, 6.

²¹⁴ Б. Јовановић, *Келтска култура у Југославији*, 840.

²¹⁵ Келтски опидуми, подигнути у равници или на узвишењима, била су окружена снажним насипом који је на Западу попримио свој карактеристични начин градње под називом *murus gallicus*. Мањи опидуми су у унутрашњости били у потпуности насељени седелачким становништвом, док су већа, међутим, била стално насељена само у једном свом делу. Преостала, нарочито вањска подручја вероватно су имала функцију утврђених уточишта, тојест служила су у доба опасности за прихватање околног сеоског становништва. : К.Ј.Нагг, *Sredozemlje i Evropa do kraja 2. tisućljeća*, *Povejst svijeta*, загреб, 1990, 196.

²¹⁶ В. Јовановић, *Keltska kultura u Jugoslaviji*, 841.

²¹⁷ *Poiana Flamanda, Vărădia, U.A. Vărădia, jud. Caraș-Severin, COD RAN 54519.03, Cultura: geto-dacică*

речице Нере локалитет у близини места Божовић,²¹⁹ и *Gradiste* код места Далбошец (у Алмашкој долини).²²⁰ Посебну групу утврђених дачких насеља чине градине на самој обали Дунава – локалитет *Culă* код места Коронини,²²¹ затим локалитет *Grad* код места Дивичи,²²² и локалитет *Stenca Liubcova* код места Љубкова.²²³ Сви су грађени у I веку п.н.е. када је супротна обала Дунава већ била под доминацијом Римљана, све у свему, вероватно се радило о пограничним утврђењима Дачана окренутим према римској цивилизацији.

I век старе ере био је период „процвата“ дачких брдских утврђења, која су била у рукама танког слоја племенске аристократије, међусобно често завађене и увучене у дугогодишње племенске ратове. Савезништво међу овом аристократијом постојало је само у кратким раздобљима, док су племенским савезом Дачана владале јаке личности попут Буребисте или много векова касније Децебал.

Археолошки налази из споменутих дачких утврђења речито говоре о разгранатој и развијеној трговинској размени која постоји између ових брдских утврђења и удаљених грчких и римских трговачких центара са обала Медитерана или Црног мора. Импортована грчка или римска роба у виду керамике, оруђа или накита веома је честа појава у културним слојевима утврђених дачких насеља. О тесној вези некадашње Дакије са просторима Медитерана говори и један оновремени запис, који спомиње да становници Панонске низије на пијацу Аквилеје доносе робове, кожу и стоку, а исту робу мењају за вино, маслиново уље или плодове мора. Занимљиво је, да се и римски новац много раније појављује на подручју Трансилваније, него у осталим деловима Карпатског басена.²²⁴

Пратећи налазе ових монета истраживачи су открили два трговачка пута која су водила према земљи Дачана: први је са обала Јадранског мора преко простора Балакана и Срема водио североисточним правцем према Трансилванији, док је друга траса водила долином Дунава, а затим долином њених левих притока у саму унутрашњост дачке земље. На овим правцима, најчешће баш у долинама река,

²¹⁸ Palanacki breg, Socol, U.A Socol, jud. Caraş-Severin, Cod RAN 54118.01, Cultura: geto-dacică

²¹⁹ Bozovic, U.A. Bozovic, jud. Caraş-Severin, COD RAN 51582.03, Cultura: geto-dacică

²²⁰ Grădişte, Dalboset, U.A. Dalboşet, jud. Caraş-Severin, COD RAN 52589.01, Cultura: geto-dacică

²²¹ Culă, Coronini, U.A. Coronini, jud. Caraş-Severin, COD RAN 53498.01, Cultura: geto-dacică

²²² Grad, Divici, U.A. Divici, jud. Caraş-Severin, COD-RAN 53540.01, Cultura: geto-dacică

²²³ Stenca Liubcova, Liubcova, U.A. Berzasca, jud. Caraş-Severin, COD RAN 51494.01, Cultura: geto-dacică

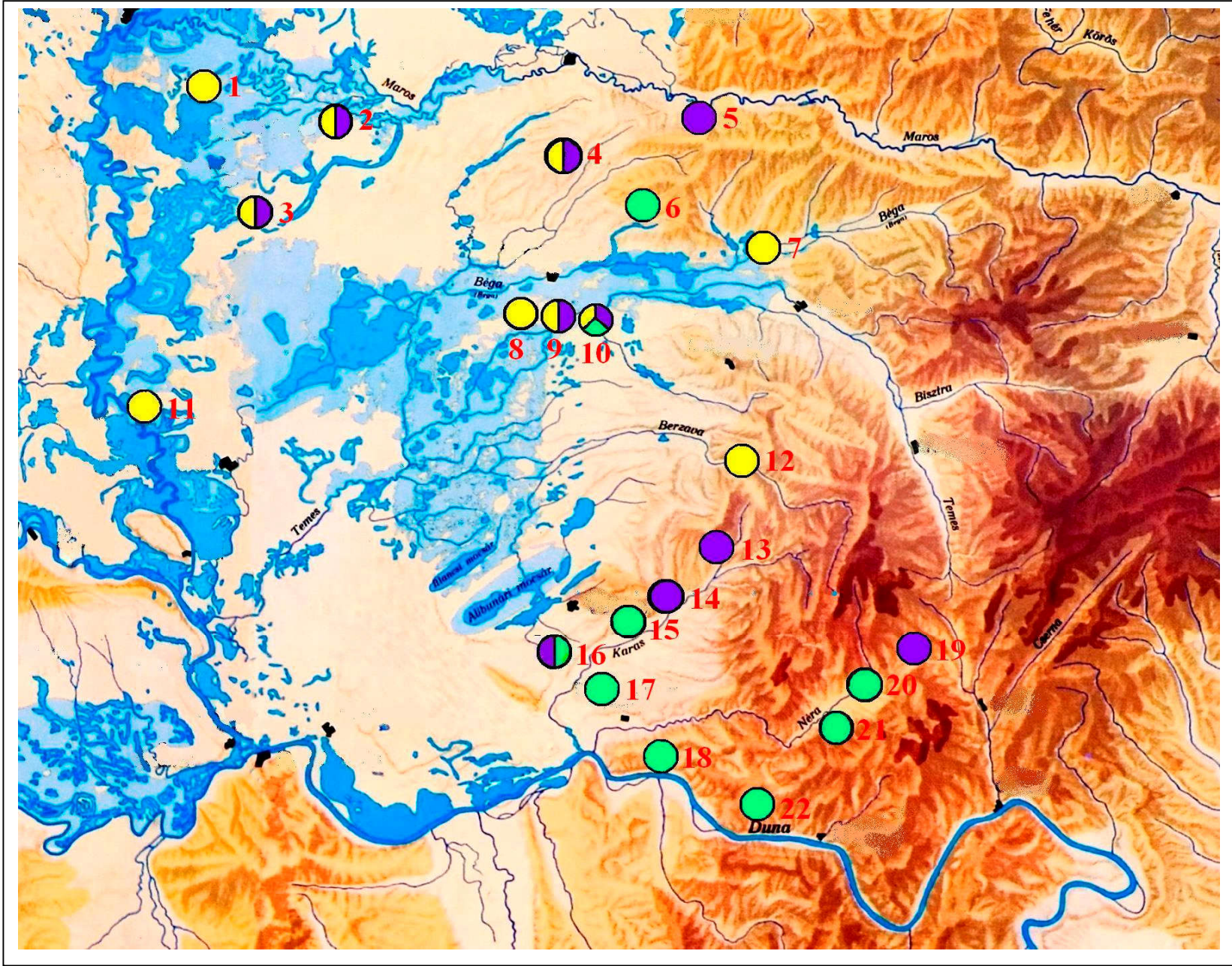
²²⁴ Mócsy, *A római kor*, Magyarország története I./I., Budapest, 1984, 196-197. (=A. Mócsy, *A római kor*)

тојест на терасама изнад речних долина су изграђена дачка утврђења. Током II века старе ере и ранији занатлијски и трговачки центри се повлаче међу зидине ових опидума, а у њима касније почиње и ковање варварског новца, чија ће употреба бити сведена само на узак рејон око самих дачких градова.²²⁵

---

²²⁵ Ibidem, 196-197.

Праисторијска утврђена насеља (градишта) у Банату

жути симбол: бронзано доба

љубичасти симбол: старије гвоздено доба (Hallstatt)

зелени симбол: млађе гвоздено доба (La Tene)

1. Беба Веке (Beba Veche – Şanţ, jud. Timiş)²²⁶
2. Мунар (Munar – jud. Timiş)²²⁷
3. Кикинда – Ђурицин Град (општина Кикинда)²²⁸
4. Корнешти (Corneşti – Iarcuri, jud. Timiş)²²⁹
5. Липова (Lipova – Coasta Rea, jud. Timiş)²³⁰
6. Херњеакова (Herneacova – Cetate, jud. Timiş)²³¹
7. Тополовацу Маре (Topolovaţu Mare – Joamba, jud. Timiş)²³²
8. Ђирок (Giroc – Salişte, jud. Timiş)²³³
9. Ђирок (Giroc – Mescal, jud. Timiş)²³⁴
10. Унип (Unip - Dealu Cetătuica, jud. Timiş)²³⁵
11. Нови Бечеј – Борђош (општина Нови Бечеј)²³⁶
12. Бокша (Bocşa – Gruinul Cetatuica, jud. Caraş-Severin)²³⁷
13. Тикваниу Маре (Ticvanu Mare – Andru, jud. Caraş-Severin)²³⁸
14. Варадија (Varadia – Dealul Chili, jud. Caraş-Severin)²³⁹

---

²²⁶ Repertoriul arheologic national, COD RAN 155733.01

²²⁷ Milleker, Bódog, *A nagyfalui őstelep és munár-németszentpéteri földvár*, Történelmi és Régészeti Értesítő, XXII/I-II., Temesvár, 1906., 49-54.

²²⁸ Грбић, Миодраг, *Градиште код Кикинде*, Старинар, I, Београд, 1950., 113-118; Грбић, Миодраг, *Градиште код Кикинде*, Старинар, II, Београд, 1951., 138-139.

²²⁹ Szentmiklosi, Alexandru, *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2014*, Institutul Naţional al Patrimoniului, 2015, 236-238.

²³⁰ Luca, Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc*, Sibiu, 2006, 158 (=Luca, Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc*); Gumă, Marian, *Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica, 4, Bucuresti, 1993, 291.

²³¹ Cedică, Valentin; Medeleţ, Florin, *Fortificaţia de pământ de la Herneacova (com. Recaş, jud. Timiş)*, Patrimonium Banaticum, 1, Timişoara, 2002, 85-86; Luca, Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc*, 133.

²³² Gumă, Marian, *Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bucureşti, 1993, 297; Luca, Sabin Adrian, *Descoperire arheologice din Banatul Românesc*, 256.

²³³ Repertoriul arheologic national, COD RAN 155323.02

²³⁴ Gogâltan, Florin, *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2006*, CIMEC- Institutul de Memorie Culturală, Bucuresti, 2007, 163-165; Luca, Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc*, 122.

²³⁵ Bejan, Adrian; Micle, Dorel; Măruia, Liviu; Cîntar, Adrian, *Unip, com. Sacoşu Turcesc, jud. Timiş. Punct. Dealu Cetătuica*, Cronica Cercetărilor Arheologice. Comisia Naţională de Arheologie - campania 2009. A XLIV-a Sesiune de Rapoarte Arheologice, Suceava, 27-30 mai 2010, Bucureşti, 2010, 199-203; Medeleţ, Florin; Bugilan, Ioan, *Contribuţii la problema şi la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, Banatica, 9, 1987, 175.

²³⁶ J. Szentkláray, *Torontáli őstelepek a Tisza mentén*, Temesvár, 1877.

²³⁷ Luca, Sabin Adrian, *Repertoriul arheologic al judeţului Caraş Severin*, Economică, Bucureşti, 2004, 35. (=Luca, Sabin Adrian, *Caraş-Severin*)

²³⁸ Repertoriul arheologic national, COD RAN 54314.01

²³⁹ Luca, Sabin Adrian, *Caraş Severin*, 141.

15. **Варадија** (Varadia – Poiana Flamanda, jud. Caraș-Severin)²⁴⁰
16. **Орешац** – Жидовар (општина Бела Црква)²⁴¹
17. **Сокол** (Socol – Palanacki Breg, jud. Caraș-Severin)²⁴²
18. **Дивичи** (Divici – Grad, jud. Caraș-Severin)²⁴³
19. **Борловени Вечи** (Borlovenii Vechi – Leu, jud. Caraș-Severin)²⁴⁴
20. **Божовићи** (Bozovici, jud. Caraș-Severin)²⁴⁵
21. **Далбошец** (Dalboșeț – Grădiște, jud. Caraș-Severin)²⁴⁶
22. **Љубкова** (Liubcova – Stenca Liubcovi, jud. Caraș-Severin)²⁴⁷

---

²⁴⁰ Repertoriul arheologic national, COD RAN 54519.03

²⁴¹ Vasić, Rastko, *Bosutska grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja-Željezno doba, Sarajevo, 1987, 546.

²⁴² Luca, Sabin Adrian, *Caraș Severin*, 127; Luca, Sabin Adrian, *Descoperire arheologice din Banatul Românesc*, 234.

²⁴³ Medeleț, Florin, *În legătură cu o mare spirală dacică din argint aflată în Muzeul Național de la Belgrad*, AnB(SN), 3, 1994, 202.

²⁴⁴ Bozu, Ovidiu, *Considerații cu privire la Banat în epoca preromană*, Banatica, 15, 1, 2000, 153; Bozu, Ovidiu; Săcărin, Caius, *O expediție arheologică în Țara Almăjului. Realități și perspective*, Banatica, 5, 1979, 557; Țeicu, Dumitru, *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului montan*, Banatica, 16, 1, 2003, 352.

²⁴⁵ Bozu, Ovidiu, *Considerații cu privire la Banat*, Banatica, 15, Reșița, 2000, p. 147-160; Medeleț, Florin, *Contribuții la repertoriul numismatic al Banatului*, Epoca Latene. Secolul IV î. Chr.-106, AnB(SN), 3, 1994, 239-308.

²⁴⁶ Petrowszky, R., *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (partea II)*, Banatica, 3, 1975, 371.

²⁴⁷ Luca, Sabin Adrian, *Caraș Severin*, 92.

АНТИЧКИ ПЕРИОД

Римски каструми и кастелуми на простору Баната - Ширећи се преко балканских простора у правцу севера и истока Римска цивилизација је крајем I века старе ере избила на десну обалу Дунава,²⁴⁸ доспевши тако у непосредно суседство данашњег Баната. Убрзо је на обали ове велике европске реке почела и градња великог одбрамбеног појаса, тзв. Лимеса, сазданог од низа римских каструма и војних таборишта, али и мреже цивилних насеља од којих су поједини временом прерасли у праве римске градове попут Сингидунума (Београд) и Виминацијума (Костолац). Градња овог пограничног појаса завршена је до краја I века нове ере.²⁴⁹

Међутим, почетком нове ере римске војне снаге прешле су и на другу обалу Дунава у тежњи да освоје део варварске земље насељене дачким племенима. Након другог дачког рата (105-106. г.н.е.) римска империја је пацификовала суседну Дакију (источни део Баната и област Трансилавије)²⁵⁰ коју је организовала као засебну провинцију са седиштем у насељу *Ulpia Traiana – Sarmizegetusa*. У наредних 160 година римске владавине простором источног Баната, овај простор је добио обриси праве римске провинције са сплетом важних војних и трговачких путева и читавом мрежом цивилних и војних насеља (*Tibiscum, Centum Putei, Drobeta, Parthiscum* итд).²⁵¹ У наредним годинама у Дакији је остала само једна римска легија која је била стационирана у насељу *Arulum* (данашња Алба Јулија)²⁵² Убрзо је почела и експлоатација рудног богатства Банатског горја, почели су да

²⁴⁸ Према писаним изворима римске легије су до простора средњег Подунавља стигле између 76-73. год. п.н.е., а освајање Паноније се десило 11. године п.н.е. До 30-тих година I века н.е. завршена је и градња римског пута преко Ђердапске клисуре: *Magyarország története I/II, Budapest, 1984, időrendi áttekintés, 1444.*

²⁴⁹ По изворима градња овог одбрамбеног система се завршава до краја 90-тих година н.е. Уместо дотадашње две, сада су на просторе Паноније распоређене четири легије са око 40.000 војника. Унутрашњост провинције су демилитаризовали, а четири споменуте легије смештене су у приобаљу Дунава са центрима у насељима *Vindobona* (Беч), *Carnuntum*, *Brigetio* и *Aquincum*, а на линији пограничног лимеса, на сваких 20-30 километара изграђена су помоћна војна таборишта: А. Мócsy, *A római kor*, 213.

²⁵⁰ Римски цар Трајан повео је два рата против дачких племена почетком II века нове ере: први се одиграо 101-102. године када су римске трупе стигле две до Сармизегетусе и приморале дачког краља Децебала на прихватање доста неповољног мировног уговор који је предвиђао и рушење дачких утврђења. После овог рата Римљани су део својих снага задржали на дачкој земљи, а наредне 103. године н.е. изградили су и мост преко Дунава код Дробете (данашњег Турн Северина). Други рат, који је трајао само годину дана (105-106. год.н.е.) донео је потпуну пропаст за дачку аристократију, а и сам краљ Децебал је погинуо у борбама на крајљем северу Трансилваније: А. Мócsy, *A római kor*, 216-218.

²⁵¹ М. Масреа, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, 22-26 (=М. Масреа, *Viața în Dacia Romană*)

²⁵² А. Мócsy, *A római kor*, 211-218; Д. Срејовић, *Праисторија и антика*, 200-202; Н. Вулић, *Војводина у римско доба*, Војводина I, Нови Сад, 1939, 61-64., (=Н. Вулић, *Војводина у римско доба*), S. Kókai, *A Bánság történeti földrajza*, 37.

раде овдашњи рудници гвожђа, злата и бакра.²⁵³ За одбрану ове провинције на западној граници провинције је образован одбрамбени појас саздан од читаве групе римских каструма и таборишта. До сада је на овој траси регистровано и истраживано више римских каструма саграђених у II-III веку н.е., а међу важније спадају остаци каструма код насеља Дулеа, Берзовија, Сурдуку Маре и Варадија.²⁵⁴ Овај одбрамбени појас делио је данашњи Банат на два дела: на источни, брдски под доминацијом Римљана и на западни, равничарски под доминацијом варвара. Појас са каструмима протезао се на само око 20 километара од тзв. римских шанчева, уздужних система јаркова и насипа, који се протежу правцем север-југ, од Мориша до Дунава.²⁵⁵ На самој западној граници новоформиране провинције Дакије протезао се важан римски друм *Lederata-Tibiscum*, који се од данашње Банатске Паланке (прекопуга од римског каструма *Lederata*) протезао североисточним правцем преко данашње Варадије, Сурдука и Берзовије све до насеља *Tibiscum* (данашња Жупа поред Карансебеша) на ушћу реке Бистре у Тамиш, где се пут рачвао са једним краком даље према истоку, до насеља *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa)*, а другим краком према Моришу. Уз то и на самој левој обали Дунава ређали су се римски каструми и кастелуми чији су остаци забележени код Ковина, Банатске Паланке, Пожежена, Нове Молдове, Дренкове. У овим случају се вероватно радило о утврђењима која су контролисала важније прелазе преко реке Дунава.²⁵⁶

Извори бележе да су и западни (српски) делови данашњег Баната, истина само један краћи период, могли бити под контролом Трајанових римских снага. Ова кратка доминација Римске државе овим просторима могла је потрајати неких петнаестак година, тојест од 102. године н.е., када се завршио први дачки рат,²⁵⁷ па до 117. године н.е., када је овај простор услед напада Јазига постепено и био предат овом сарматском племену.²⁵⁸

²⁵³ B. Milleker: *Dél-Magyarország a rómaiak alatt*, 1-38., M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, 298-307.

²⁵⁴ Ministerul Culturii, Repertoriul Arheologica National (RAN), локалитети на приложеној мапи као прилог бр. 9.

²⁵⁵ V. Balás: *Alföldi hosszanti sáncok*, 80-87.

²⁵⁶ Б. Јанкулов: *Утврђења Римљана и варвара*, 19-20;

²⁵⁷ А. Mócsy, *A római kor*, 216.

²⁵⁸ Цар Трајан је полагао право на читаву некадашњу територију Децебалове дачке државе, а по мишљењу аутора западну границу његове државе чинила је река Тиса. Изгледа да је баш цар Хадријан касније западни део ове територије (западни део данашњег Баната) препустио сарматским племенима. Чињеница је да се сарматски археолошки материјал од друге половине I века појављује и у западном делу Баната: E. Istvánovits,

Наиме, новоуспостављена римска провинција Дакија, формирана на левој обали Дунава, прекинула је дотадашње везе између два сарматска племена: Јазига, који су живели у међуречју Дунава и Тисе и Роксолана, који су настањивали територију данашње Влашке. Током 117. године н.е. уследио је истовремени напад јазишких и роксоланских снага на границе нове римске провинције.²⁵⁹ Колико је овај напад варварских снага био озбиљан довољно говори податак, да је у овим борбама погинуо и сам намесник Дакије, као и податак да је на ово ратиште лично пристигао и сам римски цар Хадријан.²⁶⁰ Роксолани су убрзо били пацификовани²⁶¹, док је борба са Јазицима потрајала све до 119. године н.е.²⁶² Цар Хадријан, иначе противник раније Трајанове спољне политике, чак је планирао евакуацију римске провинције Дакије, па је наредио скидање дрвених лукова Трајановог моста код Дробете, али се од овог плана на крају одустало. Ипак, за разлику од својих претходника цар Хадријан није више подржавао политику непрекидних и прекомерних освајања, већ је за разлику од њих, дотадашње пограничне војне постаје на Дунаву (на Лимесу), грађене претежно од дрвета и земље почео замењивати утврдама од камена и опеке, што је значило, да је дотадашња привремена граница Римске империје на обалама Дунава од овог времена сматрана коначном границом ове државе.²⁶³

Изгледа да је јазишким снагама након 117. године н.е. пошло за руком да римске снаге приморају на напуштање западних делова Баната, који су онда они постепено и населили.²⁶⁴ Међутим, ако су римске снаге око петнаестак година боравили у западним деловима Баната, контролишући тако читаву територију до Тисе и Мориша, онда су свакако и у овом делу регије морали формирати војне

Szarmaták a Kárpát-medencében, Jazigok, roxolánok, alánok, Szarmaták az Alföldön (Gyulai katalógusok, 6), Gyula, 1998, 39-40., (=E. Istvánovits, *Szarmaták a Kárpát-medencében*)

²⁵⁹ Везе између Јазига и Роксолана први је прекинуо дачки краљ Децебал, када је 103-104. године анектирао делове сарматских територија, и освојио важан трговачки центар јазишког становништва, град Олбију. Овим освајањима не само што је прекинута веза са Роксоланима, већ је нестала и веза са северном црноморском обалом, са којом су Јазиги одржавали вишегодишњу тесну сарадњу: *Ibidem*, 39.

²⁶⁰ А. Mócsy, *A római kor*, 219.

²⁶¹ Поједини ауори сматрају да је то постигнуто повећањем годишње златне припадности које је Римска држава плаћала овом сарматском племену, мада има и мишљења да је то учињено насељавањем дела роксоланског становништва на тлу Царства, наводно на тле Истре: Е. Istvánovits, *Szarmaták a Kárpát-medencében*, 39.

²⁶² А. Mócsy, *A római kor*, 219.

²⁶³ *Ibidem*, 219.

²⁶⁴ Е. Istvánovits, *Szarmaták a Kárpát-medencében*, 39-40.

постаје, обезбеђене фортификацијама и то онима који су до тада доминирали у градњи римских војних утврда: земље и дрвене грађе. У ранијој литератури су често спомињани локалитети са наводним остацима римских цивилних и војних насеобина лоцираних у западном делу ове регије. Што се самог западног дела Баната тиче у старијој литератури иако археолошки недовољно поткрепљени налазе подаци о грађевинским остацима из римског периода, забележено код Новог Бечеја и Зрењанина (Бантелек), исто као што је и у суседној Бачкој било регистровано неколико локалитета са римским грађевинским остацима откривених дубоко у унутрашњости некадашњег Барбарикума (Бач и Вајска).²⁶⁵ Од споменутих локалитета највише се спомиње локалитет Бантелек код Зрењанина. Овај локалитет наводи већ и први историчар ових простора, Агоштон Барањ и спомиње римске опеке, посуде и трагове масивних темеља на овој пустари.²⁶⁶

Присуство мањих римских војних постаја, вероватно у статусу бургуса или кастелума регистровано је и у на самом северу ове области, у приобаљу реке Мориша. Аутори, истраживачи ове тематике бележе, да је у II—IV веку н.е. преко земље варвара (Барбарикума) водило неколико значајнијих трговачких путева, које су обезбеђивали мањи римски војни логори. Један од најважнијих водио је од римског насеља *Lugio* (данас околина насеља Дунасекче), преко међуречја Дунава и Тисе (северни део данашње Бачке), до рејона Сегедина, где је већ почетком II века деловала римска војна постаја, а затим је овај трговачки пут приобаљем Мориша водио према унутрашњости провинције Дакије, односно до римског насеља *Arulum* (данас Алба Јулија). Реч је о древном путу соли, који је кориштен још од праисторијских времена. На траси овог пута, према истраживањима откривене су и две римске постаје и то у насељима Чанад (данас *Cenad*, *Județul Timis*) и Булч (данас *Bulci*, *Județul Arad*). Овај пут је обезбеђивала римска војска из провинције Дакије и то легија XIII *Gemina*.²⁶⁷ У рејону овог пута откривен је велик

---

²⁶⁵ O. Brukner, *Rimski nalazi u jugoslovenskomde delu Barbarikuma-Bačka i Banat*, *Arheološki vestnik*, 41, Zagreb, 1990, 203-205. (=O. Brukner, *Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma*)

²⁶⁶ Á. Bárány, *Torontál megye hajdana*, 61.

²⁶⁷ A. Vaday, *Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között*, *Jazigok, roxolánok, alánok, Szarmaták az Alföldön* (*Gyulai katalógusok*, 6), Gyula, 1998., 124., (=A. Vaday, *Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és rómaiak között*)

број остава римског новца из доба царства, али и велика количина увозне римске печатне керамике (Terra Sigillata).²⁶⁸

Још један римски пут секао је земљу варвара нешто северније од нашег посматраног простора. Овај пут се из подунавског римског насеља Aquincum (остаци код Будимпеште), пружао преко међуречја Дунава и Тисе, па преко насеља Хатван, све до римског насеља Porolissum (Мојград) у Дакији. Овај пут кориштен је чак и у касноримском периоду, о чему сведоче грађевински налази код насеља Хатван, где су откривени трагови градње чак и из периода владавине цара Валентинијана I (364-375. г. н.е.)²⁶⁹

Истраживање материјалне културе Римљана на простору некадашње римске провинције Дакије почело је још у другој половини 19. века, а један од најупорнијих истраживача овог раздобља био је вршачки археолог аматер Феликс Милекер, који је крајем 19-тог и почетком 20-тог века у Темишвару, Сегедину и Будимпешти објавио више радова о својим истраживањима на остацима римских војних и цивилних објеката у насељима Сурдук, Варадија, Оршава, Ковин, Бела Црква итд.²⁷⁰

Проблематика римских шанчева - Централне делове Панонске низије, тојест област међуречја Дунава и Тисе и просторе источно од реке Тисе - област тзв. Великог Алфелда, обухватао је са севера и истока систем уздужних јаркова и земљаних насипа укупне дужине око 1260 километара, који је према досадашњим истраживањима изграђен у касноантичком периоду, приближно на прелазу из трећег у четврти век нове ере. Истраживачи који су се бавили проблематиком шанчева поделили су овај систем на два дела: на систем унутрашњих и спољашњих

---

²⁶⁸ M. Kőhegyi, *Római pénzforgalom és kereskedelem a Lugio-Szeged közötti útvonalon*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 14-15., Pécs, 1974, 113-118. (=M. Kőhegyi, *Római pénzforgalom és kereskedelem a Lugio-Szeged közötti útvonalon*)

²⁶⁹ A. Vaday, *Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és rómaiak között*, 124.

²⁷⁰ Радови Ф.Милекереа који се односе на римске локалитете у Банату: 1. *Varadia története*, TRÉ. V/II-III. Temesvár, 1889, str 72-81, TRÉ/IV. Temesvár, 1889. str. 141-162, наставак I dela i II i III deo (Милекеров осврт на римско насеље Arcidavu коју смешта на локалитет Килиа надомак Варадије); 2. *Dél-Magyarország a rómaiak alatt. Régészeti-történeti rajzok*, TRÉ. IX/I. Temesvár, 1893, str 1-38 (стварање римске провинције Дакије, њена унутрашња организација, попис привилегованих градова, муниципија и колонија, експлоатација рудника злата, сребра, гвожђа и олова у рудницама Бокшан, Молдова и Чиклова); 3. *Három alduai római erőd-Helyrajzi vázlattal*, Arch. Értesítő, XXI, Budapest, 1901, str 28-34 (о положају римских каструма на доњем току Дунава: Contra Margum, Kovin i Contra castrum Viminacium); 4. *Centum Putei*, TRÉ VI/IV, Tm, 1890, 214-217, (о могућем положају овог римског каструма у околини насеља Сурдук Ровине)

шанчева, с нагласком да је само унутрашњи систем шанчева (на југу данашње Бачке) у потпуности био изграђен, док је тзв. спољашњи систем (источно од Тисе) остао недовршен, што говори о томе да је систем напуштен од стране његових градитеља још пре него што је уопште и био завршен.²⁷¹

Пошто је у посматраном периоду читав простор у међуречју Дунава и Тисе и источно од Тисе био под доминацијом сарматских племена, већина истраживача изградњу овог компликованог система јаркова и насипа приписује њима. Оно свакако не може бити старије од трећег века, пошто овај систем на неколико места пресеца сарматске објекте и делове сарматских некропола датованих у период између 220. и 300. године н.е.²⁷²

Део овог великог касноантичког система шанчева чини и систем насипа и јаркова на простору данашњег Баната, који се могу поделити у две групе. У литератури се најчешће спомињу само насипи који се протежу правцем север-југ, од Мориша до Дунава, претежно на равном терену, у виду четири паралелна шанца, али од којих само два објекта излазе на обалу Дунава, један код Банатске Паланке, а други код данашњег Ковина.²⁷³ Мање се међутим, до сада говорило о насипима и јарковима који су пратили приобаље Мориша, пружајући се правцем исток-запад, који се због ниског и водоплавног терена и много теже могу пратити, и на старим мапама су забележени само њихови сегменти. Најуочљивији део овог система је сегмент шанца који почиње на Моришу код Егреша и протеже се југозападним правцем према Сарафалви, да би у атару овог места изненада скренуо у правцу запада, пружајући се готово паралелно са током Мориша.²⁷⁴ Локално становништво је овим шанчевима наденуло разне називе, који су добрим делом забележени и на топографским картама 19-20. века. У српском делу Баната се користе називи јарак или долма, док се у румунском Банату (где се и налази већи део овог система) користе називи Iargu или Drumu Traianu.²⁷⁵

---

²⁷¹ P. Bernát, *Csőrsz-árok, az elfelejtett ókori védelmi vonal*, Bolyai Szemle, Budapest, 2011/1, (=P. Bernát, *Csőrsz-árok*); S.Soproni, *Limes Sarmatie*, Arheológiai Értesítő, 96, Budapest, 1969, 47-48. (= S.Soproni, *Limes Sarmatie*)

²⁷² S. Soproni: *Limes Sarmatie*, 43-53.

²⁷³ Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара*, 29-32.

²⁷⁴ Делови овог шанца забележени су на Јозефинским војним картама насталим у раздобљу између 1767-1772. године (Az I. Katonai felmérés, MOL)

²⁷⁵ Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара*, 29.

Иако је систем тзв. римских шанчева изграђен у античком периоду, делови ових насипа кориштени су као комуникациони објекти и током средњовековног периода²⁷⁶, посебно на местима где су ови системи пресецали пирокне алувијалне равни овдашњих река попут Бегеја или Тамиша, представљајући једине проходне трасе преко ових широких забарених терена.²⁷⁷ Занимљиво је навести да је и велик број средњовековних опидума, али и утврђења, па и жупанијских центара (Темишвар, Ковин, Харам) био лоциран на траси ових уздужних шанчева.²⁷⁸

Писана грађа такође указује на касноантичко порекло посматраних шанчева. Тако Теофилакт Симоката спомињући поход цара Маврикија (582-602) против Авара током 601-602. године узгред наводи податак о старим „римским“ шанчевима са друге стране Дунава, прекопута од Виминацијума.²⁷⁹ У Краковској хроници из 1559. године у којој се иначе за ове шанчеве по први пут бележи назив Csörsz árok (Чртов јарак), такође се указује на касноантички период, напомињући да је овај систем јаркова изграђен још пре времена краља Атиле, тојест пре доминације Хуна у Панонској низији.²⁸⁰

Истраживање ових објеката почело је веома рано, још средином 19. века, а међу њиховим најпознатијим истраживачима можемо навести имена Габора Теглаша²⁸¹, Жигмонда Ормоша²⁸² и Шандора Маркија²⁸³. У 20. веку проблематиком шанчева бавила се читава група мађарских археолога, а једно од најтемељанијих и најсвеобухватнијих радова из ове тематике под насловом „Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken” објављена је 1983. године из пера троје аутора: Еве Гарам, Пала Патаија и Шандора Шопронија²⁸⁴. У нашој средини питањем бачких и банатских шанчева се почетком 50-тих година прошлог века бавио Борислав Јанкулов

²⁷⁶ Постоје писани документи посебно с почетка 16. века који спомињу земљане насипе кориштене за транспорт камене соли из Трансилваније: DI 65453, као и земљане насипе кориштене за савладавање подводних терена, мочвара: DI 13621

²⁷⁷ У околини Темишвара постоје два забележена шанца, један на западном, а други на источном ободу града. Оба су некада секла алувијалне равни Бегеја и Тамиша, управо на местима где су забарене површине биле најшире. (I. És II. katonai felmérés, Arcanum, MOL)

²⁷⁸ Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata u Pomorišja*, Kikinda, 2008., 95-96.

²⁷⁹ S. Soproni, *Limes Sarmatie*, 48.

²⁸⁰ V. Balás, *Alföldi hosszanti sáncok*, 5.

²⁸¹ G. Téglás, *Az alföldi sánczok a maros-dunaközi csoportjainak helyrajza és technikai szerkezete*, In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, XX. köt. 1905

²⁸² Zs. Ormos: *Adatok a délmagyarországi földvárak történetéhez*, *Történelmi és Régészeti Értesítő*, 1879, 67.

²⁸³ S. Márki: *Történelmi és Régészeti Értesítő*, 1882, 184.

²⁸⁴ E. Garam-P. Patai-S. Soproni: *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken*, *Régészeti Füzetek*, II/29, Budapest, 1983

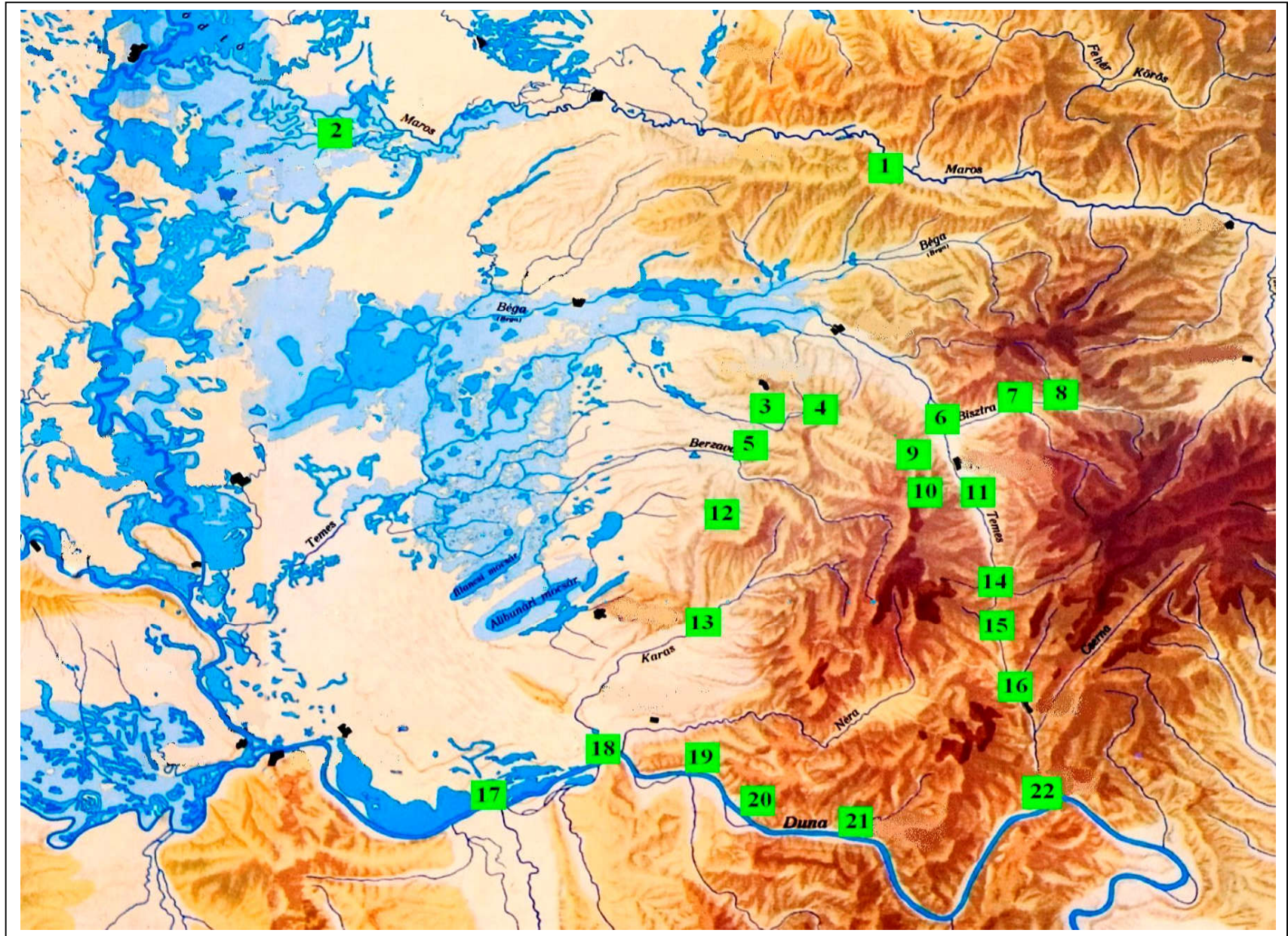

износећи тезе о сарматском словенском, па чак и аварском пореклу ових шанчева.²⁸⁵ У новије време се овим питањем бавио новосадски археолог Небојша Станојев сматрајући их вишенаменским објектима – пре свега системима сувоземних и водених комуникација, у зависности од подручја где су грађени и тадашње хидролошке ситуације, али и најстаријем иригационом систему Панонске низије.²⁸⁶

---

²⁸⁵ Б. Јанкулов: *Утврђења Римљана и варвара*, 19- 20.

²⁸⁶ Н. Станојев: *Римски шанчеви – Водопривредни систем Панонске низије*, Рад музеја Војводине 41-42, Нови Сад, 2000. (=Н. Станојев, *Римски шанчеви-Водопривредни систем Панонске низије*)

Римска утврђења на тлу Баната

Остаци римских утврђења (II-IV век н.е.):

1. Булчи (Bulci – La Cetate (La Mănăstire), jud. Arad)²⁸⁷
2. Чанад (Cenad-jud. Timiș)²⁸⁸
3. Дулеу (Duleu – Cornet Catete, jud. Caraș-Severin)²⁸⁹
4. Фарлиуг (Fârliug, jud. Caraș-Severin)²⁹⁰
5. Берзовија (Berzovia, jud. Caraș-Severin)²⁹¹
6. Жупа (Jupa-Cetate, jud. Caraș-Severin)²⁹²
7. Завој (Zavoi, jud. Caraș-Severin)²⁹³
8. Војислова (Voislova, jud. Caraș-Severin)²⁹⁴
9. Корнуцел (Cornuțel – Dealul Cozlari, jud. Caraș-Severin)²⁹⁵
10. Делинешти (Delinești, jud. Caraș-Severin)²⁹⁶
11. Букошница (Bucosnița-Luncă, jud. Caraș-Severin)²⁹⁷
12. Сурдуку Маре (Surducu Mare – Rovina, jud. Caraș-Severin)²⁹⁸
13. Варадија (Vărădia – Pusta/ Rovina, jud. Caraș-Severin)²⁹⁹
14. Терегова (Teregova – La Luncă, jud. Caraș-Severin)³⁰⁰

²⁸⁷ Țiplic, Ioan Marian, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu, Secolele X-XIV*, Militară, București, 2006, 241; Rusu, Adrian Andrei; Hurezan, George Pascu, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999, 37-39

²⁸⁸ A. Vaday, *Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és rómaiak között*, 124.

²⁸⁹ Luca, Sabin Adrian, *Caraș Severin*, 65; Bozu, Ovidiu, *Descoperiri arheologice în hotarul satului Duleu (com. Fârliug, jud. Caraș-Severin)*, Banatica, 16, 2003, 383

²⁹⁰ Benea, Doina, *Banatul în timpul lui Traian*, AnB(SN), 3, 1994, 316; Luca, Sabin Adrian, *Caraș Severin*, 68.

²⁹¹ Luca, Sabin Adrian, *Caraș Severin*, 32; Medeleț, Florin, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*. Campania 2002, CIMEC - Institutul de Memorie Culturală, București, 2003, p. 53, nr. 27.

²⁹² Luca, Sabin Adrian, *Caraș Severin*, 88

²⁹³ *Ibidem*, 145.

²⁹⁴ Medeleț, Florin; Bughilan, I., *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, Banatica, 9, 1987, 87-198.

²⁹⁵ Luca, Sabin Adrian, *Caraș Severin*, 53.

²⁹⁶ Benea, A.; Bejan, Adrian, *Viața rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (I)*, ActaMN, 26-30, 1989-1993, 131; Luca, Sabin Adrian, *Caraș Severin*, 59.

²⁹⁷ Ardeț, Adrian, *Fortificația militară de la Bucosnița - Luncă*, 2005; Ardeț, Adrian, *O construcție romană descoperită la Petroșnița (jud. Caraș-Severin)*, Banatica, 15, Reșița, 2000, 217-222

²⁹⁸ Luca, Sabin Adrian, *Caraș Severin*, 129; Luca, Sabin Adrian, *Descoperire arheologice din Banatul Românesc*, 237.

²⁹⁹ Luca, Sabin Adrian, *Caraș-Severin* 141.

³⁰⁰ Gudea, Nicolae, *Sondajul arheologic de la Teregova (jud. Caraș-Severin)*, Banatica, 2, Reșița, 1973, p. 97-100; Macrea, Mihai, *Garnizoanele cohortei VIII Raetorum în Dacia*, Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960, 344; Ardeț, Adrian, *Fortificația militară romană de la Teregova*, 2004, Luca, Sabin Adrian, *Descoperire arheologice din Banatul Românesc*, 247.

15. **Домашнеа** (Domaşnea, jud. Caraş-Severin)³⁰¹
16. **Мехадија** (Mehadia - Zidine, jud. Caraş-Severin)³⁰²
17. **Ковин**, Манастириште (Contra Margum), општина Ковин³⁰³
18. **Банатска Паланка**, Сапаја, општина Бела Црква³⁰⁴
19. **Пожежена** (Pojejena – Şitarniţa, jud. Caraş-Severin)³⁰⁵
20. **Нова Молдова** (Moldova Noua, jud. Caraş-Severin)³⁰⁶
21. **Дренкова** (Drencova, jud. Caraş-Severin)³⁰⁷
22. **Оршова** (Orsova, jud. Caras-Severin)³⁰⁸

---

³⁰¹ Drăgoescu, M., *Descoperiri arheologice și numismatice pe teritoriul Banatului între anii 1872-1918*, AnB(SN), 4, 1995, 327.

³⁰² Luca, Sabin Adrian, *Descoperire arheologice din Banatul Românesc*, 169.

³⁰³ V. Milleker, *Három aldunai erőd-Helyrajzi vázlattal*, Arch. Ért. XXI, Budapest, 1901, 28-34.

³⁰⁴ Димитријевић, Даница, *Сапаја, римско и средњовековно утврђење код Старе Паланке*, Старинар, 33-34 (1982-1983), 29-62

³⁰⁵ Marcu, Felix, *Military tile-stamps as a Guide in Honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004+, 572; Luca, Sabin Adrian, *Caraş Severin*, 111

³⁰⁶ Luca, Sabin Adrian, *Descoperire arheologice din Banatul Românesc*, 171.

³⁰⁷ Drăgoescu, M., *Descoperiri arheologice și numismatice pe teritoriul Banatului între anii 1872-1918*, AnB(SN), 4, 1995, 327.

³⁰⁸ Luca, Sabin Adrian, *Descoperire arheologice din Banatul Românesc*, 187.

ФОРТИФИКАЦИЈЕ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Време хунске и германске доминације (395-567. год. н.е.) - Крајем 4. века нове ере почело је ново турбулентно раздобље у историји источне и централне Европе познато у историографији под називом раздобље Велике сеобе народа, које ће у наредним деценијама у потпуности променити етничку слику ове регије и довести до постепеног уништења градова и уопште насеља античке цивилизације на обалама Дунава.³⁰⁹

Након поделе Римског Царства 395. године н.е. погранична утврђења на Дунаву источно од Сингидунума, рачунајући ту и утврђења са варварске (банатске) стране реке, прешле су под контролу Источног Римског Царства, односно Византије,³¹⁰ а почетком 5 века источноримски цареви преузимају контролу и над Сирмијумом и провинцијом *Pannonia Secunda*.³¹¹ Међутим, догађаји који су уследили у Панонској низији убрзо су довели уништења одбрамбеног система античког света успостављеног на обалама Дунаву. Први велики напад овај систем доживео је 408. године нове ере, када су након вести о смрти цара Аркадија хунске снаге предвођене Улдином преко Влашке низије доспеле до улаза у Ђердапску клисуру, а затим редом заузимале и уништавале утврђена насеља на левој (банатској) страни Дунава. Страдала су велика античка насеља и њихова утврђења као што су: *Drobeta* (Турн Северин), *Dierna* (Оршова), *Gornea* итд.³¹² Овај напад

---

³⁰⁹ Година 375. уопштено вреди као почетак сеобе народа. За ту је годину потврђена провала Хуна у Европу. Тај је догађај довео до потреса целе Европе. И заиста, у много погледа покренута провалом Хуна, почела су од краја 4. века знатна премештања пре свега седишта германских племена. Након уништења аланске државе на Дону потиснуо је снажни налет хунских јахача источне Германе према западу, све до подручја Римског Царства које им је пружио заштиту. Тиме је започело оснивање германских држава на тлу Римског Царства. Врхунац своје владавине Хуни су досегли у првој половини 5. века кад се подручје њихове власти протезало од јужне Русије, па све до реке Рајне. У време сеобе народа остварено је проширење германских племена на западну и јужну Европу. Оно је проузроковало слом лимеса и распад Римског светског царства. Та чињеница се није манифестовала само визиготским (410) и вандалским (455) пљачкањем Рима, него пре свега – у 568. години – насељавањем Лангобарда у једној од средишњих обалсти Римског Царства, у северној Италији, која отада носи њихово име као свој географски назив (Ломбардија): Т. Capelle, *Doba seobe naroda, Povijest svijeta*, Zagreb, 1990. 286-289.

³¹⁰ Ф. Гранић, *Војводина у византијско доба*, Војводина I, Нови Сад, 1939, 92, (=Ф. Гранић, *Војводина у византијско доба*)

³¹¹ Западно Римско царство је 437. године и званично препустило источноримским царевима управу над Сирмијумом и околином, иако је ова држава већ много година раније изгубила сваки контакт са овом територијом. У исто време велики делови Паноније били су у тим годинама препуштени хунским племенима и заувек изгубљени за оба дела царства: А. Mócsy, *A római kor*, 260.

³¹² I. Bóna, *A hunok és nagykirályaik*, Budapest, 1993, 23 (=I. Bóna, *A hunok és nagykirályaik*)

византијске снаге су још успеле да зауставе, па чак и да потисну хунске снаге северно од Дунава. Међутим у наредним годинама одбрана на Дунаву се под налетима варварских снага потпуно распала.

Померајући се постепено из своје далеке централно-азијске прапостојбине Панонску низију су око 420. године нове ере запосела хунска племена, премештајући своје војно-политичко средиште (орду) у Потисје, највероватније у ширу околину данашњег града Сегедина.³¹³ Налазећи се у непосредном суседству хунске племенске државе први на удару хунских пљачкашких снага нашли су се балкански поседи Византије, а пре свих подунавски градови попут Виминацијума и Сингидунума, који су свој највећи процват управо доживели у касноантичком периоду. Предвођене Бледом и Атилом хунске снаге су у великом рату који је избио у јесен 440. године заузеле и опустошиле византијске градове и војне постаје на Дунаву. Користећи копнене путеве преко Баната они су реку Дунав прешли код данашњег Ковина, а затим заузеле Виминацијум, Сингидунум, Сирмијум, као и велике градове смештене у унутрашњости Балкана попут Наисуса, Сердике, Филипополиса и Аркадиополиса.³¹⁴

Пре самог напада на велике градове Балканског полуострва Хуни су током 439. године на препад освојили последње војно упориште Византије на левој (банатској) страни Дунава, утврђење Кастра Константију, заробивши у њему трговце који су баш пристигли на овдашњи вашар.³¹⁵ Византија је на вест о паду овог утврђења оштро протествовала, али су Хуни одговорили противтужбом, оптужујући епископа Маргума да је на банатској страни опљачкао краљевску ризницу.³¹⁶ Истраживачи који су трагали за остацима подунавских римских и

---

³¹³ Сам локалитет централног хунског ордуа (седишта) није ближе одређен, али у последњих двадесетак година преовладава мишљење да се оно налазило у Потисју, тачније на простору између река Кереш и Мориш, тојест у околини градића Сентеша. Ова теза је заснована на записима византијског посланика Прискоса који је 448. године на челу византијског посланства посетио Атилин централни орду, а само путовање од византијске границе (Дунава) до овог насеља трајало је по његовим записима 7 дана, па је самим тим простор Баната сасвим елиминисан као могући простор са централним ордуом Хуна : I. Bóna, *A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon*, Magyarország története I/I, Budapest, 1984, 281-283 (=I. Bóna, *A népvándorlás kor*); Исти, *A hunok és nagykirályaik*, 48.

³¹⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије, I*, обрадили: Фрањо Баришић, Мила Рашковић, Бариша Крекић, Лидија Томић, Београд, 1955, 10-11. (=ВИИНЈ, I)

³¹⁵ I. Bóna, *A hunok és nagykirályaik*, 53.

³¹⁶ Хуни су тражили изручење овог епископа, али је Византија одбијала у почетку овакав захтев. Али, након хунске претње ратом, византијске власти су пристале на изручење дотичног бискупа. Међутим, епископ Маргума се у међувремену договорио са Хунима и дозволио им улаз у град Маргум (код ушћа Мораве у

византијских утврђења, остатке овог каструма лоцирали су у потес Манастириште, источно од данашњег Ковина.³¹⁷ Заузимање овог византијског утврђења на левој обали Дунава било је за Хуне од круцијалног значаја, јер су његовом елиминацијом потпуно овладали најзначајнијим речним прелазом преко Дунава код данашњег Ковина и тиме обезбедили несметан прелаз својих снага за рат који је наступио наредне 440. године.

Распад Атилине хунске државе 453. године нове ере и почетак доминације германских народа у Панонској низији – Источних Гота у Панонији,³¹⁸ а Гепида у Банату, Трансилванији, а нешто касније и у Срему³¹⁹ - био је највероватније моменат када је Источно Римско Царство постепено обновило своје војне постаје на левој обали Дунава. Недостатак бројнијих гепидских налаза дуж леве обале Дунава, од ушћа Тамиша (код Панчева) до Ђердапских катаракти, може се објаснити тиме што је Византија организовала шири мостобран на Дунаву у јужном Банату и Малој Влашкој. Римски каструм на Сапаји (код Банатске Паланке), између ушћа Караша и Нере у Дунав, највероватније је подигнут за време Константина Великог, а одржао се до времена цара Јустинијана (527-565). Каструм Дробета код Турн Северина такође су држале византијске трупе до јустинијанове епохе.³²⁰ Међутим, био је то само узани појас дуж обале Дунава, док је шири простор Баната заувек био изгубљен за антички свет. Након протеривања Источних Гота на овом простору су се утаборили Гепиди организујући своје краљевство које је опстало до средине 6. века н.е.³²¹

Дунав). Хуни су међутим, изиграли договор са епископом и заузеле овај погранични град. Био је то увод у трогодишњи рат између Хунске племенске државе и Византијског Царства: ВИИИ, I, 10.

³¹⁷ Први је на могућу локацију овог каструма још крајем 19. века у својим радовима указао Феликс Милекер. Истражујући околину Ковина аутор је на обали Дунава, у потесу манастириште открио већи број римских тегула, али без жигова. Од мештана је дознао да су са тог положаја 1893. године налазили опеке са жигом VII легије. Милекер је касније у потесу Манастириште нашао и уломак рановизантијског подног мозаика, који се сада чува у Вршачком музеју: В. Milleker, *Három aldunai erőd-Helyrajzi vázlattal*, Arch. Ért. XXI, Budapest, 1901, 28-34.

³¹⁸ Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, Београд, 1977, 31-34., (=Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*)

³¹⁹ М. Nagy, *A gepida királyság (454-567)*, A gepidák, koraközépkori germán királysága az Alföldön, Gyula, 1999, 29-38 (=М. Nagy, *A gepida királyság*); Á.В.Тóth, „Gothiscandza”-tól a Tisza vidékig, *A gepidák eredete, vándorlása, korai régészeti emlékei*, A gepidák, koraközépkori germán királysága az Alföldön, Gyula, 1999, 11-27, (=Á.В.Тóth, *A gepidák eredete*),

³²⁰ Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, 34; Ф. Гранић, *Војводина у византијско доба*, 99.

³²¹ М. Nagy, *A gepida királyság*, 29-38; Á.В.Тóth, *A gepidák eredete*, 11-27.

Раздобље Првог и Другог Аварског каганата (567-796. год. н.е.) - Нова превирања у ширем окружењу средњег Подунавља дешавају се након смрти цара Јустинијана (565. год.н.е.) када се на северним границама античког света појављују нове етничке скупине у лику Авара и Словена. Уништењем Гепидске (567)³²², а затим и Лангобардске (568)³²³ државе по први пут се након пропасти Хунске државе Панонска низија поново нашао у оквирима једне племенске државе – Аварије, тојест државе аварских племена.³²⁴ Попут њихових претходника Хуна, и војне акције Авара, ојачаних савезничким снагама Словена, биле су првенствено усмерене против балканских поседа Византије. Први на удару нашао се антички град Сирмијум који је тек након двогодишње опсаде (580-582) пао у руке Авара,³²⁵ а затим су редом освајани градови дуж Дунава – Сингидунум, Виминацијум (584), Рацијариј (Арчар), Бононија (Видин), Аквис, Дурострум, Тропајон (585-586). Убрзо су аварске трупе продрле и дубоко у унутрашњост Балкана избивши и на обалу Црног мора и доспевши до тзв. Дугог зида испред самог Цариграда.³²⁶

Авари су се за разлику од својих номадских претходника, Хуна за дуга времена успели одржати у Панонској низији. Њихова доминација у Панонској низији дуга преко два века дели се на раздобље Првог и Другог аварског каганата³²⁷

Слично племенским државним творевинама централно-азијског простора и сама племенска држава Авара била је окружена широким пограничним

---

³²² Гепидска Краљевина је уништена у заједничком нападу аварских и лангобардских снага 567. године, а о последицама овог напада Павле Ђакон, хроничар ових времена бележи следеће: „ Народ Гепида се у овом рату толико осуо, да од тог тренутка више нису имали свога краља, а преживели становници Гепидије или су постали поданици суседних Лангобарда, или су грцали под тешким јармом нових освајача-Авара“: *Pauli Historia Langobardorum*, In: Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Langobardorum et Italicarum saec, VI-IX, Ed: Waitz, Georg, Hannover, 1878, 27. (=Pauli Historia Langobardorum)

³²³ Након освајања гепидске земље аварски каган Бајан напао је и своје дојучерашње савезнике, Лангобарде, који су немоћни да се одупру моћној аварској коњици током пролећа 568. године напустили Панонију и одселили се у северну Италију, на простор који ће у наредном периоду по њима бити прозван Ломбардија: I. Bóna, *A népvándorlás kor*, 308-309.

³²⁴ О проблематици Авара уопште: W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München, 1988, (=W. Pohl, *Die Awaren*); S. Szádeczky-Kardos, *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, Budapest, 1998, (=S. Szádeczky-Kardos, *Az avar történelem forrásai*); J. Heidrich, *Európski srednji vijek*, Povijest svijeta, Zagreb, 1990, 336, (=J. Heidrich, *Európski srednji vijek*); I. Bóna, *Az Avar Birodalom végnapjai. Víták és eredmények*. Honfoglalás és régészet, szerk. Kovács László, Budapest, 1994, 67-75 (=I. Bóna, *Az Avar Birodalom végnapjai*), P. Váczy, *A frank háború és az avar nép*, Századok, 108, (1994), Budapest, 1041-1061, (=P. Váczy, *A frank háború és az avar nép*)

³²⁵ О опсади и паду Сирмијума налазимо податке у текстовима неколицине византијских хроничара – Менандар (ВИИНЈ, I, 89-98.), Евагрије (ВИИНЈ, I, 100.), Теофилакт Симоката (ВИИНЈ, I, 105-106.)

³²⁶ J. Ковачевић, *Аварски каганат*, 53-56.

³²⁷ I. Bóna, *A népvándorlás kor*, 310-346.

појасом (ширине око 70-80 км), у мађарским изворима називан гуерџ, на којем су били истурени положаји (пограничне војне постаје) појединих аварских кланова или припадника покорених народа, са задатком да чувају границу племенског савеза од упада туђих војски.³²⁸ Јужни део Баната наслоњен на леву обалу Дунава такође је био део овог пограничног појаса, па је на неколико пунктова констатовано присуство аварских кланова. У Другом аварском каганату Дунав и Сава су чиниле природну јужну границу Каганата. Очигледно је да је ушће Тамиша у Дунав била значајна тачка пограничне одбране. На то указује аварска некропола откривена у предграђу данашњег Панчева, где су вероватно сахрањивани чланови аварског клана који је чувао прелаз преко Дунава. Важно је напоменути, да су и на супротној обали Дунава, у насељима Брестовик и Ритопек откривени аварски гробови са материјалом VIII века, што наводи на претпоставку да су у питању делови истог клана који су се утврдили на десној обали Дунава да би са те стране штитили прелаз преко реке.³²⁹

Претресајући резултате досадашњих археолошких истраживања на простору Баната, примећујемо да су локалитети са остацима аварских некропола у већем броју случајева сконцентрисани у близини најзначајнијих речних прелаза преко Мориша, Тисе и Дунава. На Моришу су констатоване аварске некрополе код насеља Задарени и Фелнак³³⁰, два пункта код којих су и током средњег века функционисали важни речни прелази.³³¹ На левој обали Тисе, код Новог Кнежевца и Арадца³³² такође су откривене велике и богате некрополе аварског раздобља, а из извора знамо да је код насеља Ревканижа (данас Нови Кнежевац) током средњег века деловао један од најзначајнијих бродова (речних прелаза) преко Тисе.³³³ У приобаљу Дунава, на потезу од Београда до Турн Северина, констатовано је такође

³²⁸ Gy. Székely, *A Magyar föld népei a honfoglalás előtt*, Magyarország története, I, Budapest, 1967, 24.

³²⁹ J. Ковачевић, *Аварски каганат*, 138.

³³⁰ I. Vóna, *A népvándorlás kor*, 320 (приложена карта)

³³¹ Фелнак (S. Borovszky, *Csanád vármegye története*, II, 178), Задарени или Задорлак, DL 72162

³³² С. Маринковић, *Банат у праисторији, антици и током сеобе народа*, Банат кроз векове, Београд, 2010, 30, (=С. Маринковић, *Банат у праисторији, антици и током сеобе народа*)

³³³ Брод на обе обале Тисе код Кањиже, односно код Новог Кнежевца, помиње још почетком XIII века анонимни писац „Gesta hungarorum“. У дипломатичким изворима брод код Кањиже се помиње први пут 1237. године. Године 1401. краљ Жигмунд је дао Кањижу са њеним бродом породици чаки у замену за друге поседе. Она је била у њиховом власништву још 1514. године. Ђерфи сматра да је брод код Кањиже био, бар у доба династије Арпада, до 1301. године, најважнији прелаз преко Тисе: П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд, 1983, 159-160 (=П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама)

више речних прелаза са присуством аварске материјалне културе (некропола), како из Првог, тако и из Другог аварског каганата. Ту спадају Панчево (ушће Тамиша у Дунав), затим Дубовац и Банатска Паланка.³³⁴ Из приложеног се види, да су Авари након заузимања Панонске низије све важније речне прелазе на Дунаву, Тиси, Моришу, а вероватно и на другим рекама на простору свог каганата ставили под своју контролу. Ови речни прелази вероватно су у неком моменту били и ојачани фортификацијама, да би се лакше бранили од напада туђих војски, иако на простору Баната такви трагови још нису констатовани. Међутим, такве претпоставке су сасвим реалне, јер посматрајући шири простор средњег Подунавља заиста налазимо примере, где су аварска насеља у једном моменту (посебно у време Другог аварског каганата) били утврђени. Дobar пример је локалитет код Дунајувароша (на обали Дунава), где је откривено веће аварско насеље, које је након 630. године било опкољено одбрамбеним ровом.³³⁵

Посебно поглавље аварског питања чини прича о такозваним аварским ринговима (хринговима), који се међутим спомињу у само једном писаном извору – у спису анонимног писца „Дело Карлово“, у којем старац Адалберт, учесник аварско-франачког рата описује рингове Авара. По његовим речима ове рингове опасивале су палисаде од хростовине, јеловине и буковине, а између пободеног коља у два реда било је насуто камење и блато, а круна зида била је покривена бусењем траве. По овом извору бедем оваквих рингова био је висок и широк до двадесет корака. Унутар утврђења налазила су се села и мајури аварског живља. Аноним спомиње укупно 9 рингова на одстојању од по 10 немачких миља (59 км). Између рингова лежала су насеља на таквој удаљености да су се становници међусобно могли упозоравати на опасност знаком трубе.³³⁶

Централно место у овом одбрамбеном систему заузимао је кагански ринг, који се мо мишљењу истраживача налазио источно од Дунава, односно у

---

³³⁴ I. Bóna, *A népvándorlás kor*, 320. (приложена карта)

³³⁵ На локалитету Dunaújváros-Öreghegy археолошким истраживањима је откривено вишеслојно аварско насеље Првом културном слоју припада аварско насеље са почетка 7. века. Другом слоју насеље које је егзистирало између 610. и 630. године, а које је затим било напуштено. Треће насеље Авара настало је након 630. године, а оно је већ било окружено одбрамбеним ровом: I. Bóna, *VII. századi avar települések és Árpád-kori falu Dunaújvároson*, *Fontes Arch. Hung.*, Budapest, 1973, 161.

³³⁶ J. Ковачевић, *Аварски каганат*, 139-140.

међуречју Дунава и Тисе. Јован Ковачевић га смешта на доњи ток Тисе (мислећи на простор Бачке), али без покушаја да га ближе лоцира.³³⁷

Један од познатијих истраживача проблематике Авара и раздобља велике сеобе народа уопште, Јожеф Сентпетереи изашао је у новије време са радном хипотезом, којом претпоставља, да је аварска племенска држава током времена мењала своје племенске центре. По њему, најранији кагански племенски центар Авара, везан за период од 567. до 626. године налазио се западно од Дунава, у некадашњој провинцији Панонији, код насеља Замарди.³³⁸ У прелазном и касноаварском периоду (626-795/803) по њему је племенски центар, тзв. хринг био смештен у међуречју Дунава и Тисе (нешто јужније од Будимпеште), на локалитету Тетелхеђ, код насеља Шолт.³³⁹ Овај локалитет је водећи аварски слој вероватно напустио након аварско-франачких ратова и преместио своје седиште још јужније, на простор данашње Бачке, односно на простор данашњег Титела. Ту је водећу аварску аристократију почетком IX века затекла бугарска окупација.³⁴⁰

У новије време питањем фортификација у доба Авара бавио се Јожеф Денеш покушавајући у једном од својих студија унутар Панонске низије маркира она утврђења или фортификације које су могле бити саграђене у доба аварске доминације. Од 42 могуће локације четири смешта на простор данашњег Баната: локалитете Борјаш (Борђош), Ченту, Галад и Жадањ.³⁴¹ Међутим, читав овај текст се базира само на његовим претпоставкама, без да их је поткрепио валидним историјским или археолошким траговима. С друге стране на Борђошу, Ченти и Галаду до сада није налажен аварски материјал, а за велико земљано утврђење код Жадања (локалитет Iarcugi) је већ раније доказано на основу археолошких

---

³³⁷ Исто, 140.

³³⁸ У самој близини насеља Замарди (жупанија Шомођ) на основу аеро-снимака из 1971. године лоциран је остатак већег земљаног утврђења (дужине 1000, ширине 350-400 м.). Приликом заштитних ископавања извршених током градње ауто-пута М-7 у непосредној близини наведеног објекта откривени су обриси већег аварског насеља са некрополем.: J. Szentpétery, *Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek*, Tisicum, XXIII, Régészeti, 169-170.

³³⁹ Овај локалитет су као аварски племенски центар од раније маркирали и познати археолози и професори, Иштван Бона и Ото Трогмајер. Оно је од тока Дунава удаљено 7 км, а смештено је на једном узвишењу овалног облика, које се за читавих 17 метара издиже изнад околног водоплавног терена. Међутим, досадашњим археолошким истраживањима на овом терену је откривен само неколико аварских гробова. (J. Szentpétery, *Az Avar Kaganátus hatalmi központjai*, 171)

³⁴⁰ P. Rokay-M. Takács, *Titel*, Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század), főszerk. Kristó Gyula-Engel Pál-Makk Ferenc, Budapest, 1994, 677.

³⁴¹ J. Dénes, *Avar táborok a Kárpát-medencében?*, Vasí Szemle (2009), LXIII, 1. szám, 1-15.

истраживања да је настало на прелазу из бронзаног у гвоздено доба и да спада у шири одбрамбени систем бронзанодобних племена размештених у приобаљу Мориша.³⁴²

Време бугарске доминације доњим Потисјем (829-896. год. н.е.) - Крај VIII и почетак IX века у Панонској низији обележен је пропашћу велике племенске државе Авара, која је суверено доминирала простором од Беча до Оршаве преко 230 година. Овај крах се пре може сматрати последицом унутрашње кризе, односно последицом унутрашњег сукоба између водећих аварских породица, неголи последицом велике франачке експедиције вођене у периоду од 791. до 796. године.³⁴³ Чињеница је међутим, да су западни делови Панонске низије до краја VIII века доспели под контролу Франачке државе и да је почетком IX века почела и християнизација тамо затеченог аваро-словенског живља.³⁴⁴

Од западних делова Панонске низије много је теже у недостатку извора реконструисати след догађаја на просторима источно од реке Тисе. Изгледа да је почетком IX века на просторима источно од Тисе још увек егзистирала аварска власт. Затим је уследио напад подунавских Бугара који је за веома кратко време уништио преостале делове Аварског каганата. Први бугарски напад на доње Потисје одиграо се у време владавине бугарског кана Крума, вероватно 803. године, али његову војну акцију није одмах пратила и бугарска окупација посматраног простора.³⁴⁵ Међу истраживачима овог раздобља у новије време преовладава став, да је трајна бугарска окупација простора источно од реке Тисе

---

³⁴² L. Dorogostaisky, *An Archeoastronomic case study the site from Cornesti-Iarcuri Timis counti*, 863-865.

³⁴³ Иако су оновремене хронике поход Карла Великог на Аварију 791. године дуго представљале као успешан и значајан поход против Авара, касније се испоставило да је овај рат донео велике губитке Францима и да њиме заправо ништа нису ни постигли. Био је то уједно последњи војни поход Карла Великог. Тек су војне операције из 795-796. године донеле преокрет, када су војне снаге Франака предвођене војводом Ериком, а затим и Карловим сином Пипином успеле продрети у унутрашњост аварске земље и заузети и централни каганов ринг: I. Bóna, *A népvándorlás kor*, 340-342.

³⁴⁴ Карлов син Пипин је 796. године заузимањем централних делова Аварског каганата дао да се поруши централни каганов хринг, а затим је у договору са бискупом Салцбурга и патријархом Аквилеје новоосвојену територију у верском погледу поделио на три мисионарска подручја-простор Доње Паноније (од реке Рабе до Драве и Дунава) под утицај Салцбурга, територију јужно од Доње Паноније под утицај Аквилеје, а територију северно од ње под утицај Пасауа: M. Szóke Béla, *A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok*, Magyarok térben és időben. Nemzetközi Konferencia, Tatbánya-Esztergom, Tudományos Füzetek, Tata, 1999, 76-77.

³⁴⁵ A. Kiss-Katona, *A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században*, 170-171 (=A. Kiss-Katona, *A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence*)

уследила тек у време владавине бугарског кана Омуртага.³⁴⁶ У предвечерје овог напада према оновременим франачким изворима два словенска племена – племе Тимочана и племе Абодрита пребегла је са територије Бугарске државе на просторе северно од Дунава (Тимочани на простор Срема, а Абодрити вероватно на простор јужног Баната) и успоставила савез са Франачком државом. У франачким хроникама (*Annales Regni Francorum*) с почетка IX века се наводи, да су 818. године представници *guduscanus*-а из Далмације, са предствницима Доње Паноније, међуречја Драве и Саве, као и представници Тимочана и Абодрита одметнутих од Бугара изашли пред цара Лудвига. Њихова посланства била су присутна на франачком двору још и 822., као и 824. године.³⁴⁷ У исто време почели су и франачко-бугарски преговори око уређења заједничке границе. Како преговори између Франака и Бугара нису уродили плодом, уследио је силовит бугарски војни напад на Срем током 826/827. године, који се завршио франачким војним поразом, а који је резултирао бугарском окупацијом Баната, јужних делова међуречја Дунава и Тисе (Бачке) и источних делова Срема. У исто време војне снаге Омуртага заузеле су и јужне делове Трансилавине. Наведене војне успехе нови бугарски кан Маламир потврдио је у новом мировном уговору са Францима 832. године.³⁴⁸

На простору јужног дела Трансилваније археолошка наука је одавно на више пунктова потврдила постојање бугарског културног слоја из IX века. Најзначајнији налази овог културног круга откривени су на локалитету Марошкарна, на средњем току Мориша, а у близини великих рудника соли. У овом месту је откривена већа некропола са специфичним налазима бугарске материјалне културе која своје аналогije има у бугарским насељима јужно од Дунава (Плиска, Мадара, Преслав, Кадикој итд).³⁴⁹ Конкретну везу између ове две удаљене

---

³⁴⁶ S.Szádeczky-Kardoss, *A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról.*, Szegedi Bölcsész-műhely '82. A 80-as évek társadalomtudománya: eredmények és perspektívák. Szerk. Róna-Tas András. Szeged, 1983. 191. (=S.Szádeczky-Kardoss, *A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról*)

³⁴⁷ S.Szádeczky-Kardoss, *A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról*, 191-192.

³⁴⁸ I. Fodor, *Bolgárok a honfoglalás előtti Magyarországon*. Honismeret, 11. (1983.) 5. sz. 19–23; V. Gjuzelev, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jh.* *Bizantinobulgarica*, 1966. 15–39; P.Váczy, *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában*, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. 215–265.

³⁴⁹ Некрополе у Марошкарни, Султани и Сасебешу су једине некрополе IX-X века на тлу јужне Трансилваније које искључиво садрже скелетне гробове, без хоризонта са спаљеним гробовима типичним за домаће словенско становништво. Поред керамичких посуда, уз скелете су пронађена оружја, разне врсте накита (карике, огрлице, копче итд), а поред ногу покојника налажени су коштани остаци овце, телаци, живине и др: M.Comşa,

територије чиниле су долине река Олт и Жил, преко којих се вероватно одвијала и трговина. Други важан локалитет овог раздобља са траговима бугарске материјалне културе IX-X века је некропола у Чомборду, где је до сада откривено и документовано 32 гробне целине са скелетним сахрањивањем оријентације исток-запад. Накит откривен у овдашњим женским гробовима (наушнице, наруквице итд) једине своје паралеле има у некропола IX-X века са простора северне Бугарске. Досадашња истраживања показују да је присуство бугарске материјалне култура на простору јужне Трансилваније заступљена само на једном уском земљишном појасу уз леву и десну обалу средњег тока Мориша.³⁵⁰ У суштини, присуство бугарско присуство у јужној Трансилванији сводило се на организовање војних пунктова са којима се могла контролисати експлоатација овдашњих рудника соли, као и њен транспорт даље долином реке Мориша према Сегедину. И један писани извор, истина настао неколико деценија касније, потврђује бугарско присуство у рејону богатих трансилванијских рудника соли. Наиме, у септембру 892. године, у жеку франачко-моравских сукоба, франачки владар Арнулф преко своје мисије која је имала задатак да обнови савез са Бугарима, тражи од бугарског владара Владимира да прекине транспорт соли у Моравску. Иако, овај извор конкретно не спомиње само порекло ове соли, сасвим је извесно, да се и у овом случају ради о рудницима соли из Трансилваније.³⁵¹

Насупрот простору Трансилваније, на земљишту Баната и Потисја уопште, изузев мањих спорадичних археолошких налаза, готово ништа не потврђује значајније присуство Бугара током IX века. До сада је на простору Потисја бугарски керамички материјал (а ради се само о уломцима неколико посуда) потврђен на четири засебна локалитета. То су: Дебрецин, Хајдубесермењ, Еђек-Килшехат-Кишсигет и Артанд.³⁵² Управо зато је, насупрот К. Мештерхазију, који је

Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. Im Lichte der archäologischen Forschungen Dacia, 4, 1960, 395-422. (=M. Comsa, *Die bulgarische Herrschaft*)

³⁵⁰ A. Kiss-Katona, *A kárpát-medencei bolgár térhódítás a 9. században*, A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, 31, (Szekszárd, 2010), 37-47, (=A. Kiss-Katona, *A kárpát-medencei bolgár térhódítás a 9. században*); Исти, *A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században*, *Hadtörténelmi Közlemények*, CXXIII, 1-2, (2010), 168-214, (=A. Kiss-Katona: *A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence*)

³⁵¹ A. Kiss-Katona, *A kárpát-medencei bolgár térhódítás a 9. században*, 45; I. Bóna, *A népvándorlás kor*, 371.

³⁵² K. Mesterházy, *A Tiszántúl IX-X. századi bolgár emlékei*, *Folia Archeologica*, 28, Budapest, 1977, 157-169. (=K. Mesterházy, *A Tiszántúl IX-X. századi bolgár emlékei*)

био поборник тезе о значајнијем присуству бугарске популације на подручју Потисја, Иштван Фодор изашао са тезом да је простор Панонске низије источно од реке Тисе највероватније чинио пограничну област Бугарског Каната, са спорадичним војним постајама, без значајнијег присуства бугарске популације.³⁵³

Војно присуство Бугарске на овом простору свакако је било могуће само градњом нових или преузимањем и обновом ранијих земљаних утврђења лоцираних пре свега дуж комуникација преко којих се траснпоровала камена со, а ту пре свега долази у обзир долина реке Мориша, односно приобаље реке Тисе.³⁵⁴

У одређивању ових раних бугарских војних постаја од помоћи нам може послужити средњовековна топонимастичка грађа овог краја. Сва ова утврђена места, која су по мишљењу истраживача овог периода настала у време бугарске доминације Потисјем и Трансилванијом, већ носе словенске називе, пошто је у Бугарској, након смрти кана Омуртага уместо старобугарског превладао словенски језик.³⁵⁵ У јужној Трансилванији, у долини реке Мориша, међу ова утврђена насеља спадали су пре свега утврђење Зелиград (поред Марошкарне) и Београд (данашња Алба Јулија). На доњем току Мориша за сада није маркиран ниједан овакав пункт, већ се једино насеље Чонград, нешто северније од ушћа ове реке у Тису, приписује бугаро-словенским елементима, па један број аутора чак сматра да је ово било најсеверније бугарско утврђење на простору Панонске низије.³⁵⁶ И. Бона овој групи утврђених насеља придодaje и насеље Чинград (или Чингард), које се спомиње у дипломатичкој грађи касније Торонталске жупаније³⁵⁷, смештајући га у околину данашњег Арадца код Зрењанина.³⁵⁸ Међутим, извесније је да се ово утврђење заправо налазило на десној обали Тамиша код данашњег Орловата, где је почетком 20. века на катастарским картама забележен потес Чонград.³⁵⁹

---

³⁵³ I. Fodor, *Bolgárok a honfoglalás előtti Magyarországon*, Honismeret 11/5, 19-23.

³⁵⁴ A. Kiss-Katona, *A kárpát-medencei bolgár térhódítás a 9. században*, 45.

³⁵⁵ I. Bóna, *A népvándorlás kor*, 370-373.

³⁵⁶ *Ibidem*, 372.

³⁵⁷ DL 13686

³⁵⁸ *Ibidem*, (приложена карта између стране 352. и 353.)

³⁵⁹ Orlód I. és II. rész Torontál vármegyei nagyközség kataszteri térképének másolata az 1911. évi mérnöki nyilvántartás szerint, S76 0943/22, Térképtár, Magyar Országos Levéltár

IV БАНАТ У РАЗВИЈЕНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

СТВАРАЊЕ ЖУПАНИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Настанак Чанадске жупаније у 11. веку – Од свог оснивања почетком 11. века, па све до војно-политичког краха средином 16. века, феудална Угарска је у управно-административном погледу била издељена на тзв. жупаније (у повељама: *comitatus, provincia ili terrytoria*)³⁶⁰, мање управне територијалне јединице са краљевским утврђењима у средишту, као војно-политичким центрима, преко којих је централна власт контролисала све делове ове простране средњоевропске државе.³⁶¹

Није потпуно јасно само порекло жупанијске организације у Угарској. Знатан део ранијих аутора и истраживача био је на становишту да се административно-управна организација феудалне Угарске током 11. века изградила на основама ранијих војно-управних територијалних јединица староседелачког становништва Паноније и Потисја.³⁶² Друга група истраживача изашла је са ставом да се угарска жупанијска организација изградила на традицији ранијих племенских области, износећи као главни аргумент чињеницу да су раније племенске области Ахтума, Ђуле и Кеана почетком 11. века уређене као посебне жупаније.³⁶³ У новије време међу истраживачима преовлађује став да је жупанијска организација Угарске

---

³⁶⁰ „...*provincial Chanadiensis*” (Legenda maior Sancti Gerhardi episcopi, SRH, I, 492), „... in *terrytorio* Tollene”, *Diplomata Hungariae antiquissima, I*, Ed. Georgius Györffy, Budapestini, 1992, 145., (=DHA, I), „... partes dividuntur partes inter *comitatum* Cernigradensium”, DHA, I, 216,

³⁶¹ О средњовековним угарским жупанијама шире: Gy. Kristó, *Közigazgatás Szent István korában*, 151-157; A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 43-54, Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*, 68-92; Gy. Györffy, *Államszervezés, 777-789*, П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 26-29. (=Историја Мађара); К. Szende, *Az ispánsági vártól a városig, miért, hogyan-vagy miért nem?*, Kő kövön, I, Budapest, 2013, (=K. Szende, *Az ispánsági vártól a városig*); P. Rokay, *Dél-Magyarország Szent István korában a korabeli hazai irott források tükrében*, Államalapítás, társadalom, művészet, Budapest, 2001, 129-133, (=P. Rokay, *Dél-Magyarország Szent István korában*); Gy. Györffy, *ÁMTF, I*, 201-244, 695-732, 835-878.

³⁶² Знатан број ранијих аутора био је на становишту да су угарске жупаније имале своје претече од ранијих становника Панонске равнице-Авара, Словена, Бугара. Тако их је Ђ. Ласло приписивао Аварима (Gy. László, *Arch. Ért.*, 97, 1970, 171.), Л. Ердељи каролиншким Францима ((L. Erdélyi, *Fejlődés a legrégebb magyar társadalomban*, Вр, 1916, 19., különnyomat a Magyar Kultúra с. műből), Р. Крајчовић моравским Словенима (R. Krajčović, *Hist. Čas*, 4, 1956, 222-234, Slovensky Narodopis, 4, 1956, 337-367.), а Е. Мор Бугарима (E. Mór, *Századok*, 104, 1970, 361-382.).

³⁶³ Поборници ове теорије: Gy. Pauler, *Hadtörténelmi Közlemények*, I, 1888, 516; Á. Károlyi, *Árpád és az Árpádok*, Budapest, 1907, 268; L. Glaser, *Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában*, Fejér megye kialakulása, Cegléd, 1937, 25; Gy. Györffy, *Századok*, 92, 1958, 27.

изграђена почетком 11. века независно од ранијих претеча и то под јаким утицајем и по узору на суседне немачке области.³⁶⁴

Мрежа жупанија (у мађарском језику *vármegye*)³⁶⁵ најраније је изграђена на западу Краљевине Угарске, на простору некадашње провинције Паноније, где су према тексту Веспримске даровнице из 1009. године забележене 4 жупаније са утврђењима у Весприму, Фехервару, Колону и Вишеграду (наведени у извору као *civitates*).³⁶⁶ Из наведеног извора се надаље може потврдити и постојање пете жупаније са центром у граду Ђеру³⁶⁷, што потврђује и други извор настао такође 1009. године, повеља о оснивању Печујске бискупије.³⁶⁸ Даља изградња мреже жупанија према мишљењу истраживача ове проблематике захватала је северне и средишње делове Панонске низије, па су највероватно у првим деценијама 11. века основане и жупаније са центрима у Ујвару (касније Абаујвар), Боршоду и Саболчу, смештене у оквирима Јегарске бискупије. Део истраживача је склон мишљењу да су и жупаније са центрима у Бачу и Бодрогу, такође основане у овом раном периоду.³⁶⁹ Међутим за разлику од претходне групе жупанија, за ове непостоји ниједан писани траг који би потврдио њихово рано постојање.

Даља изградња мреже жупанија на југоистоку овог простора, тојест на простору данашњег Баната и Трансилваније била је уско повезана са ратним догађајима у којима су учествовале снаге угарског краља Стефана I и снаге овдашњих обласних господара, Ђуле, Кеана и Ахтума, а чије детаље познајемо из неколицине оновремених наративних извора.³⁷⁰ Пратећи хронологију ових догађаја

³⁶⁴ Gy. Kristó, *Közigazgatás Szent István korában*, 151-154.; Gy. Györffy, *Államszervezés, 777-778*; I. Bertényi, *Szent István és öröksége*, Magyarország története az államalapítástól a rendiség kialakulásáig (1000-1440), Budapest, 1997, 16-17, (=I. Bertényi, *Szent István és öröksége*),

³⁶⁵ Из спајања иранске речи *вар* и словенске речи *међа* настао је термин *вармеђе*, који су Срби и Хрвати у Угарској изговарали као *вармеђа*. Она се на јужнословенске језике преводи као жупанија. Покушај да се преводи као градомеђа није прихваћен. Њихов број се током времена мењао. Према неким прорачунима, у средњем веку их је било седамдесет две: *Историја Мађара*, 26-27.

³⁶⁶ 1009: *quator civitates, nominibus Wesperen, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa, atque Albam civitates, Colon et Vysegrad civitates Sancti Mychaëlis Wesprimiensi subicimus ecclesie cum omnibus esslesiis*" DHA, I, 52.

³⁶⁷ A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 45.

³⁶⁸ Споменута повеља управо је састављена у Ђерској тврђави (in civitate Jauryana), DHA, I, 58.

³⁶⁹ Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 400; A. Zsoldos, *Visegrád vármegye és utódai*, Történelmi Szemle, 40, (1998), 15-17; Исти, *Szent István vármegyéi*, 47.

³⁷⁰ *Legenda maior Sancti Gerhardi episcopi*, SRH, II, 480-506; „*Gesta Hungarorum*”, SRH, I, 33-117, У византијским изворима овог доба од обласних господара са друге обале Дунава сусрећемо се само са именом Ђуле, господара југоисточних делова Угарске. Он је већ у делу Јована Скилице (које описује догађаје од 811. до 1057) предсављен као један од моћних угарских обласних господара. Ђулино име се касније појављује и у делу Јована Зонаре (обрађује догађаје до 1118. године). О Ахтуму у византијским изворима нема помена: Gy.

долазимо до закључка да је жупанијска организација прво организована на тлу Трансилваније, па тек онда на тлу данашњег Баната. Наиме, од источних области Стефанове снаге прво су напале област Ђуле, коју истраживачи смештају на простор данашње северне Трансилваније, а затим су кренуле и у освајање области Кеана, коју повезују са простором јужне Трансилваније.³⁷¹ Према угарским и западним хроникама ови ратни сукоби одиграли су се 1002. или 1003. године.³⁷² Након победе над Кеаном краљ Стефан је управу над овом облашћу поверио свом рођаку, Золтану који је према тексту извора наследио и област коју је раније држао Ђула.³⁷³ Тиме су били створени и услови за даље ширење мреже жупанија, па је мишљење историчара, да је на некадашњој територији Ђуле формирана жупанија Добока, а на некадашњој територији Кеана жупанија Фехер.³⁷⁴

Изградња жупанијске мреже у време Стефана I заокружена је око 1030. године формирањем „велике“ Чанадске жупаније на простору данашњег Баната, догађајем који је уследио након војног пораза војводе Ахтума у сукобу са угарским краљем око 1028. године. Из пожунске хронике знамо да је први чанадски бискуп Герхард (у мађарским изворима Гелерт) постављен 1030. године,³⁷⁵ а из Велике Гелертове легенде знамо да је само оснивање Чанадске жупаније уследило непосредно пред долазак бискупа Гелерта у регион.³⁷⁶ Једном речју, можемо заузети став, да се оснивање Чанадске жупаније и истоимене бискупије највероватније одиграло у исто време – око 1030. године.

Moravcsik, *Görög nyelvű monostorok Szent István korában*, Budapest, 1938., 391-401. (=Gy. Moravcsik, *Görög nyelvű monostorok Szt. István korában*)

³⁷¹ A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 45; Gy. Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Budapest, 1979, 99-110 (=Gy. Kristó, *A feudális széttagolódás*); Исти, *A 10. századi Erdély politikai történetéhez*, Századok, 122, (1988), 3-35; Исти, *Keán, Szent István király ellenfele*, Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta Historica, 98 (1993), 15-28 (=Gy. Kristó, *Keán, Szent István király ellenfele*)

³⁷² Kézai Simon, *Magyarok krónikája* (1282-83), 11. poglavlje (критичко издање у: István király emlékezete, Budapest, 1988, 86); Thuróczy János, *A magyarok krónikája* (1488) (критичко издање у: István király emlékezete, 89-90); *Annales Hildesheimenses*, MGH, Scriptores rerum Germanorum VIII, Hannoverae, 1878, 23,29,35); *Die Chronik des bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveiter überarbeitung*, MGH, Scriptores rerum Germanorum, NS, Berlin, IX, 1935, VIII, 4; *Annales Altahenses maiores*, E.L.B. v. Qefele, MGH, Scriptores rerum Germanorum, 1891, 16.

³⁷³ "Hereditavit illas partes Transiluanas et ideo vulgariter sic dici solet: Erdeelui Zoltan": SRH, I, 315-316.

³⁷⁴ Gy. Kristó, *A feudális széttagolódás*, 99-110; Исти, *Keán, Szent István király ellenfele*, 15-28; A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 45-46.

³⁷⁵ *Annales Posonienses*, SRH, I, 125.

³⁷⁶ Велика Гелертова легенда прво нас у 8. поглављу обавештава о рату против војводе Ајтоња, о његовом војном поразу и о одлуци краља Стефана да његову покрајину преименује у Чанадску жупанију, по војсковођи Чанаду који се налазио на челу краљевих снага, а затим нас у 9. поглављу обавештава о постављењу бискупа Гелерта за првог чанадског бискупа: *Legenda maior Sancti Gerhardi Episcopi*, SRH, II, 480-506.

У претходном пасусу је Чанадска бискупија из 11. века означена као „велика“, у намери да се на тај начин направи разлика између њене првобитне територије у време оснивања и територије истоимене жупаније у 12-13. веку, када је иста раздробљена и подељена између 5 мањих административно-управних јединица.³⁷⁷ Јасну слику о њеној првобитној територији добијамо из саме Велике Гелертове легенде где се наводи да је некадашња Ајтоњова држава након његовог пораза преименована у Чанадску жупанију са центром у граду Моришени (каснији Чанад).³⁷⁸ Овај податак, као и податак да је на некадашњој Ђулиној територији формирана жупанија Добока, а на некадашњој Кеановој територији жупанија Фехер, наводи нас на закључак, да је угарска жупанијска организација на југоистоку заправо наследила територије некадашњих племенских држава, односно да су границе ових племенских држава у новим околностима постале међе новооснованих жупанија.³⁷⁹ Тако су у првим деценијама 11. века на југоистоку Карпатског-басена формиране три огромне жупаније, које су тек у 12. веку биле издељене на мање територијалне јединице.³⁸⁰

На основу раније изнетих података долазимо до сазнања да је првобитна „велика“ Чанадска жупанија највећим делом била омеђена природним границама или баријерама. На западу је границу чинила река Тиса, на југу (од Панчева, па све до Оршаве) река Дунав, а на истоку падине Карпатских планина.³⁸¹ Једино је северна граница остала под знаком питања и не показује подудараче са некадашњом Ајтоњевом племенском државом. Наиме, за разлику од Ајтоњеве некадашње територије која се по сведочанству Гелертове легенде простирала све до Кереша,³⁸² северна граница новоосноване Чанадске жупаније изгледа да је

³⁷⁷ Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*, 78; Исти, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 459-466; A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 48; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 95-109.

³⁷⁸ SRH, II, 480-506.

³⁷⁹ Gy. Kristó, *A feudális széttagolódás*, 99-110; Исти, *Keán, Szent István király ellenfele*, 15-28.

³⁸⁰ На том становништу је и Атила Жолдош у првом делу Архонтологије, у којој су поименично представљени жупани средњовековних угарских жупанија, па оснивање Ковинске, Крашовске и Тамишке жупаније везује за 12. век, за које сматра да су првобитно, током 11. века биле саставни део велике Чанадске жупаније: A. Zsoldos, *Archontológia*, I, 161, 165, 211.

³⁸¹ “Serviebat namque eidem terra a fluvio **Keres** usque ad partes **Transilvanas** et usque in Budin et **Zeren**, quae omnia sub sua concluderat potestate” *Legenda maior Sancti Gerhardi Episcopi*, cap. 10, SRH 480-506, Западна граница Ајтоњеве области се спомиње у другом делу овог текста, где хроничар бележи да је војвода Ахтум поставио чуваре и царинике дуж Мориша све до реке Тисе („... usurpabat sibi potestatem super sales regis descendentes in Morosio constituens in portibus eiusdem fluminis **usque ad Ticiam** tributarios et custodes, conclusitque omnia suo tributo“, *Legenda maior Sancti Gerhardi Episcopi*, 10, SRH, I, 480-506.

³⁸² *Legenda maior Sancti Gerhardi Episcopi*, 10, SRH 480-506.

повучена негде на пола пута између Мориша и Кереша, на линији насеља Ходмезевашархел, Донаторња, Чорваеђхаз, Силашеђхаз, Банхеђеш, Кунагота и Кингед.³⁸³

Поставивши на чело новооснованих административно-управних јединица comes-е (словенски назив жупан из које је изведен мађарски назив *ispán*), њима је подредио тамо затечене војне елементе састављене у почетку од лаке коњице, које су ранијих деценија служиле родовским и племенским поглаварима. Они су у новим околностима имали задатак да контролишу територију жупанија и тамо затечено становништво. Тако се у првим деценијама 11. века искристалисало друштво новооснованих жупанија, састављено у бити од две категорије становништва: првој категорији су припадали ратници или витезови, припадници жупанијске војске (*miles, jobagio castris*)³⁸⁴ насељени по околним селима која су носила називе ранијих угарских племена (*Megyér, Kürt, Tarján, Kér, Örs, Nándor*).³⁸⁵ Другој категорији жупанијског становништва припадао је широк слој кметова (*civilis, suburbanus, castrensis*) састављен од полуслободних елемената, претежно земљорадника, сточара, занатлија, слуга итд. који су разним обавезама били везани за саму жупанију.³⁸⁶ На основу ове обавезе најчешће се формирао и назив самог насеља, што лако откривамо и на основу топонимије посматраног простора. У топонимији ових простора наилазимо примера ради, на насеља рибара (*Halász*),³⁸⁷ грнчара (*Fazekas*),³⁸⁸ бачвара (*Bocsár*),³⁸⁹ стрелара (*Nyilas*)³⁹⁰ итд. Наведене две

---

³⁸³ S. Borovszky, *Csanád vármegye, II*, приложена карта средњовековне Чанадске жупаније. Поједини аутори попут К. Јухаса су северну границу повезивали са током водотока *Száraz ér*, (К. Juhász, *A csanádi püspökség története*, Makó, 1933, 38.), али се из приложене карте види, да се преко 40 насеља ове жупаније налази северније од наведеног водотока

³⁸⁴ E. Ladányi, *A miles Magyarországon és Európában Szent István korában*, *Studia professoris-professor studiorum, Ranulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*, Budapest, 2005, 211-217; A. Zsoldos, *Ispán és vitéz*, *Árgos*, 12, (2001), 4. sz., 60-65; Gy. Györfly, *Államszervezés*, 780.

³⁸⁵ Gy. Györfly, *Államszervezés*, 780; J. Belitzky, *Sopron vármegye története, I*, Budapest, 1938, 411-415, (=J. Belitzky, *Sopron vármegye története, I*)

³⁸⁶ A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 50; Gy. Györfly, *Államszervezés*, 780; Gy. Székely, *A Magyar föld és nép története a honfoglalás előtt*, 58-60; I. Bertényi, *Szent István és öröksége*, 17-18.

³⁸⁷ Насеље смештено у југозападном углу средњовековне Чанадске жупаније, на ушћу Харангода (Златице) у Тису-1247/1284/1572: *Halaz*, 1318/1323: *Halaaz*: КМН, I, 120.

³⁸⁸ Почетком 15. века се спомиње црква овог насеља која је тада већ у рушевинама (DL 12114), Ово средњовековно насеље би се могло повезати са потесом Физикош, које се налази југоисточно од данашњег Иђоша (Топографска карта Kikinde I okoline, izdanje Geografskog institute JNA, Beograd, 1967., list 59)

³⁸⁹ Насеље на крајњем југу средњовековне Чанадске жупаније – 1211: *Vocar/Bogar*, 1238/1377: *Buchar*, 1274/1340: *Vochar*: КМН, I, 58

³⁹⁰ Насеље Њилаш спомиње се међу поседима Бечејског града 1441. године: V. Milleker, *Dél-Magyarország történeti földrajza, I*, 13.

категорије становништва нису биле строго раздвојене, што потврђује чињеница да их налазимо заједно у бројним оновременим насељима. Бројчани однос између категорије витезова и категорије кметова био је током 11. века 1 : 4., што је имало за последицу да је позамашан број овдашњих насеља био насељен само кметовима, без присуства војничких елемената.³⁹¹

Треба истаћи да су у периферним областима Угарске претежно насељеним словенским елементима, напред наведени изрази често имали своје словенске замене, па се угарски израз *várföld* (тврђавска земља) на тим просторима именује као Градна-Гарадна, угарски израз *őg*, се изразом Стража, а угарски израз *gyerű* (назив за пограничну зону) изразом Пресака.³⁹²

Функција војничких елемената на тлу жупанија могла је бити двојака – унутрашња и спољашња. С једне стране, овај контингент ратника вршио је надзор над територијом жупаније и контролисао тамошње становништво, а с друге стране у случају опасности и спољашњег напада, жупанијске војске улазиле су у састав краљевске војске и биле послате у друге делове земље или чак и ван граница државе.³⁹³ На основу сачуваних трагова процењује се, да су жупанијске војске током 11-12. века бројале између 200 и 400 ратника.³⁹⁴

У почетној фази развоја жупанијске организације *comes*, односно жупан имао је надлежност над готово читавом популацијом насељеном у оквирима своје жупаније. Међутим, временом се све више повећавао круг људи или група које су биле изузете испод јурисдикције самог жупана и жупанијске власти уопште (црквене заједнице, становништво градова, племство итд).³⁹⁵ Када су током 14. века жупанијске тврђаве изгубиле свој ранији значај и функцију административно-

---

³⁹¹ Gy. György, *Allamszervezés*, 781.

³⁹² *Ibidem*, 786.

³⁹³ Жупанијске војске су у 12. веку чиниле окосницу краљевих снага посебно у време великих страних похода. Када је краљ Геза II 1152. године кренуо у поход против руских кнежевина, угарска војска се састојала из 73 корпуса, од тога су 72 корпуса чиниле војске 72 жупаније, док је 73. корпус био краљевски бандериј. Јован Кинам бележи да је против Византије ратовала угарска војска састављена од 37 корпуса, која је укупно бројала 15.000 ратника. Наравно, војни потенцијал тадашњих угарских владара поред жупанијских војних снага оснажило је и присуство разних помоћних војних редова попут Печењега, Сикулаца и других источних народа. : Gy. Kristó, *A korai feudalizmus kora*, 1176.

³⁹⁴ Из овог раног раздобља сачувана су само два писана сведочанства о броју војника. Тако је на поседу печујске опатије забележено 200, а на поседу опатије Шомођвар свега 100 ратника: L. Veszprémy, *Hadszervezet Szent István korában*, 35-36.

³⁹⁵ Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 99.

војних центара, дотадашњи назив ових области се мења – уместо дотадашњег назива *vármegye* (вармеђа) све се чешће користи назив *megye* (међа).³⁹⁶

Настанак осталих жупанија у 12-13. веку - Даља изградња жупанијске и црквене организације на овим просторима одвијала се готово паралелно. У првој половини 12. века дотадашња „велика“ Чанадска жупанија била је раздробљена и подељена између неколицине новооснованих жупанија. Трагом извора од средине 12. века налазимо податке о Ковинској, Тамишкој, Арадској и Крашовској жупанији,³⁹⁷ а истовремено дотадашња Чанадска жупанија била је у новим околностима ограничена само на простор на којем су се налазили поседи Чанадовог рода – од насеља Ходмезевашархељ, Донаторња и Кунагота на северу (међуречје Кереша и Мориша)³⁹⁸, па до доњег тока Галацке (у средњем веку Ејча) на југу³⁹⁹. Иначе, поседи чанадовог рода били су током 13-14. века према сведочанству писаних повеља сконцентрисани у две енклаве: прва група насеља била је сконцентрисана на простору источно од Чанада, и то на обе обале Мориша, а друга група насеља у југозападном углу жупаније, у приобаљу реке Тисе (данашњи северозападни део Баната од Ђале до Падеја).⁴⁰⁰

Оснивање нових жупанија, првенствено на самом југу овог простора, у приобаљу Дунава, изискивала је потреба за ефектнијом одбраном саме границе. Центар Чанадске жупаније, Моришвар или Чанад био је смештен на доњем току Мориша, око 180 километара од саме границе на Дунаву и у случају спољашњег напада војне снаге ове жупаније првобитно размештене у околини самог жупанијског центра нису могле довољно брзо да реагују на ове нападе. Управо зато, у јеку угарско-византијских пограничних сукоба током 12. века, који су се

³⁹⁶ Gy. Ember, *Az újkori Magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*, Budapest, 1948, 522, (=Gy. Ember, *Az újkori Magyar közigazgatás története*); J. Belitzky, *Sopron vármegye története, I*, 890; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 99.

³⁹⁷ Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 459-466; Gy. Györffy, *Az államszervezés, 777- 789*; Gy. Kristó, *Ajtony és Vidin*, *Írások Szent Istvánról és koráról*, Szeged, 2000., 89-96 (=Gy. Kristó, *Ajtony és Vidin*); A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 44.; Gy. Kristó: *Az alföldi megyék kialakulása*, 95-109.

³⁹⁸ S. Borovszky, *Csanád vármegye története, II*, приложена карта Чанадске жупаније пре 1715. године

³⁹⁹ Водоток Ече или Ејче (у каснијим временима Галацка) се у изворима спомиње од 13. века – 1325/1334: Euche, fl, 1340: Eche, Ehche. (КМН, I, 87.). Овај водоток је чинио јужну-југозападну границу Чанадске жупаније у време Анжујске дијастиче, а у недостатку писаних извора тешко је утврдити да ли је она и у раздобљу Арпадоваца чинила границу између Чанадске и Ковинске жупаније: Gy. Györffy, *ÁMTF, I*, 840.

⁴⁰⁰ Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 461.

повремено преносили и на банатску страну, долази до формирања Ковинске и Крашовске жупаније, свакако с циљем да се стабилизује и ојача одбрана јужне границе. У прилог овоме, говори и чињеница да су војно-административни центри неведених жупанија – Ковин и Харам, управо били смештени на најзначајнијим речним прелазима на Дунаву.⁴⁰¹

Поред споменуте две жупаније смештене на крајњем југу ове области, писана грађа 12. века даје нам и прве вести о постојању Тамишке и Арадске жупаније, прве смештене у источном-југоисточном, а друге у северописточном делу посматраног простора. Обе се у документима појављују од 1177. године, прва са центром у земљаном утврђењу у потесу Óthalom (Пет хумки), које се налазило 7 км. источније од центра данашњег Арада (северно од Мориша),⁴⁰² а друга са седиштем у земљаном утврђењу које се налазило на месту каснијег позносредњовековног утврђења у самом центру данашњег Темишвара, опкољен плавним подручјем реке Бегеја, односно тадашњег Малог Тамиша.⁴⁰³

Међутим, у сва четири наведена случаја ради се о жупанијама о чијем оснивању (времену и околностима настанка) незнамо готово ништа поуздано. Први писани трагови настали у другој половини 12. века о њима већ говоре као о постојећим административно-управним областима, које располажу централном тврђавом, војском, поседима, па се у овим околностима ови извори могу послужити као *terminus post quem*. Већина аутора настанак Ковинске, Крашовске, Тамишке и Арадске жупаније смешта у прву или другу трећину 12. века,⁴⁰⁴ мада има и оних који сматрају да су ове административне области настале још у 11. веку,⁴⁰⁵

---

⁴⁰¹ Прелаз на Дунаву код Храма (данашње Б. Паланке), користила је већ византијска војска приликом својих упада на територију Угарске у 12. веку. Ту је прешао Дунав Павле Кињижи, када је 1481. године кренуо на поход у Србију. Код Храма су прелазили и турски трговци са својом робом за угарско подручје: П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама, 159; Најранији писани трагови о ковинском прелазу потичу још из античког раздобља. Тако је познато, да је делегација Хуна 435. године код овог места прешла Дунав, да би код античког града Маргума преговарала са представницима Византије: Приск, Византијско-хунски преговори код Маргума, 434, ВИИИЈ, I, 9.

⁴⁰² E. Benkő, *Arad*, KMTL, 53-54; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 105.

⁴⁰³ F. Sebők, *Temesvár*, KMTL, 669; Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 464.

⁴⁰⁴ Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezet*, 78.; Исти, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 460-470; 76-78., A. Zsoldos, *Archontológia I*, 125 (Arad), 161 (Keve), 165 (Krassó), 211 (Temes),

⁴⁰⁵ Ђерђ Ђерфи је био поборник тезе да је је Ковинску жупанију основао још Стефан I, ставивши на тај начин под своју контролу важан копнени пут који је долином Велике Мораве долазио из правца Византије (Gy. Györfy, III, 308.), Ласло Коста је био већ нешто опрезнији, сматрајући да је ковинско утврђење вероватно саграђено у доба Стефана I, али да је сама жупанија вероватно основана у каснијем раздобљу (Koga magyar történeti lexikon (9-14. század) 347-348.) Такође су подељена и мишљења око настанка Крашовске жупаније, па постоји струја која њено оснивање смешта у време Стефана I (S. Borovszky, G. Heckenast, Gy. Györfy), затим

представљајући у том раном периоду (изузев Арадске жупаније) пограничне жупаније (лат. *marchio*), у којима се одбрана базирала на два основна рода пограничне војске: на чуваре (*speculator*) и стрелце (*sagittarius*).⁴⁰⁶

Истовремено новоосноване жупаније постале су у црквеном погледу територије новооснованих црквених архиђаконата, с тим да је једино простор Чанадске жупаније био подељен између два архиђаконата (Чанадски и Прекоморишки архиђаконат).⁴⁰⁷ Присуство западне цркве ојачано је почетком 12. века и оснивањем читаве групе бенедиктинских манастира на обалама реке Мориша на потезу од Липе до Сегедина (било их је око 15), као и на споредним краковима (отокама) ове реке (Сараз ер, Златица, Погањ и др).⁴⁰⁸ Међу новооснованим манастирима била је и неколицина краљевских манастира (нпр. Егреш основан 1179. године), али је ипак огромна већина ових установа била основана од стране утицајних родова (нпр. Чанадов род).⁴⁰⁹ С друге стране, верски и културни утицај Византије остао је и даље доста јак све до краја 12. века, о чему сведочи и податак да су поједини манастири источног обреда основани чак у долини реке Мориша (Моришена, Оросламош и др).⁴¹⁰

До почетка 14. века по сведочанству писане грађе на простору Баната затичемо укупно 5 жупанија: Чанадску, Арадску, Тамишку, Крашовску и Ковинску.⁴¹¹ Овим жупанијама се почетком 14. века трагом дипломатичке грађе придружује и шеста жупанија, у изворима навођена као Торонталска, а касније и као Бечејска жупанија, која ће са осталим жупанијама егзистирати све до турске окупације средином 16. века. (први писани траг из 1326. године).⁴¹² Новооснована

струја која њено оснивање смешта у прву половину 12. века (Gy. Pauler, Gy. Kristó), и на крају струја која настанак ове жупаније смешта у време након најезде Монгола 1214/42. године (B. Homan)

⁴⁰⁶ Gy. Györfy, *Államszervezés*, 782.

⁴⁰⁷ Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 462; S. Borovszky: *Torontál vármegye*, 22-23.

⁴⁰⁸ L. Koszta: *Dél-Magyarország egyházi topográfiája*, Dél-Alföld és Szer, Szeged, 2000, 52-57. (=L. Koszta: *Dél-Magyarország egyházi topográfiája*); Gy. Kristó: *A tatárjárás előtti bencés monostorainkról*, *Századok* 138, 405-406. (=Gy. Kristó: *A tatárjárás előtti bencés monostorainkról*); K. Juhász: *Hajdani monostorok Canád-egyházmegyében*, Budapest, 1926, 106-17. (=K. Juhász: *Hajdani monostorok Canád-egyházmegyében*)

⁴⁰⁹ L. Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája* 52-57; K. Juhász, *Hajdani monostorok Canád-egyházmegyében*, 61.

⁴¹⁰ Gy. Moravcsik, *Görögnyelvű monostorok Szt. István korában*, Budapest, 392-392; L. Legeza: *Bizánci rítusú monostorok*, *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, I, Budapest, 2003, 394 (=L. Legeza, *Bizánci rítusú monostorok*); L. Legeza: *Bizánci kereszténység*, *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, I, Budapest, 2003, 384 (=L. Legeza, *Bizánci kereszténység*); K. Juhász, *Hajdani monostorok Canád-egyházmegyében*, 44-46; A. Hegedűs, *Hristijanizacija na tlu današnje Vojvodine u X veku*, 1100 godina od doseljenja Mađara I Vojvodina, Novi Sad, 1997, 109.

⁴¹¹ Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 463-467.

⁴¹² Исто, 467.

Торонталска жупанија била је територијално најмања жупанија у окружењу, а захватала је само простор данашњег средњег Баната, од Бечеја и Беодре на северу, па до доњег тока Бегеја на југу.⁴¹³

Велику непознаницу за истраживаче представља време настанка ове жупаније, као и порекло самог назива жупаније. По ранијој традицији коју је међу првима у својим написима изнео Агоштон Барањ, ова жупанија је добила свој назив по земљаном утврђењу Торонтал, коју исти аутор повезује са пустаром Турунтал или Трунтаљ у атару Баранде.⁴¹⁴ Међутим, ова податак је веома проблематичан и то због саме локације коју наводи аутор. Наиме, наведени локалитет налази се на левој обали реке Тамиша⁴¹⁵, на територији који по сведочанству извора никада није припадао територији средњовековне Торонталске жупаније (посматрани простор око данашњег насеља Сакуле припадао је трагом извора од 13-14. века Ковинској жупанији).⁴¹⁶

Други проблем представља и сама теза да је посматрана жупанија добила назив по једном земљаном утврђењу, мада се она у изворима појављује веома касно, тек у првој трећини 14. века, а то је већ раздобље када се на тлу Угарске одвија трансформација краљевских жупанија у племићке и када ранији жупанијски центри смештени у земљаним утврђењима неспорно губе свој ранији значај и функцију препуштајући улогу жупанијских центара новоформираним опидумима и краљевским градовима, као привредно-занатским центрима својих региона.⁴¹⁷ Раније изнета теза о настанку назива ове жупаније једино је могућа и прихватљива само са солуцијом да је ова управно-административна област настала много пре

---

⁴¹³ Током 14-15. века у писаној грађи се међу насељима Торонталске жупаније наводе следећа насељена места: Арача, Аради (данас Арадац), Бабато, Барањош, Бажалхида (данас Башаид), Бечеј (данас Нови Бечеј), Бечкерек (данас Зрењанин), Бикач, Борђаш (Борђош), Беодра (данас Ново Милошево), Чербефалва, Честрег (данас Честерег), Чинград, Ечехида, Ендред, Физешфалу, Галад, Илемер (данас Елемир), Ирмеш, Иванкахида (данас Јанкахид), Матка, Њилаш, Ороси, Пакац, Сент Кирал, Селеш, Тараш, Ујфалу, Вамхалом, Вашвар, Вегење: S. Borovszky, *Torontál vármegye*, 366-370.

⁴¹⁴ Á. Bárány, *Torontál megye*, 74.

⁴¹⁵ Споменути локалитет који је попут неког полуострва са трију страна опкољено ритовима Тамиша налази се 3 км. југозападно од села Сакуле у јужном Банату, а на аустријским мапама се појављује од 18. века. Predium Trontal (I. Katonai Felmérés, 1763-1787, Arcsnaum kft)

⁴¹⁶ Према Ђерфију северна граница Ковинске жупаније допирала је у позном средњем веку све до доњег тока Бегеја, па је читав простор око доњег тока Тамиша, као и простор између Тамиша и Бегеја током 14-15. века припадао именованој жупанији. На посматраном простору Ђерфи налази следећа насеља: Батка и Петре (1399. година, потеси у атару данашњег Перлеза), Чуруг (1406. година, потес у атару данашњег Орловата) и опидум Барлад (вероватно данашњи Орловат) : Gy. Györffy, *Kevevármegye, ÁMTF*, III, 312.

⁴¹⁷ Gy. Ember, *Az újkori Magyar közigazgatás története*, 522; J. Belitzky, *Sopron vármegye története*, I, 890; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 99.

него што је спомињу први сачувани извори, евентуално у првој половини 13. века, тојест пре саме најезде Монгола, када је највероватније уништено и торонталско земљано утврђење.⁴¹⁸

---

⁴¹⁸ Иако писана грађа изричито не говори о пустошењима монголских снага на простору јужног Баната, ипак постоје индиректни докази о њиховом рушилачком нападу из 1241/42. године. Приликом ископавања на ковинском граду током пролећа 1986. године у првом хоризонту средњовековног утврђења констатован је паљевински слој, након којег је у утврђењу за неко време потпуно прекинут живот. Руководиоци истраживања су овај слој повезали управо са рушилачком најездом Монгола 1241. године. (М. Вуксан. *Локалитет Град*, 120.

РАЗВОЈ МРЕЖЕ НАСЕЉА

Сеоска насеља - Један од најпознатијих истраживача развоја средњовековне насеобинске мреже на простору Угарске, професор Иштван Сабо,⁴¹⁹ у једном од својих најзначајнијих публикација „*A falurendszer kialakulása Magyarországon, 11-15. század*“ (Развој сеоске мреже на тлу Угарске у 11-15. веку), изашао је са проценом да је на тлу Угарске у раздобљу 10-11. века егзистирало најмање 3-4000 сеоских насеља. По његовим проценама, та бројка се до краја 15. века упеторостручила, и достигла бројку од 20-21000 сеоских насеља, од којих је у посматраном периоду, тојест у последњој деценији 15. или у првој деценији 16. века око 18-19.000 било насељено.⁴²⁰ Међутим, писана грађа сведочи о неједнакој густини и уопште развијености насеобинске мреже на посматраном простору, исказујући велику разлику између појединих региона. У поређењу са појединим деловима западне или северне Угарске, простор између Мориша, Тисе и Дунава, земљиште данашњег Баната спадало међу ређе насељене крајеве Угарске са неједнако развијеном насеобинском мрежом.⁴²¹ Унутар овог региона територије Чанадске, Тамишке и Крашовске жупаније су спадале међу најнасељеније,⁴²² док је Ковинска жупанија смештена у пограничном делу имала најнеразвијенију мрежу насеља.⁴²³

На основу пописа краљевских, црквених и властелинских поседа из раздобља 11-15. века аутори који су истраживали развој средњовековних сеоских

---

⁴¹⁹ Познатије публикације и студије проф. Иштвана Сабоа о средњовековној сеоској мрежи и сеоском друштву уопште: 1. *A középkori magyar falu*, Budapest, 1971; 2. *A falurendszer kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1971 (=I. Szabó, *A falurendszer kialakulása*); 3. *A magyar mezőgazdaság története a 14. századtól az 1530-as évekig*, Budapest, 1975; 4. *A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén*, Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, 1948, 5-30; 5. *Hanyagló jobbágság a középkor végén*, Századok, 1938, 10-59; 6. *Az 1351. évi jobbágytörvények*, Századok, 1954, 497-527.

⁴²⁰ I. Szabó, *A falurendszer kialakulása*, 79.

⁴²¹ За разлику од средњовековне жупаније Пилиш (западна Угарска) где је по квадратном километру просечно живело између 32-33 становника, та бројка се у области Јаскуншаг (горње Потисје) кретала између 3-4 становника, а на јужним ободима Панонске равнице, а посебно на територији Ковинске жупаније и испод бројке од три становника: I. Draskóczy, *A tizenötödik század története*, Budapest, 2000, 19. (=I. Draskóczy, *A tizenötödik század története*)

⁴²² На делу средњовековне Чанадске жупаније јужно од Мориша (део на банатској срани) у раздобљу од 11. до 15. века трагом писаних извора забележено је преко 150 сеоских насеља: S. Borovszky, *Csanád vármegye, II*, приложена карта средњовековне Чанадске жупаније

⁴²³ У јужном делу средњовековне Ковинске жупаније – на потезу од данашњег Перлеза и Боке до самог Ковина у раздобљу између 12-15. века трагом писаних извора забележена су 33 сеоска насеља, али с тим да је и већина забележених насеља била груписана претежно у приобаљу Тамиша двадесетак километара северније од самог центра жупаније, Ковинског града: А. Крстић, *Из историјесредњовековних насеља југозападног Баната*, 51-52.

насеља на тлу Угарске одредили су четири категорије сеоских насеља узимајући као главни критеријум ове категоризације укупан број домаћинстава унутар заједнице. Иштван Сабо је још почетком 70-тих година прошлог века одредио следеће категорије сеоских насеља⁴²⁴:

1. села од 1-15 домаћинства,
2. села од 16-30 домаћинства,
3. села од 31-50 домаћинства,
4. села са преко 50 домаћинства (означена као „оријашка“).

Систематизацијом ових података дошло се до закључка да је током читавог посматраног периода од 11. до 15. века унутар мреже сеоских насеља феудалне Угарске доминирао тип малих сеоских насеља са бројем од 1-15 домаћинства, и то са тенденцијом сталног пораста броја током векова (са 44,0 % у 11. веку на 56,5 % у 15. веку).⁴²⁵ На другом месту по бројности била су сеоска насеља са бројем од 16-30 домаћинства, а на трећем месту насеља са бројем од 30 до 50 домаћинства у оквиру заједнице.⁴²⁶ Четврта категорија сеоских насеља са бројем од преко 50 домаћинства, означена као категорија „оријашких села“, (поједина насеља из ове групе бројала су и до 170 кућа)⁴²⁷ временом је готово сасвим ишчекао из мреже овдашњих сеоских насеља. Док је у 11. веку готово свако 4-5 насеље припадало овом типу насеља (22,6 %), њихов број се до краја 15. века смањио на удео од 3,5 % у укупном броју сеоских насеља.⁴²⁸ Њихов „нестанак“ током посматраног раздобља истраживачи објашњавају двојачко:

---

⁴²⁴ I. Szabó, *A falurendszer kialakulása*, 199-200.

⁴²⁵ И у оквиру посматране категорије мањих сеоских насеља највише су биле заступљена најмања насеља готово салашарског типа која су бројала од 1 до 6 домаћинства. По неким проценама она су чинила једну петину од укупног броја сеоских насеља на тлу Угарске: I. Szabó, *A falurendszer kialakulása*, 200.

⁴²⁶ Свакако највећа концентрација малих сеоских насеља забележена је у брдско-планинским пределима Угарске, тамо где је сама конфигурација терена, као и вегетација омогућавала само формирање мањих насеља. Тако је примера ради Ф. Макшаи у равничарском делу жупаније Сатмар забележио сеоска насеља са 30-70 домаћинства, док је у брдско-планинском делу исте жупаније налазио претежно насеља са највише 10-15 домаћинства: F. Maksay, *A középkori Szatmár megye*, Budapest, 1940, 30, 90-91.

⁴²⁷ У горњем Потисју су археолози истражили два велика сеоска насеља из 11. века – Артанд са 120 и Хортобађ са 170 домаћинства. Међутим, и на простору предијума Хортобађ у каснијим вековима већ затичемо неколико мањих сеоских насеља: I. Szabó, *A falurendszer kialakulása*, 77.

⁴²⁸ I. Szabó, *A falurendszer kialakulása*, 200.

1. Значајан број ових „оријашких“ насеља био је током 12-13. века захваћен процесом реинтеграције, односно раздробљавањем на мање насеобинске јединице, али у границама њихових ранијих атара. Ова „отцепљена“ насеља и даље су гравитирала матичном насељу и дуго носила исти назив као и само насеље из којег су поникла.⁴²⁹ Тиме се објашњава и често понављана констатација археолога, да је на самом терену до сада регистровано много више средњовековних насеља, него што их има забележено у писаним изворима.⁴³⁰

2. Други, такође значајан број ових сеоских насеља стекао је током 14-16. века статус опидума, тојест степских градова, па је самим тим и био изузет из категорије сеоских насеља.⁴³¹ Величина самог насеља није била пресудна у стицању варошких привилегија, па је један мањи број ових насеља остао до краја средњег века у статусу сеоског насеља.⁴³²

Тип насеља	11. век	12. век	13. век	14. век	15. век
1-15 домаћинства	44,0 %	59,9 %	36,9 %	56,8 %	56,5 %
16-30 домаћинства	27,6 %	24,3 %	30,5 %	26,0 %	28,3 %
31-50 домаћинства	5,5 %	8,8 %	25,0 %	11,8 %	11,8 %
Преко 50 домаћинства	22,6 %	10,9 %	9,8 %	5,2 %	3,5 %

Процентуална заступљеност сеоских насеља по типовима (11-15. век)

⁴²⁹ J. Kovalovszki, *Orosháza és környéke a Magyar középkorban*, Orosháza története, Orosháza 1965, 183 (=J. Kovalovszki, *Orosháza és környéke*)

⁴³⁰ Примера ради археолошким рекогносцирањем шире околине Ходмезевашархеља (у кругу од 15 км.) регистровано је 66 налазишта из периода 11-13. века. У атару Сентеша рекогносцирања су открила 58 налазишта из посматраног периода, а у околини Орошхазе 53 локалитета: L. Blazovich, *A Körös-Tisza-Maros köz településrendje*, Szeged, 1985, 43-44. (=L. Blazovich, *A Körös-Tisza-Maros köz*); Слично стање затичемо и на самом простору Баната – Археолошким рекогносцирањем територија пет катастарских општина у општини Нови Кнежевац до сада је регистровано укупно 139 налазишта временски одређених у раздобље 11-13. века и 39 налазишта одређено у раздобље 13-16. века. У исто време писана историјска грађа наводи укуп 10 сеоских насеља са ове територије: *Археолошка топографија Баната, I*, Нови Сад, 2012., 355-361, 363-367.

⁴³¹ Према статистичким подацима до 1390. године на тлу Угарске егзистирало је већ 50 насеља са статусом опидума, а њихов број се до 1440. године увећао за још додатних 249 нових опидума: I. Bertényi, *Szent István öröksége*, 100-1440, Budapest, 1997, 148-149.

⁴³² Према Е. Маљусу у изградњи мреже опидума пресудну улогу имали су следећи фактори: добар географски положај, улога насеља у комуникацијама, развој занатства, подршка самог феудалца, велики атар насеља: E. Mályusz, *A mezővárosi fejlődés*, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. századtól, Budapest, 1952, 128-190; Ћ. Секељ истиче улогу ових насеља у трговачком животу својих регија, па опидуме разликује на оне који се баве производњом и продајом вина, житарица, односно сточарством: Gy. Székely, *Vidéki termelőágak és árukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században*, Agrártörténelmi Szemle, 1961, 309-322; А. Кубињи истиче улогу ових насеља у структури насеобинске мреже и трговачких зона: А. Kubinyi, *A magyarországi városálózat XIV-XV. századi fejlődésének néhány kérdése*, Tanulmányok Budapest múltjából, XIX, Budapest, 1987, 45-47, (=А. Kubinyi, *A magyarországi városálózat*)

У средњовековној дипломатичкој грађи Угарске сеоска насеља се наводе под латинским терминима: *villa*, *locus*, *terra*, *praedium* и *possessio*, са нагласком да је од наведених термина једино термин *villa* увек значио насељено место, насупротив осталим изразима који су подједнако кориштени у навођењу како насељених, тако и ненасељених места.⁴³³ Приметно је да се термини *pagus* и *vicus*, иначе често кориштени у документима западноевропских земаља, у угарским повељама готово уопште не користе.⁴³⁴

Villa (село) - У раздобљу од 11. до 15. века најраширенији термин за обележавање сеоских насеља на тлу Угарске, једини термин под којим се сеоска насеља појављују у законцима првих угарских владара.⁴³⁵ Из дипломатичке терминологије потиснуо је антички термин *vicus*, који се у доба Римљана користио као термин за село, односно неутврђено цивилно насеље.⁴³⁶ Термин *villa* се у раздобљу средњег века подједнако користи за све типове сеоских насеља, од најмањих до највећих, мада се понекад за оне најмање сеоске заједнице користе и латински изрази *villula*, односно *parva villa*.⁴³⁷ Под термином *villa* аутори повеља подразумевају не само насеље са скупином својих објеката, већ уједно и атар именованог насеља са јасно обележеним границама, као и заједницу људи која живи у њој. Када законци првих угарских владара истичу да село у случају одређених прекршаја мора да плати казну или одштету, онда се текст закона заправо односи на заједницу људи која живи у њој. У једном већем броју повеља термин *villa* замењен је терминима *terra*, *praedium*, а касније и термином *possessio*. Таква пракса се најчешће јавља у случајевима када се одређено село у повељи

---

⁴³³ M. Font, *Történelem és régészet kapcsolódásai pontjai az Árpád-kor kutatásában*, Baranya, Történelmi Közlemények, VII-VIII. évf., 1994-1995, 105-106.

⁴³⁴ Термин *vicus* се у угарским изворима никада није користио за обележавање насеља, већ само као термин за улицу у оквиру насеља или део насеља: I. Szabó, *A falurendszer kialakulása*, 36.

⁴³⁵ *Ibidem*, 36.

⁴³⁶ Током античког периода израз *vicus* је мењао своје значење: оно је првобитно значило квартал или четврт у оквиру градских насеља и тек је касније постало назив за сеоско насеље. У касноантичком периоду римске власти су у оквиру провинција организовали аутономне градске територије, са градским окрузима (*pagus*) и околним сеоским насељима (*vicus*). Већина аутора овај израз представља као супротност античком изразу *oppidum*, односно као цивилно насеље (домородачког или римског становништва), без градских привилегија. Израз *villa* у античком периоду представља термин за станиште ван урбаних средина, али са трајним (каменим) грађевинама: K. Ottományi, *Újabb vicusok Aquincum territoriumán*, *Dissertationes Archaeologicae*, ser. 3, No. 2, ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae, Budapest, 2014.

⁴³⁷ 1341-1342. in *villis Kuekal*, in *Kaal Sancti Bededicti*, in *Omnium Sanctorum et in aliis villulis* (Csánki, III, 66.), 1438. *villula seu possessio Seulch*, (Csánki, III, 255.), 1273. *Parva villa... ab antiquo Inceed vocata*, (Csánki, II, 757.)

појављује у својству нечијег поседа, односно када се у тексту повеље истиче нечије власништво над одређеним насељем или његовим деловима.⁴³⁸

Locus (место) – Латински израз присутан у писаним изворима од 11. века, али чешће у наративним, него у дипломатичким. Овај термин аутори повеља првенствено користе приликом навођења одређених места, односно географских локација у оквиру нечијег властелинства, без обзира да ли су та места насељена или пуста.⁴³⁹ Једном речју, термин locus само у мањем броју случајева означава неко насељено место, а чешће је термин за одређену (ненасељену) локацију у границама нечијег властелинства. Присутан је у најранијим пописима црквених установа, попут пописа добара Тихањске опатије (1055), али касније се све ређе користи⁴⁴⁰

Terra (земља) – Израз који се користи у првом делу посматраног раздобља (од почетка 11. до краја 13. века) и то као термин који означава нечији посед (са јасно обележеним границама), веће или мање површине, без података о популацији (да ли је место насељено или ненасељено) и његовом карактеру (да ли је под обрадом или не).⁴⁴¹ Ови елементи су све до почетка 13. века у другом плану, не наводе се у текстовима повеља. Тек се у првим деценијама 13. века уводи пракса да се празне парцеле у повељама наводе као terra vacua или habitatoribus destituta, да би се разликовали од насељених.⁴⁴²

Величина ових поседа разликује се од случаја до случаја: у једном броју случајева термин terra означава сасвим мале земљишне поседе, односно насеобинске јединице унутар атара неког већег насеља, који је просторно и правно-имовински одвојен од матичног насеља (припада неком другом члану породице).⁴⁴³ С друге стране налазимо и супротне примере, када се термин terra користи за обележавање великих земљишних поседа на којем затичемо више сеоских насеља,

---

⁴³⁸ Примера ради насеље Чико се у једној повељи из 1230. године наводи као villa Chycou, а већ 1329. године као possessio Chycou (Csánki, II, 598)

⁴³⁹ У попису поседа Тихањске опатије из 1211. године се термином locus подједнако обележавају и насељена и ненасељена места, односно одређене географске тачке унутар властелинства. Тако се појављује locus Petra, за коју аутори сматрају да обележава стену на обали Балатонског језера: М. Komjáthy, *A tihanyi apátság alapítólevelének problémái*, Levéltári Közlemények, 26 (1995), 36.

⁴⁴⁰ I. Szabó, *A falurendszer kialakulása*, 38-40.

⁴⁴¹ Ibidem, 40-41.

⁴⁴² 1289: "...terre Scilmezeu, quia ipsa terra vacua et habitatoribus destitute." : CD, V.3, стр. 472.; 1285: "... terra Zekul vocata ad nostram collationem pertineret, et esset a multo tempore vacue et habitatoribus destitute..." : CD, VII, 2, CCCLXXVII, стр. 110.

⁴⁴³ 1206. "...quondam terram...de villa Scis..." : ÁUÓ, I, 92; 1244. "...totam terram suam in villa Sceuleus existentam, cum...duobus mancipys..." : ÁUO, VII, 182.

односно villa.⁴⁴⁴ Поједини аутори сматрају да је термин terra у најранијем периоду (11-12. век) можда представљао неку врсту територијално-управне јединице нижег ранга од жупаније.⁴⁴⁵ Овај термин се у угарским повељама користи од почетка 11. до последње четвртине 13. века, када је постепено замењен термином possessio.⁴⁴⁶

Praedium – Латински израз који је присутан у дипломатичкој грађи током читавог посматраног раздобља (од 11. до краја 15. века), али који временом губи своје првобитно значење. У најранијем раздобљу, тојест у периоду од почетка 11. па до краја 13. века изразом praedium било је означено пољопривредно имање (налик каснијем алодијуму или мајуру), на којем је живео земљопоседник окружен својим слугама који су обрађивали његово земљиште.⁴⁴⁷

Значење овог термина се увелико мења у 14-15. веку, у јеку великих привредних и друштвених промена на тлу Угарске, када се део дотадашњих предијума претвара у насеља кметова, па се у изворима надаље наводе под терминима villa или possessio, а други део ових имања остаје без свог ранијег становништва, претвориши се у ненасељена места. Тако ће предијум, који је у 11-13. веку значио пољопривредно имање са увек присутним становништвом, у 14-15. веку постати термин за ненасељене пустаре.⁴⁴⁸

Possessio - Од свих наведених термина possessio се у изворима појављује најкасније, тек од првих деценија 13. века.⁴⁴⁹ У угарској латинштини термин possessio преузима место ранијег латинског израза terra и у великој мери има током 14-15. века исто значење. Попут ранијег термина terra и термин possessio у повељама има двојачко значење: може бити само сегмент једног сеоског насеља

---

⁴⁴⁴ "...ad terram comitis Hendrici, in qua terra habitant septem ville (CD, I,76, стр. 237), 1246. "...meta terre Ragiank, in qua sunt 7 ville (CD, IV, 1., стр. 401)

⁴⁴⁵ P. Nagy Püspöki, *Boldogfa*, Bratislava, 1981, 94.

⁴⁴⁶ 1245: terra Bujuslau, 1288: possessio Bujuslau (Csánki, III, 592); 1254: terra Janos, 1315: possessio Janos (Csánki, III, 431); 1272: terra Gogy, 1279: possessio (Györffy, I., 84); 1256: terra Zounuc, 1297: possessio,(Györffy, I. 235). И. Сабо напомиње да је само на просторима средњовековних жупанија Абауј и Боршод забележено 51 насеље који су првобитно забележени под термином terra, а у каснијим деценијама терминима possessio, possessio seu terra, villa: I. Szabó, *A falurenszer kialakulása*, 53.

⁴⁴⁷ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus kora*, 1051-1059.

⁴⁴⁸ Процес одумирања ранијих предијума као пољопривредних имања и њиховог претварања у ненасељене пустаре одвија се у раздобљу од краја 13. до краја 14. века, па је значење бројних предијума у повељаматог времена под знаком питања: да ли су још увек насељена имања или су пустаре?: I. Szabó, *A falurenszer kialakulása*, 53.

⁴⁴⁹ У почетку се овај термин односио не само на земљиште неког феудалца, већ и на сав покретни инвентар на њему, као и на слуге, сељане који су живели на њој. Касније је међутим, недвосмислено означавао само земљишни посед : Ibidem, 52.

(односно његовог атара),⁴⁵⁰ а с друге стране може значити и пространији земљишни посед са више сеоских насеља у својим границама.⁴⁵¹ У 15. веку ће у појединим законцима бити кориштен и као термин за сеоска насеља. Овај термин је свакако и даље кориштен за означавање празних (ненасељених) поседа, али су насељена места у повељама препознатљива по терминима *portio possessionaria* (у случају када властелин поседује само део села) и *integra possessio* (када је цело село у рукама једног властелина).⁴⁵²

Развој села од првобитног предијума до друштва сесионалаца (11-15. век) – Да бисмо дочарали слику о економском и друштвеном развоју сеоских насеља у најранијем раздобљу (11-13. век), морамо се вратити причи о предијумима. Како је већ раније у тексту наглашено, предијум (*Praedium*) је у почетној фази свог развоја представљао пољопривредно имање, са стаништем феудалца и његовим слугама, који су у датом периоду били подељени у две категорије.⁴⁵³ Прву категорију овдашњег становништва чиниле су слуге (*servus*, *mancipium*, *ancilla*) готово истог ранга као некадашњи антички робови (без икакве имовине и права на оснивање породице), који су живели у кући земљопоседника и обрађивали део земље коју је феудалац задржао за себе. Другу категорију су чинили сељани којима је властелин поделио земљиште (*libertinus*), населивши их на различитим тачкама свог властелинства. Они су на издељеним парцелама подигли своје домове и засновали своје породице.⁴⁵⁴ Били су то први изданци каснијег друштва кметова, који ће се потпуно оформити у 14-15. веку. У посматраном

⁴⁵⁰ 1237: "... quondam possessionem suam, videlicet partem, quam habuit in villa Enud, videlicet terram ad quinque aratra..." (CD, IV,1.75); 1290: "... possessio in Zeerya..." (Gy.Györffy, ÁMTF, I. 408); 1317: "... possessionem in territorio Roholza..." (Györffy, ÁMTF, I. 372)

⁴⁵¹ 1235: "... possessionem Chyphar cum 6 villis ad ipsam pertinentibus..." (Györffy, I, 438); 1257: "... possessionem Samud nominantam cum tredecim villis..." (ÁUO, XI, 434); 1270: "... possessionem Chychywa... cum villis ad ipsam pertinentibus..." (ÁUO, XII, 12.)

⁴⁵² I. Szabó, *A falurenszer kialakulása*, 53.

⁴⁵³ *Praedium* (Предијум): краљевски, црквени или властелински посед, примитивна алодијална производна јединица раног феудализма, која је у оквирима натуралне привреде базирана на раду широких маса слугу (слугама без куће и земље, налик робовима старог века, односно слугама са земљом): *Akadémiái Kislexikon*, 2, Budapest, 1990, 460; Предијум: краљевски, црквени и властелински посед из доба Арпадоваца који су обрађивале слуге готово истог ранга као антички робови. Крајем овог периода део предијума се претворио у необрађене пустаре, а део је претворен у села: *Történelmi Lexikon*, Budapest, 2000, 389-390.

⁴⁵⁴ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1054-1055; F.Makk, *A tizenkettedik század története*, 190-193; I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*, 1000-1440, Budapest, 1997, 42 (=I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*); I. Szabó, *A falurenszer kialakulása*, 47-51; Gy. Székely, *Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig*, Magyarország története, Budapest, 1967, 62-64 (=Gy. Székely, *Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig*),

раздобљу, од почетка 11. па до средине 13. века око 45-50% насељених места на тлу Угарске у писаној грађи се наводи под термином *praedium*,⁴⁵⁵ што свакако говори о доминантној улози овог типа насеља у укупном економском животу угарског друштва. Латинском називу *praedium* одговарао је мађарски назив *udvar* (двор) или *lak* (стан, станиште) очуван у бројним топонимима овог времена.⁴⁵⁶ Величина предијума варира је између сасвим малих насеља (попут заселака или салаша), па до насеља средње величине. У предијуму Голомбук (1231) живело је 20 слуга и слушкиња и оно се рачунало међу предијуме средње величине.⁴⁵⁷ Међу мање предијуме спадао је предијум Переча, који је 1210. године додељен опатији у Панонхалми, опслуживало је само шест слуга.⁴⁵⁸

Значајни помаци у даљем развоју предијалног друштва одиграли су се у првим деценијама 13. века. На ове промене свакако је имала утицаја и тзв. Прва аграрна револуција, која се у западној Европи одиграва у 11-12. веку, а током 13. века захвата и просторе Угарске.⁴⁵⁹ Најраније на имањима црквених установа, а затим и на поседима краља и властеле уопште, све већи круг сељана добија земљиште за обраду, са правом оснивања својих домаћинстава и породица, а у исто време полако ишчезава прва категорија становништва предијума, слој слуга, чији се трагови у изворима могу пратити негде до средине 14. века.⁴⁶⁰

Међутим, категорија *libertinus*-а, односно сељана са земљом и домаћинством која је од првих деценија у експанзији, још увек не располаже са оним правима, са којима ће 100-150 година располагати прави кметови. Парцеле које је властелин поделио овим сељанима још увек су у његовом власништву и он са њима потпуно располаже: може по сопственом нахођењу да их подари или

⁴⁵⁵ I. Szabó, *A falurendszer kialakulása*, 48.

⁴⁵⁶ Само на потезу од Сегедина до Арада, у приобаљу реке Мориша забележено је више оваквих средњовековних топонима. Ту спадају: Баромлак, Нађлак, Семлак, Сеплак, Феллак, Задорлак, Бодорлак итд.: S. Borovszky, *Csanád vármegye története, II*, приложена карта средњовековне Чанадске жупаније

⁴⁵⁷ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1057.

⁴⁵⁸ У тестаменту Иштвана, сина жупана Мишке из 1164. године на његових 11 предијума укупно је забележено само 32 слуге (*mancipium*), што значи да је на сваки тамошњи предијум отпадало само 3 домаћинства у просеку. У повељама се често налазе предијуми са 2-3 домаћинства: Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1055.

⁴⁵⁹ Међу најзначајније тековине прве аграрне револуције свакако је спадао тешки гвоздени плуг са точковима. Ове плугове вукло је неколико парова волова који су били упрегнути на нов начин. Нови плуг створио је и нову меру за површину: јутро. То је била површина која се могла обрадити за један дан новим тешким плугом. Увођење калкатуре у обраду, као и ђубрење земљишта комбиновано са новим плугом, удвостручили су пољопривредне приносе, што је резултирало повећањем броја становника: Ž. Sabo, *Stepski grad, jedanaest vekova prostornog razvoja Subotice, Subotica-Szabadka*, 2002, 14, (=Ž. Sabo, *Stepski grad*)

⁴⁶⁰ I. Bertényi, *A tizenegyedik század története*, 98-102.

прода, заједно са сељанима на њему. Овде још увек нема говора ни о наслеђивању земљишта у оквиру сељачког домаћинства, што ће касније бити једна од обележја сесионалног друштва 14-15. века.⁴⁶¹ Једном речју предијум 13. века био је прелазни модел између старог првобитног предијума са слојем слуга и новог сесионалног друштва у настајању.

Праву прекретницу у даљем развоју сељаштва уопште на тлу Угарске означиће законске одредбе краља Жигмунда из 1397. године.⁴⁶² Овим одредбама формиран је правно јединствен слој кметова, односно сељаштво које служи на поседима краља, цркве и световне властеле стиче иста законска права.⁴⁶³ Најважније право било је право слободног одсељавања, али које је било могуће само уз дозволу феудалног господара и након исплате тзв. *terragiuma* (сеобене таксе). Уз то сеоске општине су самостално (без уплитања феудалца) могле бирате свога кнеза, као и чланове сеоског савета. Бројна сеоска насеља могла су самостално бирати и свог свештеника.⁴⁶⁴

Парцеле које су кметови добијали од својих властелина називале су се сесијама. Величина ових сесија разликовала се од једне до друге области, а кретала се између 10 и 60 јутара. Међутим, треба истаћи да је већина сељачких породица у 15. веку располагала само са пола сесије. У међувремену, под утицајем нових кретања у свеопштем привредном животу земље (полет робно-новчане привреде, појава и развој опидума или степских градова са својим пијацама и др) долази до постепеног имовинског раслојавања сељачког друштва. Богатијем слоју сељаштва током 15. века припадају сељаци који узимају у закуп парцеле од властеле или проширују своје земљиште науштрб шумског појаса, као и сељачка домаћинства која се баве виноградарством или сточарством. За разлику од осталих категорија земљишта винограде је сељак слободно куповао и продавао. Наведени слој сељака располагао је обично земљишним површинама већим од једне сесије и често је у

---

⁴⁶¹ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1058.

⁴⁶² О темишварском декрету из 1397. године опширније: Franciscus Döry, *Decreta Regni Hungaroe, Gesetze und Verordnung Ungarns, 1301-1457*, (Magyar Országos levéltár kiadványai, II) Forráskiadványok, 11, Budapest, 1976, 157-174

⁴⁶³ I. Draskóczy, *A tizenötödik század története* 38; I. Bertényi, *Szent István és öröksége*, 149, Истри, *A tizenegyedik század története*, 107.

⁴⁶⁴ I. Draskóczy, *A tizenötödik század története*, 38.

свакодневном раду већ ангажовала најамну радну снагу.⁴⁶⁵ Не треба сметнути с ума ни чињеницу да је део ових имућнијих сељака већ живео унутар степских градова, а не на селу. Знаци имовинског раслојавања унутар сељачког друштва управо су у степским градовима били најочљивији, док је на селу та разлика била знатно мања.⁴⁶⁶

Другу половину сељачког друштва међутим, чинили су сељаци који су обрађивали земљишне површине мање од једне сесије (половину, четвртину или осмину сесије), као и најнижи слој сељаштва, категорија тзв. желира, тојест сељака који су имали своје куће, али нису располагали обрадивим земљиштем, па су као најамна радна снага радили на имањима имућнијих сељака или на парцелама властеле. На прелазу из 15. у 16. век око 20-25% сељака припадала је овој категорији становништва.⁴⁶⁷

Средњовековно село у светлу археолошких истраживања - Поред историјске грађе о животу некадашњих сеоских насеља овог поднебља говоре и резултати досадашњих систематских и контролно сондажних ископавања. Међутим, на простору Баната, као и уопште у његовом окружењу истражен само мањи број насеља овог доба. Једно од таквих је и локалитет средњовековног насеља Перлек, смештен на десној обали Тисе, прекопута од Новог Бечеја, на пункту на којем је током средњег века функционисао један од најфреквентнијих речних прелаза (бродова) на доњем току реке Тисе.⁴⁶⁸

Насеље је на источној страни ивице Тиске лесне заравни са надморском висином од око 80,50 метара (северна периферија на ивици лесне терасе је на надморској висини од 77,00 м.). На простору некадашњег насеља констатован је чернозем дебљине до 1 метра. У оквиру овог насеља истражено је 58 објеката и ровова, 22 силоса за жито и више лончарских пећи.⁴⁶⁹

---

⁴⁶⁵ Ibidem, 39

⁴⁶⁶ Ibidem, 40

⁴⁶⁷ Ibidem, 39

⁴⁶⁸ Перлек се налазио између Бачког Петровог села и Бечеја и припадао је, заједно са својим бродом на Тиси, бечејском властелинству деспота Ђурђа Бранковића до 1441. године. Тада га је краљ Владислав I Јагелонац одузео деспоту Ђурђу због његовог неверства и дао Николи Варадију: П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама, 162.

⁴⁶⁹ О овом локалитету опширније: N. Stanojević, *Perlek kod Bečeja – srednjovekovno naselje*, Arheološki pregled, 22, Beograd, 1980, 141-142; N. Stanojević, *Perlek kod Bečeja – srednjovekovno naselje*, Arheološki pregled, 23,

Истражене и документоване куће 10-12. века су укопане у лес (до дубине од 1-1,5 м.), правоугаоне основе са једном просторијом, оријентацијом дужих страна куће правцем запад-исток и са улазом на југу. Куће су биле покривене двосливним кровом, а кровови на једну воду коришћени су само код помоћних објеката (економских објеката, за смештај стоке и др).⁴⁷⁰ Унутар габарита насеља откривено је и више пећи, смештених у објектима или ван њих, а на два места су констатоване и лончарске пећи са позајмиштима глине, односно простором за припремање керамике за печење.⁴⁷¹ Комуникација унутар насеља била решавана рововима – укопаним стазама које су повезивале такође укопане куће. Неки су коришћени и за одвођење вишка воде из насеља, или до зарушених силоса који су укључивани у дренажни систем насеља. На простору насеља откривен је и бунар кружног – цилиндричног облика са равним дном на дубини од 4,95 метара.⁴⁷²

Куће 14-15. века су највећим делом надземне, рађене набојем (са неким деловима и од опеке). Насеље је већ ушорено са низовима кућа које су уз саму обалу и прате њену контуру. Поред самих кућа, као и у залеђу обале откривен је велики број силоса, односно житних јама (житница), намењених за смештај и чување усева (житарица), од којих су неки укопани и до 3 м дубине у лес.⁴⁷³ Досадашњим истраживањима житнице су налажене као у градским, тако и у сеоским средњовековним насељима.⁴⁷⁴ Налаз силоса за жито, као и веће присуство

Београд, 1982, 127-128; Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини* 42-74, Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд, 1997, 58-59, (=Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*)

⁴⁷⁰ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 42.

⁴⁷¹ Поред класичних пећи за загревање објеката унутар средњовековних сеоских насеља налазе се и пећи за припремање хране (хлебне пећи), као и посебне пећи за печење керамичких посуда (лончарске пећи). Хлебне пећи налазиле су се у близини стамбених објеката, а једна пећ је коришћена за потребе више домаћинстава. Најчешће су укопане, овалних основа, засвођене калотом. На равном су имале и приступну јаму за коју, иначе, није било потребе ако је терен био нагнут. Хлебне пећи су грађене и изнад земље, а тада су имале калоту од пружа облепљеног блатом. Лончарске пећи су биле нешто сложеније. Те пећи су имале два нивоа: горња комора служила је за печење и имала калоту од пружа облепљеног глином или блатом. Доња комора служила је за ложење и била је делимично укопана. Испред ложишта се налазила јама за одлагање пепела: Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији* 191-193.

⁴⁷² Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 42, 70.

⁴⁷³ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 42-74; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 193.

⁴⁷⁴ Житнице или житне јаме су важан елемент у комплексу привредних објеката у средњовековним насељима. То су брижљиво обликовани укопи, различитих основа, са зидовима обложеним слојем глине, каменом или дрвеним даскама. Житнице су се налазиле у унутрашњости стамбених објеката или изван њих. Кад су у затвореном простору, покриване су каменом плочом или дрвеним поклопцем, на отвореним просторима имале су купасте кровове или дрвене настрешнице. Житарице су чуване и у надземним објектима – амбарима, грађеним од дрвета или камена. У већим урбаним центрима међутим, постојале су и посебне зидане зграде за смештај зрнасте хране: Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 193.

жрвњева и српова у насељау потврђују да је бављење земљорадњом основ економије овог насеља. Отпадне јаме уз куће садрже и велику количину животињских костију (највише од говечета, уз кости свиња, оваца, домаће кокоши и пса), што говори и о значајном уделу сточарства у економском животу насеља. Пошто је насеље било смештено уз речни прелаз (брод) преко Тисе, оно је имало и значајан принос од скеларине. То потврђује и новац 12, 14-15 века обележавајући време када насеље најснажније живи.⁴⁷⁵

Друго значајно насеље посматраног раздобља откривено је и истражено на простору јужно од данашњег Вршца, на локалитету Црвенка.⁴⁷⁶ Насеље је на дунавској лесној тераси на надморској висини од око 100 м. Куће средњовековног насеља 10-12. века обликоване су у песковитом лесу. Објекти су укопани у лес до дубине од 1,40 м, што је била и заштита од снажних и дуготрајних ветрова (кошаве).⁴⁷⁷ О значају пољопривреде у животу овог насеља речито говоре силоси за депоновање усева, али и преко четрдесет откривених жрвњева израђених од гнајса кориштених за млевање житарица.⁴⁷⁸ Поред истражених кућа (4), силоса (4), пећи (30) и јама средњовековног насеља на локалитету су откривене и две оставе алата (рала, српови, мотике, ашови, клешта, чекићи, сврдла, секире, длета и др), датоване у 11-12. век. Још једна остава гвоздених алатки откривена је и на оближњем локалитету Циглана. Ове оставе су вероватно закопане у време византијско-угарских сукоба током 12. века или можда почетком 13. века пред претњом монголске најезде.⁴⁷⁹ Откривене оставе гвоздених алата упућују на постојање ковачке радионице унутар овог сеоског насеља.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 42-43.

⁴⁷⁶ О овом локалитету опширније: С. Барачки, *Групни налази старосрпског гвозденог алата из Вршца*, Рад војвођанских музеја, 9, Нови Сад, 1960, 186-195; С. Барачки, *Југоисточни Банат у раном средњем веку* (каталог изложбе), Вршац, 1977, 16 (=С. Барачки, *Југоисточни Банат у раном средњем веку*); Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 90-95; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 164, 192-193.

⁴⁷⁷ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 90.

⁴⁷⁸ С. Барачки, *Југоисточни Банат у раном средњем веку*, 16.

⁴⁷⁹ С. Барачки, *Групни налази старосрпског гвозденог алата из Вршца*, 186-195; С. Барачки, *Југоисточни Банат у раном средњем веку*, 16

⁴⁸⁰ Ковачки занат је поред грнчарског, један од најраспрострањенијих видова занатства у средњем веку. Ковачке радионице су постојале у сеоским насељима, подједнако као и у градовима. Радионице се, у принципу, нису значајније разликовале од стамбених објеката. У сеоским срединама већина занатских послова одвијала се у делу куће или у дворишту, о чему сведоче многе алатке и оруђа налажени у стамбеним објектима и изван њих. Један стамбени објекат из 11. века, откривен у Мачванској Митровици, коришћен је и као ковачка радионица. У близини овог објекта се налазила и пећ за топљење и прераду гвоздене руде. Објекат је служио за израду предмета од гвожђа, али и као кућа мајстора: Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 192.

Поред систематских и контролно-сондажних археолошких ископавања, драгоцене податке о распореду, величини, међусобном односу, па и о унутрашњем животу средњовековних сеоских насеља могу нам пружити резултати археолошких рекогносцирања. У новије време је публикован први том из едиције „Археолошка топографија Баната“,⁴⁸¹ која покрива територију општине Нови Кнежевац, односно територију пет катастраских општина (Ђала, Српски Крстур, Нови Кнежевац, Мајдан и Банатско Аранђелово), и пружа комплетан увид у резултате досадашњих археолошких истраживања на посматраној територији као о прегледни катастар свих археолошких налазишта од млађег каменог доба, па све почетка до новог века.

Раздобљу од 11. до средине 16. века приписано је укупно 178 археолошких локалитета, од тог броја 139 је опредељено у раздобље 11-13. века, а 39 локалитета у раздобље 13-16. века.⁴⁸² Увидом у размештај ових локалитета долазимо до општег закључка да је природна средина, а пре свих хидрографска мрежа овог краја имала пресудну улогу у избору места, распореду и величини самих насеља овог доба. Археолошка налазишта својим распоредом указују да је од најраније праисторије присуство водених токова било један од важнијих фактора у формирању насеља. Насеља на простору новокнежевачке општине била су груписана у приобаљу природних водотокова попут Тисе, Златице, Погања и њихових рукаваца. Најчешће су настајала на границама додира лесних тераса и алувијалних равних (у овом случају Кнежевачке лесне терасе и алувијалне равни Тисе, Златице и других вода). Позиције на којима су картирана налазишта налазе се на местима изнад домањаја максималних водостаја, са надморском висином од 79 до 88 метара. О континуитету насељености ових положаја сведочи и податак да се на највећем броју ових локалитета појављују и налази старијих епоха (праисторијског и античког раздобља).⁴⁸³

---

⁴⁸¹ Пројекат „Археолошка топографија Баната“ покренули су Музеј Војводине и Покрајински Завод за заштиту споменика културе у Новом Саду 2004. године, а први финални резултат овог пројекта је први том ове едиције, који покрива територију општине Нови Кнежевац, штампан 2012. године. Главни део књиге чини каталог локалитета са више од 300 јединица, а монографија је опремљена са више од 650 илустрација (карте, фотографије, табле и табеле). У припреми за штампу је други том из ове едиције који покрива територију општине Чока.

⁴⁸² *Археолошка топографија Баната*, I, 357, 359.

⁴⁸³ *Ibidem*, 355-356.

Локалитети раздобља 11-13. века одају слику веома разуђене насеобинске мреже, раздробљене на веће или мање целине које се групишу на положајима безбедним од поплава, претежно на обалама некадашњих водотокова, уздигнутим гредама, полуострвима и острвима окруженим некадашњим ритским појасом. Димензије појединачних локалитета крећу се од 35 x 15 м. (где се може претпоставити постојање издвојеног домаћинства), до насеља већих димензија и до 2000 x 1200 метара. Чест је случај да се локалитети надовезују један на други, нижући се обалом над нижим ритским тереном, формирајући веће целине, чинећи ланац веће групе насеобинских јединица (на потесу од рибњака Екенда, па до Црне Баре, на линији додире кнежевачке лесне терасе и алувијалне равни Златице констатовано је укупно 20 локалитета овог времена). Овако груписана налазишта вероватно су представљали насеобинске јединице унутар атара матичних насеља.⁴⁸⁴

Посматрајући распоред археолошких локалитета раздобља 11-13. века примећујемо да су сва ова налазишта готово без изузетка (изузетак чини само неколико мањих локалитета) груписана на самој линији додире лесних заравни и нижих, тзв. ритских појасева,⁴⁸⁵ што може значити само једно: да су под интензивном обрадом биле само површине у приобаљу самих водотокова и њихових плавних површина, док су терени у њиховом залеђу (без присуства сталних насеља) остајали под пашњацима.

Сасвим другачију слику одаје карта са распоредом налазишта раздобља 13-16. века. Број малих насеља се буквално преполовио (забележено их је само 17), док се на карти назире контуре 7-8 већих сеоских насеља, претежно оних који су у позном средњем веку располагале црквом.⁴⁸⁶ Наиме, на девет локалитета забележено је постојање грађевинског материјала, који је у пет случајева праћен и налазима људских костију, на основу чега је претпостављено постојање остатака цркава са пратећим некрополама.⁴⁸⁷

---

⁴⁸⁴ Ibidem, 357.

⁴⁸⁵ Ibidem, 357.

⁴⁸⁶ Ibidem, 359-361.

⁴⁸⁷ Ibidem, 361.

Поставља се питање зашто је број локалитета опредељен у раздобље 13-16. века знатно мањи у поређењу са бројем локалитета претходног раздобља? Аутори овог текста то добрим делом приписују провали Монгола у ове крајеве 1241-42. године, сматрајући да је већина старих насеља тада престала да постоји, истичући да је према теренским налазима само десетак ових старијих насеља обновљено у периоду 13-16. века (само на толико локалитета се истодобно појављује и старија и млађа фаза средњовековне грнчарије).⁴⁸⁸

Међутим, ова појава се може објаснити и неким другим процесима, карактеристичним за посматрано раздобље. На прелазу из 13. у 14. век дешавају и значајне промене у структури и самој мрежи сеоских насеља. Насупрот ранијем периоду, када је насеобинска мрежа била сасвим разуђена и раздобљена на безброј мањих насеобинских јединица (најчешће малих и средњих предијума), у 14-15. веку се појављују прва ушорена насеља, у којима се куће у једном низу ређају уз обалу водотока или мочваре, а у близини сеоске цркве са некрополом. Значи, за разлику од насеља ранијег периода разбацаних на великим површинама, у датом периоду имамо већ насеља организоване у улице, које се шире на знатно мањој површини, мада се и даље у атарима ових насеља појављују и засеоци или салаши.⁴⁸⁹

Најранија урбана (протоурбана) насеља – Најранији изданци градских насеља формирали су се током 11. века у првобитним религијским и војно-управним средиштима регије – у центрима појединих бискупија, односно у седиштима најранијих жупанија. У најранијој фази свог постојања оваква рана градска насеља била су састављена из два елемента: од утврђења (*civitas* или *urbs*), у којем су били смештени бискупска резиденција (палата) и црква, односно у жупанијским центрима резиденција жупана, са пратећим објектима (капела, складишта, штале, куће послуге итд) и подграђа (*suburbium*) са вашариштем,

---

⁴⁸⁸ Ibidem, 358-359.

⁴⁸⁹ J. Lászlóvszky, *Földművelés és állattenyésztés a középkori Magyarországon*, Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet, Budapest, 2006, 72, (=J. Lászlóvszky, *Földművelés és állattenyésztés*)

црквом, трговачким радњама и кућама трговаца, занатлија и аграрног становништва.⁴⁹⁰

Да су жупанијска и бискупска седишта заиста представљала најраније формације градског типа на тлу Угарске потврђује и само порекло мађарског термина за градско насеље – *város*, које је изведено од речи *vár* (утврда).⁴⁹¹ Оно је првобитно значило место код утврђења (*váras hely, váras, város*).⁴⁹² У писаној грађи овог доба бискупска средишта се појављују под термином *civitas*, а жупанијска средишта под терминима *civitas, urbs, a ређе castellum*).⁴⁹³

Даљи развој ових најранијих урбаних насеља смештених у религијске и војно-управне центре поспешивали су својим законцима и уредбана сами угарски владари. Тако је примера ради, краљ Коломан за јеврејске заједнице досељене са запада изричито дозвољавао настањивање у бискупским центрима, чиме је поспешило спољнотрговачке везе ових насеља.⁴⁹⁴

Сличан процес – процес претварања војно-административних и религијских центара у прва урбана или протоурбана насеља – затичемо и у осталим земљама у окружењу. На тлу Србије на настанак и развој градских насеља пресудно је утицало обнављање византијске власти почетком 11. века.⁴⁹⁵ Црквене и административне функције које је нова византијска власт давала појединим старим античким градовима издвајали су ова места од осталих насеља. Међу такве спадала

---

⁴⁹⁰ 11 члан 3. декретума краља Ладислава I који је вероватно донет још 1077. године носи наслов: „De negotiatoribus euntibus de civitate in civitatem” (О трговцима који путују из једног цивитаса, тојест жупанијског центра у други). 13. члан истог декрета се бави прикупљањем одлутале стоке, и у коме стоји да се прикупљена марва мора сакупљати за те прилике играђене штеле у пограђу (*suburbium*) жупанијских центара. 20. тачка овог декрета потпуно изједначава жупанијске тврђаве (*civitas*) и вашаришта (*mercatum*) тог доба: K. Szende, *A várispánságtól a városig*, 133; надаље о структури раних жупанијских центара: Gy. Györfly, *A magyar állam megszilárdulása*, Magyarország története I/I, Budapest, 1984, 974-975 (=Gy. Györfly, *A magyar állam megszilárdulása*); Исти, *Civitas-castrum-castellum*, Acta Antiqua Scientiarum Hungaricae, 23, 1975, 331-334.

⁴⁹¹ Мађарски изрази *vár* (утврђење), *vám* (царина) и *vásár* (вашар) преузети су из иранских језика посредством контакта угро-финских народа са дотичним елементима у рејону Кавказа током 7. века н.е. (G. N. Tolcsvai, *Történeti és etikai kapcsolatok a magyar nyelv iráni, török és mongol jövevényszavainak tükrében*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 32, 1992, 127.

⁴⁹² Gy. Györfly, *A magyar állam megszilárdulása*, 974.

⁴⁹³ Неколико примера из оновремених повеља - Повеља издата Веспримској бискупији 1009. године: „Quator civitates nominibus Wesperen, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa, atque Albam civitates, Colon et Vyssegrad civitates...” (DHA, I, 49), Повеља о оснивању Печујске бискупије из 1009. године издата је у граду Тегу: „in civitate Jaurgana” (DHA, I, 58), Повеља из 1111. године која спомиње град Њитру: „in civitate Nitrie” : DHA, I, 383.

⁴⁹⁴ Одредба о насељавању Јевреја искључиво у бискупским седиштима налази се у 75. члану Првог законика краља Коломана: „Possessiones quidem iudei qui possunt emere habeant, sed ipsi nusquam, nisi ubi sedes episcopalis est, manere sinantur” , LXXV (193. str); *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, szerk. Závodszyky Levente, Budapest, 1904. (=L. Závodszyky, *Törvények*)

⁴⁹⁵ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 122.

су подграђа протоурбаног карактера у Београду⁴⁹⁶ и Браничеву,⁴⁹⁷ односно насеља изграђена у оквирима старих античких бедема, као што је случај у Сремској Митровици и Нишу.⁴⁹⁸ У данашњој Бугарској поједина насеља, као што су Плиска, Преслав, Стрмен, Трново, временом су такође прерасла у значајна економска и трговачка средишта и представљале почетну фазу у развоју бугарских градова. На простору средњовековне Плиске дугогодишњим истраживањима откривени су обриси већег средњовековног насеља. Насеље је било ограђено земљаним бедемом и ровом, док је унутрашњи град имао бедеме од камених блокова. Током 11-12. века Плиска је већ значајно занатско и трговачко средиште са свим одликама средњовековних градова. Ово насеље временом прераста у прву бугарску престоницу, са палатом и пратећим објектима за властелу.⁴⁹⁹

Истраживачи који су се бавили проблематиком ране урбанизације Угарске истичу три фактора која су током 11-12. века пресудно утицала на настанак насеља градског типа: **1.** Да је посматрано насеље центар неке црквене или административно-управне територије, **2.** Да се у насељу већ налази насељен слој трговаца који ово насеље опслужује робом, и **3.** Да се посматрано насеље налази на сусрету значајних копнених путева.⁵⁰⁰

Обриси овог раног урбаног слоја уочљиви су и у појединим писаним изворима овог доба. Арапски путописац Абу Хамид средином 12. века бележи да се на тлу Угарске налази 78 градова и да сваки од њих располаже утврдом, округом, селима, брдима, шумама и бројним вртovima.⁵⁰¹ У овом опису препознатљива је

---

⁴⁹⁶ Насеља у Београду и Браничеву образована су у приобалном делу, ван бедема касноантичких утврђења и нису била утврђена. Обавештења из историјских извора да је у Баограду у 11. веку постојало зидано утврђење, нису потврђена у археолошким истраживањима. Могуће је да су у овом периоду коришћени стари касноантички бедеми. Битније промене на овом плану дешавају се половином 12. века, изградњом византијског кастела, на месту које ће у познијим поделама добити улогу унутрашњег утврђења.: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд, 1982, 46, 49. (=М. Поповић, *Београдска тврђава*)

⁴⁹⁷ У случају Браничева, на основу археолошких налаза, закључује се да се подграђе развијало у раздобљу од краја 11. до првих деценија 13. века. Истражени су источни, периферни делови неутврђеног подграђа, чије се густо насељено средиште вероватно налазило на падини, на месту савременог села и на лесној греди дуж рукавца Дунава : М. Поповић, В. Иваничевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старинар, XXXIX, 1989, 168. (=М. Поповић, В. Иванишевић, *Град Браничево*)

⁴⁹⁸ С. Ђирковић, *Срби у средњем веку*, Београд, 1994, 29 (= С. Ђирковић, *Срби у средњем веку*)

⁴⁹⁹ Ž. Vžarova, *Slavjani i nomadi na teritorijata na dnešnite Blgarskite zemi od kraja VI-XI. v.*, Sofija, 1985, 29-32 (=Z. Vžarova, *Slavjani i nomadi*)

⁵⁰⁰ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1115.

⁵⁰¹ Бројку од 78 градова на тлу Угарске средином 12. века коју маводи у свом спису Абу Хамид треба узети са резервом. Наиме, сам путописац у свом раду наводи да је на тлу Гарске провео укупно три године и да је за то време видео само четири града. Пре ће бити, да је информацију о 78 градова Угарске добио из друге руке, можда од неког званичника тадашње Угарске: Ibidem, 1116; Ј. Калић, *Подаци Абу Хамида о приликама у*

заправо рана жупанијска организација феудалне Угарске. Једном речју, градови које у свом опису спомиње Абу Хамид, највероватније су жупанијски центри са својим територијама у оквиру којих су смештена сеоска насеља, шуме вртови и др.⁵⁰²

Сведочанством писаних извора оваква рана урбана насеља налазимо и на простору данашњег Баната. Идриси, арапски путописац са Сицилије обилазећи током 1154. године области средњовековне Угарске, на простору између Мориша, Тисе и Дунава забележио је три значајнија занатско-трговачка центра: Чанад, Ковин и Темишвар. О Ковину Идриси напомиње да заједно са градом Бачом спада међу најурбанија насеља, са бројним лепим грађевинама, који има много становника, са развијеном трговином коју чине првенствено сеоски производи и бројним засецима (мајурима) који припадају овом насељу. За Чанад такође бележи да је лепо и цивилизовано насеље. Идриси уједно бележи и копнене путеве који повезују ове градске центре, па бележи да је удаљеност између Ковина и Чанада четири дана хода. Бележи и копнени пут од Чанада до Темишвара који такође износи четири дана хода.⁵⁰³

За разлику од 11. века, када је на просторима Угарске углавном доминирала спољна трговина, током 12. и почетком 13. века све већи простор у привредном животу ових области заузима унутрашња трговина, чија се рана фаза огледа пре свега у трговини пољопривредним производима.⁵⁰⁴ О развијеној унутрашњој трговини сведочи и Идрисијев запис о средњовековном Бачу, о којем бележи да му је пијаца богата пољопривредним производима, и да је ту од свих угарских градова жито најјефтиније.⁵⁰⁵

јужној Угарској средином XII века, Зборник за историју Матице Српске, 4, 1971., 35-36 (=Ј. Калић, *Подаци Абу Хамида*); B.Stojkovski, *Abu Hamid in Hungary*, Истраживања, 22, Нови Сад, 2011, 109.

⁵⁰² У овом опису препознатљиви су елементи ране жупанијске организације: централно жупанијско утврђење са својим округом (омеђено границом) и припадајућим селима, вртovima, пумама итд.: *Ibidem*, 1116.

⁵⁰³ Abu Abdalah Muhammad al-Idrisi је арапски путописац који је служио на двору норманског владара Рочера II на Сицилији. Пропутовао је Хиспанију, северну Африку и Блиски Исток, а на тлу Угарске боравио је 1154. године. Иначе, опис Угарске и њених градова и путева налази се у друго и трећем делу шесте климе, у којој још даје опис Француске, Нормандије, Фландрије, Лотарингије, Бургундије, Баварске итд.: I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében* (1154), *Acta Historica Tomus LXXXII*, Szeged, 1985, 59-61. (=I. Elter, *Magyarország Idrisi művében*)

⁵⁰⁴ T. Almási, *A tizenharmadik század története*, Budapest, 2000, 118-121 (=T. Almási, *A tizenharmadik század*); Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1078.

⁵⁰⁵ I. Elter, *Magyarország Idrisi művében*, 59.

Друга фаза у развоју мреже урбаних (протоурбаних) насеља на тлу Баната и Потисја уопште наступила је у другој половини 12. века, када је право одржавања вашара, дотадашњи монопол владара, сада омогућено и црквеним установама као и световној властели.⁵⁰⁶ У жупанији Арад се већ 1138. године спомиње насеље Сомбатвашар (Forum Sumbuth), где су шест пута годишње стизали товари камене соли из Трансилваније посредством опатије из Демеша.⁵⁰⁷ Назив овог насеља упућује да су вашари у овом месту били организовани суботњим данима.⁵⁰⁸ У попису поседа Арадске препоzitуре из 1177. године, спомиње се насеље Сердахел, где се вашар одржавао средом. Године 1192. спомиње се насеље Михаљвашара (касније Сомбатхел) у Бачкој жупанији, као и насеље Чемењвашара у суседној жупанији Бодрог.⁵⁰⁹

Слично вашарима и убирање царине (на путевима, речним прелазима) спадао је до средине 12. века у монополе краља.⁵¹⁰ Битне промене на овом плану затичемо средином 12. века, када право убирања царине постаје такође предмет донација угарског краља. Ово право првенствено је додељивано црквеним установама (препозитурима, манастирима и др).⁵¹¹ Године 1148. краљ Геза II је право убирања царине од насеља Гезавашар и речног прелаза код Пеште и Керепеша, као и од бродова који узводно или низводно Дунавом превозе вино или камену со, предао Будимском каптолу.⁵¹²

---

⁵⁰⁶ B. Weisz, *A vásár és vám Árpád-kori törvényeinkben*, Tanulmányok a középkorról, Szeged, 2001., 180. (=B. Weisz, *A vásár és a vám*); Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1081.

⁵⁰⁷ Ibidem, 1081.

⁵⁰⁸ Вашари су у првој половини 11. века искључиво одржавани недељним даном. Постало је потпуно уобичајено да се вашари организују на простору испред цркве и да је маса након посете вашару присуствовала црквеном обреду. Међутим, временом је на захтев самих црквених власти дошло до раздвајања ова два елемента, јер је постала честа пракса да су верници посећивали само вашаре. Изгледа да је већ у време краља Беле I (1060-1063) термин одржавања вашара са недеље премештен на суботу. Ладислав II је у својим законима строго кажњавао оне који недељом иду у вашаре (одузимањем коња), као и трговце који су недељом излазили на вашаре (рушењем и одузимањем шатре). У наредним деценијама се све више повећавао број вашара који су уместо недеље организовани суботом, средом или петком, што је оставило трага и у њиховим називима – Csütörtökhely, Szerdahely итд.: B. Weisz, *Vásár és vám*, 169-170.

⁵⁰⁹ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1082.

⁵¹⁰ У попису прихода краља Беле III међу најзначајнијима налазило се и право убирања трибута (на путевима, речни прелазима, вашарима). Они су тада чинили 18% укупних прихода угарског краља. Од 1140. године спорадично, а од почетка 13. века сасвим масовно, и право убирања трибута постаје предмет краљеве донације. Уз то јавља се и тенденција пораста броја пунктова по земљи где су убирани трибути: B. Weisz, *Vásár és a vám*, 180.

⁵¹¹ B. Weisz, *A vásár és a vám*, 180.

⁵¹² Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1082.

Слично Арадској жупанији и на територији суседне Чанадске жупаније се доста рано појављују прва вашаришта, али само на њеном делу северно од реке Мориша (спомиње се Вашарахел 1266,⁵¹³ од којег ће касније настати данашњи Ходмезевашархел,⁵¹⁴ као и Вашарошфергед, северно од Макоа, који се спомиње 1274/1340. године).⁵¹⁵

Овом раном слоју вашаришта највероватније спадају и насеља Циковашархел у Тамишкој,⁵¹⁶ као и Сердахел⁵¹⁷ и Сомбатхел у Крашовској жупанији,⁵¹⁸ мада се они у изворима помињу тек од 14-15. века.⁵¹⁹ По друштвеној структури становништво ових насеља се ни по чему није разликовало од становништва околних насеља. Једина разлика огледала се у праву одржавања недељних или годишњих вашара. За разлику од ранијег раздобља (11. века) сада се први пут појављују насеља са вашарима мимо верских или управно-војних средишта, мада су она била смештена у њиховој близини. Можемо претпоставити да су ова вашаришта заправо поникла под утицајем црквених власти као центри за дистрибуцију камене соли локалном становништву. Наиме, позната је чињеница, да су угарски владари родовским и краљевским манастирима у приобаљу Мориша (као и свуда по земљи) додељивали право куповине и транспорта камене соли, који се најчешће одвијао током реке Мориша. Често су манастири узимали веће количине соли које нису могли потрошити и у таквим случајевима преосталу количину могли су понудити тржишту.⁵²⁰ Могуће је да су напред споменута вашаришта у оваквој врсти трговине играли значајну улогу. То у неку руку

---

⁵¹³ КМН, I, 295

⁵¹⁴ У почетку су на простору овог опидума постојала два сеоска насеља: Ход (Houd:1231-1327, КМН, I, 130) и Вашарахел (Vasarahel: 1266, КМН, I, 295), а затим је крајем 14. века дошло до спајања два споменута насеља и до настанка места Ходвашархел, које се од 1437. године у повељама наводи као степски град: L. Blazovich, *A Körös-Tisza-Maros köz*, 96-97.

⁵¹⁵ КМН, I, 295.

⁵¹⁶ А. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*, Szeged, 2000, 63 (=А. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*)

⁵¹⁷ Ibidem, 87.

⁵¹⁸ А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 53.

⁵¹⁹ Насеље Сомбатхел (данашња Банатска Суботица) сусрећемо у изворима од 1353. године: А. Крстић, *Из историје Средњовековних насеља југозападног Баната*, 53; а насеље Циковашархел од 1480. године (Csánki, II, 18),

⁵²⁰ Споразумом из Берега од 2. августа 1233. године између угарског краља Андрије II и угарских црквених власти верским установама на тлу Угарске омогућено је да из краљевских рудника соли купују камену со, да их транспортују до својих седишта и да их депонују у својим складиштима. Два пута годишње краљеви службеници могли су откупити вишкове соли из ових установа, а ако до тогас није дошло, црквена установа је могла по свом нахођењу да прода вишкове својих резерви соли, како у земљи, тако и у иностранству: Т. Almási, *A tizenharmadik század története*, 69-70.

потврђује и напред споменут пример насеља Сомбатвашар, где је камена со из Трансилваније, према сведочанству извора, допремана шест пута годишње.⁵²¹ И у осталим повељама овог доба, везано за робу која се допрема на вашаре, најчешће се спомињу камена со и вино.⁵²²

Свакако, не треба стављати знак једнакости између вашаришта, тј. сеоских насеља са правом одржавања вашара из 12. века, са опидумима, тј. степским градовима 13-14. века. Наиме, нису сва вашаришта из овог раног периода аутоматски касније постајала и опидуми. Постоји значајан број примера који доказује управо супротно: да је знатан број сеоских насеља са правом одржавања вашара до краја средњег века остао у том статусу. Један добар пример затичемо и на простору средњовековне Тамишке жупаније. Краљ Лајош I је 1370. године бившем бугарском бану Бенедку Химфију и његовој браћи дозволио одржавања недељних вашара у насељима Ремета (Тамишка ж.), Булуенц (Тамишка ж.) и Бачтевише (Крашовска ж.).⁵²³ Споменута три насеља у поседу породице Химфи, трагом извора никада нису стекли статус опидума.

У земљама у окружењу процес настанка првих градских насеља текао је готово истим током. На простору средњовековне Србије овом типу насеља припадају тзв. тргови, које српски историчари карактеришу као насеље између села и града, односно сеоско насеље, које је због размене и трговине стекло посебан правни положај. Најранији слој тргова настао је још крајем 12. века, када се бележе познати панађури и сајмови у сеоским насељима у близини цркава, манастира и утврђења. Ти најранији тргови имали су свакако још обележје сеоских насеља.⁵²⁴ Привредни успон земље, развој рударства и привреде, издвајање занатског и трговачког слоја становништва, све веће присуство страних трговаца резултирало је претварањем ових раних тргова током 13-14. века у насеља градског типа.⁵²⁵ Истраживачи који се баве овом проблематиком, средњовековне тргове у Србији деле на подграђа и самосталне тргове. Подграђа су се развијала испод утврђених градова и непосредно су била повезана са њим. Тврђаве са подграђима

⁵²¹ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1081.

⁵²² T. Almási, *A tizenharmadik század története*, 123.

⁵²³ Remethe (Temesyensi), Bachtuessa (Crasso), Buluench (Temesyensi) (DL 70634)

⁵²⁴ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 132.

⁵²⁵ *Ibidem*, 133.

представљале су административна, управна и војна седишта, као и центре жупа. Подграђа су учествовала у одбрани тврђаве у чијој су непосредној близини настали. Самостални тргови су се развијали око феудалног двора, рударског насеља, манастира или цркве и на важним раскрсницама. Посебан значај имали су тргови настали око рударских центара. Због прихода који су доносили, они су врло брзо постали „краљеви тргови“.⁵²⁶

Настанак и развој опидума (степских градова) - Нови полет унутрашње и спољне трговине, као и привреде уопште уследио је у раздобљу 13-14. века, када простор Угарске нису дотицали ратни сукоби, па се у датом периоду, прво на западу, а један век касније и на истоку настаје нови тип градских насеља: опидуми. Појави опидума допринели су не само повољан економски амбијент (развој пољопривреде, а у неким областима рударства), већ и долазак великог броја странаца (хоспеса), посебно из развијених делова Италије и Немачке, из области у којима је већ постојала развијена градска мрежа. Термин пијаца примера ради, потиче од досељеника из Италије.⁵²⁷ Наиме, за разлику од претходног периода (11-12. века), када је тржиште Угарске пре свега било оријентисано према областима Византије, од почетка 13. века се осећа преоријентација према тржишту Запада.⁵²⁸ Хоспеси су од раније уживали привилегије стечене од угарских владара, а временом су и остали становници ових вашаришта дошли у посед повластица.⁵²⁹ Резултат те дуготрајне борбе, која ће потрајати више од стотину година биће настанак првих опидума, тојест степских градова са привилегијама.

---

⁵²⁶ Ibidem, 133.

⁵²⁷ E. Ladányi, *Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. Történelmi Szemle*, 23 (1980), 461-462., (=E. Ladányi, *Libera villa, civitas, oppidum*); A. Kubinyi, *Zsigmond király és a városok, Művészet Zsigmond király korában, I-II.*, Budapest, 1987, I. k., 235-236., (=A. Kubinyi, *Zsigmond király és a városok*); F. Szakály, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez*, Budapest, 1995, 13. (=F. Szakály, *Mezőváros és reformáció*)

⁵²⁸ Трговци са Запада стизали су на тле Угарске преко више путних праваца: Путем Латина стизали су у Угарску трговци из Венеције. Овај пут је стизао из правца данашње Словеније и имао је свој наставак трасом Вашвар-Блатно језеро-Столни Београд-Стригон-Будим. Чешки пут је стизао из правца Брна и преко Нађсомбата је улазио на простор Угарске. Пут из правца Кракова стизао је трасом Кошице-Јегар-Хатван-Пешта. Ови трговци користили су и неке унутрашње путеве, као што је био Барањски пут, који је простор Срема повезивао са простором некадашње Паноније или Калиски пут којим је камена со из Трансилваније преко Сегедина и Бачке допремана до западних делова Угарске: T. Almási, *A tizenharmadik század története*, 122.

⁵²⁹ T. Almási, *A tizenharmadik század története*, 119.

Све до средине 14. века није постојала јасна термилошка граница између латинских термина *civitas* i *oppidum*, па се често дешавало да су једно те иста насеља у повељама наизменично називана и цивитасима и опидумима.⁵³⁰ Тек са декретом краља Лајоша I из 1351. године повучена је јасна граница између слободних краљевских градова и краљевских градова с једне стране и опидума, односно степских градова с друге стране.⁵³¹ Споменути декретом је назначено да су од плаћања ноне (деветине)⁵³² ослобођена само градска насеља окружена зидинама, што је подразумевало слободне краљевске градове, краљевске градове и бискупске градове, односно насеља која су носила назив *civitas*.⁵³³ Једном речју, од датог тренутка постојање зидина, односно одбрамбених елемената око насеља одређивало је којој групи градских насеља припада одређено место – насељима са називом *civitas*, или местима са називом *oppidum*. Наравно, оваква подела важила је само до краја 15. и почетка 16. века, до тренутка када је, због претеће турске опасности и знатан део опидума добио своје зидине.⁵³⁴

Појава првих опидума или степских градова се везује за другу половину 14. века, али ће прави процват овакав тип градских насеља доживети тек у другој половини 15. века. Према истраживањима Вере Бачкаи до 1390. године на тлу Угарске егзистирало је укупно 50 насеља са статусом опидума. Та бројка се у 15. веку почела из године у годину вртоглаво пењати, па је у раздобљу између 1391-1440. године забележено 249, а у раздобљу између 1441-1490. године још 331 нови опидум. До 1526. године ова бројка се увећала за нових 79 опидума. Сабравши ове податке долазимо до рачунице да је у раздобљу од краја 14., па до прве половине 16. века на простору Угарске поникло преко 700 опидума, односно степских

---

⁵³⁰ Sz. L. Gulyás, *Civitas vagy oppidum? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához*, Arcana tabularii, Tanulmányok Solymosi László tiszteletére, I. köt., Budapest-Debrecen, 2014, 391-403, (=Sz.L. Gulyás, *Civitas vagy oppidum?*)

⁵³¹ I. Petrovics, *A középkori mezővárosok gazdálkodása*, Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: Gazdaságtörténelem, anyagi kultúra, régészet, Budapest, 2008., 447-448., (=I. Petrovics, *A középkori mezővárosok gazdálkodása*); E. Ladányi, *Libera villa, civitas, oppidum*, 461-462; A. Kubinyi, *Zsigmond király és a városok*, 13.

⁵³² Деветина или нона је било јединствено давање за све кметове коју је увео краљ Лудвиг I споменуте 1351. године. Она је представљала девети део укупне летине, односно убирана је по њеном деветом делу, пошто је прво Цркви плаћена десетина. Ова врста давања опстала је на угарским просторима све до свог укидања 1848. године: *Историја Мађара*, 120.

⁵³³ I. Bertényi, *A tizenegyedik század története*, 113, 132.

⁵³⁴ Примера ради насеље Бешење (на Златици, Чанадска ж.) је почетком 16. века добило своје зидине: S. Borovszky, *Csanád vármegye története*, 57.); као и насеље Лугош такође негде почетком 16. века: A. Rusu, *Arad és Temes megye erődítményei*, 588-592.

градова.⁵³⁵ Међутим, по најновијим истраживањима Андраша Кубињија та бројка се реално кретала око бројке од 500 насеља.⁵³⁶

За разлику од слободних краљевских градова опидуми нису стекли потпуну слободу, већ су била феудална добра са одређеним степеном аутономије у односу према феудалном господару. Временом су се искристалисала три подтипа опидума, која су уживала веће или мање повластице, у зависности од величине насеља, заступљености занатско-трговачког слоја у укупној популацији насеља и његове економске базе.⁵³⁷

- опидуми у рукама краља,
- опидуми у власништву црквених установа
- опидуми у власништву властелинских породица

На простору данашњег Баната трагом писане грађе проналазимо сва три подтипа опидума. Липа и Караншебеш су припадали краљу⁵³⁸, Чанад је према повељи из 1427. године већ припадао Чанадском каптолу и није потпуно јасно када је ова установа преузела споменути опидум од Чанадског бискупа.⁵³⁹ Ипак, највећи број опидума био је у рукама разних властелинских породица. До краја 15. века на простору данашњег Баната, а посебно на територијама Чанадске, Арадске, Тамишке и Торонталске жупаније оформила се читава мрежа опидума, лоцирани претежно на траси важних путева (посебно на путу Липа-Темишвар-Ковин) или на речним прелазима (посебно на Моришу, Бегеју и Тамишу). Само на простору средњовековне Тамишке жупаније до почетка 16. века забележено је 30 насеља са статусом опидума.⁵⁴⁰

⁵³⁵ V. Bácskai, *Magyar mezővárosok a 15. században*, 15.

⁵³⁶ P. Engel-A. Kubinyi-Gy. Kristó, *Magyarország története 1301-1526*, Budapest, 1998, 280. (= *Magyarország története 1301-1526*)

⁵³⁷ I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*, 112-113.

⁵³⁸ A. Kubinyi, *Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában*, *Változatok a történelemben*, Tanulmányok Székely György tiszteletére, Budapest, 2004, 278. (= A. Kubinyi, *Székesfehérvár*)

⁵³⁹ P.G. Tóth, *Csanád mezőváros polgárainak 1427. évi privilégiuma*, In: „Fons, skepsis, lex”, Szeged, 2010, 125-129. (= P.G. Tóth, *Csanád mezőváros polgárainak 1427. évi privilégiuma*); L. Blazovich, *A királyi szabad városok helyzete az Alföldön különös tekintettel Szegedre*, Kultúrák találkozása, Szeged, 2002., 21. (= L. Blazovich, *A királyi szabad városok helyzete az Alföldön*)

⁵⁴⁰ A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94. (приложена табела са свим опидумима и насељима са правом одржавања вашара у позном средњем веку на простору Алфелда)

Њихова величина је варијала, али узимајући у обзир податке са почетка турске владавине можемо закључити да је број становника у овдашњим опидумима на крају средњег века варирао између 300 и 500 становника, мада је свакако било и већих насеља.

Историчар Андраш Кубињи је у једном од својих новијих радова обрадио вашаришта на географском простору Алфелда и на основу његове систематизације на простору самог Баната налазимо 57 насеља која су дуже или краће време имала статус опидума, тј. степског града, али који свакако нису били истог ранга и исте величине.⁵⁴¹ Наведеном броју насеља са статусом опидума додајемо још један, насеље Мацедонију, који се 1422. године у једној повељи спомиње као опидум, а изостављен је из наведеног пописа А. Кубињија.⁵⁴²

Ако погледамо просторни распоред овде наведених опидума, онда примећујемо доста неравномеран распоред ових насеља по територији Баната. Уочљиве су значајне разлике у броју опидума по овдашњим жупанијама. Највише их је забележено у Тамишкој (30) и Крашовској (13), док их је знатно мање по осталим жупанијама (јужни део Арадске-5, јужни део Чанадске-4, Торонталска-2 и Ковинска-2), што је могла бити последица слабо развијене насеобинске мреже, односно уопште слабе насељености појединих делова ове регије (нпр. Ковинске жупаније), али већ и последица првих турских упада у јужне делове Угарске.⁵⁴³ Посматрајући рељеф посматраног простора резултати су следећи: 22 опидума забележено је у равничарском делу Баната, 15 опидума у брдско-планинском делу, а 20 опидума у тзв. зони вашара, односно на самој линији додира равничарског и брдско-планинског дела Баната, с тим да су управо најзначајнији опидуми забележени у овој зони.⁵⁴⁴ Ако ову мрежу опидума пројектујемо на хидрографску мрежу регије онда добијамо следеће резултате: на речним прелазима Мориша забележено је 6 опидума, на речним прелазима Тисе 2, на речним прелазима Дунава 6, на речним прелазима Тамиша 8 и на речним прелазима Бегеја (Малог

---

⁵⁴¹ Ibidem, 59-94.

⁵⁴² ZSO, IX, 23, (35)

⁵⁴³ Ibidem, 59-94.

⁵⁴⁴ Ibidem, 59-94.

Тамиша) 9 опидума. Остали опидуми распоређени су поред мањих речица или потока.⁵⁴⁵

Као насеља са већом концентрацијом становништва и значајнијим привредним потенцијалима, опидуми су веома рано привукли и одређене црквене редове. Још је историчар Ерик Фигеди указао на значајно присуство просјачких редова унутар средњовековних опидума. По његовим истраживањима на тлу Угарске преко 90 опидума је током 14-16. века било насељено припадницима просјачких редова, првенствено фрањевцима или доминиканцима.⁵⁴⁶

Исту ситуацију затичемо и на простору данашњег Баната. Према писаним траговима фрањевци су били присутни у 8, доминиканци у два, а августинци у једном опидуму. Поред просјачких, у појединим опидумима присутни су и припадници пустињачких редова. Тако су павлини затечени у два опидума. Поред тога, у два опидума забележени су и манастири непознатог реда, али који су свакако деловали пре него што су дотична насеља стекла статус опидума.⁵⁴⁷

Анализом приложене табеле са овдашњим насељима са статусом опидума у 14-16. веку уочавамо да је овдашња мрежа опидума заправо поникла из две засебне групе насеља. Прву групу чинила су подграђа ранијих краљевских каструма (углавном заступљена у брдско-планинским деловима Баната),⁵⁴⁸ а другу групу централна насеља појединих властелинстава, у којима су убрзо поникли и први резиденцијални објекти властелинских породица типа кастелума.⁵⁴⁹ Конкретно на простору Баната забележено је 20 опидума у којима је у периоду између 1390. и 1512. године постојао кастелум.⁵⁵⁰ Ова група опидума формирала се у деловима

---

⁵⁴⁵ Ibidem, 59-94.

⁵⁴⁶ E. Fügedi, *Koldulórendek és a városfejlődés*, Koldulóbarátok, polgárok, nemesek, Tanulmányok a Magyar középkorról, Budapest, 1981, 69-94. (=E. Fügedi, *Koldulórendek és a városfejlődés*)

⁵⁴⁷ Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, 89-104.

⁵⁴⁸ То су: Бечеј, Бечкерек, Чакова, Ердшомљо (Вршац), Харам (Б. Паланка), Иладија, Каран, Караш, Ковин, Кевешд (Бокша), Липа, Мезешомљо (Семлак), Михалд, Оршова, Торниште (Панчево), Пожажин, Жидовараља (Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94.)

⁵⁴⁹ Пример 1: У повељи краља Владислава II из 1506. године спомиње се и властелинство Шарад (Тамишка ж.) североисточно од Темишвара којем је тада поред опидума Шарад припадало и 18 сеоских насеља (DL 37791), Пример 2: У истој повељи се властелинство Задиа (Арадска ж.) са кастелумом и опидумом Задиа појављује заједно са 17 сеоских насеља (DL 37791), Пример 3: Властелинство Чери (Тамишка ж.) са кесталумом и истоименим опидумом се 1459. године у повељи појављује са 51 сеоским насељем и поседом (DL 15352), Пример 4: Властелинство са центром у опидуму Визешмоноштор, где је био и кастелум се 1506. године ројављује са 13 сеоских насеља (DL 37791)

⁵⁵⁰ Zs. Koröczny, *Castellumok és curiak a Temesközben.*, 48-49., (за Тамишку жупанију) S. Márki: *Arad, I*, 112-118, (за Арадску жупанију) S. Borovszky: *Csanád vármegye története, II*, 460, 489-490, 539-540. (за Чанадску

Баната, у којима није било каструма, а самим тим ни њихових опидума, па су у време полета робно-новчане привреде, оваква насеља постали привредни центри својих микрорегија.

Реално је претпоставити да се раније оформила група опидума смештена подно краљевских каструма, јер су дотични фортификацијски објекти добрим делом подигнути још у 14. или почетком 15. века, док су централна насеља појединих властелинстава статус опидума претежно стекли тек у 15., а поједини тек почетком 16. века.

**ОПИДУМИ НА ПРОСТОРУ СРЕДЊОВЕКОВНОГ БАНАТА (14-16. в.)
са подацима о утврђењима и манастирима у дотичним насељима**

	Назив опидума ⁵⁵¹	Жупанија ⁵⁵²	Тип утврђења ⁵⁵³	Манастир ⁵⁵⁴
1.	Ађагош	Крашовска	—	—
2.	Арача	Торонталска	castellum	Фрањевци
3.	Барлад	Тамишка	—	—
4.	Бажалхида	Торонталска	—	—
5.	Бече(ј)	Торонталска	castrum	—
6.	Бечкерек(е)	Торонталска	castrum	—
7.	Берењ	Тамишка	—	—
8.	Борзљук	Тамишка	castellum	—
9.	Божор	Тамишка	—	—
10.	Циковашархељ	Тамишка	castellum	—

жупанију), D. Csánki: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I-II*, 1890-1894. (за Торонталску, Ковинску и Крашовску жупанију)

⁵⁵¹ A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94.

⁵⁵² Ibidem, 59-94.

⁵⁵³ За каструме: P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 93-193; За кастелуме: Zs. Kopeczny, *Castellumok és curiak a Temesközben*, 45-55; A. Rusu, *Arad-és Temes megye erőitményei*, 558-592; Ђ. Сремац, *Посланица о пропасту Угарског Краљевства*, погл. XLVII (стр. 92); *Monumenta Hungariae Historica 4, Oktmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból, 2. kötet, 1538-1553*, Pest, 1858., 219. sz.; F. Pesty, *Krassó, III*, 337-338 (стр. 448-450); K. Juhász, *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai – Aradi regesták*, 421 (стр. 42),

⁵⁵⁴ Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, 119-154.

11.	Чакова	Тамишка	castrum	—
12.	Чери	Тамишка	castellum	Фрањевци
13.	Дента	Тамишка	—	—
14.	Ендред (Фачет)	Тамишка	castellum	—
15.	Ердшомљо	Крашовска	castrum	Доминиканци
16.	Фелак	Чанадска	castellum	—
17.	Гатаја	Тамишка	—	Павлини
18.	Гладна	Тамишка	castellum	—
19.	Харам	Крашовска	castrum	Фрањевци
20.	Ходош	Крашовска	castellum	—
21.	Иладија	Крашовска	castrum	—
22.	Иктар	Тамишка	castellum	—
23.	Каран	Тамишка	castrum	Фрањевци
24.	Караш	Крашовска	castrum	—
25.	Кеве (Ковин)	Ковинска	castrum	Фрањевци
26.	Комјати	Тамишка	—	—
27.	Кевешд (Бокча)	Крашовска	castrum	Фрањевци
28.	Липа	Арадска	castrum	Фрањевци и Павлини
29.	Лугош	Тамишка	castellum	—
30.	Мачалака	Арадска	castellum	—
31.	Мараз	Тамишка	—	—
32.	Мезешомљо	Тамишка	castrum	Августинци
33.	Михалд	Тамишка	castrum	—
34.	Милош	Крашовска	—	—
35.	Моноштор	Тамишка	castellum	манастир н.р.
36.	Маржина	Тамишка	castellum	—
37.	Охат	Тамишка	castellum	—
38.	Оршова	Тамишка	castrum	Фрањевци
39.	Утвин	Тамишка	—	—

40.	Торниште(Панчево)	Ковинска	castrum	—
41.	Петерфалва	Тамишка	—	—
42.	Пожажин	Крашовска	castrum	—
43.	Рекаш	Тамишка	castellum	—
44.	Ревканижа	Чанадска	—	—
45.	Шарад	Тамишка	castellum	—
46.	Шашвар	Тамишка	—	манастир н.р.
47.	Садиа	Арадска	castellum	—
48.	Сердахелъ	Крашовска	—	—
49.	Седи	Арадска	castellum	—
50.	Сентелтеђхаз	Чанадска	—	—
51.	Сењеш	Крашовска	—	—
52.	Тернова (Молдова)	Крашовска	—	—
53.	Тороњ	Чанадска	—	—
54.	Ујбеч	Тамишка	—	—
55.	Задорлака	Арадска	castellum	—
56.	Чигло (Бања)	Крашовска	—	—
57.	Жидоваралја	Тамишка	castrum	—
58.	Мацедонија ⁵⁵⁵	Тамишка	castellum	—

Број опидума по жупанијама:

Назив жупаније	Број опидума
Арадска (део ј. од Мориша)	5
Чанадска (део ј. од Мориша)	4
Ковинска	2
Крашовска	13
Тамишка	30
Торонталска	4

⁵⁵⁵ 1422: „...oppidum Macedonia...”, ZSO, IX, 23, (35)

На врху хијерархије градских насеља Угарске налазили су се слободни краљевски градови, подељени у неколико засебних групација, неједнаки у својим привилегијама и слободама. На самом врху ове хијерархије налазила се група од 8 великих градова, тзв. слободних краљевских градова у које стручна јавност убраја: Будим, Пешту, Кошице, Пожун, Нађсомбат, Шопрон, Бартфу и Еперјеш.⁵⁵⁶ Нешто нижег ранга од напред наведених били су тзв. краљевски градови, подељени у три групе: краљевски рударски градови (Кермец, Шелмец, Бестерце, Зољом, Нађбања, Хуст и др), затим немачки (саски) градови у Трансилванији на челу са Коложваром и на крају персонални краљевски градови (Стригон, Столни Београд, Стари Будим, Сибињ, Сегедин и др).⁵⁵⁷

На простору данашњег Баната у посматраном периоду ни једно од већих и развијенијих градских насеља није успело да се избори за овај статус. За то има више разлога.

Пре свега, највећа градска насеља овог простора попут Чанада или Темишвара били су од раније центри црквених или жупанијских власти, што је у позном средњем веку заочило њихов даљи развој према слободним градовима. Наиме, процес изградње мреже градова почео је у време краља Беле IV, посебно током 40-тих и 50-тих година 13. века, када је овај краљ читавој групи градских насеља доделио статус краљевског града. Међутим, краљ је градске привилегије првенствено делио насељима у којима је он био једини и искључиви господар. Избегавао је градска насеља у којима су столовали бискупи односно жупани, да не би дељењем својих повластица дошао у сукоб са црквеним властима или племством.⁵⁵⁸ Тако се десило, да је место ранијих бискупских или жупанијских центара угарски краљ својим повластицама и слободама подарио насељима која су до тада била у сенци ових пређашњих. Примера ради, на територији Чонградске жупаније, уместо жупанијског центра у Чонграду градским повластицама подарио

---

⁵⁵⁶ А. Kubinyi, "Szabad királyi város" – "Királyi Szabad város"?, *Urbs, Magyar Várostörténeti Évkönyv, I*, Budapest, 2006, 52 (=А Kubinyi, „Szabad királyi város”-„Királyi szabad város”?)

⁵⁵⁷ *Ibidem*, 58-61.

⁵⁵⁸ Градска насеља којима је краљ Бела IV средином 13. века подарио градске привилегије: Зољом (1243), Корпона (1244), Берегсас (1247), Бестерце (1255), Гелницбања (1255), Патак (1261), Шаторалјаујхел (1261), Кешмарк (1269): Т. Almási, *A tizenharmadik század története*, 120-121.

је оближњи Сегедин (1247), који ће у наредна два века прерасти у највећи привредни центар ове регије.⁵⁵⁹

На простору Баната исту судбину доживела су и велика градска насеља попут Чанада, Темишвара и Липове. Иако га је Идриси средином 12. века описао као велико, лепо и цивилизовано насеље (убрајајући га међу градове),⁵⁶⁰ насеље Чанад као седиште Чанадског бискупа и истоименог жупана, без потпоре угарских владара, није се битније развило у позном средњем веку и остало је на нивоу црквеног опидума. Његови становници остали су кметови Чанадског каптола, које се од почетка 15. века појављује у изворима као феудални господар Чанада.⁵⁶¹

Нешто је сложенија прича о Темишвару, који се од 1177. године у изворима појављује као центар Тамишке жупаније.⁵⁶² Свој највећи успон овај град на раскржју највећих копнених путева Баната, доживео је у првој половини 14. века за владе краља Карла I Анжујског, када је привремено важило и за престоницу Угарске (1315-1323). Тада је ово насеље и почело добијати обресе правог средњовековног града, са краљевском палатом, градским зидинама итд.⁵⁶³

Међутим, појавом Турака Османлија на јужним границама Угарске крајем 14. века била је запечаћена и судбина овог великог банатског града. Уместо да постане највећи привредни и културни центар овог региона, Темишвар је почетком 15. века постао центар одбране јужне границе, војно упориште, одакле су наредних деценија кретале многе војске против турске претње.⁵⁶⁴ Тако је почетком 15. века попут суседног Карансебеша и Лугоша (у којима су такође били краљевски каструми)⁵⁶⁵ Темишвар остао у рангу краљевског опидума, са доста широким повластицама за грађане, али правно гледано јако далеко од тзв. слободних краљевских градова.⁵⁶⁶

---

⁵⁵⁹ I. Petrovics, *Városi élet a középkori Dél-Magyarországon, Pécs, Szeged és Temesvár esete*, Urbs, Magyar Várostörténeti Évkönyv, III, Budapest, 2008., 42. (=I. Petrovics, *Városi élet a középkori Dél-Magyarországon*)

⁵⁶⁰ I. Elter, *Magyarország Idrisi művében*, 59-61.

⁵⁶¹ P. G. Tóth, *Csanád mezőváros polgárainak 1427. évi privilégiuma*, 125-129.

⁵⁶² KMTL, 669.

⁵⁶³ Ibidem, 669; I. Petrovics, *Városi élet a középkori Dél-Magyarországon*, 41-69; K. Vicze, *Temesközi történelem*, Temesvár, 2007, 126-127. (=K. Vicze, *Temesközi történelem*)

⁵⁶⁴ L. Blazovics, *A királyi szabad városok jogi helyzete az Alföldön, különös tekintettel Szegedre*, Kultúrák Találkozása, Szeged, 2001/02, 21-22. (=L. Blazovics, *A királyi szabad városok jogi helyzete*)

⁵⁶⁵ B. Lakatos: *Városi nemesek Karánsebesen a 15-16. században*, Urbs, Magyar várostörténeti Évkönyv III, Budapest, 2008, 72. (=B. Lakatos: *Városi nemesek Karánsebesen a 15-16. században*), DL 60030,

⁵⁶⁶ L. Blazovics, *A királyi szabad városok jogi helyzete*, 21-22; I. Petrovics, *Városi élet a középkori Dél-Magyarországon*, 42-43.

Трећи наведени град ових простора – Липова стекао је стаус слободног краљевског града, али при самом крају ове епохе, почетком 16. века. Наиме, након свог повратка из Пољске почетком 1528. године у овом месту је Јован Запоља организовао своју краљевску престоницу, прогласивши га за слободни краљевски град.⁵⁶⁷ Након пада Будима 1540. године наредбом султана Сулејмана у овај град су смештени краљица Изабела и његов син, будући војвода Трансилваније, Јанош Жигмонд.⁵⁶⁸

---

⁵⁶⁷ K. Vicze, *Temesközi történelem*, 95.

⁵⁶⁸ *Ibidem*, 95.

КОПНЕНИ И РЕЧНИ САОБРАЋАЈ НА ПРОСТОРУ БАНАТА И ОКРУЖЕЊУ ТОКОМ 11-16. ВЕКА

Настанак путне мреже - Најранији писани подаци који спомињу путне комуникације у Банату и његовом непосредном окружењу односе се на *путеве соли*, којима се из богатих рудника Трансилваније камена со транспортовала према осталим деловима Панонске низије, односно северним деловима Балканског полуострва.. Један од најважнијих и најфреквентнијих путева соли средњовековне Угарске пружао се управо долином реке Мориша, и то из рејона Трансилваније према граду Сегедину,⁵⁶⁹ да би се у међуречју Дунава и Тисе (северна Бачка) на овај пут надовезао пут Кализа⁵⁷⁰ којим су товари камене соли даље транспортовани све до Батмоноштора на обали Дунава.⁵⁷¹ На посматраном правцу товари камене соли транспортовани су током пролећних месеци речним током Мориша, када је режим високих вода омогућавао безбедну пловидбу.⁵⁷² Поред речног тока за транспорт су кориштени и копнени путеви на левој обали ове реке.⁵⁷³ Сходно томе у рудницима соли су припремани блокови соли прилагођени копненом, односно речном транспорту. Већи блокови за транспорт копном, а мањи за транспорт речним токовима.⁵⁷⁴ На путу Кализа, на потезу од Сегедина, па до Батмоноштора транспорт соли се одвијао земљаним путем запрежним колима, а затим је на обали Дунава камена со поново утоваривана у лађе.⁵⁷⁵

⁵⁶⁹ S. Bálint, *Újabb adatok Szeged középkori történetéhez*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1970/1, 199 (=S. Bálint, *Újabb adatok Szeged középkori történetéhez*); *Szeged története, I, A kezdetektől 1686-ig*, szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1983, 312-316. (=Szeged története, I); Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1083.

⁵⁷⁰ Трговачки пут од државног значаја који се од насеља Пали на Дунаву преко земљишта Бодрошке жупаније протезао све до Сегедина на реци Тиси. Kaluzwt: 1077-95>1158 : КМН, I, 142

⁵⁷¹ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1083; Gy. Györfly, *A Magyar nemzetségek a vármegyék, a törzstől az országig*, Századok, 1958, 64; J. Szűcs, *Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről*, Holmi, 2008, 1403; Gy. Györfly, *A magyarság keleti elemei*, Budapest, 1990., 53. (Gy. Györfly, *A magyarság keleti elemei*)

⁵⁷² I. Draskóczy, *Erdély sótermelése az 1530-as években*, Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről, Miskolc, 2004, 33 (=I. Draskóczy, *Erdély sótermelése*)

⁵⁷³ Речни транспорт соли се одвијао најчешће токовима Мориша и Самоша, најчешће у пролећним месецима (април-јун), када је водостај у рекама био највиши, док се копнени транспорт одвијао преко кланаца Месеш и Кираљхаго, а на југу преко Ђердапске клисуре: I. Draskóczy, *Erdély sótermelése*, 33

⁵⁷⁴ Према изворима 13. века у рудницима соли Трансилваније секли су се блокови соли двеју различитих димензија: већи блокови (*sal terrestris*) за копнени транспорт, а мањи блокови (*sal aquaticus*) за бродски транспорт: I. Draskóczy, *A kőszó bányászatának átalakulása Erdélyben az Árpád-korban*, Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére, I-II, Debrecen-Budapest, 2014, 830.

⁵⁷⁵ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1083.

Посматрани пут Кализа имао своју претечу у римском трговачком путу, који се пружао истом трасом од тадашњег Parthiscum-а (данас Сегедин), па до насеља Lugio (данас Дунасекче). Био је то један од најважнијих путева соли на простору Панонске низије, који се користио још од праисторијског доба.⁵⁷⁶

У позном средњем веку и у раздобљу османске владавине у овим крајевима су настали и нови копнени путеви за транспорт соли. Један од њих се из долине Мориша директно протезао до Срема.⁵⁷⁷

Камена со се добијала највећим делом из краљевских рудника соли распоређених у централном делу Трансилваније, односно у горњем току реке Мориша. Од значајнијих рудника оновремени записи спомињу рударска окна у Клужу, Дежу, Турди, Парајду, Визакни итд.⁵⁷⁸ У овим рудницима постојале су две технике за вађење соли из утробе земље: у првом случају со се вадила из самих слојева у виду блокова (коцки), а у другом случају се она водом испирала из сланих, глинастих слојева. Ову врсту соли називали су испираном сољу.⁵⁷⁹ У равничарском делу Угарске, на линији реке Тисе постојала су три значајна центра за даљу дистрибуцију камене соли и то: Токај, Солнок и Сегедин.⁵⁸⁰ Сегедин се као дистрибутивни центар соли спомиње у документима од 1183. године.⁵⁸¹

Захваљујући својој важној улози у дистрибуцији соли, Сегедин је веома рано, још у доба Беле IV стекао статус краљевског града, са привилегијама какве су тада уживали градови попут Столног Београда и Будима.⁵⁸² Овај дистрибутивни центар налазио се у рукама самог краља, а сам депо соли налазио се у делу града

---

⁵⁷⁶ S. Bálint, *Újabb adatok Szeged középkori történetéhez*, 200; *Szeged Története, I*, 121-122; Gy. Székely, *A magyar föld és nép története a honfoglalás előtt*, 18.

⁵⁷⁷ У турском дефтеру из 1567. године међу насељеним местима Бечкеречке нахије (Чанадска лива) се наводи и насеље Чента (данашња Чента јужно од Зрењанина) који се у то време налазио на важном трговачком путу који се из правца Липове, односно Лугоша, преко Темишвара и Модоша (Јаша Томић) пружао преко насеља Чента до речног пристаништа Сурдук на Дунаву. Међу наведеним приходима овог места наводи се и приход од транспортоване соли који се према овом запису делом преносио у Срем, а делом утоваривао у бродове и транспортовао даље током Дунава и Саве. У овом насељу се на сваких 50 комада соли узимао један комад.: Gy. Káldy-Nagy, *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Szeged, 2000, 225-226. (=Gy. Káldy-Nagy, *A csanádi szandzsák 1567- és 1579. évi összeírása*)

⁵⁷⁸ I. Draskóczy, *Erdély sótermelése*, 31-32.

⁵⁷⁹ *A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig*, szerk. L. Blazovich, Szeged, 1985, 29.

⁵⁸⁰ Ibidem, 33.

⁵⁸¹ У повељи краља Беле III из 1183. године којом је црквеној установи у Нитри омогућио набавку соли из краљевских рудника соли први пут се спомиње име Сегедина, где се заједно са Арадом наводи међу дистрибутивним центрима – „... preterea tres naues saliferas ea libertate, quam habent naues Monasterij de Bisra in emendo et deferendo sale, siue Orodini, siue in Ciggedin seruari placuerit, Nitrinensi Ecclesie concessi...” ÁUO., XI, 47-48

⁵⁸² *Szeged története, I*, 331-335.

који се раније звао Фелсегед (каснији Felső város – Горња варош). Други део града, тадашњи Алсегед (данашњи Alsó város – Доња варош) припадао је угарској краљици. Овај део насеља је краљица Еуфрозина 1139. године поклонила Јовановцима.⁵⁸³

Из Сегедина се камена со транспортовала на велике удаљености, претежно до удаљених црквених установа Угарске. Извори спомињу бискупију Њитре (1183), бискупију Загреба (1217), манастир у Дмитровици, цркву у Бачу и Калочи (1233), цистерцитски манастир у Петроварадину (Белакут) (1237) и др.⁵⁸⁴

У ову врсту трговине били су у то време укључени и поједини црквени редови, пре свих бенедиктинци, па је у приобаљу Мориша од Липове до Сегедина током 11-13. века поникло преко 10 манастира (од којих је већина припадала бенедиктинском реду, један цистерцитима, а код осталих се не зна ред).⁵⁸⁵ Према уговору из Берега (1233)⁵⁸⁶ део ових манастира стекао је од краља право да годишње три пута купују камену со из рудника Трансилваније и да слободно располажу њиме.⁵⁸⁷

Са овом трговином је највероватније повезано и насељавање Јовановаца у Сегедину (1193), чији се посед у граду спуштао све до пристаништа на реци Тиси,

---

⁵⁸³ S. Bálint, *Újabb adatok Szeged középkori történetéhez*, 200.

⁵⁸⁴ Ibidem, 200., Пошто су сви наведени црквени центри били смештени на значајним воденим токовима, природно је претпоставити да су и товари соли у до наведених градова, односно црквених средишта искључиво транспортовани речним путевима, односно током Тисе, Саве и Дунава. (примедба аутора)

⁵⁸⁵ Гледано из правца Сегедина према Липови то су следећи манастири: Сириг (1192), Темпеш (1247), Чанад (1030), Егреш (1179), Кенез (1192), Рахонца (1232), Ижомоноштор (1233), Ходош (1177), Ајтоњ (1329), Бистра (1183), Еперјеш (1177), Булч (1225) : Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, 122-150.

⁵⁸⁶ Документ из Берега је краљевски декрет који је краљ Андрија II донео 1233. године под притиском римске столице, а донета је да би црквене установе на тлу Угарске повратиле све оне привилегије које су уживале до краја 12. века. Документ је положај цркве поправио на два поља. С једне стране смањено је удео тзв. „неверника“ (Јевреја, Измаелићана) у јавним пословима (ковање новца, царина), а с друге стране краљ је овим декретом обновио сва она права које је црква имала у трговини сољу. То је значило, да су црквене установе могле слободно куповати со из краљевских рудника, транспортовати их, депоновати их у својим лагерима. Вишкове соли могли су од цркви, манастира откупљивати два пута годишње краљевски чиновници, а ако до тога није дошло овим вишковима су дотичне установе слободно располагале: T. Almási, *A tizenharmadik század története*, 69-70.

⁵⁸⁷ Уговором из Берега манастири из долине Мориша добили су следеће количине камене соли: манастир Гелед (Ecclesie de Geleth) 500 комада соли, манастир Ижо (eccleia de Ysou) 1000 комада, манастир Шашвар (Ecclesia de Sauvar) 1000 комада, манастир Ходош (Ecclesie Zadust) 1000 комада, манастир Сириг 1000 комада, манастир Кенез (Ecclesie de Kenez) 2000 комада, манастир Еперјеш (Ecclesie de Eperyes) 3000 комада, манастир Рахонца (Ecclesie de Roncha) 4000 комада, манастир Бистра 4000 комада, манастир Булч 5000 комада камене соли: Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, 122-150.

што претпоставља да су управо они једно време контролисали трговину са овом драгоценом робом.⁵⁸⁸

Копнени пут који је град Сегедин преко простора данашње северне Бачке повезивао са приобаљем Дунава (код данашњег Батмоноштора) носио је током 11-13. века назив Пут Кализа, прозван тако по Кализима, муслиманским трговцима и војничким елементима пореклом из Хорезма (околина Аралског језера) који су на тлу Угарске током посматраног раздобља имали двојаку функцију. Један њихов део играо је важну улогу у финансијском и трговачком животу ове земље: ковали су угарски новац, држали вашаре, одржавали трговачке везе са источним народима и контролисали пунктове за наплату царине на важним путевима. Други њихов део служио је у војскама угарских владара⁵⁸⁹, а посебно учествовао у њиховим страним походима (Битка на Тари, 1150. године).⁵⁹⁰ Иначе, оновремени извори сведоче о значајном присуству муслиманског становништва на тлу Угарске.⁵⁹¹

Насеља Кализа подизана су на разним тачкама Угарске и то пре свега на трасама важних путева, односно у близини важних раскршћа (простор Њиршега, околина насеља Тисабе, односно у околини града Арада, околини Осијека, на тлу жупаније Бодрог). Били су размештени поред путева соли који су из правца Трансилваније водили према Пешти.⁵⁹²

Њихово потискивање из трговине почело је законодавством угарских краљева, а на захтев римског папе почетком 13. века, мада су они заједно са Јеврејима још деценијама остали у овим пословима.⁵⁹³

---

⁵⁸⁸ „In Scequed terra est in uno loco, metis assignata (cum) tribus truncis et uadit usque ad portum et cum eodem portu monasterii est: E. Jakubovics-D. Pais, *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, 1926, 59, Gy. Györfly, *ÁMTF*, I, 901

⁵⁸⁹ Gy. Györfly, *A magyarság keleti elemei*, 51-54.

⁵⁹⁰ Извори овог времена бележе да је војска угарског краља у овој бици била састављена од печењешких, калиских и мађарских снага: F. Makk, *A tizenkettedik század*, 100.

⁵⁹¹ Арапски путописац који је око 1150. године посетио области Угарске бележи да су на простору Краљевине Угарске у то време Муслимани живели у великим масама и да су се делили у две групе: Прву групу су чинили становници Хорезма, тојест Кализи, који су тајили своју припадност Исламу, а другу групу потомци Магрибита који су јавно исказивали своју припадност исламу, а угарске владаре су служили само у светим ратовима (у ратовима који нису били уперени против Муслимана). Овој другој групи муслиманског становништва су вероватно припадали и Алани, тојест Јаси који су на тлу Угарске такође били војнички елементи : Gy. Györfly, *A magyarság keleti elemei*, 57-58.

⁵⁹² J. Szűcs, *Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről, 1402-1403*. На некадашње присуство Кализа на тлу Панонске низије подсећају топоними Kalász, Káloz ili Kálozd, који су забележени на територијама жупанија Пилиш, Фејер, Весприм, Шомођ, Барања, Бодрог, Бихар, Силађ и Земплин : Gy. Györfly, *A magyarság keleti elemei*, 52-53.

⁵⁹³ Ради се о законима Андрије II из 1222., 1231., 1232 и 1233. године, којим су Измаелићани и Јевреји искључени из послова ковања новца, трговине сољу и царине: B. Hóman, *Magyar pénztörténet 1000-1325*, Budapest, 1916, 466.

Током 12-13. века вашаришта, путеви, мостови, царине итд прелазе у руке локалне властеле и црквених власти, па ће тиме и почети постепено потискивање Измаелићана и Јевреја из ових области.⁵⁹⁴

Упоредо са путевима соли током 11-12. века у писаној грађи се појављују први подаци о тзв. *војним путевима*, који су представљали мрежу путева између појединих жупанијских центара.⁵⁹⁵ Једно од најранијих помена ових путева потиче из Идрисејов дела насталог средином 12. века у којем овај арапски географ потанко описује поједине комуникације, као и раздаљину између појединих „градава“, тј. жупанијских центара.⁵⁹⁶ Посебно се осврће и на копнене комуникације са простора између Мориша, Тисе и Дунава, па истиче да из града Ковина пут води ка северу, у унутрашњост Угарске, у правцу града Чанада.⁵⁹⁷ Пошто је у Идрисијевом опису истакнуто да се пут од Ковина наставља ка северу,⁵⁹⁸ онда је потпуно јасно, да се ова комуникација пружала простором данашњег Баната и то његовим западним, Потиским делом, па су на основу овог писаног трага нешто раније Ђерфи,⁵⁹⁹ а у новије време Блазович,⁶⁰⁰ покушали да реконструишу трасу овог пута, претпостављајући да се он протезао правцем: Ковин-Барлад (Орловат), Бечкерек, Бажалхид, Кекенд, Мокрин, да би се пут даље рачвао једним краком према Рев-Кањижи (Н. Кнежевац), а другим краком према Чанаду.⁶⁰¹ Овај пут је према писаним траговима свакако имао своју претечу и у античком периоду.⁶⁰² У

⁵⁹⁴ B. Weisz, *A vásár és a vám*, 180-181.

⁵⁹⁵ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1083-1084.

⁵⁹⁶ I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 53-62.

⁵⁹⁷ Ibidem, 61-62.

⁵⁹⁸ Ibidem, 61.

⁵⁹⁹ Gy. Györffy, *ÁMTF*, I, 841.

⁶⁰⁰ L. Blazovich, *Városok az Alföldön a 14-16. században*, *Dél-Alföldi Évszázadok*, 17, Szeged, 2002., 47-56. (=L. Blazovich, *Városok az Alföldön a 14-16. században*)

⁶⁰¹ Са четири речна прелаза преко Тисе, код Ревканиже (Н. Кнежевац), Санада, Сенте (Мале Сенте) и Мола, путеви су водили до тзв. Великог пута (*Magna Via*) који је преко насеља Бешење (на Златици) водио до жупанијског и бискупског центра у Чанаду : Gy. Györffy, *ÁMTF*, I, 841.

⁶⁰² Овај путни правац је највероватније користило и византијско посланство које је 448. године посетило централно насеље хунског краља Атиле у средишњем делу Панонске низије (у ширем рејону данашњег Сегедина). Чинећи део овог посланства, византијски дипломата и историчар, Прискор Ретор је потанко описао ово своје путовање до централног хунског ордуа. Они су Дунав прешли код Ковина (превезли су их хунски ратници у својим чамцима), а затим су се упутили у унутрашњост хунске земље, што је свакако могло значити само правац преко западног дела данашњег Баната. На свом путу који је трајао 7 дана он је прешао и преко неколико река (после Истера, односно Дунава спомиње реке Дрекон, Тигас и Тифесаз), као и једно веће језеро, где их је током једне ноћи затекла велика олуја. Реке које у свом опису спомиње Прискос могу се поистоветити са левим притокама Тисе (највероватније Тамиш, Бегеј, Галацка или Златица), док се споменуто језеро поистовећује са језером Русанда код Меленаца. Из овог списка није баш сасвим јасно да ли је на том путу византијско посланство прешло и реку Мориш: L. Szekeres, *A Hunok és Attila*, Újvidék, 1983, 61-66.

Идрисијевом делу се надаље спомиње путни правац који је из жупанијског центра у Чанаду водио према суседном жупанијском центру у Чонграду (према тексту 3 дана хода), као и путни правац према Темишвару, који је у то време већ центар Тамишке жупаније.⁶⁰³ Свакако овој мрежи путева можемо придодати и путни правац који је из Темишвара, преко Денте и Вршца водио на обалу Дунава код Хараме (Б. Паланка) и који је својим доњим делом (на потезу од Хараме до Варадије) био у функцији и током античког раздобља.⁶⁰⁴ Пошто Идриси у свом делу наводи и раздаљину између града Бача и града Ковина,⁶⁰⁵ природно је претпоставити да је у овом периоду већ био у функцији и пут који је водио левом обалом Дунава, од Бача преко Титела, Панчева и Ковина до Крашовара.⁶⁰⁶

Након војних одреда овим путним правцима кренули су током 13-14. века и трговачки каравани, пошто је у региону стално растао број насеља са правом одржавања недељних вашара, а један њихов позамашан број стекао је при крају ове епохе и статус опидума, тј. степског града. У новије време изучавањем мреже *трговачких путева* бавио се сегедински историчар Ласло Блазович, који је у својој књизи „Az Alföld városai a 14-16. században” (градови Алфелда у 14-16. веку) једно поглавље посветио мрежи овдашњих путева у позном средњем веку.⁶⁰⁷ Анализом овог поглавља, као и приложене карте долазимо до закључка да се мрежа копнених путева 14-16. века у потпуности подударе са ранијом мрежом војних путева из периода 11-13. века, коју је у својим ранијим радовима скицирао историчар Ђерђ Ђерфи.⁶⁰⁸

---

⁶⁰³ I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 61-62.

⁶⁰⁴ Тим правцем се у антици пружао и римски пут који је пролазио кроз данашњи југоисточни Банат. Као што је приказано на Појтингеровој карти, пут је полазио од Костолца (*Viminatio*), прелазио Дунав код Рама (*Lederata*) и Старе Паланке, па је долином Караша (*Apo fl.*), преко Варадије (*Arcidava*), водио до Тибискума (*Tivisco*) код данашњег Карансебеша. Није искључена могућност да је ова саобраћајница, ако не у целини, оно бар у неким деоницама могла бити у употреби и у средњем веку: Д. Р. Радичевић, *Средњовековни мач из Дупљаје*, 83.

⁶⁰⁵ Идриси бележи да је насеље K.aw.n (Ковин) од насеља B.k.s.y.n (Бач) удаљено шездесет миља у правцу истока: I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 59.

⁶⁰⁶ Из града Бача, који је важио за значајно раскршће путева у средњем веку, у правцу севера је поред речике Мостонге преко Бодрогвара водио копнени пут до Батмоноштора, где се спајао са раније поменутиим путем Кализа. Важно раскршће путева било је и насеље Бодрогвар (некадашњи центар Бодрожке жупаније) оагде су путеви водили у три правца: према Барањи, Калочи и Бечеју: L. Blazovich, *Városok az Alföldön a 14-16. sz.*, 48.

⁶⁰⁷ *Ibidem*, 47-62.

⁶⁰⁸ Gy. Györffy, *ÁMTF*, I, 841.

У суштини, већина ових путева пратила је токове главних река овог региона: Мориша, Тисе и Дунава, протежући се паралелно са речним током, на линији додира речног инундационог појаса и лесне терасе.⁶⁰⁹

Од значајнијих и фреквентнијих приобалних комуникација овог простора два копнена пута су се секла ово подручје правцем запад-исток:

Поморишки пут – смештен на левој обали Мориша, на потезу од Сирига (ушће Мориша), па у правцу Липове и даље према рудницима соли Трансилваније, са неколико важних речних прелаза и попречних путева који су водили у унутрашњост регије.⁶¹⁰ На овом путу су била смештена нека од најзначајнијих насеља овог региона, који су посебно у периоду 11-13. века играли важну улогу у животу посматраног простора: Чанад, религијско средиште ове регије и седиште Чанадске жупаније,⁶¹¹ и Арад, седиште Арадског каптола и истоимене жупаније.⁶¹² Током 14. века, упоредо са опадањем економске и политичке моћи два наведена града, почеће убрзани полет трећег урбаног насеља смештеног на овом путу, града Липове, које ће поткрај саме епохе стећи и статус слободног краљевског града и постати краљевском престоницом.⁶¹³

Исте оријентације је био и тзв. Подунавски пут (са мањим одступањем од ове оријентације на појединим деловима), који се пружао левом обалом Дунава од града Бача, центра Бачке жупаније, па преко јужног обода данашње Бачке све до Титела, где је био важан прелаз преко Тисе, да би се овај пут преко рејона данашње Ченте наставио простором југозападног Баната у правцу Ковина и некадашњег

⁶⁰⁹ L. Blazovich, *Városok az Alföldön a 14-16. sz.*, 48.

⁶¹⁰ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*,

⁶¹¹ У насељу Чанад се током средњег века налазило седиште Чанадске бискупије (основане након 1028. године) и Чанадског каптола, које се од 1239. године спомиње као место с јавном вером из које је до 1549. године, тј. до бежања пред Турцима сачувано 361 повеља: Т. Алмаши, Главне институције писмености, места с јавном вером у средњем веку на тлу данашње Војводине, Средњовековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси, Сремска Митровица, 2013, 38-40 (у даљем тексту: Т. Алмаши, Главне институције писмености), Чанад је уједно и центар једне од најраније формираних жупанија на тлу Угарске, која је по опису Гелертове легенда основана након победе над војводом Ахтумом, у исто време када и истоимена бискупија, тојест 1030. године: КМТЛ, 145-146.

⁶¹² Оснивање Арадског каптола се везује за краља Белу II (1131-1141), који је дао велике приходе овој цркви. Овдашњи зборни каптол је био подређен непосредно краљу, тако да је од самог почетка био ослобођен црквене власти чанадског бискупа. Од 1229. године овај каптол се наводи као место са јавном вером. Покривао је територије жупанија Арад, Бекеш, Чанад, Чонград, Крашо, Тамиш, Торонтал и Заранд. Из овог каптола сачувано је 632 обрађених повеља из периода од 1229. до 1552. године : Т. Алмаши, Главне институције писмености, 43., Арадска жупанија се у изворима спомиње од 1177. године, а њено првобитно седиште било је у земљаном утврђењу 7 км. Источно од данашњег Арада. Само 500 источније од остатака жупанијског утврђења налазе се и остаци некадашње препоzitуре: КМТЛ, 53-54

⁶¹³ K. Vicze, *Temesközi történelem*, 95.

Крашовара (седишта Крашовске жупаније).⁶¹⁴ Наводећи међусобно растојање између града Бача и града Ковина Идриси у свом географском делу индиректно указује на постојање овог пута средином 12. века.⁶¹⁵ Повезивао је неколико изузетно важних војно-политичких и црквених средишта јужне Угарске, између осталог град Бач, центар Бачке жупаније⁶¹⁶ и један од центара Калочке надбискупије⁶¹⁷ град Тител, седиште Тителске препоzitуре,⁶¹⁸ Торниште (Панчево), важан речни прелаз на Дунаву,⁶¹⁹ Ковин, седиште Ковинске жупаније и истоименог архиђаконата⁶²⁰ и Крашовар, седиште Крашовске жупаније и истоименог архиђаконата.⁶²¹

Трећи путни правац, који је пратио ток реке Тисе, тзв. Потиски пут пружао се правцем север-југ (са благим одступањем од ове оријентације на појединим деловима пута) и био је знатно удаљен од самог тока реке Тисе, јер је ова река на потезу од Сегедина до Титела имала веома широк водоплавни појас, па је посматрани пут на неким местима био удаљен и до 20-25 километара источније од саме реке, приближавајући се непосредно току реке, само на местима где је банатска лесна тераса допирала до ње.⁶²² То су управо места где су функционисали и главни речни прелази преко Тисе – Ревканижа (данас Нови Кнежевац) и Бечеј (данас Нови Бечеј).⁶²³ Преко ових речних прелаза подручје Баната било је повезано са копненим путевима околних жупанија. Преко Ревканиже је постојала веза са

⁶¹⁴ L. Blazovich, *Városok az Alföldön a 14-16. sz.*, 48.

⁶¹⁵ I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 59.

⁶¹⁶ Тачно време настанка се не зна, али је доста историчара који формирање Бачке жупаније смештају у 11. век: A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 47

⁶¹⁷ Калочка надбискупија имала је два центра, и то Калочу, на северозападном делу своје територије, и Бач, у југозападном делу. Историографија ову ситуацију објашњава променом црквеног седишта крајем 11. века у време владавине краља Светог Ладислава. Промена седишта, међутим, није донела крајњи исход, јер поред Бача ни ранији центар Калоча није изгубио своју улогу седишта. Шгавише, након прелазног опадања, од 13. века поново је почела да јача Калоча као центар: Т. Алмаши, *Главне институције писмености, места с јавном вером у средњем веку ба тлу данашње Војводине*, Средњовековна насеља на тлу Војводине, Историјски догађаји и процеси, Сремска Митровица, 2013, 39. (=Т. Алмаши, *Главне институције писмености*)

⁶¹⁸ Најранија препоzitура ових простора основана у последњој трећини 11. века од стране млађег брата Ладислава Светог, принца Ламперта. Њена делатност као места с јавном вером може се пратити од 1237. године, а нарочито је покривала подручје жупанија Бач, Срем, Ковин и Торонтал: Т. Алмаши, *Главне институције писмености*, 42.

⁶¹⁹ I. Szamota, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054-1717*, Budapest, 1891, 90-91.(=I. Szamota, *Régi utazások Magyarországon*)

⁶²⁰ KMTL, 347-348.

⁶²¹ Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 95-109.

⁶²² L. Blazovich, *Városok az Alföldön a 14-16. században*, 49.

⁶²³ П. Рокаи, *Бродови на Дунаву и њеним притокама*, 154-155, 159-160, 166.

путем Кализа у северној Бачкој,⁶²⁴ а преко Бечеја је постојала копнена веза са верским и војно-политичким центрима простора Бачке – Бачом и Бодрогом.⁶²⁵

На траси посматраног копненог пута током периода позног средњег века формирало се и неколико степских градова. То су гледано од севера ка југу: Ревканижа, Сентелт (Сентош код Мокрина), Башалхида, Арача, Бечкерек и Барлад.⁶²⁶ У турском периоду се на траси овог пута оформио још један опидум – насеље Галад.⁶²⁷

На крајњем истоку ове регије постојао је у позном средњем веку још један важан копнени пут који је такође настао у приобаљу, тојест у овом случају у долини једне реке. Реч је о трговачком путу који се из правца Темишвара приобаљем Тамиша на својој почетној етапи до насеља Лугош пружао источним правцем, а затим је даље пратећи долину реке Тамиша, променио правац према југу-југоистоку, наставио свој пут преко Карансебеша и Мехадије, избивши на леву обалу Дунава код града Оршаве, представљајући најважнију комуникацију Угарске према бугарским областима. Писани траг о овом важном трговачком путу који је насеље Оршаву повезивао са центром некадашње Тамишке жупаније, градом Темишваром постоји из 1349. године.⁶²⁸

Речни прелази, мостови – На местима контаката копнених путева са воденим препрекама (рекама или њиховим огранцима) постојали су обично речни прелази, тј. бродови или мостови. У случају великих река попут Мориша, Тисе или Дунава постојали су само речни прелази и то најчешће на местима где се ток реке рачвао на више огранака, стварајући мања острва унутар реке.⁶²⁹ На банатском отсеку Дунава историјски извори бележе 5 већих речних прелаза и то код Панчева,

---

⁶²⁴ L. Blazovich, *Alföldi városok a 14-16. században*, приложена карта средњовековних путева

⁶²⁵ Ibidem, 48.

⁶²⁶ A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94.

⁶²⁷ У турским пописима из 1567. и 1579. године се насеље Галад спомиње као варош која припада Бечејској нахији: Gy.K. Káldy, *A csanádi szandzsák 1567. évi és 1579. évi évi összeírása*, 193.

⁶²⁸ KMTL, 510-511.

⁶²⁹ Да су овакви прелази искључиво организовани на местима рачвања реке, тј. на местима где су постојала речна острва и где је и прелазак преко ових река био безбеднији, потврђују и касније топографске карте из 18-19. века. На отсеку Дунава испред Панчева (код ушћа Тамиша) забележена су четири речна острва-Контумац, Стефанац, Чаклан и Старчево, на отсеку Дунава код Ковина скела је саобраћала на горњем врху Смедеревског острва. Сличну ситуацију затичемо и на Тиси- на отсеку ове реке код Новог Бечеја (испод рушевина бечејског града) забележено је речно острво Градина, а на отсеку Тисе код Н. Кнежевца карте бележе Велико острво (Nagy Sziget);:Francisco-Josephinsche Landesaufnahme (1869-1887), Arcanum

Ковина, Харам (Б. Паланка), Пожежене и Оршаве. На току реке Тисе од Сегедина до Титела, извори такође бележе три већа (Ревканижа, Бечеј и Тител) и безброј мањих речних прелаза, бродова (Санад, Мала Сента, Мол, Петерев, Борђош).⁶³⁰ Исти случај бележимо и на току Мориша од Сегедина до Липове, где затичемо веће прелазе код Апатфалве, Феллака, Зедија и Липове).⁶³¹

У унутрашњости Баната трагом извора такође наилазимо на важне речне прелазе. Примера ради на току водотока Златице (Харангода), пошто је ова отока Мориша имала широко и нестално корито постојали су само речни прелаз и то код насеља Хомакрев (Мокрин),⁶³² а касније у турском периоду код насеља Ходеђхаза, односно данашњег Јазова.⁶³³ Низводно од данашњег Јазова није било других прелаза, јер се ова река између Сајана и Падеја разливала, стварајући пространо језеро звано Велика Моротва.⁶³⁴ По тадашњим угарским законима минимално растојање између два речна прелаза могло је бити 8-9 километара, а то је управо раздаљина између два наведена речна прелаза.⁶³⁵

Сличан случај налазимо и код водотока Галацке. На горњем и средњем току речишта такође постоје речни прелаз и, али не и на њеном доњем току (низводно од Галада). Наиме, на свом доњем току Галацка се такође разливала, стварајући пространо језеро познато у изворима као Патакто, чији се назив одржао у називу пустаре Пактов, јужно од Новог Милошева.⁶³⁶ По изворима један прелаз преко овог водотока постојао је код насеља Галад (југозападно од данашње Кикинде), а

⁶³⁰ За подунавске бродове код Ковина и Харам, као и за бродове на Тиси - П. Рокаи, Бродови на Дунаву и његовим притокама, 153-171, за Пожежену - Д. Р. Радичевић, Средњовековни мач из Дупљаје, 83, Речни прелаз код Панчева спомиње Бертрандон де ла Брокијер, који је 1433. године код овог места прешао Дунав, I. Szamota, *Régi utazások Magyarországon*, 90-91.

⁶³¹ Апатфалва: S.Borovszky, *Csanád vármegye, II*, 15-16, Феллак: S.Borovszky, *Csanád vármegye, II*, 178, Зеди: DL 17282, Липова: DL 37791

⁶³² Према Ђерфију овај брод се налазио на важном копненом путу који је из правца Бечкерек и Кекенда (Кикинде) водио на север, да би се након овог речног прелаза пут рачвао једним правцем према Ревканижи (Нови Кнежевац), а другим правцем према Чанаду: Гу, Györfy, *ÁMTF*, I, 841.

⁶³³ С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац, 2003, 171 (=С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*)

⁶³⁴ K. Juhász, *A csanádi püspökség története*, 1933, 63-64 (= K. Juhász, *A csanádi püspökség története*)

⁶³⁵ B. Weisz, *Közlekedési vámtarifák az Árpád-korban*, *Medievalistikai tanulmányok*, Szeged, 2005, 211-235. (=B.Weisz, *Közlekedési vámtarifák az Árpád-korban*)

⁶³⁶ J. Szentkláray, *A csanád-egyházmegyei plébániák története*, Temesvár, 1898, 353 (=J. Szentkláray, *A csanád-egyházmegyei plébániák története*)

то је Рев-Галад, који се први пут спомиње 1462. године.⁶³⁷ Спомиње се и у турским дефтерима, али само као топоним.⁶³⁸

Упоредо са подацима о речним прелазима почев од 13-14. века у дипломатичкој грађи се појављују и први подаци о овдашњим мостовима. Градња мостова била је могућа само на мањим речиштима и то на отсецима где се корито овакве реке сужавало и где су обе обале биле довољно стабилне. Бележимо их на мањим водотоковима ових простора Бегеју, Тамишу, Погању итд.

1. Један од најранијих повеља која уопште спомиње постојање моста на простору данашњег Баната потиче из 1221. године. У повељи којом је те године папа Хонорије III потврдио Итебејску препозитуру у својим поседима први пут се спомиње и насеље Ивакахида (хид-мост).⁶³⁹ Ово насеље се од 14. века наводи као Јанкахида (данас Јанков Мост у средњем Банату), а мост се вероватно налазио на реци Бегеј.⁶⁴⁰

2. Међу повељама Чанадовог рода такође налазимо трагове о мостовима. Приликом обиласка атара села Беб 1247. године (данас Обеба, жупанија Тимиш, Румунија) која је требало да припадне Понграцу, сину бана Келеменеша, између осталог се спомиње и мостарина која је припадала овом насељу.⁶⁴¹ Аутори сматрају да се овај мост налазио на једном од рукаваца реке Мориша, можда на водотоку Погањ.⁶⁴²

3. Једна повеља Чанадског каптола настала 1342. године говори о жалби темишварског цариника Бенедика против грађана Темишвара, који ни поред изричите наредбе краља нису поправили мостове унутар самог града, чиме је њему причињена штета од 30 марака.⁶⁴³ Мостови споменути у овој повељи свакако су грађени на Малом Тамишу, односно данашњем Бегеју.

4. Повеља Тамишке жупаније из 1346. године говори о сукобу двеју породица на мосту који се налазио на Тамишу. Према тексту повеље, милесе краљевског двора, Пошу Зерија и његовог сина Ладислава са фамилијарима

---

⁶³⁷ DL 30319

⁶³⁸ Gy. Káldy, *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, 188.

⁶³⁹ CD, III, 316.

⁶⁴⁰ B. Weisz, *Vámok és vámszedők*, Phd értekezés, Szeged, 2006, 382. (=B. Weisz, *Vámok és vámszedők*)

⁶⁴¹ ÁÜO, VII, 242-245.

⁶⁴² B. Weisz, *Vámok és vámszedők*, 356-357.

⁶⁴³ DL 87125

покушао је да задржи код села Петре Павле Мађар са својом дружином, и то тако што је срушио мост који се у близини овог села налазио на Тамишу, чиме је споменута породица три дана задржана на обали ове реке.⁶⁴⁴

5. Поред дипломатичких извора мостове спомињу и поједини наративни извори. Писани траг о мостовима проналазимо у путопису Бертрандона де ла Брокијера, када говорећи о свом путу простором Баната (1433) наводи податак да су у насељу Бечкерек на реци Бегеју постојали мостови⁶⁴⁵

Постојање мостова у средњовековном Банату индиректно потврђују и поједини топоними који у свом саставу имају реч хид (мост). Један такав мост могао је постојати на водотоку Винца код данашег Башаида. Иако се у средњовековној писаној грађи овај објекат ниједном се спомиње, сам назив насеља (Башалхида, *hid*-мост) упућује на постојање оваквог моста⁶⁴⁶.

У случају мостова често је требало градити и насипе, да би се обезбедио прилаз самом објекту. Одржавање таквих насипа обично је била обавеза становника околних насеља⁶⁴⁷.

Речни саобраћај – Поред копнених комуникација, на тлу Баната, испресецаног огранцима (отокама) Мориша и прошараног њиховим мочварама, важну ставку представљао је и речни саобраћај. Трагови у изворима потврђују, да су овдашња речишта током средњег века већином била пловна и да су интензивно кориштена за транспорт робе.

Водотокови су током средњег века првенствено кориштени за транспорт камене соли из трансилванијских рудника. Први писани податак о транспорту соли током Мориша потиче из 1183. године и односи се на манастир Бистру (надомак Арада), који је тада располагао са 3 лађе за превоз ове робе (3 *naves saliferas*)⁶⁴⁸.

Велике количине камене соли транспортоване су током 12-13. века према манастирима Срема и Славоније⁶⁴⁹, па је самим тим извесно, да су том приликом

---

⁶⁴⁴ DL 91376

⁶⁴⁵ I.Szamota, *Régi utazások Magyarországon*, 91.

⁶⁴⁶ Csánki, II, 125

⁶⁴⁷ L. Blazovich, *A Dél-Alföld képe*, 45

⁶⁴⁸ ÁÚO, IX, 47-48.

⁶⁴⁹ S. Bálint: *A szögedi nemzet*, 6-7.

вероватно кориштене и „пречице“, тојест токови Златице и Галацке, чиме се значајно скраћивао пут до реке Дунава и сремских и славонских области. Поред тога, у приобаљу реке Тисе, током средњег века постојао је читав низ рибњака (код Чоке-Chakathowa, 1285;⁶⁵⁰ код насеља Ражан-Rasanthowa,⁶⁵¹ 1285/572, при ушћу Златице у Тису-Моротва, 1211⁶⁵²), који су такође изискивали велике количине соли, за усољавање рибе, да би се она могла транспортовати на веће удаљености. У доста случајева, овдашњи рибњаци били су поседи неких веома удаљених црквених установа, обично из Паноније или Славоније. Примера ради, језеро Мирот крај данашњег Новог Кнежевца, припадало је током 13. века опатији Панонхалма из западне Угарске, удаљено од овог места преко 450 километара.⁶⁵³

Писани извори овог доба сведоче да су поред Тисе, Мориша и Дунава и остали речни токови у унутрашњости Баната, такође добрим делом били пловни. У наставку наводимо фрагменте из појединих извора који упућују на речну пловидбу у унутрашњости Баната:

1. У повељи тихањске опатије из 1211. године поред осталих наведених поседа ове опатије наводи се и посед Моротва, који се налазио на самом ушћу водотока Златице, јужно од данашњег Падеја. Према овом древном писаном извору, у језеру Моротва постојало је место, на којем су бродови из Златице превлачени у Тису. Опет у овом извору налазимо и микротопоним Хајохалом (Бродски брег), које је вероватно служило као пристаниште за лађе.⁶⁵⁴

2. У једној повељи из 1342. године говори се о нападу властелинске војске из Бечкерека на Сент Ђурђ, на обали Бегеја (данас Житиште). Приликом напада на ово село, нападачи су опљачкали куће и магацине у насељу, али су похарали и бродове са робом, које су биле укотвљене надомак места. Овај писани траг упућује на пловност Бегеја.⁶⁵⁵

---

⁶⁵⁰ КМН, 70; Gy. Györfly, ÁMTF, I, 854, 868, 871.

⁶⁵¹ I. Szentpétery, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, I*, Budapest, 1923, (3355), 361. (Regesta)

⁶⁵² ÁUÓ, I, (61), 107-126.

⁶⁵³ С. Ђирковић, *Кнежевачко Потисје у средњем веку*, Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац, 2003, 109-128 (=С. Ђирковић, *Кнежевачко Потисје у средњем веку*)

⁶⁵⁴ Gy. Györfly, ÁMTF, I, 841

⁶⁵⁵ Апјоу, XXVI, 400.

3. Трећи писани траг нешто је новијег датума. Приликом ископавања остатака оросланошког манастира из раздобља 11-13. века, руководилац ових истраживања Михаљ Фукс је једном приликом у оближњем кориту водотока Погањ (отока Мориша) открио остатке лађе, која је била пуна са остацима угљенисаних житарица .⁶⁵⁶

Намети на копненим и речним комуникацијама – Транспорт копненим и речним путевима пратили су и бројни намети, који су наплаћивани на унапред одређеним местима (речним прелазима-скелама, мостовима, пристаништима и др). На копненим путевима су постојале три врсте намета: путарина (*tributum via*), мостарина (*tributum pontis*) и скеларина (*tributum portus*)⁶⁵⁷. Све до друге половине 12. века ови намети су били искључиви монопол угарског краља. Међутим, од друге половине 12. века и ови намети су постали предмет краљевих донација, што је временом довело и до повећања оваквих наплатних пунктова (који се нису могли избећи), па чак и до појаве нелегалних царинарница. Угарски краљ Андрија III (1290-1301) је покушао да уведе ред у ову делатност, па је од плаћања путарине, мостарине и скеларине изузео пешаке, коњанике или запрежна кола, који нису имала робу. Од плаћања ових трибута били су ослобођени и досељеници (*hospes*) из других земаља, као и кметови приликом пресељења на посед другог феудалног господара. Било је такође забрањено истицати намет на намирнице, које су превожене до манастира или властелинских дворова, курија.⁶⁵⁸

На копненим путевима висина намета ишла је до максималних 4 денара по запрежним колима. Гледала се и количина превожене робе. Велику ставку чинили су намети на трговину стоком. У већини случајева за једно грло стоке плаћало се по 2 денара.⁶⁵⁹

Намета је било и на речним комуникацијама, на лађе, скеле, дереглије. За те потребе постојала су засебна пристаништа поред речних прелаза или мостова.

⁶⁵⁶ J. Szentkláray, *A csanád-egyházmegyei plébániák története*, 314-316.

⁶⁵⁷ B. Weisz, *Közlekedési vámtarifák a középkorban*, *Medievisztikai Tanulmányok*, Szeged, 2005, 211-234 (= B. Weisz, *Közlekedési vámtarifák*)

⁶⁵⁸ B. Weisz, *A vásár és a vám*, 169-182.

⁶⁵⁹ B. Weisz, *Közlekedési vámtarifák*, 232-233.

Према једном извору из 1248. године, на реци Моришу се приликом разрезивања намета правила разлика између великих, средњих и малих бродова.⁶⁶⁰

У 13. веку трговци који су своје товари соли транспортовали реком Моришом, плаћали су по 20 комада соли за једну лађу.⁶⁶¹ Поред соли, на лађама су транспортовани житарице, дрвена грађа, текстил, вино и друга роба. Насеља у приобаљу Мориша намерно су недељне вашаре одржавали на обали реке, да би привукли што више трговаца са реке.⁶⁶²

---

⁶⁶⁰ Ibidem, 229.

⁶⁶¹ Ibidem, 229.

⁶⁶² B. Weisz, *A vásár és a vám*, 221-234.

V УТВРЂЕЊА И ФОРТИФИКАЦИЈЕ БАНАТА ОД 10. ДО КРАЈА 13. ВЕКА

ИСТОРИЈСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ВОЈНИ ОКВИР ЕПОХЕ

Угарска држава и њени балкански суседи у 11. веку - Почетком 11. века област Баната се спомиње везано за догађаје око ратног сукоба Византије и Самуиловог Царства. По наративним изворима обласни господар Баната, војвода Ахтум⁶⁶³ је 1002. године у име угарског владара Стефана I посетио град Видин на Дунаву, који је управо тада доспео у руке Грка⁶⁶⁴, да би се покрестио по источном обреду и успоставио војни савез са византијским царем Василијем II. У том тренутку војвода Ахтум и угарски краљ Стефан I налазили су се на истој страни, као савезници византијског цара, а у борби са пространом државом цара Самуила. Међутим, по писаним траговима и македонски цар је у овој борби нашао себи савезнике са друге обале Дунава. По свему судећи, обласни господари Трансилваније (Ердеља) Ђула и Кеан, постали су у овом рату савезници македонског цара, и истовремено љути непријатељи цара Василија II и краља Стефана I.⁶⁶⁵ Тако се ратни сукоб започет на просторима Балкана пренео и на просторе Карпатског басена у виду борбе између провизантијске (Стефан I и војвода Ахтум) и промакедонске (Ђула и Кеан) лиге. Даљи ратни догађаји одигравали су се готово паралелно: када је Василије II 1002-1003. године кренуо на области Бугарске (заузевши град Видин),⁶⁶⁶ угарски краљ Стефан I, вероватно уз војну подршку Ахтума кренуо је у ратни поход против господара Трансилваније,

---

⁶⁶³ О војводи Ахтуму (у изворима Achthum-Achtum, Ohtum) говоре два средњовековна наративна извора: Велика легенда бискупа Герхарда (*Legenda maior Sancti Gerhardi episcopi*) са критичким издањем у *Scriptores rerum Hungaricarum*, II, ed. Emericus Szentpétery, 480-506, и дело анонимног нотара Беле III „*Gesta Hungarorum*” са критичким издањем у *Scriptores rerum Hungarorum*, I, 33-117.

⁶⁶⁴ Ово се може и дословно разумети, јер постоје наговештаји да ја цар Василије II након заузимања града Видина њено становништво иселио у Малу Азију, а уместо ње у овом подунавском граду колонизовао грчко становништво (Cuhlev N. Dimitar, *Istorija na grada Vidin i negovata oblast*, Sofija, 1932, 97-99). Од 1020. године Видин се по црквеном погледу налазио под јурисдикцијом Охридске архиепископије: D. Cuhlev, *Istorija na bālgarskata cārkva*, Sofija, 1910, 815.

⁶⁶⁵ L. Szegfű, *Az Ajtony-monda*, Acta Historica, Tomus XL, Szeged, 1972, 16-20. (=L. Szegfű, *Az Ajtony-monda*); Gy. Kristó, *Ajtony és Vidin*, Írások Szent Istvánrólés koráról, Szeged, 2000., 89-96. (=Gy. Kristó, *Ajtony és Vidin*)

⁶⁶⁶ О византијској опсади Видина која је према изворима трајала до августа 1002. г. обавештавају нас: Јован Скилица, Пад Видина и Скопља у византијске руке, 1002-1004. (*ВИЗАНТИЈСКИ ИЗВОРИ*, III, 100-101), Јован Зонара, Самуилова освајања (ВИИНЈ, III, 248)

савладавши прво Кеана, а затим и свог рођака Ћулу.⁶⁶⁷ Савезништво се одржало и у наредним годинама, па је по писаним изворима угарска војска учествовала и у завршним борбама за уништење македонске државе 1018. године, када је ова војска стигла све до Охрида.⁶⁶⁸

Завршно поглавље ових ратних дешавања с почетка 11. века означио је рат између дојучерашњих савезника, краља Стефана I и војводе Ахтума, који је по најновијим истраживањима букнуо тек након смрти цара Василија II, вероватно 1028. године.⁶⁶⁹ Стварни узрок овог рата била је борба око превласти над долином Мориша, преко које се одвијао транспорт соли из трансилванских рудника према западним деловима Угарске, а по Гелертовој хроници знамо да је војвода Ахтум контролисао долину Мориша и поставио своје царинике све до реке Тисе.⁶⁷⁰ После погибије војводе Ахтума и пораза његових снага, простор између Мориша, Тисе и Дунава (данашњи Банат) долази под контролу Арпадовића и тиме почиње и њена интеграција у оквире ранофеудалне Угарске.⁶⁷¹ По Пожунској хроници 1030. године⁶⁷² почиње делатност првог чанадског бискупа, Герхарда (Гелерта), који је своје бискупско седиште уредио у граду Чанаду, некадашњем Марошвару, где је до 1028. године столовао војвода Ахтум. Споменута година се узима као година када

⁶⁶⁷ О рату Стефана I против обласних господара Трансилваније - Ћуле и Кеана налазимо одломке у неколико наративних извора. Споменимо најважније: Kézai Simon, *Magyarok krónikája (1282-83)*, 11. poglavlje (критичко издање у: István király emlékezete, Budapest, 1988, 86); Thuróczy János, *A magyarok krónikája (1488)* (критичко издање у: István király emlékezete, 89-90); Поход против области Ћуле из 1003. године спомињу и поједине западне хронике: *Annales Hildesheimenses*, MGH, Scriptores rerum Germanorum VIII, Hannoverae, 1878, 23,29,35), *Die Chronik des bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveiter überarbeitung*, MGH, Scriptores rerum Germanorum, NS, Berlin, IX, 1935, VIII, 4, (у овом делу се Ћула наводи под називом Прокуј – Procuji); *Annales Altahenses maiores*, E.L.B. v. Qefele, MGH, Scriptores rerum Germanorum, 1891, 16.

⁶⁶⁸ F.Makk, *Magyar külpolitika (896-1196)* Szeged, 1996, 53-67. (=F.Makk, *Magyar külpolitika*); F.Makk, *Magyar-bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István korában*, A Turulmadártól a kettős keresztig, Szeged, 1998, 117- 125. (=F.Makk, *Magyar-bolgár kapcsolatok*); Gy. Kristó, *Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján*, Írások Szent Istvánról és koráról, Szeged, 2000, 7-17 (=Gy. Kristó, *Orientációs irányok*); Gy. Györfly: *Államszervezés*, 763-769.

⁶⁶⁹ Из сачуваних писаних извора неможе се децидно одредити тачна година рата Стефана I против војводе Ахтума. Ранији аутори су сматрали да се то десило око 1003-1004. године (P. Váczy, *Gyula és Ajtony*, Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére, Bp, 1938, 501-502), добар део истраживача се опредељивао за период између 1014-1015. године (G. Vékony, *A nagyszentmiklosi kincs görög feliratainak olvasatához*, Antik Tanulmányok, 19, Budapest, 1972, 119, 120), или за период између 1008-1018. године (Gy. Györfly, *István király és műve*, Budapest, 1977, 172-173; F. Müller, *Anagyobb Gellért-legendá forrásai és keletkezése*, Századok, 47 (1913), 437); У новије време већина истраживача се ипак опредељује за 1028. годину, смтрајући да је до одсудне битке између краља Стефана I и Ахтума могло доћи тек након смрти цара Василија II (Gy. Kristó, *Megjegyzések az ún. „pogányházadások” kora történetéhez*. AUSZ, Acta Historica, 18 (1965), 12-18; L. Szegfű, *Gellért, marosi püspök*, Világosság, 17 (1976), 93; F. Makk, *Magyar külpolitika*, 63.)

⁶⁷⁰ „... usurpat sibi potestatem super sales regis descendentes in Morosio constituens in portibus eiusdem fluminis usque ad Ticiam tributarios et custodes, conclusitque omnia suo tributo“: *Legenda maior*, 10, SRH, I, 480-506.

⁶⁷¹ L. Szegfű, *Az Ajtony-monda*, 16-20.; Gy. Kristó, *Ajtony és Vidin*, 89-96.

⁶⁷² *Annales Posoniensis*, SRH, I, 125.

је формирана и Чанадска жупанија, која је захватала читаву ранију област војводе Ахтума.⁶⁷³

У наративним изворима који спомињу ове ратне догађаје од утврђених насеља са простора Баната спомињу се: Чанад (некадашња Моришена или Моришвар), Ковин и Оршава.⁶⁷⁴

Утврђени град Чанад, центар новоосноване Чанадске жупаније и важан политички и економски центар на југоистоку Угарске спомиње се и у другим наративним изворима овог доба. Тако је забележен и покољ угарских старешина у граду Чанаду коју је извршио краљ Аба Шамуел 1044. године⁶⁷⁵, али и скуп угарске властеле одржан у истом граду 1046. године у јеку Првог паганског устанка, са којег се тражио повратак Вазулових синова (Андрије и Левенте) да би преузели власт у земљи.⁶⁷⁶

Угарско-византијски сукоби у 12. веку и борбе на тлу Баната - После дужег периода мира који је владао на обалама Дунава, у трећој деценији 12. века поново су букнули ратни сукоби између Угарске и Византије, који су у тренуцима захватили и јужне делове данашњег Баната.⁶⁷⁷

До сукоба двеју држава дошло је из више разлога. Један од разлога је био сукоб византијских и угарских трговаца на Балкану, тојест намера византијских трговаца да потисну угарске трговце из балканских трговачких средишта

---

⁶⁷³ A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 43-45; Gy. Kristó, *Közigazgatás Szent István korában*, 151-157; E. Glück, *Contribuții cu privire la istoria părților Arădene în epoca ducatului lui Ahtum*, Ziridava, VI, 1976, 89-116, E. Glück, *Cu privire la istoricul părților Arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, Studii privind istoria Aradului, București, 1980, 101-150; Remus Mihai Feraru, *Legenda Sancti Gerhardi episcopi și Deliberatio supra hymnum trium puerorum: două izvoare fundamentale pentru istoria Banatului în prima jumătate a secolului al XI-lea*, Filosofia Sfântului Gerard de Cenad în context cultural și biografic, Szeged, 2013, coord. Claudiu Mesaroș, 134-158.

⁶⁷⁴ Град и утврђење Моришена или каснији Чанад се у Великој Гелертској легенди спомиње као *Urbs Morisena* (*Legenda maior Sancti Gerhardi episcopi*, cap. 5), док се у делу *Gesta Hungarorum* наводи као *castrum Sunad* (*Gesta Hungarorum*, cap. 11, 44), у делу анонимног нотара Беле III налазимо податке и о граду Ковину који се спомиње као *castrum Keue* (*Gesta Hungarorum*, cap. 44.), и граду Оршави као *Vrscia* односно *Ursoua* (*Gesta Hungarorum*, cap. 11, 44.),

⁶⁷⁵ Према тексту Бечке хронике Аба Шамуел се са групом угарских великаша (извор спомиње 50 особа) који су ковали заверу против њега управо обрачунао у Чанаду. На велики петак под изговором да их сазива на саветовање затворио их је у једну кућу, а затим наредио својим витезовима да их све до једног посеку. Овај догађај изазвао је и оштру реакцију самог чанадског бискупа Герхарда, који је Аба Шамуелу наговестио брзи крај: *Képes Krónika*, ford. Geréb László, Budapest, 1993, 27. (=Képes Krónika)

⁶⁷⁶ Исто, 29.

⁶⁷⁷ Записе о угарско-византијским ратовима из 12. века налазимо како у византијским, тако и у угарским хроникама. Од византијских хроника: Јован Кинам, *Угарско-византијски сукоби и устанак Срба, 1127-1129* (ВИИНЈ, IV, 6-17) и Никита Хонијат, *Угарско-византијско ратовање, 1127-1129* (ВИИНЈ, IV, 117-119), од угарских хроника податке о овом рату пружа Бечка хроника: *Képes Krónika*, str. 54.

лоцираних на главној копненој комуникацији која је чинила везу између средњег Подунавља и унутрашњости Византије и Цариграда (главне трговачке колоније на овом путу: Београд, Браничево, Ниш, Софија, Пловдив и др).⁶⁷⁸ У Браничеву је дошло и до отвореног сукоба између трговаца из Византије и Угарске.⁶⁷⁹ Међутим, главни повод за рат између двеју држава био је одлазак принца Алмоша (раније ослепљеног) главног опонента тадашњег краља Стефана II у Византију, где је по писању византијских хроничара лепо примљен и смештен у један македонски град који је по њему и добио назив Константинија (пошто је у Византији добио име Конастантинос).⁶⁸⁰ Страхујући, да ће уз помоћ византијске војске принц Алмош покренути нове војне акције против Угарске, угарски краљ Стефан II је од византијског цара захтевао изручење угарског принца. Пошто је византијски владар угарској дипломатској мисији одговорио одрично, Стефан II се одлучио на оружану конфронтацију са Византијом.⁶⁸¹

У лето 1127. године угарске трупе предвођене краљем Стефаном II продрле су на балканске поседе Византије и редом похарале градове на цариградском путу: Београд, Браничево, Ниш и Софију све до града Пловдива.⁶⁸² Иако је у међувремену принц Алмош (Конастантинос) 1. септембра преминуо⁶⁸³, војни одговор Византије није изостао. Током 1128. године уз помоћ византијске речне флоте трупе грчког цара пребачене су преко Дунава у рејону Харам (Банатске Паланке)⁶⁸⁴, што угарске лађе нису успеле да спрече, јер су још на почетку сукоба

---

⁶⁷⁸ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus, Magyarország története, I/1*, Budapest, 1984, 1182 (=Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*); F. Makk, *A tizenkettedik század*, 54; Исти, *Magyar külpolitika*, 171-172.

⁶⁷⁹ Никита Хонијат, *Угарско-византијско ратовање, 1127-1129*, (ВИИИИ, IV, 118.)

⁶⁸⁰ Képes Krónika, стр. 55.

⁶⁸¹ Поред самог принца Алмоша и његовог сина Беле Угарске је у тим годинама и доста угарских великша пребегло на византијску територију, окупљајући се управо око самог Алмоша и чинећи тако јаку политичку емиграцију уперену против Стефана II. Вероватно је то и био главни разлог који је краља Стефана II покренуо у рат против Византије: Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1183-1185; F. Makk, *Magyar külpolitika*, 171-173.

⁶⁸² F. Makk, *A tizenkettedik század*, 56; *Историја Мађара*, 49; Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1183-1184.

⁶⁸³ Исто, 1184.

⁶⁸⁴ Угарски град Харам (Харам) помиње се код Кинама у два маха. Први пут, за време угарско-византијских пограничних борби 1127-1129. године, а други пут у време цара Манојла 1165. године. Хонијатове вести о Храму везане су за поход цара Јована 1127/28. године и за Манојлову интервенцију у Угарској после смрти краља Гејзе II, када је помагао акције претендента Стефана IV. Харам се јавља у византијским изворима као Χράμιον (Cinn.11.11, 11.20, 240.10) и Χράμιος (Chon. 25.9, 16.1) Јиречек сматра да је ово утврђење добило име по словенској речи „храм“ која је првобитно значила кућу, касније богомољу (К.Јиречек-Ј.Радонић, *Историја Срба*, I, 141). Да је Харам словенски топоним прихвата и Книежа (I. Kniezsa, *Magyarország népei a XI-ik században*, Budapest, 1938, 468.). Јиречек поред тога скреће пажњу на чињеницу да турски писац Хаџи Калфа помиње у турско време Харам и Јени Харам на две обале Дунава, што је по његовом мишљењу одговарало двема старим тврђавама. (ВИИИИ, IV, 11)

биле спаљене грчком ватром. У наставку се развила битка између копнених снага византијског и угарског краља у рејону града Харам, на обалама реке Караша (коју због болести није лично предводио Стефан II).⁶⁸⁵ Битка се по речима угарских и византијских хроничара завршила страховитим поразом угарске војске. Речица Караш је по речима хроничара „била пуна лешева угарских витезова, који су по води лежали попут дебла, а живи су по њима газили да би прешли на другу страну реке“.⁶⁸⁶ Након споменутог догађаја византијске снаге су заузеле и опљачкале Срем, Земун и град Харам, да би се затим повукли на балканске просторе.⁶⁸⁷ Наредне 1129. године у новом нападу угарске војске коју је поново предводио опорављени Стефан II, поново је страдао погранични град Браничево⁶⁸⁸, а у међувремену је почео и устанак Срба у унутрашњости Балкана којим је био заузет град Рас.⁶⁸⁹ Сукоби су завршени у октобру 1129. године, када је склопљен мир између Угарске и Византије, јер је у међувремену дошло до напада Турака Селџука на источне провинције Царства.⁶⁹⁰

Други значајан сукоб између угарских и византијских снага који се поново проширио и на просторе Баната избио је средином 12. века. Нови сукоб почео је устанком у Рашкој 1149. године коју је повео велики жупан Урош II у намери да Рашку ослободи византијске превласти, а том сукобу добио је и политичку и војну подршку новог угарског краља Гезе II.⁶⁹¹ У тежњи да у суседној Рашкој подржи власт рашког жупана Уроша II, угарски краљ је ушао у рат и са Византијом који је потрајао више од шест година.⁶⁹² Нова војна акција на Балкану и средњем

⁶⁸⁵ *Képes Krónika*, стр. 54; Јован Кинам, (ВИИНЈ, IV, 10-11); Никита Хонијат, (ВИИНЈ, IV, 118-119)

⁶⁸⁶ Сукоб код Харамa сви оновремени извори, како византијски, тако и угарски, подједнако описују као велику угарску катастрофу. Подробан опис ове битке налазимо како у Бечкој хроници (*Képes Krónika*, стр. 54.), тако и код византијског хроничара Кинама (*Угарско-византијске борбе и устанак Срба*, ВИИНЈ, IV, 11-12), док је код другог византијског хроничара, Никите Хонијата опис ових догађаја доста нејасан (*Угарско-византијско ратовање*, 1127-1129, ВИИНЈ, IV, 117-118.)

⁶⁸⁷ Никита Хонијат, *Угарско-византијско ратовање 1127-1129.*, (ВИИНЈ, IV, 118-119),

⁶⁸⁸ Јован Кинам, *Угарско-византијске борбе и устанак Срба 1127-29.*, (ВИИНЈ, IV, 14)

⁶⁸⁹ Византијски хроничари Јован Кинам и Никита Хонијат у својим написима о борби Византије против Срба 1129. године не наводе дословно који је то рашки жупан споменуте године предводио устанак против Византије. Већина истраживача данас сматра да је то био Урош I, синовац жупана Вукана, који је крајем XI и почетком XII века ратовао против Византије и који је био талац 1094. године, кога је рашки жупан предао византијском цару (ВИИНЈ, IV, 14-16)

⁶⁹⁰ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1186-1187.,

⁶⁹¹ F. Makk, *A tizenkettedik század*, 98-103; Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1199-1202.

⁶⁹² Војни сукоб који је средином 12. века избио између Угарске и Византије заправо се може поделити на два дела: први сукоб је трајао од 1149. до 1151. године, а други од 1153. до лета 1155. године: F. Makk, *Magyar külpolitika*, 188.

Подунављу натерала је византијског цара Мануела Комнина да одустане од своје војне акције у Средоземном мору (намеравајући да заузме Сицилију од Нормана), па је са својим снагама кренуо против Рашке.⁶⁹³ Казнена експедиција византијског цара је била немилосрна: Рашку су похарали уздуж и попреко, разрушили су град Рас, а заробљене становнике раселили у разне удаљеније делове Царства. Међутим, због погоршавања временских прилика цар манојло није успео да уништи Урошеву војску, па се убрзо повукао из Рашке.⁶⁹⁴ У јесен 1150. године византијски цар је покренуо нову војну против Рашке и овом приликом је дошло до отвореног сукоба између византијских и српско-угарских снага у долини реке Таре, где је коалиција доживела пораз. Након овог пораза у долини Таре рашки велики жупан је поново признао врховну власт грчког цара.⁶⁹⁵

У намери да казни угарског краља Гезу II због политичке и војне подршке рашком жупану, византијски цар је у јесен 1150. године покренуо војни поход против Угарске.⁶⁹⁶ Главнина византијских снага предвођених царем прешла је код Београда реку Саву, продрла у Срем, а затим заузела и утврђени Земун. Други, мањи део византијских снага предвођени принцем Борисом, опонентом угарског краља Гезе II, прешла је реку Дунав, продрла на територију Баната⁶⁹⁷ и по сведочанству хроничара опљачкала ову област, наневши у међувремену и пораз тамошњим угарским снагама. Међутим, хронике не наводе конкретно која су насеља или утврђења страдала у овом византијском нападу, али се у византијским хроникама спомиње да је Борисова војска тамо наилазила на насеља „претрпана

---

⁶⁹³ Никита Хонијат, *Први поход цара Манојла против Срба, 1149* (ВИИНЈ, IV, 122.)

⁶⁹⁴ Ј. Кинам, *Први поход цара Манојла против Рашке, 1149* (ВИИНЈ, IV, 22-26); Н. Хонијат, *Први поход цара Манојла против Срба, 1149* (ВИИНЈ, IV, 122-124.)

⁶⁹⁵ Ј. Кинам, *Други поход цара Манојла против Рашке, 1150* (ВИИНЈ, IV, 26-38); Н. Хонијат, *Борбе против Срба и Угарске, 1150-1151* (ВИИНЈ, IV, 124-127.)

⁶⁹⁶ Овај ратни поход доста детаљно описује Ј. Кинам, износећи детаље о војним кацијама како у Срему, тако и у суседном Банату (Борбе у Срему, 1151, ВИИНЈ, IV, 39-44), док је други византијски хроничар овог раздобља, Хонијат много сажетији и пише само о византијским акцијама у Срему, не споменувши војну акцију принца Бориса у Банату (Борба против Срба и Угарске, ВИИНЈ, IV, 124-127.)

⁶⁹⁷ Ова војна акција почела је након што је царска војска стигла до Браничева – „Одлучивши да набави сточну храну цар посла у неки други крај хунске земље (Угарске), где је планина Темисис, како га називају мештани, са војском Бориса, за кога кажу да је из истог племена као и Геза и да је због свађе много раније дошао као бегунац цару Јовану...“ (Ј. Кинам, *Борбе у Срему, 1151*, ВИИНЈ, IV, 43-44.) Истраживачи овог периода сматрају да се овај пљачкашки продор византијских снага треба везати за област Тамиша, односно да су византијски одреди прешавши Дунав код Браничева по свој прилици кретали у правцу Темишвара и да су пљачкали југоисточни део Баната: Gy. Moravcsik, *A magyar történelem bizánci forrásai*, Budapest, 1934, 80; Јиречек-Радоњић, *Историја Срба*, I, Београд, 1952, 131.

мноштвом житеља и крцата свакојаким добрима“.⁶⁹⁸ На вест да се приближава војска угарског краља Гезе II, византијске снаге предвођене Борисом повукле су се из Баната, избегавши тако отворен сукоб са краљевом војском.

О даљем току угарско-византијског рата вредне податке пружа нам Абу Хамид, који бележи, да је Угарска 1154. године прешла у офанзиву код Браничева, што је изазвало личну интервенцију цара Маноја I у региону. Један од његових војсковођа је доживео тежак пораз код Београда, а у самом граду је дошло до побуне против византијске власти. Рат се коначно завршио миром из 1155. године који је потврдио стари однос снага: Срем са Земуном остао је у оквирима Угарске, а Византија је задржала контролу над Београдом и Браничевом.⁶⁹⁹ После ових сукоба у околини Земуна и на просторима Баната, рат између Угарске и Византије био је за дуже време обустављен.⁷⁰⁰

Напад Монгола на Угарску 1241-42. године и пустошење Баната - Средином 13. века нова ратна опасност запретила је становништву Панонског басена, овога пута са истока. Нови освајачи с истока били су ратници велике Монголске државе, која се у 20-тим и 30-тим годинама 13. века проширила и на источнословенске области, као и на територије куманских племена на северној црноморској обали сасвим се приближивши границама Угарске.⁷⁰¹ Напад монголских снага на источне и централне делове Европе одвијао се у две фазе:

У првој фази (1220-1223), још за време владавине Џингис-кана, Монголи су водили борбе са руским, куманским и аланским снагама на великом простору од реке Волге до северне обале Црног мора. Након победе над удруженим руско-куманским снагама у бици код Калке (надомак Азовског мора) 1223. године Монголи су напали поволшке Бугаре, али су код града Булгари доживели пораз, па

---

⁶⁹⁸ Ј. Кинам, *Борбе у Срему*, ВИИИЈ, IV, 44.

⁶⁹⁹ Ј. Калић, *Подаци Абу Хамида*, 35.

⁷⁰⁰ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1202-1204; F. Makk, *Magyar külpolitika*, 188-190.; F. Makk, *A tizenkettedik század*, 98-103.

⁷⁰¹ P. Földi, *A mongolok titkos története*, Budapest, 2000, 73-78., Balogh, *A mongol támadások a Volga-vidéki népek ellen*, Tanulmányok a középkorról, Szeged, 2002., 12, GY. Kristó: *A tatárjárás (1241-1242)*, Magyarország története 1/I, Budapest, 1984., 1418-1425. (=Gy. Kristó, *A tatárjárás*), T. Almási, *A tizenhermadik század története*, 83-84.,

су привремено напустили просторе источне Европе.⁷⁰² Ови напади изазвали су велика померања посебно међу источним народима попут Куманаца.⁷⁰³

Друга фаза напада одвијала се већ у време наследника Џингис-кана и то од 1236. године. Смрћу Џингис-кана 1227. године за новог великог кана изабран је његов трећерођени син Огодеј, а остали синови (Чагатај и Толуј) добили су посебне области (улусе) на управу. Део Монголске државе који је захватао источне делове Европе добио је на управу Џингис-канов унук Бату-кан (син најстаријег Џингис-кановог сина Џочуа, који је умро још пре њега).⁷⁰⁴ У периоду од 1236. до 1240. године монголске снаге под вођством Бату-кана и њему подређених војних заповедника,⁷⁰⁵ завладали су огромним деловима источне Европе: крајем 1237. године заузеле су Булгари, главни град Поволшке Бугарске,⁷⁰⁶ а затим су у зиму 1237/1238. године отпочели поход на северну Русију, заузимајући Рјазањску кнежевину, а затим и Суздал. На реци Сити, у сукобу са Монголима погинуо је и тадашњи владимиристо-суздаљски кнез Јуриј Всеволодович.⁷⁰⁷ Од великих руских градова једино је Новгород избегао монголско пустошење.⁷⁰⁸ Наредне 1238. године на ред су дошле јужне руске области. Монголи су разорили Перејаслављ, Чернигов и њихове земље.⁷⁰⁹ У позну јесен 1240. године монголске снаге су стигле под Кијев. И поред одлучног отпора становника Кијева, војна сила Монгола је превладала и град је 6. децембра 1240. године пао у руке освајача са истока. Град је похаран и Кијев се задуго није могао опоравити од овог напада.⁷¹⁰ Монголи су затим заузеле и похарали Галицију и Волинију, не задржавајући се у овим областима, јер су

⁷⁰² Gy. Kristó, *A tatárjárás*, 1419-1420.

⁷⁰³ Монголски напади који су трајали готово двадесет година (1222-1241) потпуно су опустошили земљу Куманаца. Пред налетима монголских одреда куманско становништво се повлачило на просторе Казарије, односно на Кримско полуострво. Путуюћи куманским пустарама Плано Карпини је забележио да је посвуда налазио расуте људске кости, а Рубрук бележи да се међу избеглим куманским становништвом које се сјатило на Кримско полуострво појавила таква глад, да су живи људи јели месо људских лешева. Било је и куманских племена, која су се у ово време безнађа, једноставно предала монголским снагама и ставила се у службу Бату-кана: Gy. Györfy, *A magyarág keleti elemei*, 272.

⁷⁰⁴ Gy. Kristó, *A tatárjárás*, 1420.

⁷⁰⁵ Бату-кану су били подређени следећи монголски војни заповедници: Бату-канова браћа, Орда и Шејбан, затим Чагатајеви син, Бајдар и унук, Бури, затим Огодејеви синови Гујук и Кадан, затим Толујеви синови Менгке и Бедак, као и Тангут и Килген: P. Földi, *A mongolok titkos története*, 78.

⁷⁰⁶ Gy. Kristó, *A tatárjárás*, 1420.

⁷⁰⁷ Ђ: Харди, *Наследници Кијева, Између краљевске круне и татарског јарма*, Нови Сад, 2002., 162. (=Ђ. Харди, *Наследници Кијева*)

⁷⁰⁸ P. Földi, *A mongolok titkos története*, 78.

⁷⁰⁹ Ђ. Харди, *Наследници Кијева*, 162.

⁷¹⁰ *Ibidem*, 164.

имали циљ да се устреме на феудалне државе средње Европе: Угарску, Пољску, Чешку и Моравску.⁷¹¹

Напад монголских снага на Угарску почео је у марту 1241. године напредовањем њихових снага преко три правца: Главнина је преко планинског превоја Верецке провалила у североисточне делове Краљевства, док су остале монголске трупе у две засебне колоне опустошиле области Трансилваније, да би се затим поново спојиле у једну војску достигавши низијске делове Панонског басена (доњи ток Мориша, односно Банат). У јеку ових борби одиграла се и главна битка између монголске војске Бату кана и угарске војске краља Беле IV на реци Шајо, на пустари Мухи 11. априла 1241. године, која се завршила катастрофалним поразом угарске војске и погибијом већине угарских ратника.⁷¹² Сам Бела IV се једва пробио са својом пратњом из обруча монголских снага.⁷¹³

О дешавањима овог похода подробно нас обавештава Рогериусово дело настало око 1243. године. По аутору овог наративног дела када су монголске трупе у априлу стигле до доњег тока Мориша, прво су заузеле жупанијско утврђење у Чанаду, ставивши под своју контролу важан речни прелаз на доњем току Мориша.⁷¹⁴ Затим су опљачкали и ставили под своју контролу сва околна насељена места и тек након тога су кренуле у опсаду мањих утврда. Рогериус из овог региона бележи два: утврђено насеље Перег, које се налазило на пола пута између Арада и Чанада (северно од Мориша) и утврђени цистерцитски манастир Егреш. Први напад је извршен на утврђено насеље Перег, где се склонило становништво из околних 70 сеоских насеља. У првим данима напада Монголи су у прве бојне редове слали заробљене руске и куманске ратнике и тек су након њихове погибије и сами кренули у опсаду Перега. Борбе око Перега потрајале су по сведочењу овог аутора недељу дана, а у међувремену опсадници су затрпали и велики део ровова око утврђеног насеља и на тај начин су успели да освоје ово место. Већину

---

⁷¹¹ Ibidem, 164.

⁷¹² Gy. Kristó, *A tatárjárás, 1425-1433; Историја Мађара*, 75.

⁷¹³ Бела IV је успео да избегне опкољавање Монгола само захваљујући пожртвовању витезова темплара, који су штитећи његово повлачење сви изгинули. Бела је тако успео, упоредо са монголском војском, у великом луку са севера да дође до Пеште, одакле је продужио према аустријској граници, где га је задесила нова несрећа. Бескрупулозни војвода Фридрих II га је у Хаинбургу заробио и пустио га тек пошто му је заложии три западноугарске жупаније. Само се Ђер одбранио од Фридриховог напада: *Историја Мађара*, 75.

⁷¹⁴ *Rogérius mester váradi kanonok Siralmas éneke*, ford. Szabó Károly, Pest, 1861., XXXIV fejezet, 35-40. (=Rogerius)

бранилаца су након освајања, осим неколицине жена и девојака, немилосрдно побили користећи мачеве и бојне секире.⁷¹⁵ Након неколико дана монголске снаге опселе су и оближњи утврђени цистерцитски манастир Егреш, смештен на левој обали Мориша, надомак жупанијског центра Чанада, користећи у том нападу по сведочењу аутора и велики број опсадних справа.⁷¹⁶ Изложен жестоком нападу монголских снага утврђени Егреш се убрзо предао, али је и овде браниоце задесила иста судбина. Већину је побила монголска армада, изузев неколицине монаха и неколико жена и девојака.⁷¹⁷ Монголски ратници су чак опљачкали и разорили гробницу краља Андрије II и краљице Јоланте, смештене у овом манастиру.⁷¹⁸ У овом нападу је поред Егреша, Перега страдао и највећи број овдашњих насеља убрајајући ту и жупанијски центар Чанад, али и ланац родовских и краљевских манастира (14) основан у приобаљу Мориша на потезу од Липове до Сегедина.⁷¹⁹ Већина тада разрушених манастира никада се није ни опоравила од овог догађаја, оживели су само највећи манастири: Булч; Чанад и Бистра.⁷²⁰

Већина аутора која се бави хронологијом догађаја око најезде Монгола, поводећи се Рогеририусовим текстом, спомиње само догађаје из Поморишја и не обраћа пажњу на остале делове ове регије. Археолошка истраживања из последњих деценија међутим, потврђују постојање моћних паљевинских слојева чак и унутар удаљених подунавских утврђених насеља, који се временски опредељују у средину 13. века, односно баш у време најезде Монгола. Током истраживања средњовековног ковинског града 1986. године откривени су трагови јаког пожара из средине 13. века, након којег је за дуже време и замро живот у насељу. Да се

⁷¹⁵ Ibidem, XXXVII.fejezet, 43-45.

⁷¹⁶ Код одређеног броја аутора постоји погрешна представа да монголске снаге нису биле у стању да освоје боље утврђене камене градове. Такву тезу побијају подаци о бројним освојеним градовима који су имали камене беведе и куле. Наиме, након освајања севернокинеских провинција 1210. године Монголи су од Кинеза преузели и бројне војне вештине, на пример вештине за заузимање утврђених градова коришћењем опсадних справа. И на простору Угарске забележени су примери да су Монголи, поред ранијих дрвено-зељаних утврђења својим опсадним справама разбијали и одбрану градова са каменним зидинама. Тако су у априлу 1241. године својим справама порушили камене зидине и куле Великог Варадина, а ту је и пример самог манастира Егреша, који и поред камених зидина није могао одолети ратним справама монголских хорди: Gy. Kristó, *A tatárjárás*, 1433-1434.

⁷¹⁷ Rogerius, XXXVII.fejezet, 43-45.

⁷¹⁸ K. Juhász, *Hajdani monostorok Csanád-egyházmegyében*, 55.

⁷¹⁹ Пре најезде Монгола у приобаљу Мориша, на потезу од Сегедина на западу, па до насеља Булч на истоку, извори 12-13. века бележе следеће манастире: Сириг, Темпеш, Чанад, Кенез, Кемече, Егреш, Рахонца, Ижомоноштора, Ајтоњмоноштора, Ходош, Ђелид, Бистра, Еперјеш, Булч: Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, приложена карта манастира на стр. 60.

⁷²⁰ Ibidem, 77.

ради о тешком страдању након кога је живот насеља, изгледа, потпуно замро, јасно се види из керамичког материјала трећег нивоа становања (ниво настао након најезде Монгола) који се типолошки битно разликује од грнчарије претходног нивоа.⁷²¹ Керамички материјал настао у раздобљу од друге половине 13. до 15. века је разноврснији и типолошки битно одудара од претходног, пре свега вишим квалитетом обраде, начином израде и пореклом. То је грнчарија рађена у духу средњоевропске керамичке производње у којој су неретко присутни и примерци импортоване керамике, што се нарочито запажа по облицима стоне керамике. То је по мишљењу Емине Зечевић, која је анализирао керамички материјал са овог локалитета, резултат измењених друштвених и политичких прилика насталих у периоду након страдања насеља и становништва у њему у збивањима средином 13. века и велике обнове која је уследила иза једног краћег периода мировања и консолидације снага.⁷²² Обновом утврђење добија камене или само каменом ојачане земљане бедеме.⁷²³

Сличне трагове разарања и паљевине археолози у новије време откривају и унутар остатака великог земљано-дрвеног утврђења на локалитету „Град“ надомак Дупљаје. Према мишљењу Дејана Р. Радичевића, руководиоца најновијих истраживања вршених унутар самог утврђења, трајање дупљаљског утврђења опредељено је у период од 10/11. до прве половине 13. века, а престанак живота у њему одређен је закопавањем оставе сребрног накита и новца у време велике монголске најезде 1241. године.⁷²⁴ Унутар дупљаљског утврђења није нађен археолошки материјал из позног средњег века, живот се једино наставио у насељу у непосредној близини овог утврђења, о чему сведочи и млађи хоризонт гробова укопаних око цркве на локалитету Велики прокоп, оквирно датованих од 14. до прве половине 16. века.⁷²⁵

---

⁷²¹ М. Вуксан, *Ковин Град – Средњовековно насеље и утврђење*, Рад музеја Војводине, 39, Нови Сад, 1997., 183. (= М. Вуксан, *Ковин Град*)

⁷²² Е. Зечевић, *Преглед керамичког материјала са локалитета „Град“ у Ковину*, Рад музеја Војводине, 39, Нови Сад, 1997., 188. (= Е. Зечевић, *Локалитет „Град“ у Ковину*)

⁷²³ М. Вуксан, *Ковин Град*, 183.

⁷²⁴ Закопана остава садржавала је сребрни накит и око 1000 комада кованица угарског, фризашког, енглеског и ирског порекла, сви ковани у периоду од пре најезде Монголама : D. Radičević, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*, 86-87.)

⁷²⁵ Ђ. Јанковић, D. Radičević, *The stronghold from Dupljaja, A medieval archeological discovery*, Banatica, 17, 275-278.; Д. Радичевић, *Средњовековни мач из Дупљаје*, 84.

За разлику од утврђених места у долини реке Мориша, Чанада, Перега и Егреша, који су по сведочанству Рогериусовог дела страдали у пролеће 1241. године, страдање жупанијских утврда у Ковину и Дупљаји пре би се могло временски одредити у прве месеце 1242. године, у време повлачења монголских снага из Угарске. Наиме, након пљачке и пустошења западноугарских градова и неуспешне потере за угарским краљем Белом IV, у првим месецима 1242. године почело је изненада повлачење монголских снага из области Угарске. Њихово повлачење се одвијало у више колона: монголске снаге из Трансилваније повлачиле су се долином реке Олта, Каданове снаге које су претходних недеља пљачкале далматинско приморе, повлачиле су се преко Босне и Србије, док се главнина монголске војске, предвођене Бату-каном повлачила левом и десном обалом Дунава у правцу Бугарске.⁷²⁶ Сасвим је извесно, да су монголске снаге које су се до тада кретале левом обалом Дунава, управо код Ковина и Хараме пребациле на супротну обалу реке, да би могле наставити свој поход према бугарским територијама, а то је могао бити тренутак када су и страдала утврђења у Ковину, Дупљаји, Гребенцу итд.

Археолошки трагови указују да су монголски одреди током 1241/42. године изгледа, продирали и у унутрашњост данашњег Баната, па чак и на просторе Банатског горја. Доказ за то пружају налази из Иладије, са остатака најраније дрвене цркве, која је по досадашњим истраживањима страдала у јаком пожару средином 13. века. Овдашња цркви-брвнару, која је вероватно основана још у 11. веку, окруживао је палисад, који је са спољашње стране био окружен ровом ширине 8 и дубине 2 метара. Земља из рова се делом користила за попуњавање дрвене конструкције бедема, а другим делом за градњу земљаног насипа изван рова. По мишљењу истраживача овај објекат је страдао, трагом великог пожара, од најезде Монгола током 1241/1242. године, па је нешто касније на њеном месту изграђена нова црква, зидана од камена и опеке, који је такође био опкољен одбрамбеним насипом.⁷²⁷

---

⁷²⁶ Gy. Kristó, *A tatárjárás*, 1439.

⁷²⁷ Luca, Sabin Adrian, *Caras-Severin*, 84.

ЖУПАНИЈСКЕ ТВРЂАВЕ – ВОЈНИ, ЕКОНОМСКИ И ВЕРСКИ ЦЕНТРИ УГАРСКИХ ЖУПАНИЈА

Време настанка:

Историјски подаци: Изградња жупанијске организације на тлу феудалне Угарске, процес који се најинтензивније одвијао у раздобљу 11-13. века, поспешило је и масовну градњу нових, односно обнову неких старих утврђења, који су у новим околностима постали војно-административни центри новооснованих жупанијских територија. Све до 13. века ове територијалне јединице биле су незамисливе без централног утврђеног насеља, о чему уосталом сведочи и њен назив – вармеђа, израз настао спајањем иранске речи *вар* (тврђава) и словенске речи *међа* (граница).⁷²⁸ Све до почетка 13. века на простору Угарске постојале су само краљевске жупаније, на челу са именованим жупаном (*comes*), који је обављао двоструку функцију: налазио се на челу жупаније, као војно-административне територије, али је уједно био и на челу краљевих поседа унутар територије посматране жупаније.⁷²⁹

Трагом историјске грађе настале у периоду од краја 10. до краја 13. века на посматраном простору налазимо преко 50 краљевских жупанија, што сходно томе претпоставља и постојање истог броја жупанијских тврђава (великих утврђења) у датом периоду.⁷³⁰ Угарски, немачки и византијски извори у периоду између 997. и

---

⁷²⁸ Термини *vásár* (вашар), *vám* (царина) и *yár* (утврђење) прешли су у мађарски језик око 7. века н.е. контактом мађарског становништва са иранским заједницама североисточно од Кавказа: G. Nagy Tolcsvai, *Történeti és etnikai kapcsolatok a magyar nyelv iráni, török és mongol jövevényszavaink tükrében*, a Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, 32, 127 (=G. Nagy Tolcsvai, *Történeti és etnikai kapcsolatok*), У широкој терминологији која се односила на жупанијску организацију на тлу Угарске два значајна термина преузета су из словенских језика – *isprán* (од словенске речи жупан) и *megye* (од словенске речи међа-граница). Сама кованица вармеђа значила је заокружену (омеђену) територију једног утврђења. Сама ова чињеница потврђује, да ране жупаније Угарске нису могле постојати без централног утврђења: Gy. Györfy, *Államszervezés*, 784.

⁷²⁹ A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 49.

⁷³⁰ **Жупаније Угарске у раздобљу од 11-13. века (најраније забележени подаци о жупану или жупанији):**
11. век: Бач (1071), Барш (1075), Бихар (1067), Бодрог (1089), Боршод (крај 11. века ?), Вишеград (1009), Чанад (1028), Чонград (1075), Добока (прва половина 11. века ?), Естергом-Стригон (1079), Фехер (1097), Фејер (1009), Тер (прва половина 11. века ?), Хонт (прва пол. 11. века ?), Колон (1009), Мошон (1063), Њитра (прва пол. 11. века ?), Шомођ (након 1068. године ?), Шопрон (1071), Саболч (1067), Сатмар (крај 11. века ?), Солнок (1075), Срем (након 1072. године ?), Толна (1055), Ујвар-Абауј (прва половина 11. века ?), Весприм (1009), Зала (након 1060. године ?),
12. век: Арад (1177), Барања (1177), Кереш (1193), Кикиле (1177), Колож (1177), Красна (1164), Крашо (1177), Ноград (1108), Пожега (друга половина 12. века ?), Пожун (1135), Темеш (1177), Тренчин (1111), Вуковар (1192), Вараждин (1131), Ваш (1168), Загреб (1141), Крашо (1177), Торда (1177)

1141. године спомињу укупно 36 утврђења са територије Угарске.⁷³¹ Том броју се до 1300. године трагом извора придружује бројка од нових 15 утврђења,⁷³² чиме се и добија претпостављена бројка од неких 50 жупанијских утврђења задатог периода.

Како је то већ у ранијим поглављима напоменуто, изградња жупанијске организације, а самим тим и мреже жупанијских утврда отпочела је у Панонији (на простору западно од Дунава), на првобитној територији Арпадоваца,⁷³³ где већ у првим деценијама 11. века затичемо укупно пет жупанија са истим бројем жупанијских тврђава.⁷³⁴ Међутим, угарски наративни извори настали током 11-12. века наговештавају да су поједина утврђења Паноније знатно старија од саме жупанијске организације и да су „заживела“ још пред крај 10 века као резиденције припадника владајуће династије. Конкретно, у Малој легенди о Светом Стефану⁷³⁵, у Хартвиковој легенди⁷³⁶ и у Ерди-кодексу⁷³⁷ налазимо готово истоветан текст о устанка поглавице Копања против Гезиног сина, Стефана (будућег краља Стефана I) из 997. године, у којем се спомињу и утврђења у Ђеру, Весприму и Естергому (Стригону).⁷³⁸ Ова солуција је посве реална, посебно ако узмемо у обзир чињеницу, да је један број жупанијских центара Паноније уређен унутар зидина старих античких градова (Ђер, Вишеград и др).

Потврду о њиховом раном постојању налазимо и у повељама с почетка 11. века, а у којима се они већ појављују као центри засебних жупанија. Тако се

---

13 век: Бекеш (1203), Дубица (1239), Гемер (1216), Комарно (1214), Ковин (1201), Пешта (прва половина 13. века), Земплин (1214), Угоча (крај 13. века), Унг (1214), Заранд (крај 13. века) : A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 125-238.

⁷³¹ L. Veszprémy, *Hadszervezet Szent István korában*, 35.

⁷³² A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 125-238.

⁷³³ До времена крунисања Стефана I владајућа династија Арпада господарила је само земљиштем западно од Дунава, територијом Паноније и Моравске, док су територије источно од Дунава освојене тек у дугогодишњим ратним походима, које је у стопу пратило и ширење жупанијске и црквене организације на источне делове Панонског басена: I. Bertényi, *Szent István és öröksége*, Budapest, 1997, 12-14.

⁷³⁴ A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 43-44.

⁷³⁵ Наративни извор настао након 1109. године, критички приказ: *István király emlékezete*, Budapest, 1987., 112-116.

⁷³⁶ Наративни извор настао пре 1116. године, критички приказ: *István király emlékezete*, Budapest, 1987, 119-138.

⁷³⁷ Наративни извор настао 1526. године у картауском манастиру надомак Весприма, Критички приказ: *István király emlékezete*, Budapest, 1987, 139-148.

⁷³⁸ Називи ова три утврђења из Паноније наводе су у делу текста у којем се описује пораз и погибија поглавице Копања, чије су тело према наводима хронике исекли на четири дела и истакли на капијама споменута три града из Паноније, док су четврти део трупа послали у област Ердеелве, коју истраживачи поистовећују са Трансилванијом, али се ту конкретно не наводи назив града.: *Karhauzi Névtelen, Bódogságos Szent István királynak legendája (Érdy-kódex)*, 1526), *István király emlékezete*, Bp, 1987, 140.

утврђење у Ђеру спомиње у оснивачкој повељи Печујске бискупије из 1009. године.⁷³⁹ Надаље, краљевска повеља издата 1009. године за потребе Веспримске бискупије спомиње још четири утврђења, заједно са својим окрузима (жупанијама), и то: *Весприм, Вишеград, Колон и Фехер*.⁷⁴⁰ Према томе, извори нам говоре да је на тлу Паноније до 1010. године формирано најмање пет жупанија заједно са својим жупанијским тврђавама. Мрежа овдашњих жупанија се изграђивала и у наредним деценијама, па је до краја 11. века на простору Паноније образовано још пет нових жупанија (*Мошон, Зала, Шомођ, Шопрон, Толна*),⁷⁴¹ који су углавном настали распадом првобитних великих жупанија. Конкретно за жупаније Зала и Шомођ истраживачи сматрају да су настале распадом првобитне „оријашке“ жупаније Колон, која је у првој половини 11. века захватала готово читав доњи део Паноније.⁷⁴²

На истоку посматраног простора (Потисје и Трансилванија) изградња жупанијске организације текла је упоредо са ратним походима Стефана I против обласних господара, што је до 1030. године резултирало формирањем 3-4 тзв. „оријашких“ жупанија, формираних у границама ранијих племенских области.⁷⁴³ Ради се о жупанијама Чанад, Фехер и Бихар, које су најкасније до средине 12. века „раздробљене“ на више мањих жупанија. Тако су из првобитне Чанадске жупаније настале Арадска, Ковинска, Крашовска и Тамишка жупанија⁷⁴⁴, од Бихарске жупаније Бекеш и Заранд⁷⁴⁵, а од Фехерске жупаније Кикиле, Хуњад, као и привилегована седишта Саса и Сикулаца⁷⁴⁶. Упоредо са порастом броја жупанија

⁷³⁹ „... in civitate Jauriana”: DHA, I, 58.

⁷⁴⁰ 1009: “quator civitates, nominibus **Wesperen**, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa, atque **Albam civitates, Colon et Vyssegrad civitates Sancti Mychaelis** Wesprimiensi subicimus ecclesie cum omnibus ecclesiis... seu terminis et finibus”: DHA, I, 52.

⁷⁴¹ Наведене жупаније се у историјској грађи први пут појављују у временском интервалу између 1055 и 1071. године, A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 125-238.

⁷⁴² Жупанија Колон је спадала међу најраније основане жупаније на западу Угарске, која је по мишљењу А. Жолдоша образована у границама некадашње области поглавице Копања, захватајући делове Паноније, као и делове Славоније. У другој половини 11. века је нестала из писане грађе, јер су од њене територије (у периоду од друге половине 11., па до краја 13. века) формиране нове, знатно мање краљевске жупаније – Зала, Шомођ, Кереш, Вараждин, Вировитица и др., A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 46-48; Исти, *Archontológia, I*, 164-165, 191-195, 219-220, 226, 230-234.

⁷⁴³ Gy. Kristó, *A feudális széttagolódás*, 99-110; Исти, *Keán, Szent István király ellenfele*, 15-28; A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 45-46; Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*, 78; Исти, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 459-466; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 95-109.

⁷⁴⁴ A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 144-145.

⁷⁴⁵ Ibidem, 137.

⁷⁴⁶ Сикулски жупани се у изворима спомињу од 1146. године, а саски жупани од 1257. године, Ibidem, 150-151., 239-240.

током 11-12. века повећавао се и број жупанијских утврда на истоку. Са укупно три жупанијска утврђења из 11. века, та бројка се до краја 12. века попела на укупно 11. жупанијских центара.⁷⁴⁷

Археолошки подаци: Од наведене 53 жупанијске тврђаве које су биле у функцији током 11-13 века, до данас је археолошка наука тачно лоцирала 31 објекат⁷⁴⁸, а од тог броја знатан део је у протеклих 100-120 година и археолошки истражен. Ова истраживања су посебно интензивирани у протеклих 30-40 година када су истражена нека од највећих жупанијских утврда овог времена. Поред територије данашње Мађарске, археолошки су истражени и остаци појединих жупанијских центара на тлу Румуније и Србије.⁷⁴⁹ Резултати ових истраживања негирају раније изнете тезе појединих историчара да су жупанијска и жупанијско-погранична утврђења Угарске у једном већем броју настала још пред крај 10. века, и то у седиштима појединих ранијих обласних господара.⁷⁵⁰ Археолошка истраживања извршена на остацима утврђења у Боршоду,⁷⁵¹ Ђеру и Шопрону,⁷⁵² Бихару и Саболчу,⁷⁵³ Хонту⁷⁵⁴, и Коложвару⁷⁵⁵ показују да су посматрани објекти у употреби од првих деценија 11. века и да за сада нема археолошких доказа да су

⁷⁴⁷ То су следећи жупанијски центри: Чанад (1030), Арад (1177), Ковин (1071), Крашо (1177), Темишвар (1177), Бихар (1067), Бекеш (1203), Заранд (крај 13. века), Фехер (1097), Кикиле (1177), Хуњад ( ): A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 125-238.

⁷⁴⁸ I. Bóna, *Várak Szent István korában*, 104.

⁷⁴⁹ Археолошка истраживања на појединим жупанијским центрима почела су још у 19. веку (нпр. Саболч), али су прва систематска археолошка истраживања организована тек крајем 60-тих и почетком 70-тих година 20. века. Тада су опсежна истраживања вршена на остацима утврда код Саболча, Вишеграда, Абаујвара и Шомођвара, а нешто мања истраживања одвијала су се на остацима жупанијских утврда у насељима Шопрон и Мошон (што је било отежано, јер се њихови остаци налазе испод савремених насеља). Од 1987. године је почело и систематско истраживање жупанијског утврђења у насељу Боршод: M. Wolf Liptovsziné, *A borsodi földvár*, 105; Током 1986. године вођена су мања контролно-сондажна истраживања у унутрашњости средњовековног ковинског града на обали Дунава (М. Вуксан, Ковин, локалитет Град, 117-123), а у новије време се одвијају систематска истраживања на локалитету Град код Дупљаје, где се такође називу остаци великог утврђеног насеља из периода 12-13. века, који би се могао поистоветити са Крашоваром, војно-административним средиштем Крашовске жупаније до 13. века (D. R. Radičević, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*, 85-88,

⁷⁵⁰ Gy.Györffy, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig.* Budapest 1959.

⁷⁵¹ M. Wolf Liptovsziné, *A borsodi földvár*, Egy államalapításkori megyeszékhelyünk, Phd dolgozat, Szegedi Tudományegyetem BTK, Történelemtudományi Doktori iskola, Budapest, 2008, 100. (= M. Wolf Liptovsziné, *A borsodi földvár*)

⁷⁵² P.Tomka, *Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni kora-középkori sáncváarak történetéhez*, Soproni Szemle 41/2. (1987.), 153, (=P. Tomka, *Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni sáncváarak történetéhez*)

⁷⁵³ M. Wolf Liptovsziné, *A borsodi földvár*, 110.

⁷⁵⁴ Gy.Nováki-Gy.Sándorfi-Zs.Miklós, *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai.Vorgeschichtliche und Mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge.* FontesArchHung Budapest,1979. 33-34 (=Nováki-Sándorfi-Miklós, *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai*)

⁷⁵⁵ R. Lupescu, *Kolozsvár korai történetének buktatói. The Pitfalls of the Early History ofKolozsvár* (Cluj-Napoca, Romania) Erdélyi Múzeum 2005/3-4. , 30-31. (=R. Lupescu, *Kolozsvár korai történetének buktatói*)

оне заживеле још у 10. веку.⁷⁵⁶ Истина, на местима појединих утврда констатовани су трагови насељавања из 10. века, али су то остаци отворених насеља, без трагова утврђивања.⁷⁵⁷

Начин градње и материјал

Историјски подаци: У историјској грађи о самом изгледу или начину градње, односно врсти материјала од којих су грађена поједина жупанијска утврђења 11-13. века имамо веома мало конкретних информација. Једино из 13-14. века имамо неколико писаних података који о овим утврђењима већ пишу као о напуштеним објектима и у којима се они најчешће наводе под термином Фелдвар (земљано утврђење), истичући тако једну од главних компоненти од којих су њихове фортификације биле саздане, тј. земљу. Већина истраживача ове проблематике се слаже, да се термин Фелдвар у дипломатичкој грађи 13-14. века, искључиво користи за напуштена утврђења (жупанијска средишта или родовска утврђења).⁷⁵⁸ Један од најбољих примера је податак из повеље настале 1334. године о даривању насеља Боршод (где је ранијих векова постојало жупанијско утврђење Боршод), а у којем се поред описа самог насеља, његовог атара и његових граница, наводи и „стари шанац који се зове Фелдвар“ (a quodam fossatu vulgariter Feldvar vocato).⁷⁵⁹ Само две године раније (1332) оно се у једној другој повељи још увек наводи као тврђава (castrum).⁷⁶⁰

Археолошки подаци: Археолошка истраживања појединих жупанијских утврда која су посебно интензивирани у протеклих неколико деценија, посебно она која се од 1987. године врше на остацима жупанијског утврђења у Боршоду (североисточна Мађарска), у многоме су употпунила наша досадашња сазнања о

⁷⁵⁶ M. Wolf Liptovsziné, *A borsodi földvár*, 110-111.

⁷⁵⁷ Ibidem, 111.

⁷⁵⁸ Један од првих истраживача који је изашао са овом тезом био је археолог Иштван Бона. По њему се термин Фелдвар од 14. века искључиво користи за утврђења која су изгубила одбрамбену функцију: I. Bóna, 22-23, Аутори уједно примећују да се код једног броја насеља овај термин користи од тренутка када оно постане предмет донације, тј. од тренутка када из краљевих руку прелазе у посед појединих властелинских породица: A. Zsoldos, *A királyi várszervezet. Nagy képes millenniumi hadtörténet. Szerkesztette: Rácz Árpád Budapest 2000.5.*

⁷⁵⁹ Gy. Györffy, *ÁMTF*, I, 762-763; M. Wolf Liptovsziné, *A borsodi földvár*, 105.

⁷⁶⁰ “statitione cuiusdam possessionis Borsod vocata in comitatu Borsodiense, nomine possessionis castri Borsodiensis”, Ibidem, 104.

раним жупанијским центрима ових простора. Она су првенствено показала да је код ових утврђења главна компонента градње и главни конструктивни елемент при подизању њихових фортификација, заправо била дрвена грађа, а не земља. Истраживањем бедема жупанијског центра у Боршоду,⁷⁶¹ као и оних у Саболчу,⁷⁶² Шопрону и Мошону⁷⁶³ и другим оновременим административно-војним центрима, показују да је у градњи ових фортификација кориштена огромна количина дрвене грађе, као искључиви конструктивни елемент приликом подизања шанаца. Од обрађених или делимично обрађених балвана грађене су заправо касете, које су споља биле ојачане и дрвеном оградом (палисадом), а сама унутрашњост ових касета била је попуњена земљом.⁷⁶⁴ Тако се стварао бедем широк преко 20 метара и висок између 10 и 20 метара. У случају Абаујвара бедем је био широк 23 и висок 9 метара, а у случају Саболча бедеми су још увек на појединим местима високи 21 метар.⁷⁶⁵ Иначе, дрвена грађа уграђена у бедеме утврђења у Боршоду потиче са околних брда, а кориштена су стабла храста старости до 50 година. Њихова обрада се одвијала на самом градилишту о чему сведочи доста налаза грања уграђених у земљани насип.⁷⁶⁶ Поред Боршода грађа од хростовине се користила и приликом градње утврђења у Шопрону и Мошону.⁷⁶⁷

Унутрашња и спољашња архитектура:

Историјски подаци: Писани извори овог доба, а посебно најранији законици угарских владара показују да су жупанијске утврде биле настањене и да се у њима налазио већи број објеката намењених како за становање, тако и за економски живот. Већ у законцима 11. века налазимо потврде да се унутар жупанијских

---

⁷⁶¹ Ibidem, 106-108.

⁷⁶² P. Németh, *Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről (1969-1971)*. Vörläufige Mitteilung über die Ersten DreiForschungsjahre im Árpádenzeitlichen Komitatssitz Szabolcs (1969-1971). Arch.Ért. 100.(1973.), 177. (=P. Németh, *Előzetes jelentés*)

⁷⁶³ P. Tomka, *Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni sáncváarak történetéhez*, 153.

⁷⁶⁴ M. Wolf Liptovsziné, *A borsodi földvár*, 108-110

⁷⁶⁵ K. Szende, *Az ispánsági vártól a városig*, 128.

⁷⁶⁶ M. Wolf Liptovsziné, *A borsodi földvár*, 86-87.

⁷⁶⁷ Sopron - J. Gömöri, *Castrum Supron Sopron vára az Árpád-korban*. Die Burg von Sopron (Ödenburg)in der Árpádenzeit. Sopron 2002., 76 (=J. Gömöri, *Castrum Supron*), Moson - P. Tomka, *Erforschung der Geschpanschaftsburgen in Komitat Győr-Sopron*. ActaArchHung 28.(1977.) 390-410. (фусноте 84, 46) (=P. Tomka, *Erforschung der Geschpanschaftsburgen in Komitat Győr-Sopron*)

утврда налазила резиденција жупана праћена разним другим објектима попут штала, магацина или тамнице.⁷⁶⁸ Поред самог жупана, унутар жупанијских утврђења могли су становати и други елементи овдашње популације. То нам наговештава писани траг из друге половине 12. века који спомиње 15 домаћинстава унутар арадског жупанијског центра.⁷⁶⁹

Ван зидина самог утврђења развијало се подграђе (*suburbium*)⁷⁷⁰ о којем такође налазимо већи број писаних потврда из 11-12. века. У средишту подграђа налазило се вашариште, на којем су одржавани недељни вашари. О раном присуству трговаца у жупанијским центрима писане потврде проналазимо већ у законцима краља Ладислава I (1077-1095). У тзв. Трећем декрету краља Ладислава спомињу се трговци који путују из једног жупанијског центра у други (члан 11)⁷⁷¹, док се на другом месту жупанијска средишта (*civitas*) и вашаришта (*mercatum*) наводе као два нераздвојна елемента (члан 13).⁷⁷² Ови подаци свакако показују да су жупанијски центри бар у оном најранијем периоду (11-12. век) имали пресудну улогу у трговачком животу ове регије, тј. да су најранија вашаришта управо поникла подно зидина ових утврђења. Једна од битних ставки овдашње трговине била је и трговина стоком, па се у једном другом делу овог законика (члан 20) напомиње да се одлутала стока мора смештати у штале које су за ту сврху изграђене у подграђу (*suburbium*) жупанијских средишта, тј. ван зидина овдашњих утврђења.⁷⁷³

⁷⁶⁸ Gy. Györffy, *Államszervezés*, 777.

⁷⁶⁹ Gy. Györffy, *István király és műve*. Budapest 1977. 229 (=Gy. Györffy, *István király és műve*)

⁷⁷⁰ Овај термин се такође појављује веома рано и присутан је већ у законцима првих угарских владара у 11. веку: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, szerk. L. Závodszy, Budapest, 1904., 172. (=L. Závodszy, *Törvények*)

⁷⁷¹ **XI De negociatoribus de civitate in civitatem euntibus** “Si quis de civitate in civitatem vadens |emerit vel vendiderit, et si quod prius vendidit, |postea furatum esse apparuerit, ille qui vendidit, |sicut fur diiudicetur, et qui testes fuerint, iudicio |discuciantur, si culpabiles inventi fuerint, sicut |fures, ita diiudicentur.” Sancti Ladislai Decretorum Liber Tertius .XI.; L. Závodszy, *Törvények*, 172

⁷⁷² **XX. De usucapionibus**: Usucapiones capiantur a festo sancti Georgii usque ad festum sancti Joannis Baptiste et ducantur in civitatem, teneanturque usque ad festum sancti Michaelis, presententurque assidue in mercato, ut si quis piam suam repererit personam, redimat XC denariis, equum XII, bovem V, ex quibus due partes regi, tercia comiti tribuantur. Si vero usque sancti Michaelis festum inve(n)ti non fuerint, dividantur predicto modo, tamen nullo pacto vendantur vel cellentur, sed tantum labore eorum utatur. Quod si collector vendiderit vel celaverit, triplum reddat, ipseque X pensas persolvat. Comes vero si idem fecisse probatur, LV pensas persolvat. Simili modo iubemus, ut qui usucapiones tenuerint a tempore Regis Bele, usque ad festum beati Stephani dimittant. Sancti Ladislai Decretorum Liber Tertius: L. Závodszy, *Törvények*, 178.

⁷⁷³ **XIII. De collectoribus fugitivorum rerum**. Rerum fugitivorum collector, quem vulgariter *joccedeth* dicunt, quitquid colligit, ad civitatem eiusdem provincie congregat, et regis agazo |et comitis eiusdem civitatis in suburbio stabuum faciant, ibi usque ad festivitatem sancti Michaelis quitquid pecorum collectum fuerit, servetur; due partes fugitivorum hominum, *ioch* scilicet donentur

Поред своје војно-административне функције нека од најранијих жупанијских средишта Угарске била су истодобно и религијски центри својих области. Краљ Стефан I је у првим деценијама 11. века основао архиепископију у Стригону и још девет бискупија по областима Угарске. Од наведених 10 области у 6 случајева центри бискупија и жупанија били су организовани у истом насељу и то најчешће истовремено (бискупије у Чанаду, Бихару, Ђулафехервару, Весприму и Ђеру, као и архиепископија у Стригону).⁷⁷⁴ На прелазу из 11. у 12. век још један већи број жупанијских утврда постао је истодобно и седиште новооснованих архиђаконата. Претежно се радило о жупанијама у периферним (пограничним) областима Угарске.⁷⁷⁵ Сви ови подаци претпостављају и присуство црквених здања унутар жупанијских утврда, што археолошка истраживања у потпуности и потврђују.⁷⁷⁶

Археолошки подаци: Раније изнете податке из историјске грађе у потпуности потврђују и археолошка истраживања извршена унутар и у околини самих жупанијских утврђења. Она показују да је и њихова унутрашњост, као и сам простор ван зидина утврђења био настањен у континуитету дужи временски период, најчешће све до краја 13. и почетка 14. века, када су ова војно-административна средишта изгубила свој ранији значај и функцију.

Примери потврђују историјске податке, а можемо да наведемо неколико. Истраживањем жупанијског утврђења у Боршоду (североисточна Мађарска), у унутрашњости објекта констатован је стамбени хоризонт из 11-12. века. Поред остатака обичних кућа, откривени су остаци и једне зграде грађене од камена, смештене у северозападном делу утврђења, прекопута од остатака веће цркве. Ова грађевина могла је бити резиденција овдашњег жупана или архиђакона.⁷⁷⁷ У

---

regis pristaldo, tertia pars comiti et usque ad prenominatum festivitatem detineantur, de quibus post festivitatem sancti Michaelis, quando dividuntur, nuncius episcopi decimam partem accipiat. A festivitate sancti Martini usque ad festivitatem sancti Georgii congregentur oves et boves et simili modo dividantur. Et si interim rerum fugitivorum collector, quem dixi, hec transgressus fuerit, exceptis filiis et uxore eius, cum omni substantia perdat; si comitis collector fugitivorum liber fuerit, simili modo disperdatur, si servus, comiti auferatur. Si regis fugitivorum collector de his, que collegit, alicui dederit, ambo perdantur; et si quis ei quitquam de talibus negaverit, quantum negavit, duodecies tantum reddat. Sancti Ladislai Decretorum Liber Tertius, L. Zavodszky, *Törvények*, 177.

⁷⁷⁴ K. Szende, *Az ispánsági vártól a városig.-Miért, hogyan, vagy miért nem?*, Kő kövön, I, Budapest, 2013, 130. (=K. Szende, *Az ispánsági vártól a városig*)

⁷⁷⁵ Ibidem, 131.

⁷⁷⁶ M. Wolf Liptovsziné, *A borsodi földvár*, 117-124.

⁷⁷⁷ Ibidem, 112.

унутрашњоти жупанијског центра у Шопрону откривени су остаци стамбених објеката (са темељом у камену), магацина, пећи, бунара итд.⁷⁷⁸ Унутар жупанијске утврде у Коложмоноштору откривени су остаци 15 стамбених објеката, од којих је у једној откривено 3 монете од краља Шаламона.⁷⁷⁹ Унутар габарита утврђења у Саболчу откривени су остаци стамбених објеката, огњишта, отпадних јама итд.⁷⁸⁰ Археолошка истраживања такође потврђују да је и унутрашњост жупанијског центра у Абаујвару у континуитету била настањена од 11. до 14. века.⁷⁸¹

Поред самог Боршода, остаци објеката од камена откривени су још и у Вишеграду⁷⁸², Шомођвару⁷⁸³, Абаујвару⁷⁸⁴. Објекат од камена откривен у Вишеграду био је објекат дужине 16,5 и ширине 9 метара.⁷⁸⁵ Истраживачи претпостављају да се у овим случајевима ради о резиденцијама појединих жупана.⁷⁸⁶

По питању верских објеката код већег броја жупанијских центара јавља се двојство: једну цркву, обично већих димензија археолози проналазе унутар самог утврђења, а другу цркву нешто мањих димензија, најчешће окружену некрополом, ван зидина самог утврђења, али увек у његовој близини.⁷⁸⁷ До сада су овакви примери документовани на локацијама жупанијских утврда у Абаујвару, Саболчу, Вишеграду и Боршоду.⁷⁸⁸ У свим наведеним случајевима унутар брањеног простора откривене су црквене грађевине већег габарита за које је заједничко, да су грађене од камена и да су настале негде средином или у другој половини 11.

⁷⁷⁸ J. Gömöri, *Castrum Supron*, 120-141.

⁷⁷⁹ R. Lupescu, *Kolozsvár korai történetének buktatói*, 30-31.

⁷⁸⁰ P. Németh, *Civitas et suburbium*. Adatok Sopron korai várostörténetéhez. *Soproni Szemle* XXXV/1. 1981., 51 (= P. Németh, *Civitas et suburbium*)

⁷⁸¹ J. Gádor, *Az abaújvári vár kutatása*. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat Budapest 1988. 154 (=J. Gádor, *Az abaújvári vár kutatása*)

⁷⁸² M. Szöke, *Visegrád koraközépkori vára*, Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerkesztő: Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000., 363 (=M. Szöke, *Visegrád középkori vára*)

⁷⁸³ K. Bakay, *Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974-75)*. *Zweiter Bericht über die Freilegung der Benediktinerabtei von Somogyvári in der Jahren 1974-75*. *SMMK* 2 (1975), 191 (=K. Bakay, *Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról*)

⁷⁸⁴ J. Gádor, *Az abaújvári vár kutatása*, 148, 154.

⁷⁸⁵ Szöke, *Visegrád középkori vára*, 363.

⁷⁸⁶ Према М. Волф камене грађевине у Боршоду и Вишеграду спадају у ову групу (M. Wolf, *A borsodi földvár*, 112), супротно мисли К. Сенде сматрајући да се ради о краљевским резиденцијалним објектима (K. Szende, *Az ispánsági vártól a városig*, 132)

⁷⁸⁷ K. Szende, *Az ispánsági vártól a városig*, 132; M. Wolf, *A borsodi földvár*, 117-124.

⁷⁸⁸ P. Németh, *Civitas et suburbium*, 51.

века.⁷⁸⁹ Већина археолога се слаже да су ове грађевине вероватно могле имате функцију средишта појединих архиђаконата или да су оне биле тврђавске капеле под ингеренцијом краљевског властелинства или жупанске резиденције.⁷⁹⁰ Међутим, у прва три наведена случаја (Абаујвар, Саболч и Вишеград) уз грађевинске остатке ових цркава откривени су истодобно и сегменти већих-мањих некропола, што наводи на помисао да су ови објекти једно време служили и као парохијалне цркве локалног становништва.⁷⁹¹ Иначе, црквене грађевине откривене ван зидина ових утврђења прате још веће некрополе, у појединим случајевима и са више стотина гробних целина. Тако је у окружењу спољашње цркве у Абаујвару истражена некропола са 786 гробних целина, са нагласком да тамошња некропола није у потпуности истражена.⁷⁹² Овај податак свакако наговештава постојање доста пространих подграђа ван зидина жупанијских центара са знатним бројем становника.

Од ових примера одудара најсвежији пример са истраживања у Боршоду, где је унутар бедема жупанијског утврђења такође откривена једна већа црквена грађевина, али без трагова сахрањивања у њеној околини.⁷⁹³ Споменута сакрална грађевина документована је у северном делу некадашњег брањеног простора, а о габариту некадашње цркве сведочи само темељна зона са грађевинским шутом, из које је камена грађа у новије време скоро у потпуности повађена. Преостали комади камених блокова неправилног облика сведоче да је барем темељна зона ове сакралне грађевине била саздана од чврстог кречњака заливеденог кречним малтером. Откривена црква била је једнобродна грађевина са полукружном апсидом укупне дужине 18 и ширине 10 метара.⁷⁹⁴

Ван бедема овог утврђења, око 100 метара југозападно од њене локације, на једном мањем узвишењу, где и данас стоји савремена црква села Боршод, откривени су остаци и једне мање сакралне грађевине, која је могла бити у

---

⁷⁸⁹ M. Wolf, *A borsodi földvár*, 2008, 119

⁷⁹⁰ Ibidem, 119, K. Szende, *Az ispánsági vártól a városig*, 132.

⁷⁹¹ Németh, *Civitas et suburbium*, 58; P. Németh, *Az I. István-kori ispánsági központok kutatásának eredményei és feladatai. Ergebnisse und Aufgaben der Erforschung Gespanschaftlicher Zenter aus der Zeit von Stephan I. Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai.*, Budapest 1985, 111, (=P. Németh, *Az I. István-kori ispánsági központok*)

⁷⁹² G. Buzás, O. Mészáros, *A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatása*, Magyar Sion (2008), 71-103, 71-73.

⁷⁹³ M. Wolf, *A borsodi földvár*, 119.

⁷⁹⁴ Ibidem, 118.

функцији у 11-13. веку. Ова грађевина је готово сасвим уништена накнадним укопима, па су само у мањим сегментима сачувани остаци зидова сазданих од комада кречњака и пешчара заливених кречним малетром и помешаним на појединим деловима шљунком.⁷⁹⁵ Уз остатаке ове цркве (на простору северно од ње) откривени су сегменти некрополе из 11-13. века са 77 документованих гробних целина.⁷⁹⁶ Остали део некрополе је добрим делом девастиран новијим грађевинским радовима, а посебно радовима са почетка 20. века када су приликом градње оградног зида око барокне цркве уништени западни, источни и јужни делови овдашњег узвишења (са вероватно великим бројем средњовековних гробова).⁷⁹⁷ Истражени сегмент некрополе северно од остатака средњовековне цркве по налазима из гробова (S-карике, маказе, ножеви, копче, ексери и др) могао је бити у употреби од друге половине 11., па све до средине 13. века.⁷⁹⁸

Сумарни подаци:

- Као доњу границу времена настанка жупанијских тврђава већина истраживача одређује крај 10. и почетак 11. века. У наративним изворима се они појављују од краја 10. века, док се у дипломатичкој грађи појављују од првих година 11. века. Археолошка наука, према досадашњим резултатима, најраније изграђене жупанијске утврде временски опредељује у почетак 11. века
- Огромна већина жупанијских тврђава која је била у функцији током 11-13. века, према археолошким истраживањима, била је саздана од земље и дрвене грађе, а њихова величина и изглед увелико су се разликовали и зависили су од морфологије терена или од грађевинских претеча. Само је један мањи број жупанијских утврда имао у ово време одбрамбене елементе од трајног материјала (камена и опеке), а радило се искључиво о утврђењима наслеђеним из римског периода (Ђер, Шопрон, Вишеград).

---

⁷⁹⁵ Ibidem, 120-124.

⁷⁹⁶ Ibidem, 124.

⁷⁹⁷ Ibidem, 124-126.

⁷⁹⁸ Ibidem, 124-127.

- Историјски извори и археолошки подаци се подударају по питању унутрашње и спољашње архитектуре жупанијских тврђава и потврђују да су ови објекти, као и њихова непосредна околина били насељени у континуитету од 11. па све до средине 13., а у неким случајевима и до почетка 14. века. Елементе унутрашње архитектуре чинили су црква већег габарита, у неким случајевима праћена некрополом, надаље резиденција жупана или архиђакона (од камена), штале, магацини, а у неким случајевима и већи број стамбених објеката. Под зидинама утврђења се развијало подграђе (suburbium) са вашариштем, црквом и некрополом и стамбеним објектима.

ЖУПАНИЈСКЕ ТВРЂАВЕ НА ТЛУ ДАНАШЊЕГ БАНАТА

По сведочанству историјске грађе на простору који покрива данашњи Банат у раздобљу између 11. и 13. века заживело је укупно пет краљевских жупанија, с тим, да је најраније образована „велика“ Чанадска жупанија (1030),⁷⁹⁹ да би се његовим раздробљавањем у 12. веку формирале још четири, територијално знатно мање жупаније, и то: Арадска, Тамишка, Крашовска и Ковинска.⁸⁰⁰ Све наведене жупаније имале су своје војно-административне центре, смештене у дрвено-земљаним жупанијским тврђавама, које је археолошка наука до данас све убицирала. Треба међутим нагласити, да се од наведених 5 жупанијских тврђава једно налазило ван простора данашњег Баната. Ради се о раном жупанијском центру Арада, које се налазило с друге стране Мориша, источно од савременог Арада, у атару насеља Глоговац.⁸⁰¹

Најранији помен средњовековних утврђења на простору данашњег Баната налазимо у групи наративних извора, насталих у временском распону између 11. и 14. века. Ови текстови осврћу се на најранију историју првобитне, тзв. „велике“ Чанадске жупаније и бискупије, тојест на ратне догађаје који су непосредно претходили изградњи жупанијске организације на овом простору. Наративни извори као и у ранијем случају Паноније и у овом случају дају наговештај да су поједина утврђења, односно утврђена насеља на тлу Банату, била нешто старија од саме жупанијске организације, односно да су центри новоформираних жупанија смештани међу зидине раније подигнутих утврђења.⁸⁰²

⁷⁹⁹ A. Zsoldos, *A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban*, Megyetörténet. Egyház- és Igazgatástörténeti Tanulmányok a Veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére, Veszprém, 2010, 313., (= A. Zsoldos, *A megyeszervezés kezdetei*); Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*, 78; Исти, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 459-466; A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 48; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 95-109; KMTL, 146; A. Zsoldos, *Archontológia*, I, 145.

⁸⁰⁰ Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*, 78; Исти, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, 459-466; A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 48; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 95-109; KMTL, 53-54, 348, 669; A. Zsoldos, *Archontológia*, I, 125, 145, 161, 165, 211.

⁸⁰¹ Земљано-дрвено утврђење трапезоидног облика површине готово 2 хектара у атару Глоговац (7 км. источно од центра данашњег Арада) према досадашњим истраживањима настало је на прелазу из 10. у 11. век и не постоје ранији културни слојеви из 8-9. века. Унутар брањеног простора поред сегмената стамбеног хоризонта откривена је и већа некропола са 250 документованих гробних јединица са откривеним монетама краља Петра, Андрије I, Беле I. Само 500 метара источније од локалитета арадског жупанијског утврђења налазе се остаци цркве арадске препозитуре Светог Мартона основане од стране Беле II у 12. веку са остацима некрополе (59 гробне јединице) временски опредељене у раздобље 12-15. века: KMTL, 53.

⁸⁰² У наративним изворима који интерпретирају догађаје са почетка 11. века (*Gesta Hungarorum*, SRH, I, 33-117; *Legenda maior sancti Gerhardi episcopi*, SRH, II, 480-506) налазимо групу утврђења који су - узимајући у обзир

У дипломатичкој грађи присуство појединих овдашњих жупана, жупанија и/или њихових утврђења може се пратити од друге половине 12. века. Најранији податак о тврђавама у Араду (*castrum Orodienis*)⁸⁰³, Темишвару (*Demensiensis castrum*, *Dumisiensis castrum*)⁸⁰⁴ и Крашовару (*Carasuensis castrum*)⁸⁰⁵ потиче из регистра Арадске препозитури настале 1177. године, што само по себи не значи аутоматски и постојање истоимених жупанија у датом времену. Међутим, један други дипломатички извор, такође настао 1177. године, недвосмислено потврђује постојање једне од наведених жупанија - Тамишке. Наиме, у повељи из доба краља Беле III, властелин Каба своје њиве, винограде, робове и марву дарује опатији Светог Мартина из Панонхалме уз присуство сведока, већином жупана, а међу њима се налази забележен и тамишки жупан, Понграц.⁸⁰⁶ Овај податак потврђује да је раздробљавање „велике“ Чанадске жупаније свакако почело пре 1177. године, највероватније још у првој трећини 12. века. У овом регистру поседи наведених утврђења наводе се под терминима *villa* и *terra*.⁸⁰⁷ На више места се у тексту сусрећемо и са термином *magna via* (велики пут), тј. са трасом путева који су повезивали наведена жупанијска утврђења.⁸⁰⁸

Прва дипломатичка повеља о Чанадској тврђави потиче из 1212. године.⁸⁰⁹ Са именима појединих жупана у повељама се такође сусрећемо почев од друге

садржај ових текстова и сам редослед догађања у њима - настали пре свих ових догађаја. У наративном извору „*Gesta Hungarorum*” (насталом око 1210. године) налазимо податке о четири утврђења: **Чанад** (у извору: *castrum Sunad*, cap. 11; 44.), **Харам** (у извору: *castrum Horom*, cap. 44.), **Ковин** (у извору: *castrum Keue*, 44. cap), **Оршова** (у извору: *castrum Vrsia*, *Ursoua*, cap. 11, 44.), у наративном извору „*Legenda maior sancti Gerhardi episcopi*“ се са простора данашњег Баната спомиње само једно утврђење – град **Моришвар/Моришена**, каснији **Чанад** (у извору: *civitas/urbs Morisena*, cap. 5,8,9,11.).

⁸⁰³ „*Una videlicet deinde inter villas castrum eiusdem ecclesia per metas protenditur, alia autem villa Gyarak in orientali parte habet metam iuxta Morusium cum villa Odot et sic campum castrum...meridiem vertitur et habet cum villa...versus occidentem vertitur et habet cum villa Orodienis castrum nomine Nouak, tertia vero in castro Orodienis sunt quindecim mansiones.*” I. Borsa, III. *Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára*, *Levél-tári Közlemények*, 33, Budapest, (1962) 2, 213. (=I. Borsa, III. *Béla 1177. évi privilégiuma*)

⁸⁰⁴ “*Ville tres ecclesie in Vrman insimul habent terram unique metatam, in aorientali parte habent metam cum Abraham comite, postea in nemore cum Mauricio, inde super locum, qui dicitur Karmagy, cum Georgio tenent, deinde cum villa Sep Demensiensis castrum, postea versus Sapquerequ, deinde super fossatam cum filio Hemni, postea cum predio abbatis Syde, inde cum alia villa Sap...*” I. Borsa, III. *Béla 1177. évi privilégiuma*, 213.

⁸⁰⁵ “*...postea cum villa Vrcy super viam magnam et sic versus meridiem vertitur et tenet cum villa Emelka Carasuensis castrum et per metas quasdam vertitur versus occidentem...*” I. Borsa, III. *Béla 1177. évi privilégiuma*, 213.

⁸⁰⁶ I. Szentpétery, *Az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I, 128 (str. 41)

⁸⁰⁷ “*...villa Gyarak...villa Odot...villa Desku...villa Sep...villa Vrcy...*” I. Borsa, III. *Béla 1177. évi privilégiuma*, 213.

⁸⁰⁸ “*... deinde in insula habet metam, inde super magnam viam, inde per nemus habet plures metas usque ad Timisium et sic per medium Timisium revertitur ad priorem metam.*” : I. Borsa, III. *Béla 1177. évi privilégiuma*, 213.

⁸⁰⁹ S. Borovszky: *Csanád vármegye, II*, Budapest, 1897., 75.

половине 12. века: жупан Тамишке жупаније од 1177. године⁸¹⁰, жупан Крашовске жупаније од 1200. године⁸¹¹, жупан Ковинске жупаније од 1203. године⁸¹², жупан Арадске жупаније од 1214. године.⁸¹³ Наведени подаци недвосмислено потврђују, да је најкасније до прве деценије 13. века на простору данашњег Баната већ постојало пет жупанија, са такође пет жупанијских тврђава, од којих је једна, како је већ наведено, била ван територије Баната.

Чанад

Историјски подаци: Најранији жупанијски и верски центар ових простора - град Чанад, смештен на доњем току Мориша, у близини важног речног прелаза, спомиње се у два рана наративна извора, и то: у Великој Гелертовој легенди⁸¹⁴ и у Анонимовом делу *Gesta Hungarorum*⁸¹⁵, као *Urbs* или *Civitas Morisena*. Сам термин *civitas* у угарској латинштини 11-12. века искључиво се користио за утврђена насеља.⁸¹⁶ У наведеним изворима град Моришена, односно каснији Чанад наводи се као седиште обласног господара, војводе Ахтума (у мађарској литератури Ајтоњ), који се почетком 11. века супротставио угарском краљу Стефану I, али је попут осталих обласних господара на истоку, рат изгубио, па је у његовој ранијој области (коју извори смештају на простор између Кереша на северу и Дунава на

⁸¹⁰ Најранији жупани Тамишке жупаније: Понграц (1177.), Пат (1203.), Зам (1213.), Хеце (1214.), Петре (1217.), Калојан (1233.): A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 211-212.

⁸¹¹ Најранији жупани Крашовске жупаније: Вејте (1200.), Шебеш (1214.), Гргур (1255.), Арселмус (1272.), Леринц (1272-1274.): A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 165-166.

⁸¹² Најранији жупани Ковинске жупаније: Ахил (1201.), Миклош (1208-1209.), Мартон (1209.), Миклош (1209-1210.): A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 161-163.

⁸¹³ Најранији жупани Арадске жупаније: Келемен (1214.), Пал (1238.), Шаул (1240.): A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 125.

⁸¹⁴ О Чанадском бискупу Герхарду (Гелерту) Светом остале су сачуване две легенде, али у научној јавности још увек није разјашњен њихов међусобни однос. Они који предност дају Великој Герхардовој легенди сматрају да је Мала легенда настала касније и то као скраћени извод Велике легенде, припремљен за потребе црквене службе. Супротно њима, један други део истраживача сматра, да је Мала Герхардова легенда настала знатно раније и да је Велика Герхардова легенда заправо његова проширена верзија настала пред крај 14. века, која међутим садржи и доста непрецизних и неоснованих података: *Az államalapítás korának írott forrásai*, szerk. Gy. Kristó, Szeged, 1999., 408 (=ÁKIF)

⁸¹⁵ *Gesta Hungarorum* је наративно дело према истраживачима настало око 1210. године из пера анонимног нотара краља Беле III. Ово дело описује порекло и рану историју Мађара до доласка на власт Стефана I, са посебним нагласком на догађаје везане за долазак Мађара у Панонски басен крајем 9. века. У догађајима описаним од стране Анонима, преплићу се историјски догађаји и историјске личности, са измишљеним догађајима и неисторијским личностима: ÁKIF, 357.

⁸¹⁶ Gy. Györfy, *Államszervezés*, 784., L. Szende, *Magyarországi várak Rogerius korában*, 107., *A magyarországi középkori latinság szótára*, II, ed. K. Szovák, Budapest, 1991, 137-138.

југу) образована првобитна, тзв. „велика“ Чанадска жупанија. У новим околностима Моришена је постала седиште новоформиране жупаније, а убрзо затим и истоимене бискупије.⁸¹⁷ Иначе, Велика Гелертова легенда спомиње овај град и у контексту једног ранијег догађаја. У годинама пре него што је избио рат са угарским краљем, војвода Ахтум је успоставио савез са византијским царем Василијем II, а затим је из Видина у своје седиште у Моришени довео и населио грчке калуђере, сместивши их у новоизграђени манастир Јована Крститеља.⁸¹⁸ По мишљењу историчара до оваквог савеза могло је доћи тек око или непосредно након 1002. године, када је град Видин у дугогодишњим борбама Византије против Самуилове државе коначно прешао у грчке руке.⁸¹⁹ Ова два догађаја, временски опредељена у 1002., односно 1028. годину показују да је Моришена (Моришвар) имала своје фортификације знатно пре настанка саме жупанијске организације. Оно је могло настати још на прелазу из 10. у 11. век.

Велика Гелертова легенда открива нам и детаље о унутрашњој архитектури самог чанадског утврђења, са нагласком пре свега на верским објектима, насталим пре или за време постојања средњовековне Чанадске бискупије (1030-1550), остављајући у другом плану објекте жупанијске организације. Опис и положај ових објеката толико је верно описан у самом тексту, да један број истраживача сматра да је аутор овог наративног текста вероватно и лично видео ове објекте или је користио раније анале Чанадске бискупије.⁸²⁰ Трагом текста извора најраније је подигнут *манастир Јована Крститеља*, смештен у јужном делу утврђења, основан од стране војводе Ахтума, и насељен монасима са територије Византије⁸²¹ (вероватно из Видина) негде након 1002. године.⁸²² У првим годинама након оснивања Чанадске бискупије (1030) у овом манастиру се налазило седиште бискупа и његових бенедиктинских монаха доведених из Панонхалме,

⁸¹⁷ A. Zsoldos, *Szent István vármegyéi*, 48; Gy. Kristó, *Az alföldi megyék kialakulása*, 95-109.

⁸¹⁸ L. Szegfű, *Az Ajtony-monda*, 16-20; Gy. Kristó, *Ajtony és Vidin*, 89-96;

⁸¹⁹ Јован Скилица, *Пад Видина и Скопља у византијске руке, 1002-1004.* (ВИИНЈ, III, 100-101), Јован Зонара, *Самуилова освајања* (ВИИНЈ, III, 248), L. Legeza, *Bizánci kereszténység*, 383-384.

⁸²⁰ K. Dávid, *Marosvár-Csanád rekonstrukciója*, In memoriam Szent Gellért, A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség füzetei, 23, Makó, 1996., текст предавања, 14-18. (=K. Dávid, *Marosvár-Csanád rekonstrukciója*)

⁸²¹ *Legenda maior* 10: „... princeps in urbe Morisena nomine Achtum...; ...construxit in urbe Morisena monasterium in honore beati Joannis Baptistae....” SRH, II, 490.

⁸²² L. Legeza, *Bizánci kereszténység*, 383-384.

Белпатфалве, Варада и Зале,⁸²³ док су ранији житељи манастира, грчки монаси, премештени у 20 километара удаљени манастир Светог Ђорђа у насељу Оросланош⁸²⁴, а чији су остаци у новије време откривени у источном делу насеља Мајдан (општина Н. Кнежевац).⁸²⁵ Према тексту Велике Гелертове легенде у време првог чанадског бискупа је у северном делу чанадског утврђења подигнута и нова *бискупска црква посвећена Светом Ђорђу*, а у непосредној близини старог манастира основан је нови *манастир посвећен Светој Богородици*.⁸²⁶ У његовој близини се могла налазити и манастирска школа са коначиштем ђака, такође споменут у тексту Гелертове легенде.⁸²⁷ Изградња свих ових објеката везује се за време између 1030. и 1046. године, односно до погибије искупа Гелерта у првом паганском устанку.⁸²⁸ Коначно, негде средином 13. века (свакако након најезде Монгола) унутар чанадског утврђења подигнута је и црква овдашњег каптола, која је затим рестаурирана почетком 16. века.⁸²⁹ Унутар утврђења се свакако налазила и бискупска палата споменута у појединим повељама из каснијег периода (*in palacio residentia nostro*).⁸³⁰ Из оновремених повеља такође знамо, да су и угарски владари доста времена боравили у чанадском утврђењу.⁸³¹ Да ли су у тим приликама владари боравили у бискупској или жупанској резиденцији, из повеља се не може докучити. По овом питању постоји још једна солуција. У једном броју угарских жупанија већ у доба династије Арпадоваца трагом извора затичемо краљевске резиденције, тј. двореове или палате. Једна таква палата забележена је у Бачкој, у

⁸²³ *Szent Gellért püspök nagyobbik legendája*, ÁKIF, 418.,

⁸²⁴ *Legenda Maior*, 11, p. 30: „*Episcopus autem, inito consilio cum comite Chanadino, eundem Graecum abbatem cum monachis suis transtulit in Oroszlanos, monasterium vero ipsorum episcopo cum fratribus suis assignavit, qui in eodem habitaverunt, donec monasterium beati Georgii martiris perficeretur*”: SRH, II, 493.

⁸²⁵ За могући положај средњовековног манастира Оросланош: S. Borovszky, *Csanád vármegye*, II, 459.; K. Juhász, *Hajdani monostorok a Csanád-egyházmegyében*, 44-46; J. Szentkláray: *A csanád-egyházmegyei plébániák története*, Temesvár, 1898, 316-318; М. Гирић, *Северни Банат, сакрални објекти и некрополе 10-15. века*, 141-142; поједини аутори локацију овог манастира погрешно смештају на место данашњег Банатског Аранђелова (Gy. Györfly, *ÁMTF*, I, 865.)

⁸²⁶ K. Juhász, *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*, 22-30; K. Dávid, *Marosvár-Csanád rekonstrukciója*, 14-18.

⁸²⁷ *Ibidem*, 14-18.

⁸²⁸ KMTL, 145-146; Gy. Györfly, *ÁMTF*, I, 850-853; K. Dávid, *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*, 1974, 12-24.

⁸²⁹ KMTL, 146; K. Juhász, *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*, 22-30; K. Dávid, *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*, 1974, 12-24.

⁸³⁰ S. Borovszky, *Csanád vármegye története*, II, 83.

⁸³¹ Списак угарских владара који су боравили у Чанадском утврђењу: Аба Шамуел (1043), Ладислав IV (19. јун 1278), Карло I (22. мај 1322), Лажош I (9. јул 1366), Жигмунд (13. новембар 1394, 18. април 1436): S. Borovszky, *Csanád vármegye története*, II, 74, 76-77.

околини Новог Сада, а друга на простору суседног Срема.⁸³² Није немогуће, да се једна таква краљевска резиденција можда налазила и унутар чанадског утврђења, посебно ако знамо да је Чанад уједно било и седиште истоименог краљевског поседа. Из наведеног се види, да је унутар чанадског жупанијског утврђења у раздобљу од неких 300 година подигнуто укупно 4 верских објеката са неколицином пратећих здања (школа, бискупска резиденција и др), што наговештава преимућство сакралног, над профаним делом чанадског утврђења, што и не чуди, ако знамо да се у овом месту пет векова налазило седиште Чанадске бискупије, као и седиште истоименог каптола.⁸³³

Велика Гелертова легенда нам даје наговештај да се једна од некропола (вероватно најранија) овдашњег насеља налазила унутар бедема жупанијског утврђења. Наиме, у 8. поглављу овог извора текст напомиње да су тела ратника погинулих у сукобу са Ајтоњевим снагама сахрањена у цимитеријуму старог манастира Јована Крститеља.⁸³⁴ Оно се још једном спомиње и у 9. поглављу, напомињући да се сваког дана вршило крштење у манастирској цркви Јована Крститеља, а светина је чекала на овај чин на улазу у манастирско гробље.⁸³⁵

Унутар чанадског утврђења своје последње почивалиште добиле су и две знамените личности из средњовековне угарске историје: први чанадски бискуп, Гелерт и угарски краљ Ладислав IV. Земни остаци бискупа Гелерта пренети су из Будима у овдашњу бискупску базилику седам година након његове погибије (1053) и смештене у један камени саркофаг који је 1903. године и откривен (празан) и смештен у споредни брод чанадске цркве.⁸³⁶ Много се ређе спомиње податак, да је у овом жупанијском утврђењу био сахрањен и један од угарских краљева – краљ

---

⁸³² Угарски краљ, када би, слично раносредњовековним владарима других земаља, обилаго државу, одседао би у тим својим резиденцијама (palatium, Pfalz). Њих су одржавали дворници. Они су, слично товарницима, такође имали своја села, обично у близини краљевског двора. На челу краљевског двора био је жупан. Он је своје мађарско име надоришпан добио од словенске кованице „на двору жупан“. Од надоришпан је настао скраћени назив надор. А од латинског comes palatinus, палатинуш (палатин): *Историја Мађара*, 28.

⁸³³ KMTL, 145-146

⁸³⁴ *Legenda maior* 10, p. 29: „Corpora vero Christianorum qui ceciderunt in proelio tollentes, duxerunt in Moroswar et sepelierunt in cimiterio sancti Joannis Baptistae, in monasterio Graecorum, quia in eadem provincia aliud monasterium illis temporibus non erat”. SRH, II, 492.

⁸³⁵ *Ibidem.*, 493.

⁸³⁶ Део његових земних остатака остао је у Чанаду, док су остале кости 1400. године пренете у цркву Светог Доната у Венецији. Било је покушаја да се његови земни остаци из Италије врате у Мађарску, али је до сада враћен само један мањи фрагмент кости 2002. године: I. Hankó, *Királyaink tömegsírban*, Budapest, 2004, 173-174. (=I. Hankó, *Királyaink tömegsírban*)

Ладислав IV, који је убијен у Керешсегу 1290. године од стране својих куманских телохранитеља. Њега је тадашњи чанадски бискуп Гргур сахранио у бискупској цркви, али до данас његова гробница није откривена.⁸³⁷

Писани извори 14-15. века наводе две парохијске цркве насеља Чанад, које су највероватније подигнуте ван зидина самог жупанијског утврђења, мада немамо тачних података о њиховим локацијама. Прва је црква Свете Елизабете која се први пут спомиње 1399. године⁸³⁸, а друга црква Светог Духа, која се спомиње само једном, и то 1412. године⁸³⁹. Оне су свакако биле и окружене некрополама локалног становништва. Иначе, први писани траг о подграђу Чанадског жупанијског центра налазимо у делу арапског пуотписца Идрисија из средине 12. века, у којем га овај аутор описује као велико, лепо и цивилизовано насеље.⁸⁴⁰ О његовом тадашњем значају међу урбаним насељима овог простора говори и чињеница, да је Идриси поред Чанада, са простора Баната споменуо још једино Темишвар и Ковин.⁸⁴¹

Археолошки подаци: Раније изнете чињенице из историјских извора насталих у раздобљу од 11. до 16. века у већем делу потврдила су и археолошка истраживања изведена у протеклих 140-150 година на локалитету некадашњег жупанијског утврђења, а у данашњем центру насеља Чанад. Први значајни археолошки налази са овог локалитета изнети су на светлост дана у пролеће 1868. године. Приликом рушења старе каптолске цркве из 13. века, да би се припремило земљиште за градњу нове римокатоличке цркве у самом језгру градића Чанад, испод каптолског здања сасвим неочекивано откривени су темељни остаци најраније црквене грађевине овог места, манастирске цркве Светог Јована Крститеља заједно са најстаријом крстионицом ових простора.⁸⁴² Истраживачи градњу овог здања временски опредељују у крај 10. или сам почетак 11. века и

---

⁸³⁷ Ibidem, 174.

⁸³⁸ S. Borovszky, *Csanád vármegye, II*, 96.

⁸³⁹ Ibidem, 96.

⁸⁴⁰ I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 61.

⁸⁴¹ Ibidem, 61.

⁸⁴² I. Henszlmann, *Német-csanádi baptistérium, Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése*, Budapest, 1876, 39-41, (=I. Henszlmann, *Német-csanádi baptisterium*)

свакако је са ранијом црквом у Арачи једна од најранијих досад откривених хришћанских здања ове регије.⁸⁴³

Овај драгоцен налаз из друге половине 19. века нам у многоме помаже у убицирању верских и других објеката из унутрашњости чанадске утврде, али и самог утврђења. Према овим подацима, узвишење које покрива остатке средњовековног чанадског утврђења почиње испред данашње римокатоличке цркве у центру насеља, односно од пута који долази из правца Sannicolaul Mare-а. Од ове тачке се узвишење са остацима фортификације протеже у правцу севера, према некадашњем кориту Мориша, које је пре 500-600 година теклу тик уз северну ивицу насеља (регулацијом тока Мориша у 19. веку њен ток је померен за један километар северније).⁸⁴⁴ У јужном делу овог узвишења (испод данашње римокатоличке цркве) се налазио најранији манастир из 10-11. века, манастир Јована Крститеља,⁸⁴⁵ окружен најранијом хришћанском некрополом.⁸⁴⁶ Поред ове грађевине се уздизао манастир Свете Богородице коју је основао бискуп Гелерт између 1030. и 1046. године. Њени остаци се највероватније налазе испод данашње православне цркве у језгру Чанада.⁸⁴⁷ У северном делу чанадског утврђења се уздизала овдашња бискупска црква Светог Ђорђа,⁸⁴⁸ чију је градњу помогао и угарски краљ Стефан I са 1000 марака.⁸⁴⁹ Остаци ове цркве налазе се на простору северно од локалног пута који пролази средином овдашњег узвишења.⁸⁵⁰ Овом корпусу сакралних грађевина се у 13. веку придружила и црква овдашњег каптола, сазидана заправо над грађевинским остацима ранијег манастира Јована Крститеља из 10-11. века.⁸⁵¹

Током друге половине 20. века румунски археолози су предузели више истраживачких кампања на овом локалитету (1974-1975, 1986, 1993-1995, 2000).⁸⁵²

⁸⁴³ K. Dávid, *Marosvár-Csanád rekonstrukciója*, 14-18.

⁸⁴⁴ Ibidem, 14-18.

⁸⁴⁵ I. Henszlmann, *Német-csanádi baptistérium*, 39-41.

⁸⁴⁶ SRH, II, 492.

⁸⁴⁷ K. Dávid, *Marosvár-Csanád rekonstrukciója*, 14-18.

⁸⁴⁸ Ibidem

⁸⁴⁹ S. Borovszky, *Csanád vármegye, II*, 87.

⁸⁵⁰ K. Dávid, *Marosvár-Csanád rekonstrukciója*, 14-18.

⁸⁵¹ KMTL, 146.

⁸⁵² Repertoriul arheologic național, Comuna Cenad, Județ Timis, Cod RAN 156268.01, систематска археолошка истраживања. Чланови истраживачких екипа: Petru Iambor, Stefan Matei, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, Adrian Bejan, Muzeul Banatului Timișoara, Universitatea de Vest Timișoara (кампање из 1974-1975., 1986., 1993-1995. године), Petru Iambor, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca,

Истраживања су била усмерена на околину данашње католичке цркве, у самом језгру насеља Чанад и том приликом су откривени културни хоризонти из различитих епоха (бронзано доба, антички период, средњи век). Откривени су сегменти унутрашње архитектуре (остаци најраније манастирске цркве из 11. века са остацима некрополе из 9-11. века) са великом количином покретног (керамичког) материјала, као и сами делови одбрамбених бедема, што коначно даје потврду, да су сви објекти наведени из историјских списа заиста били смештени унутар брањеног простора (заједно са најстаријом некрополом).⁸⁵³ Што се остатака фортификација тиче, румунски археолози су их определили у две фазе: утврђење I са траговима насипа и палисада, настало пре 13. века, а уништено највероватније у најезди Монгола (1241) и утврђење II, са остацима земљаног насипа и палисада насталих у 16. веку.⁸⁵⁴

Ковин

Историјски подаци: У наративним изворима налазимо наговештај, истина археолошки непотврђен, да је Ковински град слично граду Моришени (каснијем Чанаду) имао своју подужу предисторије пре него што је уопште постало седиште засебне жупаније. У тексту анонимног нотара Беле III „Gesta Hungarorum“ овдашње утврђење се спомиње као последње упориште војводе или кнеза Глада⁸⁵⁵, који је по наводима овог текста, владао простором између Мориша и Дунава до краја 9. века, односно до доласка угарских племена у Панонску низију.⁸⁵⁶ Међутим, археолошка

Susana Heitel, Institutul de Istoria Artei București, Daniela Marcu, Damassus SRL, Daniela Tănase, Muzeul Banatului Timișoara (кампања из 2000. године)

⁸⁵³ Ibidem

⁸⁵⁴ P. Iambor, Șt. Matei, A. Bejan, *Cercetări arheologice în așezarea feudală timpurie de la Cenad (1974-1975)*, Ziridara, XIV, 1962, 89-114. A. Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995, 112-115.

⁸⁵⁵ Према наводима Анонимусовог текста кнез Глад је потицао из Видина, а простор између Мориша и Оршаве (данашњи Банат) заузео је уз помоћ Куманаца. Од његовог потомства потиче војвода Ахтум, који је почетком 11. века владао истом територијом. Покушао је да заустави продор мађарске војске, па је образовао војску од Куманаца, Бугара и Влаха (Румуна?), али је изгубио битку на обали Тамиша, па се повукао у град Ковин, где су га Мађари након опсаде града приморали на предају: Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap. 44

⁸⁵⁶ Научна јавност је до данас подељена по питању порекла и уопште историјске позадине приче о кнезу Гладу и његовој банатској кнежевини. Знатан део историчара данас је на становишту да је Глад неисторијска личност, коју је за своју причу о борбама Мађара у Панонској низији од локалних топонима креирао анонимни нотар Беле III почетком 13. века (Gy. Györffy, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Budapest, 1948, 24-25, Исти, *Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában*, Ethnographia, 76 (1965), 418-419.), По мишљењу историчара Иштвана Капитанфија као узор за настанак приче о кнезу Гладу аутору Гесте могла је послужити асенидска Бугарска, која је настала управо у годинама пре настанка овог наративног извора и

истраживања до сада нису открила чак ни назнаке о постојању културног хоризонта из 9. века, па ни трагове фортификација из овог времена унутар ковинског утврђења.⁸⁵⁷ Дobar део историчара који се бавио проблематиком Анонимовог дела сматра, да је анонимни нотар Беле III у свом делу „Gesta Hungarorum” у ствари догађаје, објекте и властелинске породице (родове) с почетка 13. века (дело је могло настати око 1210. године) верно пресликао у 9-10. век. Једном речју анонимусова хроника о догађајима с краја 9. и почетка 10. века, више је потврда о великом значају ковинског утврђења са почетка 13. века (када је дело могло настати), него ли потврда да је ово насеље уопште постојало на прелазу из 9. у 10. век.⁸⁵⁸

У Туроцијевој хроници⁸⁵⁹ град Ковин се спомиње у вези угарско-византијских сукоба из друге половине 11. века. Наиме, према наводима ове хронике, након освајања Београда и продора до Ниша, угарски краљ Шаламон и његов брат, принц Геза прешли су са својим војскама Дунав код Ковина, одакле су даље кренули одвојено (1071-72.).⁸⁶⁰ Овај важан прелаз на Дунаву и значајан трговачки центар на југу Угарске, играо је свакако и важну улогу у трговини

налазила се управо у суседству Угарске (I. Kapitánffy, *Hungarobyzantina, Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*, Budapest, 2003, 97-98.) Друга група историчара и даље је на становишту да је кнез Глад историјска личност, а као главни доказ управо узимају топониме Глад-Галад, забележене пиром банатске регије. Посебно истичу случај Галадмоноштора (Гладовог манастира), указујући на средњовековну праксу, по којем су манастири по правилу прозивани по својим задужбинарима (L. Szegfű, *Az Ajtony-monda*, 8),

⁸⁵⁷ Археолошки подаци о средњовековном Ковину, којима данас располажемо, своде се на резултате пробног сондажног истраживања из 1968. године и мањег заштитног ископавања 1986. године. Истраживања 1968. године указала су на следећу стратиграфску ситуацију: праисторијски хоризонт са енеолитским и бронзанодобним материјалом, доминирајући средњовековни хоризонт и најмлађи хоризонт из периода аустро-угарске доминације. Заштитно ископавање 1986. године, у југоисточном углу платоа, показало је постојање искључиво средњовековног културног хоризонта дебљине преко четири метара. Унутар овог моћног културног хоризонта најјачи сегмент представља други ниво становања датован у другу половину 12. и ток 13. века, са остацима насеобинских објеката и великом количином керамичког материјала. Налази из ранијег нивоа становања (крај 11. и почетак 12. века) сасвим су спорадични. О овој проблематици нешто шире у археолошком сегменту овог текста: М. Вуксан, *Ковин Град*, 177-181.

⁸⁵⁸ Приликом убицања појединих жупанијских утврђења мађарски историчари су се дуго времена ослањали на Анонимусово дело „Gesta Hungarorum“, наративни извор с почетка 13. века који описује раздобље доласка угарских племена у Панонски басен, а узгред наводи податке о овдашњим земљаним утврђењима. У овом извору налазимо податке о укупно 48 земљаних утврђења од којих је 35 према наводима извора већ постојало у време доласка Мађара у Карпатски басен. Међутим, каснија истраживања су недвосмислено показала да један број утврђења навођених у Анонимусовом делу нема средњовековни, већ само праисторијски (бронзанодобни) културни хоризонт. Најбољи је пример утврђења Алпара који је Аноним везивао за поглавицу Залана (Салана). Међутим, систематска археолошка истраживања из 1977. године су недвосмислено показала да је на овом месту само утврђење из бронзаног доба, без средњовековног културног хоризонта.: I. Bóna, *Szent István kori várak*, 104.

⁸⁵⁹ Наративно дело под насловом *Chronica Hungarorum* (1488) настало је из пера хроничара хуманистичког периода Јаноша Туроција (Thuróczy János, 1435-1489), које је исте године и штампано у штампаријама Брна и Аугсбурга: *Akadémiai Kislexikon*, II, 776.

⁸⁶⁰ KMTL, 347,

између Угарске и Византијског Царства, које је у региону било посебно у успону током током 12. века.⁸⁶¹ Знамо наине, да су угарски трговци имали своје колоније у Пловдиву, Нишу и Браничеву, а Ковин је у то време представљао најкраћу копчу између балканских простора и јужноугарских насеља.⁸⁶² Његов изузетан значај, посебно у 12. веку, истиче и арапски географ са Сицилије, Идриси, који је 1154. године између 78 „градава“ са територије Угарске забележио и име Ковина, наводећи да је то насеље које има веома посећене вашаре и бројне занатлијске радионице.⁸⁶³ Само ковинско утврђење са осталим жупанијским центрима ове регије повезивали су путеви (војни путеви) које такође наводи Идриси, нагласивши да је пут од Ковина даље водио на север (преко земљишта Баната), према долини Мориша и новом центру бискупије, граду Чанаду.⁸⁶⁴

Из наративних и дипломатичких извора овог доба донекле можемо скицирати обресе унутрашње и спољашње архитектуре овог утврђеног места. Унутар брањеног простора веома рано, вероватно још у 12. веку основана је црква која је у наредним вековима била седиште Ковинског архиђаконата (у изворима се спомиње од 1288. г.).⁸⁶⁵ Пошто су угарски владари веома често боравили међу зидинама ове утврде,⁸⁶⁶ сасвим је природно претпоставити да је унутар њених фортификација постојала и жупанска резиденција или чак краљевска резиденција, попут оне која се у изворима спомиње надомак данашњег Н. Сада или у Срему.⁸⁶⁷ У овом објекту је могао боравити и папски легат Лео послат од стране римског папе у Бугарску 1203. године са задатком да пренесе краљевску круну бугарском владару, а када је за дуже време задржан у овом месту, опкољен жупанијском војском од 300 ратника по наредби угарског краља Емериха.⁸⁶⁸

⁸⁶¹ T. Almási, *A tizenharmadik század története*, 122; P. Engel, *A középkori Dunántúl mint történeti táj*, Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000-1541 (A Magyar nemzeti Galéria kiadványai, 2006/4), Budapest, 2006, 14. (=P. Engel, *A középkori Dunántúl mint történeti táj*)

⁸⁶² Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1182; F. Makk, *A tizenkettedik század*, 54. Исти, *Magyar külpolitika*, 171-172.

⁸⁶³ I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 59; Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама*, Monumenta cartographica Jugoslaviae, II, Београд, 1979, 15 (=Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама*); КМТЛ, 347,

⁸⁶⁴ I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 61.

⁸⁶⁵ КМТЛ, 347

⁸⁶⁶ У насељу Ковин је више пута боравио угарски краљ Ладислав IV, где је и издао неколико повеља. У ковинском броду на Дунаву боравио је угарски краљ Лајош I када је 1365. године кретао на свој поход против Бугарске: П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама, 160.,

⁸⁶⁷ *Историја Мађара*, 28.

⁸⁶⁸ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1265-1266; КМТЛ, 347; *Историја Мађара*, 59.

О подграђу ковинског града почетне информације добијамо из описа самог географа Идрисија из средине 12. века, када бележи да је Ковин напредно и богато насеље са пијацама и радионицама, што су елементи који се свакако могу сместити једино у подграђе овог места.⁸⁶⁹ На другом месту Идриси бележи да се Ковин и Бач сматрају за најурбанизоване и најнасељеније градове овог простора, са великим увозним и извозним прометом, као и са великим бројем мајура (мислећи вероватно на околне пределије који су припадали граду).⁸⁷⁰ О вашарима овог места писане трагове налазимо и у каснијим периодима. Тако је 1405. године краљ Жигмунд грађанима и хоспесима Ковина дозволио да сваке године, 2. јула код градске цркве посвећене Светој Богородици одржавају годишњи вашар.⁸⁷¹ Из приложеног се примећује, да је и подграђе имало своју засебну цркву, испред које се налазио простор за одржавање вашара. Извесно је, да се око овог објекта налазило и једно од гробаља дотичног насеља.

Археолошки подаци: На платоу окруженом остацима некадашњег рукавца Дунава зване Поњавица, који крије остатке средњовековног жупанијског утврђења и подграђа у Ковину, најранији културни хоризонт потиче из праисторијског периода са неолитским, енеолитским, бронзано-добским и халштатским материјалом.⁸⁷² Околина овог локалитета била је насељена и у време Велике сеобе народа о чему сведоче остаци гепидске некрополе на простору данашњег градског парка, а недалеко од локалитета Град.⁸⁷³ Међутим, сви наведени културни хоризонти су минорни у поређењу са моћним културним хоризонтом из периода 12-13. века, који је констатован унутар брањеног простора, у југоисточном делу платоа (надомак градског хотела), који достиже дебљину од 4,5 метара.⁸⁷⁴ Приликом заштитних археолошких ископавања унутар ковинског града, надомак

⁸⁶⁹ I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 59; Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама*, 15.

⁸⁷⁰ I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 60.,

⁸⁷¹ ZSO, II, 1. део, 3824 (стр. 460); А. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 146.

⁸⁷² О. Брукнер-П. Медовић, *Ковин. Град-вишеслојно насеље*, Археолошки преглед, 1968, 184-188. (= О. Брукнер-П. Медовић, *Ковин. Град-вишеслојно насеље*); Е. Зечевић, Локалитет „Град“ у Ковину, 185.; Ј. Uzelac, *Eneolit južnog Banata, Vršac*, 2002., 83.

⁸⁷³ D. Pribaković, *Gradski park-Kovin, germanska nekropola i sarmatsko naselje*, Arheološki pregled, 5, Beograd, 1963, 129-130; М. Вуксан, *Ковин Град*, 176.,

⁸⁷⁴ М. Вуксан, *Ковин Град*, 179-180; Е. Зечевић, *Локалитет “Град“ у Ковину*, 185, М. Вуксан, *Ковин, локалитет Град*, 119-120.

градског хотела 1986. године⁸⁷⁵, унутар средњовековног културног хоризонта издвојена су четири засебна сегмента. Први је временски опредељен у прву половину 12. века, мада се остатак овде откривеног рова може датовати и у крај 11. века. Релативно танак културни слој из овог периода, са оскудним керамичким материјалом и остацима земљаних пећи, односно отворених огњишта, говори о повременом борављењу на овом делу платоа у наведеном периоду.⁸⁷⁶ Други, уједно најмоћнији сегмент становања унутар ковинског града чини слој из друге половине 12. и почетка 13. века, са више насеобинских објеката и великом количином керамике. Наведени културни слој је од претходног одвојен моћним слојем насипа од земље, што говори о брижљивом и плански добро организованом насељавању овог простора у другој половини 12. века, управо када Ковин, изгледа, постаје центар новоформиране жупаније. Овај сегмент становања завршава се нивоом страдања насеља у великом пожару, који истраживачи доводе у везу са најездом Монгола 1241-42. године.⁸⁷⁷ Трећи сегмент становања припада другој половини 13. и току 14. века, док четврти сегмент чини ниво становања датован у 14-15. век.⁸⁷⁸

Старијој фази нивоа становања из 12-13. века одговарали би полуукопани стамбени објекти са подом од набоја и зидном конструкцијом од дрвеног коља, плетера и лепа. Поред ових, примећено је и постојање зидова од камена и опеке, који су ојачавали само доњу зону зидова за чију је конструкцију коришћено дрво.⁸⁷⁹

Поред остатака стамбених објеката, на јужној страни платоа сондажним ископавањима констатовани су и остаци некрополе (прилози: више сребних и једна

---

⁸⁷⁵ М. Вуксан, *Ковин Град*, 176.

⁸⁷⁶ Исто, 178-179.

⁸⁷⁷ „Прву етапу или хоризонт живота у насељу одређују два нивоа становања у периоду од 12. до средине 13. века.... Млађи ниво овог хоризонта одређен је у другу половину 12. и прву половину 13. века и чине га три фазе насеобине међусобно развојених слојевима нивелације и паљевина. Наиме, најмлађу фазу представља ниво страдања насеља у пожару који може да се доведе у везу са догађајима насталим након продора монголских племена 1242. г. на ове просторе. Након тога као да је живот у насељу закратко прекинут, што се очитује и преко керамичког материјала у следећем периоду, типолошки различитог од грнчарије старијег нивоа.“: Е. Зечевић, Преглед керамичког материјала са локалитета „Град“ у Ковину, 185, „Најмлађи слој друге фазе овог старијег хоризонта чини ниво страдања насеља у пожару. То је тренутак пустошења након кога је, по свему судећи, живот у утврђењу за неко време потпуно прекинут. Чини се највероватнијим да ово разарање треба везати за рушилачку најезду Монгола 1241. године.“, М. Вуксан, *Ковин-локалитет Град*, 120.

⁸⁷⁸ Трећи ниво је хронолошки одређен у другу половину 12. и ток 13. века. Слојеви овог нивоа оштећени су укопима ровова новијег датума. Четврти ниво становања, који је скоро у потпуности уништен бројним рецентним укопима, датован је у 14-15. век. Најмлађи слој овог нивоа је слој паљевине и грађевинског шута. М. Вуксан, *Ковин Град*, 180.

⁸⁷⁹ Исто, 181, М. Вуксан, *Ковин-локалитет Град*, 120.

златна „S” каричица). На овом месту су забележени и остаци грађевинских објеката, што упућује на претпоставку о постојању сакралног објекта, који је био окружен некрополом овдашњег становништва.⁸⁸⁰

Налази на терену указују да је још у старијој фази становања (12-13. век) почело ширење насеља и ван бедема овдашњег жупанијског центра, чиме се поред града формирало и подграђе. Анализом керамичког материјала са локалитета „Град“ дошло се до закључка да је унутар овдашњег подграђа постојала локална занатска производња грнчарије, тј. да су постојале грнчарске радионице са пећима за печење керамике, јер на то указује уједначеност у квалитету израде и заступљеност само одређених типова грнчарије (лонци и котлићи).⁸⁸¹ Ови налази поткрепљују раније изнете податке из историјских списа, који говоре о занатским радионицама и развијеној градској привреди овог места.⁸⁸²

Истраживања из 1986. године донекле су се дотакла и фортификација која окружују Ковински град. У јужном и југоисточном делу локалитета на остацима некадашњег бедема, откривени су угљенисани остаци дрвене конструкције, са равномерно поређаним гредама у хоризонталном положају са местимично вертикално постављеним дрвеним стубовима на стопама од опека. Једном речју, ова брижљиво и плански изграђена дрвена конструкција била је затим попуњена земљом, чиме су се добијале дрвено-земљане фортификације.⁸⁸³ Утврђење је могло имати димензије 150 x 130 метара, а његов плато био је за неких 8-11 метара вишљи од околних дунавских ритова. Прилаз самом утврђеном насељу био је могућ само са северне стране, док су западна, јужна и источна страна платоа били опкољени подводним, ритским земљиштем, тј. плавним подручјем Дунава.⁸⁸⁴

---

⁸⁸⁰ М. Вуксан, *Ковин Град*, 181.

⁸⁸¹ „Анализом керамичког материјала са локалитета „Град“ у Ковину дошло се до закључка да је постојала локална занатска производња грнчарије о чему сведочи поред великог броја налаза и уједначеност у квалитету израде и заступљеност одређених варијетета према облицима. Као што је речено, грнчарија старијег хоризонта налази своје паралеле на широком простору од Чешке до Румуније, али и у налазиштима српских локалитета на деној обали Дунава, тј. Саве. Керамика млађе фазе је рађена под јаким утицајима са стране, пре свега угарске грнчарске производње. Резултатима ових истраживања, са овако богатим и разноврсним керамичким материјалом на релативно малој откопној површини, потврђен је континуитет живота насеља у једном дугом периоду током средњег века. : Е. Зечевић, *Локалитет „Град“ у Ковину*, 189-190.,

⁸⁸² I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 59., Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама*, 15.

⁸⁸³ М. Вуксан, *Ковин Град*, 181.

⁸⁸⁴ „Локалитет „Град“ (Ковин-Град) у јужном периферном делу Ковина, обухвата сачувани део платоа средњовековног утврђења са још видљивим остацима куле и бедема уз њу. Плато заузима простор лесног

Караш (Крашо)

Историјски подаци: Научна јавност је све до пре неколико година сматрала да се најранији центар некадашње Крашовске жупаније заправо налазио у харамском утврђењу (преправљеном римском кастрому), на самој обали Дунава.⁸⁸⁵ Прегледајући ранију литературу углавном наилазимо на ситуацију да се некадашње харамско утврђење поистовећује (изједначава) са Крашовским утврђењем, са нагласком да је Харам био центар Крашовске жупаније до најезде Монгола, а да је у каснијим вековима седиште ове жупаније премештено у дубину територије ове жупаније, у насеље Семлак.⁸⁸⁶

Најновија истраживања пружају нам нешто другачију слику о најранијој историји ове жупаније. Према сачуваној дипломатичкој грађи, Харам је једно време, конкретно између 1346. и 1370. године заиста важило за центар Крашовске жупаније, па је преко 38 повеља са одлукама Крашовске жупаније написано у харамском утврђењу. Од 1370. године ову улогу постепено преузима насеље Семлак (Мезешомљо), смештено у унутрашњости жупаније, где ће се и усталити жупанијски центар након почетка првих турских упада у Баната 1390-92. године.⁸⁸⁷ У том периоду је ова жупанија по новом центру неретко у повељама навођена као жупанија Шомљо (in comitatu Sumplio), а њен жупан као жупан Шомљоа (comes de Mezeusumlow). Међутим, на основу расположивих повеља ситуација је јасна само за раздобље након 1346. године, али ранији период прекрива потпуни мрак. Из периода пре 1346. године не постоји ниједна повеља која би потврдила да је Харам

узвишења, које представља сам врх једног од испупчења на ивици тзв. Јужнобанатске лесне терасе, на којем је настало првобитно насеље: М. Вуксан, *Ковин Град*, 175.

⁸⁸⁵ Средњовековно утврђење Харам подигнуто је на остацима касноантичког кастела, што је условило и њен изглед. Готово квадратне основе (око 93x92 м.), утврђење је имало четири кружне угаоне куле, истурене изван бедема. На средини јужног зида, према Дунаву, постављена са његове унутрашње стране, налазила се кула правоугаоне основе, а још једна кула квадратне основе налазила се у југоисточном делу утврђења. Археолошким истраживањима унутар тврђаве констатовани су и остаци средњовековних и турских грађевина, као и познијих аустријских. Минирана према одредбама Београдског мира 1739. године, тврђава је потом много страдала и деловањем дунавских вода: Д. Димитријевић, *Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке*, Старице, 33-34 (1982-1983), 29-62; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 43-44.

⁸⁸⁶ А. Zsoldos у Архонтологији I наводи да се утврђење Крашовске жупаније град Харам (Хором) у изворима спомиње од 1128. године, а да се поседи ове жупаније у повељама прате од 1177. године. *Archontológia, I*, 165.

⁸⁸⁷ До 1370. године већина повеља Крашовске жупаније издавана је у харамском утврђењу, најчешће уз присуство крашовског комеса (жупана). Након те године све је више повеља у којем се од градских насеља спомиње Мезешомљо (данашњи Семлак).

и у ранијем периоду био војно-административни центар ове регије. Изгледа, да је ту улогу у ранијем раздобљу обављало једно друго место, које је коначно, радом археолога у новије разоткривено и презентовано широј јавности, а реч је у локалитету „Град“ надомак данашње Дупљаје, за коју су ранији аутори сматрали да је праисторијско и римско утврђење.⁸⁸⁸ Једном речју Харам је вероватно крајем 13. или почетком 14. века преузео улогу ранијег жупанијског центра смештеног на локалитету „Град“ код Дупљаје, који је могао бити уништен у најезди Монгола или једноставно напуштен крајем 13. века услед друштвено-економских промена овог доба.⁸⁸⁹

У дипломатичкој грађи најранији помен крашовског утврђења налазимо у арадском регистру краља Беле III из 1177. године, у којем се ово насеље наводи под називом *Carasuensis castris*.⁸⁹⁰ Са именима првих крашовских жупана у изворима се сусрећемо од 1200. године (1200-Veite, 1214-Sebes, 1255-Gergel, 1272-Anselmus, 1272-74, Lerinc, 1274, Miklos, 1291, Lerinc).⁸⁹¹ Већ у каснијем периоду (најкасније од 1346. године) функција крашовског и ковинског жупана била је спојена.⁸⁹²

На месту старог утврђења из 11-13. века, које се у изворима више не спомиње, појављује се насеље Дупљаја. Оно се први пут наводи 1421. године као *Dupolch*, а био је посед породице Јанки⁸⁹³, а други пут се спомиње 1473. године као село *Duplay* у границама Крашовске или Харамске жупаније (*in comitatu Haram*).⁸⁹⁴

Археолошки подаци: Локалитет „Град“ који највероватније крије остатке крашовског жупанијског центра из 12-13. века, налази се око пола километара западно од села Дупљаје (југоисточни Банат), на ободу лесне терасе, тридесетак

---

⁸⁸⁸ Примера ради Феликс Милекер га сврстава међу римска утврђења, заједно са другим градинским насељима поред реке Караш, као што су Жидовар код Орешца, односно Велики и Мали град код Гребенца: V. Milleker, *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XIV, Temesvár, 1898, 1-10., Најновија истраживања међутим, показала су да је утврђени град Жидовар код Орешца настао и био у употреби искључиво у праисторијском периоду (Праисторија југославенских земаља-Железно доба, 546, 850,880.), док је за локалитете Велики и Мали Град код Гребенца доказано да су били у функцији током средњег века, (Д. Радичевић, *Средњовековни мач из Дупљаје*, 84)

⁸⁸⁹ Д. Радичевић, Д. Целебџић, *Византијски печат из Дупљаје*, 282; Д. Радичевић, *Средњовековни мач из Дупљаје*, 84, М. Вуксан, *Средњовековна остава сребрног накита и новца из Дупљаје*, Српско археолошко друштво, 30 годишњи скуп и прослава 125 година постојања, Зајечар, 2008. 91. (=М. Вуксан, *Средњовековна остава сребрног накита и новца из Дупљаје*)

⁸⁹⁰ I. Borsa, III. *Béla 1177. évi privilégiuma*, 213.

⁸⁹¹ F. Pesty, *Eltűnt vármegyék*, I, 411-424; Gy. Györffy, *ÁMTF*, III, 469-476, 487-489; Gy. Kristó, *Vármegyék kialakulása*, 467-470; A. Zsoldos, *Archontológia*, I, 165-166.

⁸⁹² A. Zsoldos, *Archontológia*, I, 165-166.

⁸⁹³ V. Milleker, *Dél-Magyarország középkori földrajza*, I, 83.

⁸⁹⁴ Isto, 49,83; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 53; Д. Радичевић, *Средњовековни мач из Дупљаје*, 83.

метара изнад леве обале старог тока Караша. Овај локалитет је од харамског града (јужно од Банатске Паланке), који је смештен на ушћу речице Караш у Дунав, удаљен десетак километара северније. Ово налазиште је у стручну литературу ушло као праисторијско, односно античко налазиште⁸⁹⁵, а у новије време (почев од нових истраживања 2002. године) се наводи као велики средњовековни комплекс, који се састоји од утврђеног дела (градишта), подграђа и предграђа (са укупном површином од преко 12 хектара).⁸⁹⁶

Централни део локалитета обухвата утврђење неправилне основе, које се простире на површини од око 5 хектара. Утврђење, које се простире на равном платоу, са северне и западне стране омеђено старим током Караша, са јужне стране ниским водоплавним земљиштем (ритовима Караша), а једино се на истоку пружа наставак лесне терасе. Управо на тој страни утврђење је обезбеђено високим бедемом и сувим ровом дубине и ширине око 20 метара.⁸⁹⁷ Град је био брањен двоструким земљаним бедемима.⁸⁹⁸

Источно од овог утврђења (потес Виногради), простирало се предграђе (површина од око 7 хектара), које је такође било окружено фортификацијама. Јужно од некадашњег утврђења пружало се подграђе, које је пратило стари ток Караша у дужини од око 1 километра.⁸⁹⁹

Истраживањима унутар самог утврђења археолози су издвојили два средњовековна хоризонта, од којих је млађи опредељен у 12. век и прве деценије 13. века, а старији у 11. век (уз могућност да се оно прошири и на 10. век). Према досадашњим истраживањима живот у овом утврђењу и пратећим насељима могло је потрајати до монголске најезде, након чега је утврђење трајно запустело.⁹⁰⁰

Унутар самог брањеног простора досадашњим истраживањима констатовани су и остаци велике цркве (дужине 16,5, ширине 8,5 м., дебљине

---

⁸⁹⁵ B. Milleker, *Dél-Magyarország ó-kori földrajza két kérdésének mai állása*, Történeti és Régészeti Értesítő, XIV, temesvár, 1898, 1-10; G. Téglás, *A gerebenczi váracsoport*, Archaeológiai Értesítő, 1904., 397-404., Исти, *Az oresaci „Sidova” nevű földvár, A temesváraljai Grad-Cetate nevű földvár*, 218-221., *Cete-cuje várocska nevű előőrsi állomás a gerebenczi váracsoport előtt*, 330-333., Archaeológiai Értesítő, 1905.

⁸⁹⁶ Đ. Janković, D. Radičević, *The stronghold from Dupljaja*, 275-278; Д. Радичевић, Д. Целебцић, *Византијски печат из Дупљаје*, 281-282.

⁸⁹⁷ Исто, 281-282.

⁸⁹⁸ Д. Радичевић, *Средњовековни мач из Дупљаје*, 84.

⁸⁹⁹ Д. Радичевић, Д. Целебцић, *Византијски печат из Дупљаје*, 282.

⁹⁰⁰ М. Вуксан, *Средњовековна остава сребрног накита и новца из Дупљаје*, 91.

зидова 1,5 м.) оријентације североисток-југозапад, са сегментима некрополе, у којој је истражено 64 гробова временски опредељених у 12. век и прву половину 13. века. Поред ове цркве, у западном делу града, откривени су темељи веће грађевине (димензија 30x15 м.), а у њеној близини и скривница са сребрним накитом и са око 1000 комада кованица угарског, фризашког, енглеског и ирског порекла, сви ковани у периоду од пре најезде Монгола. Претпоставка је, да је сама скривница доспела под земљу услед овог напада, када је и утврђење највероватније опустело.⁹⁰¹

Јужно од локалитета „Град“ налази се потес Велики прокоп, где су на праисторијској хумци високој 3 метара констатовани остаци још једне цркве са некрополом. Црква је дужине 8,65 и ширине 8 метара.⁹⁰² Досад истражени гробови из ове некрополе оквирно су датовани у раздобље од 14. до прве половине 16. века⁹⁰³, што говори о томе, да је и након престанка живота унутар утврђења, овдашње насеље наставило да живи све до турског периода.

Досадашња истраживања на овом локалитету открила су остатке једног комплексног насеља великог габарита, са остацима земљаног утврђења из 11-13. века, које је по досадашњим сазнањима било највеће у читавом региону, што говори у прилог тези, да је на овом месту могло бити оновремено седиште Крашовске жупаније. У овом случају можемо цитирати и речи Дејана Радичевића, руководиоца ових радова: „Резултати досадашњих истраживања указују да локалитет Град код Дупљаје спада у ред највећих археолошких налазишта 11-12. столећа у Банату. Величина налазишта (утврђеног Града, Предграђа и Подграђа), постојање више цркава и покретни налази, сведоче о изузетном значају овог насеља, подигнутог на важној комуникацији која је долином Караша водила у централне делове данашњег Баната и даље на север у Поморишје. Ту се могло налазити и средиште веће области на југоистоку тадашње Угарске.“⁹⁰⁴

Археолози који су до сада истраживали остатке дупљаљског „Града“ стално истичу и могућу присну везу овог насеља са другим утврђеним насељем,

⁹⁰¹ D. Radičević, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*, 86-87.

⁹⁰² Ibidem, 86-87.

⁹⁰³ Ђ. Janković, D. Radičević, *The stronghold from Dupljaja*, 275-278., Д. Радичевић, *Средњовековни мач из Дупљаје*, 84.

⁹⁰⁴ Д. Радичевић, Д. Целебцић, *Византијски печат из Дупљаје*, 282.

смештеним на супротној обали реке Караша, у рејону данашњег Гребенца. Остаци утврђења у Гребенцу налазе се око 1,5 км. северозападно од данашњег села, са леве стране локалног пута који води према Орешцу. Смештено је на природном узвишењу, које је вештачки подељено на два платоа, који се у народу називају Велики и Мали град.⁹⁰⁵ Ова два утврђења налазила су се једно наспрам другог, смештени на супротним обалама реке Караша и по свему судећи имали су првенствени задатак да контролишу комуникацију која је водила долином Караша. Аутори претпостављају чак и постојање моста на том отсеку реке, јер ранији истраживачи заиста спомињу остатке овдашњег моста још крајем 19. века.⁹⁰⁶ Према досадашњим налазима оба ова утврђења била су у функцији управо у време најжешћих угарско-византијских ратова током 12. века. За харамско утврђење из извора знамо да је током сукоба 1128. године привремено и било заузето од византијске војске. Најновији налази из дупљаљског града такође дају наговештај, да је и овдашњи „Град“ привремено могао бити у рукама византијске војске. Наиме, са локалитета дупљаљског „Града“ потиче налаз византијског печата из 12. века везано за скевофилакса Нићифора, што је до сада једини овакав налаз са простора северно од Дунава, односно са простора које је било ван граница некадашњег Византијског Царства.⁹⁰⁷ Истраживачи претпостављају да је овај печат доспео у град, током неког од бројних византијских похода усмерених против јужних простора Угарске.⁹⁰⁸

---

⁹⁰⁵ D. Madas, *Nalazišta i arheološki lokaliteti na teritoriji opštine Bela Crkva*, Pančevo, 2001, 30 (=D. Madas, *Nalazišta i arheološki lokaliteti na teritoriji opštine Bela Crkva*)

⁹⁰⁶ G. Téglás, *A Traianus előtti Dacia aldunai határkapuja*, *Archaeológiai Értesítő*, 24, 318-321.

⁹⁰⁷ Према подацима из пратећег каталога, ради се о случајном налазу са локалитета Град у селу Дупљаји, који је као поклон Срдомира Југе из суседног Јасенова, доспео у збирку Нумизматичког одељења Градског музеја у Вршцу, где је заведен под бројем ГКУ–130/2008 (Бакић 2012, 16). Печат је од олова, благо елипсасти облика, пречника 24–26 мм (сл. 1 и 2). Тежак је 9,00 гр. На њему нема ликовних представа и украса, већ само билатерални натпис. Пречник унутрашњег поља, оквиреног густо распоређеним тачкама, износи 17 мм, док је висина слова 2–3 мм. Имајући у виду све што је до сада речено, са сигурношћу се може реконструисати текст на печату из Дупљаје као: Ὁ Χριστέ, σκέλε Νικηφόρον | τὸν τοῦ σκευοφύλακος, односно: *О Христe, заштити Нићифора скевофилаксoвог* (sc. синовца/сестрића?). О власнику печата Нићифору ништа се са сигурношћу не може рећи. Из текста произлази да он није био скевофилакс, него лице које је било у рођачкој или некој другој вези са неким анонимним скевофилаксом. Истраживачи су печат оквирно датовали у 10-12. век.: Д. Радичевић, Д. Целебцић, *Византијски печат из Дупљаје*, 276-278.

⁹⁰⁸ Исто, 282-283.

Темишвар

Историјски подаци: У арадском регистру краља Беле III међу утврђеним насељима овог простора налазимо и назив темишварске тврђаве (Demesiensis castrum).⁹⁰⁹ Исте године, у једном другом дипломатичком извору сусрећемо се са именом првог познатог жупана Тамишке жупаније – Понграца⁹¹⁰, што даје потврду, да је 1177. године ова жупанија већ постојала⁹¹¹, а највероватније и околне жупаније (Арад, Крашо и Ковин).

Само насеље Темишвар, смештено на средњем току Бегеја (некадашњем Малом Тамишу) има своју предисторију која сеже у касноантичко раздобље. Један број истраживача који се бавио античком и раносредњовековном историјом овог краја сматра, да се на месту данашњег Темишвара или у његовој непосредној околини у време римске доминације налазила римска колонија Замбара, цивилно насеље без фортификација.⁹¹² На овдашње присуство римске цивилизације донекле дају наговештај и археолошки налази, а посебно један случајан налаз из 1851. године који потиче из самог центра Темишвара.⁹¹³ Наиме, споменуте године унутар круга Ерделске касарне (данас градски парк иза хотела „Континентал“), у магацину број 3, дошло је до експлозије муниције и том приликом је према написима тадашње штампе настао кратер дубине око 5 метара из којег су на светлост дана доспеле римске тегуле, посуде и други предмети из античког периода.⁹¹⁴ Међутим, наведени налази свакако нису довољни да би поткрепили претпоставке о постојању овдашње римске колоније Замбаре (Зарубаре). Наиме, секундарно коришћење римских тегула при градњи средњовековних и

⁹⁰⁹ I. Borsa, III. Béla 1177. évi privilégiuma, 213.

⁹¹⁰ I. Szentpétery, *Az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I, 128 (str. 41)

⁹¹¹ A. Zsoldos, *Archontológia*, I, 211.

⁹¹² Иштван Беркеси, писац једне од најранијих монографија Темишвара из 1900. године био је један од првих истраживача који је античко насеље Замбару сместио на простор данашњег Темишвара. I. Berkeszi, *Temesvár szabad királyi város kis monográphiája*, Temesvár, 1900, 2-3. (=I. Berkeszi, *Temesvár szabad királyi város*), P. Ștefan, *Timișoara 700 – pagini din trecut si de azi*, 1969, 33., (=P. Ștefan, *Timișoara 700*), K. Vicze, „Az vég Temesvárbán...”, Temesvár, 2006, 12-14., (=K. Vicze, „Az vég Temesvárbán...”); Исти, *Temesközi történelem*, 121-125.

⁹¹³ У литератури није прецизно одређена година овог догађаја: Ștefan Pascu у монографији *Timișoara 700* овај догађај везује за 1854. годину. Јанош Милец, позивајући се на Леонарда Бема овај догађај смешта у 1859. годину. Ипак, постоји прецизнији податак. Темишварски дневник „Euphrosine” који је излазио тих година, бележи овај догађај под датумом 13. април 1851. година: K. Vicze: „Az vég Temesvárbán...”, 13.

⁹¹⁴ P. Ștefan, *Timișoara 700*, 33, K. Vicze, *Temesközi történelem*, 123.

новековних објеката није никакве реткост. Могуће је да су и наведене римске тегуле, откривене у центру самог Темишвара можда допремљене на ово место са неког удаљенијег римских објектаа и потом узидане у зидине или унутрашње објекте средњовековног Темишвара.

Поред тога, већина аутора, поборника тезе о постојању римске цивилне колоније на простору данашњег Темишвара наводи, да се римско цивилно насеље Замбара налазило на западној граници римске провинције Дакије.⁹¹⁵ Ту се јавља још једна нелогичност која уопште доводи у питање читаву ову тезу. Јер, ако је насеље Замбара било истурено на самој граници према Барбарикуму (варварском свету), онда свакако није могло егзистирати без фортификација.

Најранију потврду о постојању жупанијске утврде унутар насеља налазимо, како је већ наведено, у регистру арадске препозитуре краља Беле III из 1177. године, у којој латински израз *castrī* недвосмислено потврђује да је у то време у насељу већ постојало жупанијско утврђење. Истина, постоји још један ранији извор, настао још 1154. године, конкретно географски опис Угарске од стране арапског географа Идрисија, који међу градским насељима источно од Тисе наводи и насеље *T.n.u.s.b.g.* коју већи део историчара поистовећује са насељем Темишвар⁹¹⁶, мада је међу румунским историчарима било и другачијих мишљења.⁹¹⁷

У наредним деценијама темишварско утврђење се спомиње још неколико пута: у повељи Андрије II из 1212. године као *castro temesiensi*⁹¹⁸, када је споменути угарски краљ жупану Шебешу између осталих подарио и посед Ђад (*terram Gyad*)

---

⁹¹⁵ I. Berkeszi, *Temesvár szabad királyi város*, 2-3.

⁹¹⁶ I. Elter, *Magyarország Idrisi földrajzi művében*, 61.

⁹¹⁷ Неки истраживачи овај топоним поистовечјују са Кањижом (данас Нови Кнежевац), односно са Варадијом (данас Oradea Mare): K. Vicze, *Temesközi történelem*, 122.

⁹¹⁸ **Одломак тескта повеље из 1212. године:** *Innomine sancte Trinitatis et indiuidue unitatis: Andreas dei gracia Hungarie Dal macié Crohacie Iiame Seruie Gralicie Lodomerieque Rex imperpetuum. Persuadet nobis innata bonitas, et cordi nostro liberalitas illa, que (így) antecessorum nostrorum regum móres ingeimos redolemus instillat ut hiis qui maiestati nostre sunt laudabiliter obseuti graciosum uultum per manum largifluam regaliter pretendamus. Cum itaque dilectus ac fidelis noster Sebus comes inter familiares nostros exigente strenuitatis sue merito tam nobiscum exulando et multa bona sua pro nobis expendendo locum obtineat in nostra gracia specialem nos et in remuneracionem sui seruiicii terram Raxovag ad duo aratra a castro Trenciniensi exemptam, Item terram Miley ad unum aratrum in parrochia Poseniensi existentem, a castro nostro*) Nitriensi exceptam, et terram Gyad ad quatuor aratra a castro temesiensi exemtam, circum quaque certis metis dictas terras assignatas de regia libertate contulimus...* : F. Pesty, T. Ortway, *Oklevelek Temes vármegye és Temesváros történetéhez, I (1183-1430)*, Pozsony, 1896., стр. 1-2., повеља 2

смештено у близини темишварског утврђења, а у повељи Беле IV из 1266. године као *castrum de Tymes*.⁹¹⁹

У дипломатичкој грађи 12-13. века (од 1177. до 1249. године) сусрећемо имена 9 тамишких жупана. То су следећи жупани: Понграц (comes Pancracius), 1177. године⁹²⁰, Пот (Poth), 1203. године⁹²¹, Зах (Zah), 1213. године⁹²², Хетце, (Hetze)

⁹¹⁹ **Одломак текста повеље из 1266. године:** *Stephanus dei gracia Iunior Rex vngarie^ Dux transsilnanus, Dominus Cumanorum, Omnibus cliristi fidelibus presentem paginam inspecturis salutem in omnium saluatore, Regalis Culminis mansuetudo remedys et utilitatibus in uigilat subditorum, quo dum prospicitur dum dignis premijs adiunguntur, ex ipsorum opulencia Regum glória ereseit et augetur, Proinde vniuersorum noticie harum serie declaramus, Quod attendentes fidelitates et seruiciorum merita que nobis Parabueh Comes a primeuis puericie nostre temporibus exhibuit, indefense in domo nostra fámulando, fideliter et deuote qui etiam in nostris et Regni nostri magnis et arduis negocijs in Cumano, et legacionibus nostris diuersis in Regno nostro et extra Regnum multipliciter se totum insudauit, beneplacito Regio exponendo omnia, ad benignitatis animi reuocantes, ut eius exemplo reliquos ad fidelitatis antidota forcius accendamus, terram Castrum de Karassou Buke*) uocatam, et terras Castrum de Keue Wolter et Belan uocatas, ac**) terram **Castrum de Tymes** Rety uocatam, Preterea de terra popth uocata, que iacet in Comitatu Tymisiensi, quam terram Beyran***) dominus de Cumanis de genere Borchol ex eollacione Karissimi patris nostri et nostra possidebat ex consensu et beneplacito duorum filiorum suorum...: F. Pesty, T. Ortway, *Oklevelek Temes vármegye és Temesváros történetéhez, I. (1183-1430)*, Pozsony, 1896, стр. 3-4, повеља бр. 4*

⁹²⁰ **Текст повеље из 1177. године:** Notum sit omnibus tam modernis quam futuris hominibus, qui presencia scripta viderint, audierint vel legerint. Quia nutu Dei Rege Bela tercio Regno Ungarie feliciter et pacifice gubernante, Farcasio Palatino Comite mediante pro loquutore vel executore negocii presentis existente. Ego Caba eidem Regi inclinavi, ut quoniam expers heredis eram, totam possessionem meam tam in agris per iugera centum, quam in uineis duabus; mancipiis et peccoribus Deo et monasterio Sancti Martini in Monte Pannonie manciparem; ita duntaxat, ut quoad uiuerem cum coniuge mea possiderem; post obitum meum si Edlelmes coniux mea superuiueret, et ipsa similiter possideret terram sub protectione Sancti Martini, et Abbatis, et fratrum eiusdem monasterii. Tale votum et oblacionem meam Rex et omnes Principes qui aderant approbarunt, et ut perhenniter raatum esset, Rege iubente per manum Pauli Prepositi et eiusdem Regalis Notarii presenti scripto confirmatum est et sigillo Regali roboratum. Quando Rex ista fieri precepit, in die dominico in domo Scene Comitum sub quadam querci sedebat, et Comites isti cum eo: Dionisius Comes Vaaciensis, Gallus Comes Albensis Ultrasiluanus, Thomas Comes Clusiensis, Zemere Comes di Simtei, **Pancracius Comes Temisiensis**, Antonius Comes Novi Castrum, Scubanus Comes Strigoniensis, Thomas Comas filius Samsonis, Cornelius Comes Geuriensis, Thomas Filius Zah, et alii quam 70 plures ministeriales Regis viciniore et remoti, quos omnes nominatim dinumerare vel describere longum est: ÁÚO, I, 33 (69)

⁹²¹ Повеља из 1203. године односи се на донацију ранијег печењешког насеља које је раније припадало мошонском утврђењу, а неведене године је покљоњено цистерцитском манастиру у Хајлингенкројцу. Међу присутним великодостојницима забележени су: Јоб стригонски, Јанош калочки надбискуп, Калан печујски, Угрин ђерски, Катапан јегарски, Шимон варадијски, Деже чанадски бискуп, Бенедек бихорски, Ипоч бачки, Тиборц бодрошки, Чепан шопронски, Јула чанадски, Пот (**Poth**) тамишки, Тамаш пожунски, Маргон вашварски жупан, Бенедикт војвода, Миклош ујварски, Мор мошонски жупан: E. Szentpétery, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, I. 1.* 206 (стр. 66-67.)

⁹²² **Текст повеље из 1213. године:** In nomine sancte trinitatis et individue unitatis. Ego Doma tarn presentibus, quam posteris istis litterarum testimoniis intimare curavi, quia cum ad persolutionem dotis uxoris mee a iudice fuisset compulsus, pecuniam a comite Jula[ta]li conditionis forma interveniente mutuavi, ut ei totam terram meam de Rátoltcum nemore et uno molendino, cum duobus servis, Kuqin videlicet et Wassard, cum una vinea de Polosnuk et quatuor vinitoribus, quorum nomina hec sunt: Bede, Pousa, Pele, Chek [im]pignoraui; ita tarnen, quod si a die receptionis predictae pecunie usque ad festum sancti Georgii mutuata pecunia persolvere non potuissem, iam dictum pignus totum, omni contradictione remota, in ius cederet créditos. Huius autem contractus forma ordinata fuit in curia Budensi, in presentia multorum principum et militum, in presentia videlicet Nicolai comitis fil[i]i Borch et Smaragdi comitis de Zounik et Alexandri comitis de Symig et **Zah comitis de Tumus**.: Kumorovitz L. Bernát, *Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdete*, Tanulmányok Budapest múltjából, 18 (1971), 24-25. (=Kumorovitz L. Bernát, *Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdete*)

1214. године⁹²³, Петер, 1221. године⁹²⁴, Калојан, принц Срема, 1233. године⁹²⁵, Матеј, 1235-1238. године⁹²⁶, Денеш, 1240. године⁹²⁷, Петер, 1249. године⁹²⁸.

Од угарских владара који су владали у раздобљу између 11. и 14. века једино се за краља Ладислава IV Куманца (1272-1290) поуздано зна да је боравио у темишварском жупанијском утврђењу. Једну од својих повеља краљ Ладислав издао је 8. маја 1278. године у Темишвару, где је затим остао још готово месец дана.⁹²⁹ Поред Темишвара краљ Ладислав је наредних година обишао и остала значајна места овог региона: Сланкамен (1280), Ковин (1286), Чанад (1289), Семлак-Мезешомљо, Карансебеш и Липу (1290) итд.⁹³⁰

Археолошки подаци: Према наводима локалних истраживача, сама локација најранијег жупанијског утврђења Тамишке жупаније налазила се у строгом центру данашњег Темишвара. По овим проценама, оно се на југу простирало до Музеја Баната (Кастел Хуњадијевих), на северу до улице Еугена Савојског, на истоку до улице Кароља Телбиса, односно до тамошњег парка (где се раније налазила Ердељска касарна), а на западу до улице Алба Јулија. Некадашње жупанијско утврђење из 12-13. века захватало је и просторе два садашња градска трга: Трга Ослобођења (P-ța Libertății) и Трга Светог Ђорђа (P-ța Sfântul Gheorge).⁹³¹ Према претпоставкама Ш. Боровског на дотичном тргу се (унутар некадашњег утврђења) у раздобљу 11-13. века, налазила капела.⁹³² Паул Нидермајер остатке старог жупанијског утврђења такође смешта на простор северно од Хуњадијевог кастела, претпостављајући такође да је ово утврђење можда подигнуто на месту ранијег римског каструма,⁹³³ мада нико до сада није

---

⁹²³ 1214. Bolesalus, Episcopus Vacienis, Praepositorum de Lelesz munifice dotat, Andrea Rege confirmate....Nicolao, fratre Vgrin, Kamarun. **Hetze Thumusien**. Rodolpho Borien (Bars). Iacobo Borsud. Martino Zemlin. Benedicto Hunguar. Hannone de Borsua, Iula, fratre Ratolth, Nitrien. Kelemen Orod. Comitatus tenentibus: CD, III,1, 153-163.

⁹²⁴ A. Zsoldos, *Arhontológia*, I, 211.

⁹²⁵ Ibidem, 211.

⁹²⁶ Ibidem, 211.

⁹²⁷ Ibidem, 212.

⁹²⁸ Ibidem, 212..

⁹²⁹ K. Vicze, *Temesközi történelem*, 14.

⁹³⁰ Ibidem, 14-15.

⁹³¹ K. Vicze, "Az vég Temesvárban..." , 19-20.

⁹³² S. Borovszky, *Temes vármegye*, Budapest, 1912, 10. (=S. Borovszky, *Temes vármegye*)

⁹³³ P. Niedermaier, *Die mittelalterliche Stadtebau in Siebenburgen, im Banat und im Kresigebiet. I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241*. Heidelberg, 1996, 32, 33. 90-92, 64-65.

пружио материјалне доказе о значајнијем присуству римске цивилизације на тлу данашњег Темишвара, па ни у његовој широј околини.⁹³⁴

У протеклих 7-8 година услед грађевинских радова у самом језгру данашњег Темишвара, тј. у историјском делу насеља, вршена су и заштитна археолошка истраживања, којима су донекле истражени и документовани сегменти средњовековног и нововековног насеља. Конкретно, истраживања су вршена у улици Луцијана Блага (улица која од Хуњадијевог кастела, односно Музеја Баната води према самом центру града),⁹³⁵ затим на тргу светог Ђорђа (Piata Sfantul Gheorghe),⁹³⁶ као и на месту новог пословног центра Timisoara 700, који се налази у улици Brediceanu, северозападно од Хуњадијевог кастела.⁹³⁷ Напомињемо, да се све три наведене локације налазе унутар граница простора за који аутори сматрају да је и локација жупанијског утврђења из 12-13. века.

У улици Луцијана Блага истраживања су вршена од 16. јануара до 10. априла 2014. године, а истражена је површина дужине 135 м. и ширине 3 метара у присуству археолога Музеја Баната. На основу сачуваних мапа из 18-19. века ради се о простору јужног дела некадашњег темишварског утврђења, близу некадашње Београдске капије. На истраженој површини откривени су културни хоризонти из две епохе: у горњим слојевима су документовани детаљи унутрашње архитектуре аустријског утврђења из 18. века, претежно остаци зиданих канала за одвођење воде, а у нижим слојевима су констатовани остаци насеља позносредњовековног насеља, са остацима стамбених објеката од дрвене грађе, остаци зиданог канала за водоснабдевање пирине 80 и дубине 80 цм, који је био у функцији до средине 18. века, а у јужном делу и остатке већег средњовековног трга. Од покретног материјала откривена је керамика, метални предмети (браве, ножеви, врхови стрела, врхови копаља, прстење итд), стакло, животињске кости итд. Керамика

---

⁹³⁴ Најближи остаци римских каструма са пратећим насељима цивилног становништва забележени су 40-45 км. југоисточно од центра данашњег Темишвара, код насеља Берзовиа (Жидовин) на Брзави и у близини насеља Дулеу, управо на месту сусрета банатске низије и банатских планина: Берзовиа (COD RAN 51519) и Дулеу (COD RAN 52810), Repertoriul arheologic național

⁹³⁵ A. Flutur, A-C. Hamat, D. Tanase, *Cercetările arheologice preventive în cetatea timisoarei, str. Lucian Blaga, anul 2014.*, Raport preliminar, Banatica, 24 (2014), 225-252. (=A. Flutur, A-C. Hamat, D. Tanase, Str. Lucian Blaga, anul 2014., Raport preliminar)

⁹³⁶ A. Gașpar, *Monumente funerare otomane descoperite în cimitirul din Timișoara – Piața Sf. Gheorghe*, Banatica, 24 (2014), 209-224. (=A. Gașpar, *Piața Sf. Gheorghe*)

⁹³⁷ M. Mare, A. Szentmiklósi, A. Bălărie, *Rescue excavation in the site „Timisoara – square 700”. City business centre, building D*, Banatica, 24 (2014), 179-208, (=M. Mare, A. Szentmiklósi, A. Bălărie, „Timisoara – square 700“)

откривена на истраженим површинама оквирно је опредељена у раздобље 16-18. века. Једном речју, у овом сегменту насеља откривени су трагови насеља из 18. века, као и делови насеља из позног средњег века, односно из 16. века.⁹³⁸

На тргу свети Ђорђе (Sfanta Gheorghe) у новије време су у два наврата вршена заштитна ископавања: током 2006. године, приликом обнове трамајске инфраструктуре и 2013. године, када се истраживало јужније од претходне кампање.

У првој кампањи, током 2006. године на истраженим површинама откривени су темељи језуитске цркве из 18. века, а у његовој околини и гробови (54) оријентације исток-запад, временски опредељени у 16-18. век. У другој кампањи из 2013. године настављено је са откривањем остатака језуитске цркве, али су поред њених остатака откривени и старији темељи, као и гробнице сличне онима из 2006. године. Истраживачи претпостављају да су овом приликом открили остатке старе турске џамије, а да су гробови откривени око ових гробова вероватно делови муслиманске некрополе. То су потврдили и муслимански надгробни споменици (укупно 7) откривени на овом тргу. Од наведених споменика два су била у облику турбана, два у облику издужене плоче, један у облику феса и два у облику правоугаоног стуба. Сви су били израђени од мермера.⁹³⁹

Трећа локација се налазила на градилишту новог пословног центра „Timisoara 700” у улици Брадицеану 10. Том приликом откривени су остаци зидова који припадају аустријској тврђави из 18. века.⁹⁴⁰ Заштитна ископавања на овом месту извршена су током априла-јуна 2011. године.⁹⁴¹ На основу резултата ових заштитних ископавања и на основу расположивих карата тог времена, можемо констатовати, да су остаци откривени у кругу овог градилишта били делови спољашњих зидина на западној страни темишварског утврђења. Ова археолошка истраживања открила су по први пут дрвену структуру темеља зидина

⁹³⁸ A. Flutur, A.-C. Hamat, D. Tanase, *Str. Lucian Blaga, anul 2014., Raport preliminar*, 225-237.

⁹³⁹ A. Gașpar, *Piața Sf. Gheorghe*, 209-219.

⁹⁴⁰ Аустријска тврђава у Темишвару је изграђена у периоду од 1732. до 1765. године. Унутрашња површина града била је 54 ха. Заједно са спољашњим просторима, бредима, тврђава у Темишвару је захватала површину од 138 ха. То је била једна од највећих утврда на простору Румуније. Хабзбуршке власти су око овог града ископале нови ток за Бегеј, који је постала водена препрека испред зидина према истоку, југу и западу. Ова огромна грађевина порушена је између 1892. и 1910. године. Неки остаци ове тврђаве из 18. века сачувани су у улици Попа Сапца, Тргу Марасте, у Ботаничкој башти и у Темишвар сквер 700.

⁹⁴¹ M. Mare, A. Szentmiklósi, A. Bălărie, „Timisoara – square 700”, 179-192.

темишварске тврђаве из 18. века. Дрвена грађа је добро очувана и највероватније потиче са почетка 18. века и представља први такав случај забележен у региону. Налаза ранијих културних хоризоната није било.⁹⁴²

Жупанијски центри и улога „римских шанчева“- Римски шанчеви, системи уздужних земљаних насипа и канала, који највећим делом простор данашњег Баната секу правцем север-југ (од Мориша до Дунава), према резултатима досадашњих истраживања могли су настати у касноантичком периоду, по већини истраживача, негде у првим деценијама 4. века нове ере, као систем који је бранио сарматско становништво, Потисја и међуречја Дунава и Тисе, тадашњих федерата Римљана, од околних германских племена.⁹⁴³ Њихово рано постојање у неку руку потврђују и писани извори, па тако у тексту Теофилакта Симокате, приликом описа византијско-аварских сукоба у Подунављу 601-602. године, наилазимо на помен „римских шанчева“ прекопута од града Виминацијума, мислећи свакако на простор са супротне, банатске стране Дунава.⁹⁴⁴

У новије време се појављује и све више текстова у којима се истиче улога ових уздужних канала и насипа и у каснијим епохама, пре свега у раздобљу средњег века, наговештавајући да су ови објекти у датом периоду могли функционисати као путни правци, тј. сувоземне комуникације, али и као најранији водoprивредни системи ових простора, тј. канали за одвођење сувишних вода са овог земљишта.⁹⁴⁵ Да ове претпоставке нису без основа, показују и примери из других делова Панонског басена, пре свега истраживања тзв. римских шанчева у рејону насеља Вашвар (западна Мађарска), где се налази траса уздужног земљаног насипа и канала укупне дужине 8 километара, за који се потврдило да је саграђен и кориштен у 11-12. веку.⁹⁴⁶ Исто тако, у појединим регионима Трансилваније

⁹⁴² M. Mare, A. Szentmiklósi, A. Bălărie, „*Timisoara – square 700*“, 179-192.

⁹⁴³ Zs. Visy, *A Ripa Panonica Magyarországon*, Budapest, 2000, 128., (=Zs. Visy, *A Ripa Panonica*); E. Tóth, *Vitás kérdések Pannónia 4. századi történetében*, Contra Acinco et Bononia, *Antik Tanulmányok*, 27 (1980), 131-137 (=E. Tóth, *Vitás kérdések Pannónia 4. sz. történetében*); Gy. Fülöp, *Újabb tanulmányok a római érmék szarmatakori forgalmáról a mai magyar földön*, *Archeológiai Értesítő*, 103 (1976), 253-268.

⁹⁴⁴ S. Soproni, *Limes Sarmatie*, 43-53.

⁹⁴⁵ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 96.

⁹⁴⁶ Тзв. Римски шанац у околини насеља Вашвар, према мишљењу истраживача представљао је одбрану од упада из правца Запада. Поред земљаног насипа налазио се ров пирине 6-7 метара и дубине 2-2,5 метара, а на читавој траси од 8 километара постојао је само један пролаз познат под насивом Vaskapu (Гвоздена капија), где је заправо овај одбрамбени насип укрштао са тзв. Војничким путем (Katonák útja), копненом комуникацијом

истражени су уздужни земљани насипи, такође називани римским шанчевима, за које се испоставило да су саграђени и кориштени заједно са читавом групом утврђења у 11-12. веку.⁹⁴⁷ Трагове о градњи и коришћењу земљаних насипа током средњег века налазимо уз то, и у дипломатичкој грађи. Из 1510. године постоји повеља која спомиње земљане насипе (шанчеве) на просторима Трансилваније, а који су у тим годинама одржавани (поправљани) ради транспорта камене соли преко њих.⁹⁴⁸ Постоје и трагови о краћим земљаним насипима, кориштеним пре свега у мочварним (подводним) областима, искључиво за премошћавање истих. Тако је остала повеља из 1441. године којом краљ Владислав дарује право убирања царине на друму надомак насеља Нађмихал (жупанија Земплин), али је овдашња властелинска породица била дужна да изгради и одржава насип од дрвене грађе и земље, којом би се премостиле поплавне воде и мочваре које је стварао оближњи водоток Лаборца. У противном нико није био обавезан да им плати дотичну царину.⁹⁴⁹

Слично раније наведеним примерима са разних, међусобно доста удаљених тачака Панонског басена и у случају банатских шанчева уочавамо знакове који упућују, да су ови системи уздужних насипа и јаркова свакако били у функцији и у средњем веку, превасходно као сувоземне комуникације.⁹⁵⁰

Већ сам положај овде затечених жупанијских утврђења, центара некадашњих жупанија указује на њихов значај у средњем веку. Наиме, сва четири досад поменута жупанијска утврђења (Чанад, Ковин, Караш и Темишвар), али исто

која је регион Столног Београда повезивала са Штајерском и Каринтијом. Истраживања су показала да је овај насип изграђен вероватно на прелазу из 10. у 11. век и да је кориштен до краја 12. века.: Z. Puyés-P. Pozder, *A hadászat és a honvédelem antropogén geomorfológiai emlékei*, Eger, 2006., 16-17. (=Z. Puyés-P. Pozder, *A hadászat és a honvédelem emlékei antropogén geomorfológiai emlékei*)

⁹⁴⁷ Поменути шанац (насип + ров) протеже се дужином од преко 100 километара на падинама Харгите, у источној Трансилванији, а испред и из овог система регистрована је већа група средњовековних земљаних утврђења. Према резултатима истраживања споменути систем изграђен је крајем 11. века и вероватно био у употреби током читавог 12. века. У народу има више назива: Rika, Kakasbarázda, Kakasborozda, Ördögárka, Ördögútja. : Z. Puyés-P. Pozder, *A hadászat és honvédelem antropogén geomorfológiai emlékei*, 24.

⁹⁴⁸ Повеља издата 17. јула 1510. године од стране краља Владислава II у граду Тати, посвећена Петеру Сентђерђију и Бозинију, војводи Трансилваније и жупану Сикулаца: DI 65453

⁹⁴⁹ DI 13621

⁹⁵⁰ Пратећи распрострањеност ових „шанчева“, њихове правце и конструкције може се рећи да се ради о комуникацијама, сувоземним или воденим, а у зависности од подручја где су грађени и тадашње хидролошке ситуације. Насип створен копањем шанца, на барским теренима и уз ритове река, коришћен је као копитница, за вучу чамаца људском или животињском запрегом, не само у средњем веку. Истовремено он је део јединственог иригационог система на простору Панонске низије који подразумева све шро овакви системи омогућавају: исушивање, наводњавање, каналски и сувоземни саобраћај.: Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 96.

тако и пето утврђење (Арад), које се налази ван простора Баната (са друге стране Мориша), налазе се на траси поменутих шанаца или на њиховим крајевима.⁹⁵¹ Посебно пада у очи положај два најјача земљана утврђења на југу овог простора, иначе жупанијских престоница у 11-13. веку, утврђених насеља у Ковину и Дупљаји, који се налазе на завршецима два најдужа римска шанца на простору Баната, који су уједно и једини од пет регистрованих шанаца у Банату, који се протежу читавом дужином од Мориша на северу до Дунава на југу.⁹⁵²

По мишљењу ранијих аутора земљана утврђења код Гребенца, Орешца и Дупљаје била су саставни део одбрамбеног система римских шанчева, тј. чиниле су најважније одбрамбене тачке на јужном (завршном) сектору насипа означеног као шанац А.⁹⁵³ Међутим, ранији аутори су сви редом утврђене објекте у Гребенцу, Дупљаји и Орешцу сматрали за објекте изграђене у римском периоду,⁹⁵⁴ што је по најновијим истраживањима побијено. Најновија истраживања су показала доминантно присуство средњовековног културног хоризонта унутар брањеног простора гребеначког и дупљајског града. Пошто се ради о остацима земљано-дрвених утврђења, они се по том елементу оквирно временски могу одредити у раздобље од 11. до краја 13. века.⁹⁵⁵ Постоји доста опречних мишљења о правој функцији ових канала и насипа, али један број аутора (истраживача) сматра да су оне свакако могли служити и као важне комуникације, посебно на подводним теренима Баната, где су представљали једине могуће прелазе преко ових терена.⁹⁵⁶

Остала три наведена жупанијска центра (Чанад, Арад и Темишвар) налазе се на трасама посматраних римских шанчева. Сам Темишвар опкољен је са два

⁹⁵¹ I. katonai felmérés (1769-1772), II. katonai felmérés (1806-1869); III. katonai felmérés (1869-1884), Arcanum

⁹⁵² На простору северозападно од локалитета **дупљајског Града** завршава се једна од траса тзв. римских шанчева, конкретно шанац (у стручној литератури означен као Шанац А) који почиње код Липове на Моришу и пресецајући просторе низијског Баната (правцем: Липова-Алмош-Шарлотенбург-Машлак-Ремета-Роман Бенчек-Јаново-Бистра-Драгшина-Турски Сакош, Паганиш, Румунска Стамора-Шенђурађ-Букин-Ферендија-Герман-Мали Жам-Средиште). завршава се код остатака гребеначког града, око 2,7 км. северозападно од дупљајског града. На простору североисточно од самог **Ковина** завршава се траса шанца Б, конкретно шанац који почиње код железничке станице у Алибунару (комбинован од три шанца, која деле два рова). Шанац затим води југоисточним правцем преко Делиблатске пешчаре (коте: Девојачки бунар-Долово- узвишење Орловат-Чибук-Делиблато). Од ивице пешчаре скреће на југозапад, а затим на југ. Одавде се даље пружа са два бедема скоро до Ковина.: V. Balás, *Alföldi hosszanti sáncok*, 82-85; Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара*, 30-31.

⁹⁵³ Исто, 29-31, V. Balás, *Alföldi hosszanti sáncok*, 83-85.

⁹⁵⁴ G. Téglás, *A temesváraljai Grad-Cetate nevű földvár*, Arch. Ért., XXV., 1905, 218.

⁹⁵⁵ D. Radičević, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*, 86-87; Д. Радичевић, Д. Целебцић, *Византијски печат из Дупљаје*, 282.

⁹⁵⁶ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 96.

најзначајнија римска шанца (шанац А и Б)⁹⁵⁷, а њихово међусобно растојање у рејону самог града износи 11 километара.⁹⁵⁸ Шанац А је много ближе самом центру града, оно се пружа преко приградских насеља Јозефштадт и Мехала, на удаљености од 1,2 км. западно од самог језгра данашњег Темишвара, тојест некадашње локације жупанијског утврђења.⁹⁵⁹ Шанац А је знатно удаљенији, његова траса се протеже готово 9 км. источније од језгра Темишвара, протежући се из правца Драгшине и укрштајући се са коритом Бегеја код насеља Ремета, где се иначе налази и локација великог земљаног утврђења Шашвар.⁹⁶⁰

Преко трасе споменутих шанчева Темишвар је на северу био повезан са великим насељима Поморишја (Липова и Арад), док су јужним, југозападним правцем посматрани шанчеви водили су према подунавским жупанијским центрима у Ковину и Карашу (Дупљаја), које су уједно биле и јужне капије овог региона, преко којих се и одвијала трговина са јужним суседима (Византијом, Бугарском, Србијом).⁹⁶¹

Важно је напоменути, да се из рејона данашњег Темишвара (15 км. западније од центра града) протезао још један шанац (у литератури означен као шанац Е) и то северозападним правцем, од насеља Бобда, преко Малог Бечкерека, Кнеза и Варјаша све до ритова које је стварао Мориш код Перјамоша.⁹⁶² Ова траса представљала је најкраћу везу Темишвара са доњим током Мориша и жупанијским центром у Чанаду. Од Перјамоша наведени шанац имао је побочне гране које су водиле приобаљем Мориша у правцу истока, према насељима Сентпетер и Фелнак.⁹⁶³ Исто тако, овом систему је могао припадати и шанац, који је почињао код насеља Егреш, на левој обали Мориша (означен као шанац Г), а затим се протезао југозападним правцем ободом плавног подручја Мориша, да би у висини

---

⁹⁵⁷ То су једине две трасе земљаних насипа и ровова који се протежу целом дужином од Мориша на северу, па до Дунава на југу, а свакако су грађени истовремено, јер готово до танчина имају исту путању простирања.: Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара*, 29-31.

⁹⁵⁸ *Második katonai felmérés*, 1806-1869, Arcanum

⁹⁵⁹ На траси од скоро 7,5 километара дужине постоје сектори у којима је насип добро очуван, али и сектори на којима је деградиран или потпуно уништен. Деградирана подручја су подручја погођена изградњом индустријских објеката, приступних путева и супермаркета; а неки делови су озбиљно оштећени изградњом стамбених зграда: *Repertoriul arheologic național*, COD RAN 155322.02

⁹⁶⁰ *Lista Monumentelor Istorice*, MO nr. 646 bis/16/07/2004, *Ordinul ministrului culturii și cultelor nr. 2.314/2004*, vol. III, București, 2004, p.2222, poz.39 [Ordin MCC] (sursa fișei de sit)

⁹⁶¹ *I. katonai felmérés (1769-1772)*, *II. katonai felmérés (1806-1869)*, *III. katonai felmérés (1869-1882)*, Arcanum

⁹⁶² V. Balás, *Alföldi hosszanti sáncok*, 86.

⁹⁶³ Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара*, 29-31.

Сарафалве изненада скренуо у правцу запада, у правцу Чанада и Великог Сенмиклоша. Траса овог насипа изненада се прекида надомак Сарафалве (око 10 км. источно од Чанада), мада није искључено да је овај шанац првобитно водио све до поменутих насеља, протежући се у ствари, између Мориша и његовог огранка Златице. Овај шанац је укупне дужине од 5 километара.⁹⁶⁴

Сумарни подаци:

- **Најранији помен у изворима и рани назив:**

Једини жупанијски центар ових простора који се у изворима спомиње од 11. века је Моришена-Чанад, који је од 1030. године центар тзв. „велике“ Чанадске жупаније, а у наративним изворима се попут свих осталих жупанијских средишта овог доба наводи као *Urbs* или *Civitas Morisena*. Остала четири жупанијска центра (Ковин, Караш, Темишвар и Арад) у изворима се појављују од друге половине 12. века, и то у духу тадашњег времена, под термином *castrum* (*castrum Keue*, *Carasuensis castrum*, *Demesiensis castrum*). Овај термин је у другој трећини 12. века преузео место ранијих термина *urbs* или *civitas*, који ће у даљем означавати само бискупска средишта (претече првих градова)

- **Жупанијски центри Баната и хидрографска мрежа:**

Сва четири жупанијска центра била су смештена на обалама текућих вода, тј. на обалама највећих овдашњих река и то на местима где су се ове водене препреке укрштале са најзначајнијим копненим путевима овог региона и преко којих је стизала роба из других удаљенијих региона. Чанад је био смештен на левој обали Мориша, надомак значајног речног прелаза код Апатфалве. Ковин је био смештен на левој обали Дунава, на месту где је још од античких времена функционисао један од најзначајнијих речних прелаза преко ове реке и преко које је стизала роба из Византије, Бугарске и Србије. Караш (Крашо), који је највероватније био смештен у дупљајском граду, налази се на десној обали реке Караша (10. км. северније од Дунава), у близини важног прелаза преко овог водотока, наспрам којег

---

⁹⁶⁴ V. Balás, *Alföldi hosszanti sáncok*, 86.

се налазио Гребенац са читавим систем земљаних утврђења из 11-13. века. Посматрани пут могао је бити сегмент важног трговачког пута који је са обала Дунава код града Храма (Харама) водио у унутрашњост ове регије, тј. према Темишвару и даље према Араду и Липови и који је у раздобљу 11-13. века чинио другу важну спону са областима Византије, Бугарске и Србије. Темишвар се налазио на обали тзв. Малог Тамиша, односно данашњег Бегеја, на траси важног копненог пута који је из Подунавља (из правца Харама) водио према Поморишју (градовима Арад и Липова и даље према Великом Варадину), а на који се надовезивао и копнени пут који је источним правцем, долином Бегеја долазио из области Трансилваније.

Из приложеног се види, да су посматрани жупанијски центри поред војно-стратешког и политичког, свакако имали и значајну улогу у привредном животу ове регије, као најранији трговачко-занатски центри са вашариштима.

- **Распоред жупанијских центара у региону:**

Сва четири посматрана жупанијска центра (Чанад, Ковин, Караш и Темишвар), као и пети центар смештен на другој обали Мориша (Арад) били су смештени у низијском делу Баната. Чанад, Арад и Ковин били су смештени у дубини ове територије, док су Темишвар и Караш (смештен највероватније у дупљајском граду) били смештени на ободу ове равнице, тј. на линији додире равничарског и брдско-планинског дела Баната. Ови центри су равномерно били распоређени по северном (Чанад и Арад), источном (Темишвар) и јужном (Ковин и Караш) ободу ове регије, као да су затварале обруч око ове области, чувајући најважније приступне путеве према овој регији.

- **Унутрашња архитектура жупанијских утврђења**

Верски објекти

Поред жупана и њему подређених жупанијских људи, жупанијски центри у насељима Чанад, Ковин, Караш и Темишвар, веома рано, још у 11-12. веку пружила су смештај и црквеним великодостојницима ове регије, постајући седишта

новооснованих црквених установа и области, што је надаље увелико утицало и на саму унутрашњу архитектуру ових утврђења. Унутрашњи, брањени простор ових жупанијских утврда био је подељен на профани и сакрални део, са стамбеним, војно-управним и економским објектима у првом и верским објектима (црквама, манастирима и стаништима црквених великодостојника) у другом делу.

Највећи број верских објеката забележен је у верском центру ове регије, насељу Чанад, смештеном на доњем току Мориша, у којем се од треће деценије 11. налазило седиште Чанадске бискупије, затим седиште истоименог каптола, као и најранији досад познати манастир региона – манастир св. Јована Крститеља. Остала жупанијска средишта овог региона, била су од 12. века (највероватније од прве половине века) управни центри новооснованих архиђаконата: Темишвар – седиште Тамишког, Ковин – седиште Ковинског, а Караш – седиште Крашовског архиђаконата.

Унутар и око самих жупанијских утврђења, првенствено у њиховим подграђима, био је присутан значајнији слој становништва (трговаца, занатлија и слугу), који су унутар насеља добили и своју парохијску цркву праћену некрополом. Због недовољне истражености самих локалитета, за сада није јасно, да ли су ове цркве биле у подграђу или унутар самог утврђења.

Постојање сакралних објеката унутар брањених простора утврђења потврђују и досадашња археолошка истраживања. Остаци црквених и манастирских здања унутар утврђења откривени су у Чанаду, Ковину и Дупљаји (Карашу?).

Стамбени објекти

Хоризонт са остацима стамбених објеката (полуукопаних и надземних) унутар самог утврђења констатовани су унутар градова у Ковину и Дупљаји. Унутар ковинског града откривен је моћан културни хоризонт настао у раздобљу од краја 11. до средине 13. века, дебљине 4,5 метара, унутар којег су документована четири слоја са стамбеним објектима. На истраженим површинама откривени су остаци полуукопаних стамбених објеката са подом од набоја и зидном конструкцијом од дрвеног коља, плетера и лепа. Поред ових, примећено је и постојање зидова од

камена и опеке, који су ојачавали само доњу зону зидова за чију је конструкцију највероватније коришћено дрво, иначе детаљ који се јавља и у жупанијским центрима овог раздобља ван ове регије.

- **Некрополе:**

Попут жупанијских утврда из других делова Панонске равнице, присуство некропола документовано је и у готово свим жупанијским центрима овог простора. Конкретно, у случају Чанада имамо потврде из саме Гелертове легенде, да се око најранијег манастира-манастира Јована Крститеља вршило сахрањивање. Ово су потврдила и најновија археолошка истраживања, којим су откривени остаци овог манастира, као и сегменти некрополе из раздобља 9-11. века. У случају ковинског града, у јужном делу брањеног простора откривени су делови некрополе из 11-12. века, размештени око зиданог објекта, који је највероватније био сакрални објекат. Такође, унутар дупљајског града, за који се може претпоставити да је током 11-13. века био центар Крашовске жупаније, на простору северно од остатака цркве откривени су делови некрополе са 64 гроба из 11-12. века.

- **Подграђа (Suburbium)**

Већ у појединим наративним изворима, попут Идрисијевог географског описа Угарске из средине 12. века, налазимо назнаке да су овдашњи жупанијски центри, попут Чанада или Ковина имали развијена подграђа, са занатским радионицама, пијацама и вашарима. Идриси наводи развијена трговачко-занатска насеља у Чанаду и Ковину. За Чанад каже да је велико, лепо и цивилизовано насеље, а за Ковин да је то насеље које има веома посећене вашаре и бројне занатлијске радионице. Археолошка истраживања такође потврђују постојање подграђа у непосредној близини ових утврђења. У случају Дупљајског града (Караша) откривена је зона подграђа и предграђа са стамбеним хоризонтима претежно из 12-13. века, а у случају Ковина евидентно је ширење насеља трагом налаза и ван зидина града, и то у другој половини 12. века.

- **Улога римских шанчева:**

Сва четири посматрана жупанијска центра налазила су се на трасама или у непосредној близини тзв. римских шанчева, објеката сачињених од земљаних насипа и канала, који су подигнути у касноантичком периоду (4. век), али који су свакако кориштени и у раздобљу средњег века, првенствено као трасе комуникација. Поводећи се сличним примерима из других делова Панонског басена (Панонија, Трансилванија и др) чак можемо изнети претпоставку да су ови објекти највероватније и обновљени, а у неким својим сегментима и дограђени у посматраном раздобљу, пре свега ради несметане комуникације између жупанијских центара, пре свега преко подводних забарених простора средњег и северног Баната, а можда и као војностратешки објекти.

МАЛА УТВРЂЕЊА 11-13. ВЕКА

Подаци досадашњих истраживања - Од великих жупанијских утврђења много су мања, али и бројнија у посматраном раздобљу тзв. мала утврђења, у мађарској историографији позната под терминима *sáncvár* или *kisvár*,⁹⁶⁵ о којима до данашњег дана није сачињен централни регистар, па се њихов тачан број у Панонском басену ни приближно не зна, мада се вероватно ради о бројци од преко хиљаду објеката.⁹⁶⁶

Интензивирањем археолошких истраживања на остацима ових утврђења у протеклих 30-40 година посебно на тлу Мађарске и Словачке, а у нешто мањој мери и у Румунији⁹⁶⁷ унеколико се добила јаснија слика о овим објектима, као значајним „пратиоцима“ феудалних поседа у раздобљу 12-13. века.⁹⁶⁸ Досадашњим археолошким истраживањима констатовано је следеће:

- Реч је о земљаним утврђењима малог габарита (пречника од 60 до 80 метара) најчешће кружног или овалног облика, а нешто ређе са квадратном основом, укупне површине од 0,01 ха до 0,2 ха.⁹⁶⁹

- Одбрана им се састојала од једног земљаног прстена (шанца) и рова, из које се добијала земља за насипање шанца, а који се најчешће налазио са унутрашње стране насипа. Само код мањег броја објеката, постоји двоструки,

⁹⁶⁵ Gy. Sándorfi: *A Magyar várépítészet korai szakaszáról*, Archeológiai Értesítő 106, Bp, 1979, 244-248 (=Gy. Sándorfi: *A Magyar várépítészet korai szakaszáról*); Gy. Sándorfi: *Hozzászólások az Árpád-kori kisvárak problémájához*, Műemlékvédelem 31, Budapest, 1987, 16-23. (= Gy. Sándorfi: *Hozzászólások az Árpád-kori kisvárak problémájához*); P. Engel: *Töprengések*, 11-18.

⁹⁶⁶ Gy. Sándorfi, *A Magyar várépítészet korai szakaszáról*, 244-248.,

⁹⁶⁷ Најзначајнија археолошка литература везана за проблематику малих утврђења: Gy. Nováki-Gy. Sándorfi-Zs. Miklós, *A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai*, Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest, 1979 (=Gy. Nováki-Gy. Sándorfi-Zs. Miklós, *A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai*); I. Feld, *Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez*, Műemlékvédelem, 31 (1987), 1-8 (=I. Feld, *Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez*); Zs. Miklós, *Árpád-kori kisvárak Magyarországon*, Középkori régészetünk újabb eredményei, Budapest, 1985, 143-158 (=Zs. Miklós, *Árpád-kori kisvárak Magyarországon*); Gy. Sándorfi, *A magyar várépítészet korai szakaszáról*, 244-253.; Zs. Miklós, *Hozzászólás az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez*, Műemlékvédelem, 31 (1987), 15. (=Zs. Miklós, *Hozzászólás*); J. Dénes, *Az Árpád-kori kisvárak kérdései*. Vas, Sopron és Moson megye várai, Vasi Szemle, 54 (2000), 55-64. (=J. Dénes, *Az Árpád-kori kisvárak kérdései*); A. Habovštiak, *Stredoveka dedina na Slovensku*, Bratislava, 1985, 122-146 (=A. Habovštiak, *Stredoveka dedina na Slovensku*); A. Ruttikay, *Mittelalterliche Klein- und Mitteladelssitze in der Slowakei*, Motte-Turmhügelburg-Hausberg, Beiträge zur Mittelalterarchaologie in Österreich, 23 (2007), 277-288 (=A. Ruttikay, *Mittelalterliche Klein- und Mitteladelssitze in der Slowakei*); M. Slivka-A. Vallašek, *Hrady a hradky na východnom Slovensku*, Košice, 1991, (=M. Slivka-A. Vallašek, *Hrady a hradky na východnom Slovensku*)

⁹⁶⁸ I. Feld, *A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében*, I, Századok, 148 (2014), 361-374 (=I. Feld, *A magánvárak építésének kezdetei*); P. Engel, *Töprengések*, 16-18.

⁹⁶⁹ Zs. Miklós, *Árpád-kori kisvárak Magyarországon*, 146.

односно троструки шанац, мада није искључено да се код ових утврђења ради о различитим фазама градње, тј. о остацима фортификација који су подигнути у различитим периодима.⁹⁷⁰

- За разлику од великих жупанијских утврђења, шанчеви (насипи) малих утврђења грађени су искључиво од земље, без трагова дрвених конструкција, односно остатака касета. Изузетак по овом питању чини само један локалитет на тлу данашње Мађарске.⁹⁷¹ Код мањег броја утврђења земљани насипи ојачани су и дрвеним палисадама. Има чак и трагова двоструких и троструких палисада око централног објекта, који је грађен од дрвене грађе или трајног материјала.⁹⁷²

- Остаци посматраних утврђења констатовани су како у равничарским, тако и у брдско-планинским пределима Панонског-басена. У брдско-планинским пределима за локације утврђења овог типа бирани су усамљени врхови или ободи висоравни, а у равничарским пределима издигнуте коте унутар плавних подручја, тј. доминантне тачке у приобаљу река.⁹⁷³

- Један број ових утврђења подизан је на вештачки насутим узвишењима (на западу називани *motte*), мада су овакви локалитети на нашим просторима доста ретки. Много се чешће јављају нпр. на просторима данашње Словачке.⁹⁷⁴

- По питању унутрашње архитектуре, на основу досадашњих археолошких истраживања, посматрана утврђења могу се поделити у три различите групе⁹⁷⁵:

---

⁹⁷⁰ Ibidem, 146, Gy. Sándorfi, *Motte típusú várak a történelmi Borsod megyében*, HÓMÉ, 19 (1980), 9-39., (= Gy. Sándorfi, *Motte típusú várak*)

⁹⁷¹ Изузетак чини локалитет Ноградмарцал-Керекдомб (Мађарска), где су откривени шанчеви са траговима дрвених касета: Zs. Miklós, *Az Árpád-kori kisvárak*, 148

⁹⁷² На локалитету Ноградмарцал-Керекдомб (Мађарска) откривени су остаци двоструког реда палисада, док је у случају локалитета Менде-Леањвар утврђење са источне стране било брањено троструким редом палисада: Zs. Miklós, *Árpád-kori kisvárak Magyarországon*, 148.

⁹⁷³ Пример за мало утврђење грађено на брдско-планинским терену је утврђење на врху Мужла, северно од насеља Матрафиред, код градића Ђенђеш (Мађарска), коју је почетком 80-тих година истраживао Ј. Денеш. Остаци одвог утврђења се налазе на врху брда надморске висине 485 метара (180 м. изнад савременог насеља), а одбрана му се састојала од насипа и сувог рова : J. Dénes, *Árpád-kori sáncvár a Muzsla-tetőn*, Mátrai Tanulmányok, Gyöngyös, 2000, 7-10 ; примери за мала утврђења грађена на равничарском терену јесу локалитет Хахот-Алшофакошпушта надомак Зале, које се налазило на једном острву окружено мочварама, које се у озворима спомиње између 1267 и 1310. године: I. Feld, *Magánvárak építésének kezdetei*, 368., или два примера са североистока Мађарске: утврђење Бестерец, које је било смештено на једном узвишењу које се око 5-8 метара издизало из околног мочварног терена, као и утврђење Ерч, надомак насеља Мариапоч, које се такође налазило на једном узвишењу, које се попут острва издизало из околног мочварног (ритског) терена : P. Németh, *Szabolcs és Szatmár megye Árpád-kori (XI-XIII. századi) földvárjai és monostorai*, A Nyiregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, 10 (1967), 93.

⁹⁷⁴ A. Habovštiak, *Stredoveka dedina na Slovensku*, 122-146; A. Ruttkay, *Mittelalterliche Klein- und Mitteladelssitze in der Slowakei* 277-288.

- Први тип – земљани прстен у чијој унутрашњости нису констатовани трагови становања (археолошки празан). У овом случају се вероватно ради о објектима који или нису до краја завршени (напуштени су због губитка функције) или су искључиво кориштени као место збегачке опасности.⁹⁷⁶
- Други тип – земљани прстен са стамбеним објектом од дрвене грађе и траговима становања. Ову групу објеката поједини истраживачи сматрају за станишта ситне властеле.⁹⁷⁷
- Трећи тип – земљани прстен са остацима куле од трајног материјала (камена, цигле), квадратне основе, димензија 10x10 м., са траговима становања и остацима насељеног места у близини утврђења. Ове објекте део истраживача сврстава у станишта крупне властеле (сматрајући их за претече позносредњовековних кастелума). Ж. Миклош је овај тип малих утврђења покушала да поистивети са куријама споменутим у изворима 13-14. века, али је део истраживача ову тезу 1987. године одбацио, сматрајући да се немогу баш сви објекти, иоле ојачани зидом или ровом аутоматски сврставати у категорију утврђења.⁹⁷⁸ Ипак, у новије време је ова теза поново актуелизована, па је и Р. Хорват у једној од својих новијих студија изашао са претпоставком да је и један одређен број властелинских курија насталих током 13. века свакако могао спадати у ред малих утврђења.⁹⁷⁹

⁹⁷⁵ Ову типологизацију је на основу својих дугогодишњих истраживања на утврђењима овог типа разрадила археолог Жужа Миклош, а већина археолога ју је и прихватила: Zs. Miklós, *Árpád-kori kisváarak Magyarországon*, 152.

⁹⁷⁶ Пример је локалитет Tinnye-Kisvár, где је истраживала Жужа Миклош. На овом локалитету нису откривени трагови становања, иако је у непосредној близини утврђења постојало насеље. Аутор претпоставља, да је ово утврђење вероватно напуштено, пре него што је уопште и завршено: Zs. Miklós, *Árpád-kori kisváarak Magyarországon*, 152.

⁹⁷⁷ Унутар ових утврђења откривени су једнослојни стамбени хоризонти. Најчешће се открива објекат од дрвене грађе, са траговима страдања у пожару, хоризонт страдања који истраживачи обично доводе у везу са најездом Монгола 1241-42. године, Пример је локалитет Váchartyán-Várhegy: Zs. Miklós, *Árpád-kori kisváarak Magyarországon*, 152.

⁹⁷⁸ Унутар оваквих утврђења такође се открива једнослојан стамбени хоризонт, али са стамбеном кулом од камена (димензија 10x10 метара), док је само утврђење смештено у близини важних копнених комуникација, а у његовој близини је распоређено више насеља: Zs. Miklós, *Árpád-kori kisváarak Magyarországon*, 152.

⁹⁷⁹ По мишљењу Р. Хорвата крајем 12. и почетком 13. века за утврђивање властелинских курија није била потребна дозвола самог краља, па се свакако дешавало да су поједини феудалци искористили „рупу“ у закону да своје курије претворе у мања утврђења, ојачана земљаним шанчевима, рововима, евентуално палисадама. По њему овај покрет постао је још масовнији у другој половини 13. века, посебно у време последњих владара из династије Арпада: R. Horváth, *Váreptés engedélyezése az Árpád-*

Време настанка и функција - За разлику од жупанијских утврђења која се спомињу како у наративним, тако и у дипломатичким изворима, о малим утврђењима овог доба готово да и нема помена у писаној грађи. Управо зато их један број истраживача назива утврђењима без историје. Пошто их писана грађа „не познаје“, ова велика група земљаних утврђења, распрострањена по свим деловима Панонског басена није ушла ни у обимне монографије Пала Енгела и Ерика Фигедија насталих 1977. године, у којима су обрађена и презентована сва утврђења позната из писане грађе закључно са 1437. годином.⁹⁸⁰

Пошто су ови објекти фактички непознати за дипломатичку грађу Угарске, време њиховог настанка може се оквирно одредити само на основу резултата досадашњих археолошких истраживања. Археолошки материјал откривен унутар самих утврђења, односно у њиховој непосредној околини сведочи о томе, да су она већином настала у 13. веку⁹⁸¹, мада један број истраживача оне најраније објекте из ове широке групе објеката временски опредељује у раздобље 11-12. века.⁹⁸² Међу истраживачима заправо, све више преовлађује став, да је први талас градње утврђења овог типа свакако почео још у деценијама пре најезде Монгола (крај 12. и прва половина 13. века), али да је њихова масовна градња у суштини, почела тек у другој половини 13. века, тојест у време династичких борби у Угарској, када су властелинске породице могле масовно, без дозволе краља, градити себи утврђене резиденције или само склоништа за случај опасности.⁹⁸³

---

kori Magyarországon, Várak nyomában, Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére, Budapest, 2011., 93. (=R. Horváth, Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon)

⁹⁸⁰ Наведена дела: E. Fügedi, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Budapest, 1977.; P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-kori Magyarországon*, Budapest, 1977.

⁹⁸¹ M. Zsuzsa, *Hozzászólás*, 15., Исти, *Tolna megye várjai*, Budapest, 2007., 432. (= Zs. Miklós, *Tolna megye várjai*); I. Feld, *Magánvárak építésének kezdetei*, 353.; P. Engel, *Töprengések*, 11-12.; R. Horváth, *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon*, 93; N. Parádi, *A kácsi középkori lakótorony*, HOMÉ, 21 (1981), 20. (=N. Parádi, *A kácsi középkori lakótorony*)

⁹⁸² Један од истраживача који је изашао са тезом да је градња ових утврђења почела знатно раније, вероватно још на прелазу из 11. у 12. век, је Ђерђ Шандорфи. Он се по том питању позивао на случај утврђења Икервар-Покадомб, где је по наративним изворима једном приликом божичне празнике провео краљ Шаламон, што потврђује његово постојање још у 11. веку: Gy. Sándorfi, *A magyar várépítészet korai szakaszáról*, 247; Исти аутор је нешто касније у ову групу раних утврђења уврстио и утврђења Гемервар и Печварад-Косавар: Gy. Sándorfi, *Három korai magyar motte, Műemlékvédelem*, 30, (1986), 1-7., Међутим, Андраш Кубињи сматра да се споменуто утврђење у насељу Икервар-Покадомб не може уврстити у категорију малих утврђења, јер је за разлику од ових, био краљевски посед: A. Kubinyi: *Árpád-kori váraink kérdése*, 292.

⁹⁸³ I. Feld, *Magánvárak építésének kezdetei*, 355-356.; R. Horváth, *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon*, 93.; A. Zsoldos, *Családi ügy, IV. Béla és István ifjabb király viszála az 1250-as években*, Budapest, 2007., 136-137. (=A. Zsoldos, *Családi ügy*)

Једно од важних показатеља да су ови објекти највећим делом настали у 13. веку јесте доминантно присуство тзв. беле керамике међу материјалним налазима из унутрашњости ових објеката. Бела керамика је наине, у насељима ових простора присутна тек од 1200. године и потпуно недостаје из ранијих културних слојева.⁹⁸⁴ Поред керамичког материјала и саме монете откривене унутар брањеног простора ових утврђења могу донкеле бацити светлост на време настанка истих. Примера ради у културном хоризонту унутар утврђења Физер откривени су примерци фризаших денара ковани између 1200. и 1246. године.⁹⁸⁵ Приликом истраживања утврђења Чевар откривене су монете краља Беле IV⁹⁸⁶, а током истраживања утврђења Домбовар-Сигетерде монете Стефана V и Ладислава IV.⁹⁸⁷

Међу истраживачима ове проблематике до сада се родило прегршт теза о томе ко је и са каквом намером градио ове објекте током 12-13. века. Већина истраживача је истицала одбрамбену функцију ових земљаних прстенова, али је исто тако један број аутора изашао и са ставом да су ови објекти у неку руку могли послужити и као ране резиденције појединих властелинских породица, ако не сви онда бар они који су у својој унутрашњости располагали кулама (торњевима) од дрвене грађе или трајног материјала.⁹⁸⁸

Међутим, онда се поново поставља питање, зашто се ови објекти, са изнимком неколико случајева⁹⁸⁹, уопште не појављују у писаној грађи посматраног периода? Енгел Пал у једној од својих студија које је посветио овој проблематици ову појаву објашњава чињеницом, да су ова земљана утврђења заправо настајала накнадно, на властелинствима која су већ од раније била у поседу дотичних родова. Једном речју, владар је посматраним родовима или породицама поклањао

---

⁹⁸⁴ Zs. Miklós, *Ásatás Márianosztra-Biberváron*. *Archaeológiai Értesítő*, 109 (1983, 15. (=Zs. Miklós, *Ásatás Márianosztra-Biberváron*)

⁹⁸⁵ Z. Simon, *A füzéri vár a 16-17. században*, Miskolc, 2000., 10.

⁹⁸⁶ I. Feld-L. Jakus-L. Csaba, *Csővár*. *Studia Comitatus*, 7. (1979). 51.

⁹⁸⁷ Zs. Miklós, *Tolna megye várai*, 190.

⁹⁸⁸ E. Fügedi, *Vár és társadalom*, 15, 34, 87.; J. Szücs, *Az utolsó Árpádok*, 27-32.; I. Feld, *Engel Pál és a magyarországi várkutatók*, *Castrum*, 6 (2007), 21.; R. Horvát, *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon*, 93.

⁹⁸⁹ Прва повеља са дозволом угарског краља за градњу утврђења ван краљевских посела потиче из 1211. године. Ради се о повељи краља Андрије II, којом је наведени владар Немачком витешком реду, управо насељеном на тлу Угарске дозволио подизање дрвених утврда. Током 1222. године овом реду је дао дозволу и за градњу камених утврђења: R. Horvát, *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon*, 80; Најранија повеља у којој угарски краљ даје дозволу за градњу утврђења некој властелинској породици сачувана је из 1244. године: *AUO*, VII., 161-162.

властелинство саздано нпр. од више десетина села, али без утврђења на њима, а онда су чланови тог рода у границама овог властелинства, ради сопствене сигурности саградили себи мање земљано утврђење, најчешће без дозволе самог владара.⁹⁹⁰ По овој логици новосаграђена земљана утврђења нису се сматрала центрима посматраних властелинстава, већ су попут рибњака, насеља или шума на њој, чинили само њен „инвентар“. Зато се у писаној грађи овог доба, истина доста ретко, уместо формулације *terra castri* (поседи утврђења), сусрећемо са формулацијом *cum castro suo* (посед са њеним утврђењем) или *simulcum castro ibidem constructo* (посед и на њему изграђено утврђење) итд.⁹⁹¹ По свом правном статусу у оквиру властелинства она су била толико небитна, да често нису ни добијала имена. Ако су и добијала, најчешће су добијала назив централног насеља у оквиру властелинства, па се дешавало да је раздаљина између истоименог насеља и утврђења била између 7 до 10 километара.⁹⁹²

Како се ради о земљаним утврђењима малог габарита, она свакако нису била у могућности да у случајевима опасности приме становништво околних насеља, већ су по мишљењу већине истраживача, она могла пружити уточиште само властелинској породици, њиховим слугама, стражарима и драгоценостима.⁹⁹³ Оваква мала утврђења, са једним шанцем и ровом свакако нису била погодна за одбрану од већих војски, али су у време диснатичких борби у 13. веку сасвим добро могла послужити у локалним ратовима појединих властелинских породица.⁹⁹⁴

---

⁹⁹⁰ За разлику од оновремених краљевских поседа чије средиште је од почетка чинило краљевско утврђење, у случају властелинских поседа рана земљана утврђења 12-13. века нису била средишта дотичних поседа. У бити тадашњег феудалног поседа била је територија са тачно одређеним (обележеним) међама, тј. границама. Ти поседи се до средине 13. века наводе под термином *praedium*, а од 13. века под терминима *terra* или *possessio*. Посматрана земљана утврђења настају искључиво на великим поседима: P. Engel, *Töprengések*, 14; Gy. Sándorfi, *A magyar várépítészeti korai szakaszáról*, 244-248.

⁹⁹¹ P. Engel, *Töprengések*, 14.

⁹⁹² Примера ради утврђење Тиба (жупанија Унг) било је удаљено 10 километара од истоименог насеља, утврђење Таполчањ (жупанија Њитра) 15 км. од истоименог насеља, а утврђење Нађмихал (жупанија Земплин) 7 км. од истоименог села. Било је и примера да су поједина утврђења временом добила нове називе: тако је утврђење Шомош од 1378. године Кесег, утврђење Хуњад од 1319. године Шебешвар, утврђење Лочманд постаје Ланжер, утврђење Унг постаје Њевицка итд: P. Engel, *Töprengések*, 14-15.

⁹⁹³ Већина мађарских истраживача која се бавила овом проблематиком ову групу утврђења назива и термином MENTSVÁR, што у слободном преводу значи утврђење за збег, односно склониште за време неке опасности: Zs. Miklós, *Tolna megye várai*, 433.; Gy. Nováki-Gy. Sándorfi-Zs. Miklós, *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai*, 94-95.

⁹⁹⁴ Gy. Nováki-Gy. Sándorfi-Zs. Miklós, *A Börzsönyi hegység őskori és középkori várai*, 91-93.; N. Parádi, *A kácsi középkori lakótorony*, 23-25.; Zs. Miklós, *Tolna megye várai*, 33; A. Zsoldos, *Családi ügy*, 136-137.

Западноевропске паралеле – Мала земљана утврђења Панонског басена настала у периоду 11-13. века највише сличности по својим спољним карактеристикама показују са западноевропским феудалним утврђењима типа *motte*, чија се прапостојбина по досадашњим истраживањима налазила на тлу Нормандије (Француска)⁹⁹⁵, где се овај тип утврђења појављује у 8. веку, да би већ у 9. веку почела и његова масовна градња. На тлу Немачке овај тип утврђења појављује се од 10. века.⁹⁹⁶ Међу оне најраније подигнуте у Француској спадали би утврђења Dol, Rennes, Dinan и Bayeux, а у суседној Енглеској утврђење Hestings.⁹⁹⁷ Један број истраживача овај тип утврђења сврстава међу најранија утврђења средњовековне Европе,⁹⁹⁸ тип утврђења који је највероватније поникао из раније римске градитељске традиције.⁹⁹⁹ Реч је о утврђењима малог габарита, подигнутим на вештачки насутим узвишењима, која су била окружена одбрамбеним рововима или палисадама и обично рашчлањена на два дела – на главно утврђење и на предграђе. У главном утврђењу, које се иначе налазило на највишој тачки узвишења, налазио се торањ саздан од дрвене грађе или камена, оспособљен за становање, али и за одбрану. Испред главног утврђења простирало се предграђе, које се налазило на нивоу околног терена или на делимично издигнутом простору, а у оквиру његових фортификација налазили су се економски објекти.¹⁰⁰⁰ Овај тип утврђења, који је у посматраном периоду био распрострањен посебно по Западној и Средњој Европи, истраживачи су рашчланили на три подтипа: на велики *motte* (утврђење са узвишењем вишим од 10 метара), средњи *motte* (утврђења са узвишењем високим између 5-10 метара) и мали *motte* (утврђење са узвишењем нижим од 5 метара).¹⁰⁰¹

Ђерђ Шандорфи је на простору жупаније Боршод регистровао пет утврђења типа *motte* (Kisgyőr-Halomvár, Miskolc-Leányvár, Bükkábrány-Temető, Szihalom-

⁹⁹⁵ H.P. Schad, *n, Hausberg und verwandten Wehranlagen in Niederösterreich*. Wien, 1953, 266 (=H.P. Schad, *n, Hausberg und verwandten Wehranlagen in Niederösterreich*)

⁹⁹⁶ Ibidem, 266.

⁹⁹⁷ Ова су утврђења приказана на тзв. Тепиху из Bayeux-а, на којем је представљен поход Виљема Освајача у Нормандији и Енглеској с краја 11. века: K.M. Setton, *The Norman Conquest*. National Geographic Magazine, 130/1960/2., 206.251; Gy. Sándorfi, *Motte-típusú várak*, 11.

⁹⁹⁸ J. Könyöki, *A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra*, Budapest, 1905., 213., (=J. Könyöki, *A középkori várak*)

⁹⁹⁹ Gy. Sándorfi, *Motte-típusú várak*, 11.

¹⁰⁰⁰ M. Mühler-Wille, *Mittelalterliche Burghügel (Motten) im Nördlichen Rheinland*. Köln, Graz, 1966, 263

¹⁰⁰¹ Ibidem, 266.

Árpád-vár и Sajónémeti-Várhegy).¹⁰⁰² Међу наведеним локалитетима, по својим димензијама посебно се истичу два објекта: Кишђер-Халомвар и Мишколц-Леањвар, за које се претпоставља, бар према њиховим димензијама, да су служили као збег за веће популације. По мишљењу Ђерђа Шандорфија, ова два утврђења типа мотте, подигао је јегарски бискуп Ламберт Шнафнабурги (1243-1275), нешто после најезде Монгола, по немачким узорима, али су највероватније и напуштени још пре него што су и завршени.¹⁰⁰³ Полазећи од ових података, део истраживача је на становишту да наведена утврђења типа мотте, заправо чине један подтип широке лепезе тзв. малих земљаних утврђења регистрованих широм Панонског басена.¹⁰⁰⁴

Време напуштања малих утврђења – Пошто су писани извори о овој групи утврђења сасвим ретки, на питање њиховог трајања и уопште времена напуштања, конкретне одговоре поново даје археолошка наука. По питању њиховог трајања огромна већина истраживача се слаже, да је живот ових утврђења био кратког даха, о чему сведочи танак културни слој унутар брањеног простора и чињеница да на већини ових објекта није било накнадне доградње.¹⁰⁰⁵ По мишљењу појединих аутора неки од ових објеката напуштени су и пре него што су и завршени.¹⁰⁰⁶ По сведочанству археолошке грађе већина ових објеката је заувек напуштена, па се у каснијим вековима у изворима наводе под теримон фелдвар (термин у 14-15. веку за напуштена утврђења).¹⁰⁰⁷ Али, мањи број ових утврђења остао је и даље насељен, истина преживевши преображај: у једном броју ових

---

¹⁰⁰² Пречник шанчева наведених утврђења: Леањвар-270 м., Халомвар-280 м., Сихалом-Арпад-вар- 110 м., Бикабрањ-Темете- 90 м., Шајонемети I- 30 м., Шајонемети II- 77 м.: Gy. Sándorfi, *Motte-típusú várak*, 18-39

¹⁰⁰³ Ibidem, 28.

¹⁰⁰⁴ Ibidem, 9-10.

¹⁰⁰⁵ Zs. Miklós, *Árpád-kori földvár Mende-Leányváron*. Arch.Ért., 108 (1981), 240-241, (=Zs. Miklós, *Árpád-kori földvár Mende-Leányváron*); Исти, *Tolna megye várai*, 432; Gy. Sándorfi, *A magyar várépítészet korai szakaszáról*, 244.

¹⁰⁰⁶ Ђерђ Шандорфи сматра да су управо два утврђења типа motte напуштена и пре него што су завршени. Ради се о утврђењима Leányvár és Halomvár: Gy. Sándorfi, *Motte típusú várak Borsod vármegyében*, 39

¹⁰⁰⁷ I. Feld, *Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása*, A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon, I-II, Budapest, 2010., 496., (= I. Feld, *Középkori várak és rezidenciák*)

објеката изграђени су родовски манастири¹⁰⁰⁸, док је опет један значајан број ових утврђења дао место кастелумима 14-15. века.¹⁰⁰⁹

Генерално - на основу археолошке грађе и штурних писаних извора - коначно напуштање ових утврђења временски се одређује у сам крај 13., односно почетак 14. века.¹⁰¹⁰ Постоји и један значајан писани траг, који индиректно указује на време напуштања тзв. малих утврђења. Наиме, један законски члан донет 1298. године утврђује рушење свих утврђења на тлу Угарске који су грађени без дозволе самог краља.¹⁰¹¹ Свакако један овакав законски члан сигурно не би био донет, да такве, назовимо „бесправне“ градње заиста и није било. Поред тога, једна друга повеља настала у периоду између 1290. и 1301. године уређује формирање „комисија“ за надгледање овог процеса.¹⁰¹² Ако узмемо у обзир раније изнете претпоставке, да је већина ових утврђења изграђена бесправно, негде након 1262. године (након избијања династичких сукоба), онда лако можемо закључити да је живот у овим објектима, бар у онима у којима су постојале дрвене или камене куле, могао потрајати само неких 30-35 година. Наравно, изузетак чини група малих утврђења који су настали пре најезде Монгола.

---

¹⁰⁰⁸ P. Németh, *Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárjai és monostorai*, 91-92.

¹⁰⁰⁹ Иштван Фелд наводи четири оваква примера и то два са простора данашње Словачке (Торолчану и Шимоновану) и два са простора данашње Мађарске (Нахот-Бузад/Сарканысзигет и Оцсény-Олтóвану). На сва четири споменута локалитета археолошка истраживања су показала, да су позносредњовековни кастелуми подигнути над остацима ранијих малих утврђења из 12-13. века: I. Feld, *Magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon*, 373-374.

¹⁰¹⁰ I. Feld, *Magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon*, 353-361; P. Engel, *Töprengések*, 15-18; I. Feld, *Engel Pál és a magyarországi várkutatás*, 24; R. Horváth, *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon*, 91-93.

¹⁰¹¹ R. Horváth, *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon*, 92.,

¹⁰¹² “Excellentissimo domino eorum Andree, Dei gracie illustri regi Ungarie magister Dominicus, Iohannes filius Chubanka, Laeustachius comites fidelitatem perpetuam. Cum nos ad destruenda seu desertanda castra a tempore regis Bele constructa vestra auctoritate mediante misissetis nos iuxta preceptum excellencie vestre diximus comiti Nycolao filio Nicolai nepoti Mouka comitis in congregacione generali seu provinciali per nos proclamata, ut castrum suum destruere, cuius verbis universi comprovincionales suis adhibuerunt testimonium veritati, et nos etiam scimus ipsum comitem Nicolaum absque scrupulo infidelitatis se conservare, quod castrum antequam fuisset constructum in ipso monte innumera multitudo christianorum crudelem mortem evaserunt Tartarorum, et eciam novissime ipsorum nefandissimorum Tartarorum evaserunt, unde quiquid de premissis negocio facere vultis excellencia vestra dominatio deliberet et decimat”: DL 75163

ОСТАЦИ МАЛИХ УТВРЂЕЊА НА ТЛУ БАНАТА (11-13. век)

- Археолошки подаци -

Трагајући за подацима о малим утврђењима на простору данашњег Баната наилазимо на слику потпуно идентичну оној коју затичемо у суседним регионима. За дипломатичке изворе настале у раздобљу између 1100. и 1300. године посматрани објекти су једном речју „невидљиви“, односно толико безначајни да се уопште не спомињу ни у једној повељи овог доба. Њихово присуство у региону могуће је тако утврдити једино индиректним путем, уз помоћ археологије и топонимастике, о чему ће и бити речи у овом и у наредном поглављу.

Румунски археологија је протеклих двадесетак година учинила велик помак по овом питању, региструјући теренским обиласцима на простору румунског дела Баната (део жупаније Арад јужно од Мориша, Тимиш и Караш-Северин). већи број локалитета са остацима средњовековних земљаних, дрвено-земљаних утврђења и других објеката одбрамбеног карактера временски опредељених у раздобље 11-13. века.¹⁰¹³

На основу расположивих података из археолошких регистара и досад објављених публикација и чланака, односно извештаја са теренских истраживања са простора румунског дела Баната овом раздобљу можемо приписати најмање 20 локалитета (претежно са земљаним насипима и обрамбеним рововима).¹⁰¹⁴ Један мањи број ових локалитета био је претходних година обухваћен контролно-сондажним или систематским археолошким истраживањима.¹⁰¹⁵

Знатно је мање трагова ове епохе забележено у српском делу Баната, које покривају Народни музеји у Кикинди, Зрењанину, Вршцу, Белој Цркви и Панчеву.

---

¹⁰¹³ Repertoriul Arheologic National (RAN), Ministerul Culturii, Bază de date întreținută și administrată de Institutul National Patrimoniului, Coordinator: Bogdan Șandric

¹⁰¹⁴ Румунски археолози који су у новије време објавили радове везане за фортификацијску архитектуру раздобља 11-14. века: Rusu Adrian A, Hurezan Pascu, Matei Ștefan, Sabin Adrian Luca, Dumitru Țeicu, Ferenczi István, Barbu Mircea, Oța Silviu, Uzum Ilie, Vătășianu Virgil, Kopeczny Zsuzsa, Crișan Ioan Horatiu, Alexandru Radulescu, Alexandru Szentmiklosi,

¹⁰¹⁵ Међу локалитете који су били обухваћени археолошким истраживањима у румунском делу Баната сврставамо: Bulçi (Cetate), Ildia (Dealul Cetate), Opațița (Călășturi), Căpâlnaș (Coasta Cimeric, Valea Grosului), Berzovia (Pătrueni), Foeni (cimitirul ortodoxa), Șoșdea, Stanciova (Grădiște): сви ови локалитети са презентованим резултатима истраживања представљени су у публикацији коју је уредио Лука Сабин Адриан - Luca, Sabin Adrian, *Descoperire arheologică din Banatul Românesc*, Sibiu, 2006.

Осим гребеначког града¹⁰¹⁶ смештеног у приобаљу Караша, прекопута од великог дупљаљског града, ниједан други локалитет овог типа званично није уведен у регистре, што наравно, не значи да их нема. Довољно је само погледати поглавље са средњовековним топонимима овог поднебља, па ће нам бити јасно да су таква утврђења свакако била присутна и у западном, равничарском делу Баната.¹⁰¹⁷ Пројекат „Археолошка топографија Баната“ који је покренут 2004. године¹⁰¹⁸ за сада је изнедрио само једну књигу, књигу о археолошким локалитетима Новог Кнежевца, док је у припреми за штампу други том који обухвата археолошке локалитете општине Чока. У првом тому који покрива Нови Кнежевац са 8 околних насељених места (Ђала, Српски Крстур, Мајдан, Рабе, Филић, Банатско Аранђелово, Сигет и Подлокањ) није забележен ниједан локалитет са остацима фортификација из средњег века (земљани насипи, ровови, приступни путеви итд).¹⁰¹⁹

Свакако, треба имати у виду и чињеницу, да су у старијој археолошкој грађи, готово сви регистровани земљани шанчеви, земљани прстенови по неком аутоматизму редовно приписивани праисторијским културама односно Римљанима, а за један број таквих локалитета се тек од недавно потврдило да су заправо грађевине настале у раздобљу 11-13. века (Гребенац, Дупљаја).¹⁰²⁰ Сасвим је извесно, да ће будућа истраживања открити још већи број овако погрешно детерминисаних објеката са фортификацијама.

У наредном сегменту овог рада осмотрићемо резултате истраживања румунских археолога, презентовани у бројним чланцима или публикацијама

---

¹⁰¹⁶ D.Radičević, *Medieval fortification in Dupljaja and Grebenac*, 85-89; D.Radičević, *Srednjovekovni mač iz Dupljaje*, Glasnik, 25, Srpsko arheološko društvo, (2009), 79-90.

¹⁰¹⁷ У средњовековној дипломатичкој грађи раздобља 14-16. века налазимо девет топонима са наставком –град или vár, а који су забележени у равничарском делу данашњег Баната.

¹⁰¹⁸ Музеј Војводине и Покрајински Завод за заштиту споменика културе у Новом Саду у сарадњи са Народним музејом у Панчеву покренули су 2004. године пројекат „Систематско археолошко рекогносцирање северног Баната“, који је касније преименован у пројекат „Археолошка топографија Баната“, а у њега су поред поменутих појединачно укључени стручњаци са Филозофског факултета у Београду Археолошког института и Градског музеја у Вршцу. Пројекат је понајвише финансиран средствима Министарства културе Републике Србије и скромније Покрајинског Секретаријата за културу Извршног већа Војводине. Материјалну подршку пружио је и Међуопштински завод за заштиту споменика културе из Суботице.

¹⁰¹⁹ Раздобљу 11-13. века приписан је највећи број међу регистрованим налазиштима, укупно 139 локалитета који се простиру на мање или више израженим обалама некадашњих, сада мелиорацијама регулисаних водотокова, уздигнутим гредама, полуострвима или острвима. У већем броју случајева локалитети се надовезују један на други, формирајући веће целине, које се могу тумачити као остаци посебних насеља: *Археолошка топографија Баната*, I, 357.

¹⁰²⁰ G. Téglás, *A Traianus előtti Dacia aldunai határkapuja*, *Archaeológiai Értesítő*, 24, 318-321.

објављеним у протекле две-три деценије. Већ на први поглед запажају се знатна одступања која постоје између ових објеката, у погледу димензија, облика основе, намене односно постојања или непостојања унутрашње архитектуре, па је зато у овом раду група од забележених 20 објеката из периода 11-13. века подељена у три подгрупе:

- а) Верски објекти са фортификацијама
- б) Земљана утврђења са или без унутрашње архитектуре
- в) Властелинске куле/торњеви са или без пратећих фортификација

а) Верски објекти са фортификацијама

Bulçi Cetate - La Mănăstire, (U.A. Bata, județul Arad)

Локалитет се налази 800 метара северозападно од центра данашњег насеља Bulçi (Булчи), на левој обали реке Мориша, данас удаљен од саме реке око 100 метара. (46°00'39"N, 22°06'04"E). На овом месту идентификовани су остаци вишеслојног насеља са траговима становања из разних периода (Baden, Hallstatt, Дачани, Римљани, X-XII век).

На овом локалитету су регистровани остаци средњовековног утврђења овалног облика. Одбрана утврђења се састојала од одбрамбеног јарка и земљаног насипа ван њега. Спољашња димензија утврђења (укључујући одбрамбени јарак и зид) је 112,5/75 метара, а унутрашња 85/48 метара. Истраживања показују да су одбрамбени ров и земљани прстен настали у исто време, а археологија их временски опредељује у 10-12. век. Унутар њених бедема је изграђен манастирски комплекс бенедиктинског реда. Манастир се у изворима помиње почев од 1225. године. Био је посвећен светој Богородици.¹⁰²¹ Испод остатака овог манастира откривени су сегменти насеља из 11-12. века.¹⁰²²

---

¹⁰²¹ Rusu, Adrian A, Hurezan, Pascu, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999, 37-39, (=A.A. Rusu, P. Hurezan, *Cetăți mediavale din județul Arad*); Matei, Ștefan, *Câteva considerati despre arhitectura romanică în Banat*, Banatica,

Ilidia, Dealul Cetate (U.A. Ciclova Montana, județul Caraș-Severin)

Локалитет Dealul Cetate се налази на северној периферији данашњег насеља Иладија, између два водотока који теку према речици Нери. Реч је о утврђеној цркви, на којој су констатоване две фазе градње. У првој фази (11. век) се на овом месту налазила црква-брвнара коју је окруживао палисад, који је са спољашње стране био окружен ровом ширине 8 и дубине 2 метара. Земља из рова се користила делом за попуњавање дрвене конструкције фортификације, а другим делом за градњу земљаног насипа ван рова. Овај објект је највероватније страдао у најезди Монгола 1241 године (налажени трагови великог пожара). У другој фази (13. век) је на овом месту изграђена црква од камена и опеке дужине брода 12,5 м, ширине 7 метара (димензије олтарa 4,5x5,3 м). Око ове цркве подигнут је одбрамбени насип елипсоидног облика (димензија 41/32 м.). На локалитету је егзистирала сеоска некропола (истражена 93 гроба), чија се прва фаза везује за првобитну цркву-брвнару.¹⁰²³

Igrış – Saliște (U.A. Sânpetru Mare, județul Timiș)

У насељу Егреш, надомак бискупског седишта у Чанаду, на левој обали реке Мориша деловао је током средњег века једини цистерцитски манастир ових простора. Манастир Свете Богородице у Егрешу основао је угарски краљ Бела III 1179. године, населивши у њему радовнике из француског манастира Pontigny (област Шампање). Током свог постојања ова заједница је основала и две филијале у ширем окружењу: прву у насељу Керц (Cirta) у Трансилванији (1202), а другу у

---

2 (1973), 311-319 (=S. Mathei, *Arhitectura romanica în Banat*); Mărghitan, Liviu, *Urme romane pe cursul mijlocul și inferior al Mureșului*, Ziridava, 3-4 (1974), 87-92, (=L. Mărghitan, *Urme romane*); Sabin, Adrian Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc*, 52; Dumitru, Țeicu, *Historic geography and archeological topography at Bulci and Căpâlnas*, Analele Banatului, S.N. Arheologie-Istorie, XX, (2012), 147-155 (=D. Țeicu, *Bulci and Căpâlnas*)

¹⁰²² Ferenczi, István – Barbu, Mircea, *Cercetările arheologice de la Bulci și împrejurimi*, Ziridava 10 (1978), p. 67-79 (=I. Ferenczi-M. Barbu, Ziridava, 10), E. Benkő-G. Csóka, *Bulcs*, KMTL, 132

¹⁰²³ Oța, Silviu, *Câteva considerații în legătură cu necropolele medievale rurale din Sudul Banatului* (sec. XII-XIV), Banatica, 15, 2000, 283, (=S. Oța, Banatica, 15); S.A. Luca, *Caraș-Severin*, 84.; Matei, Ștefan, Uzum, Ilie, *Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia*, Acta Musei Napocensis, IX, Cluj, 1972, 555-565 (=S. Matei, I. Uzum, Acta Musei Napocensis, IX); Vătășianu, Virgil, *Istoria artei feudale în țările Române*, București, 1959, 72 (=V. Vătășianu, *Istoria artei feudale in tarile Române*)

насељу Вертешенткерест (1214).¹⁰²⁴ О његовом великом значају у доба последњих Арпадоваца говори и податак да је у првој половини 13. века у овдашњој манастирској цркви уређена гробница за угарску краљицу Јоланду (1233), а затим и за њеног супруга, угарског краља Андрију II (1235).¹⁰²⁵

Према традицији фортификације око самог манастира подигао је краљ Бела IV, на почетку своје владавине (између 1235. и 1241. године). Овдашњи утврђени манастир био је током 13. века два пута на мети нападача. Први пут у време најезде Монгола, када је у априлу 1241. године уз употребу опсадних справа освојен и спаљен од стране монголске војске, а већина бранилаца (осим неколицине редовника) побијена. Према наводима Рогериуса Монголи су опљачкали и запалили манастир, али му зидине нису срушили.¹⁰²⁶ Из расположивих писаних извора неможе се утврдити величина и природа овдашњих фортификација, али се свакако радило о моћним бедемима, пошто је у ширем окружењу једино овај манастир пружио значајнији отпор монголској војсци.

Други напад на утврђени манастир збио се 1280. године, када је у време побуне куманског становништва у Потисју, угарски краљ Ладислав IV свету круну и остала краљевска блага управо склонио у ово утврђено здање. Војска куманског поглавице Олдамура започела је опсаду овог утврђења у намери да се докопа блага, али је због доласка краљевске војске од тога морала одустати.¹⁰²⁷ Према сачуваним изворима фортификације овог манастира биле су у функцији све до почетка турске окупације Баната средином 16. века.¹⁰²⁸

До данашњег дана није тачно утврђења позиција овог утврђеног манастира. Према наводима Калмана Јухаса његови остаци налазе се под кућама и двориштима данашњег насеља Игриш. Северно од центра села налази се веће узвишење, на којем се данас уздижу куће. Претпоставља се, да ово узвишење крије остатке некадашњег цистерцитског манастира и његових фортификација. У близини се налази и румунска црква, која је по традицији такође грађена од материјала старог

¹⁰²⁴ Hervay, Ferenc Levente, *Egres*, KMTL, 180; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, 130-131.

¹⁰²⁵ I. Hankó, *Királyaink tömegsírban*, 158-159.

¹⁰²⁶ Rogerius, SRH, II, 587.

¹⁰²⁷ Borovszky, *Csanád vármegye története, II*, 158-163.

¹⁰²⁸ I. Hankó, *Királyaink tömegsírban*, 159.

манастира..¹⁰²⁹ На аустријској војној карти из 1769-1787. године у средишњем делу насеља Егреш (Игриш) забележен је мањи земљани прстен (пречника око 150 м.) са зиданим објектом четвороугаоне основе (пречника око 45 м.) у брањеном простору.¹⁰³⁰

Opațița - Călășturi (Oraș Deta, județul Timiș)

Локалитет се налази 450 метара североисточно до центра данашње Опатице, 50 метара североисточно од источне границе савременог насеља и 50 метара северније од десне обале потока Бардеанца (45°25'02"N, 21°16'38"E).¹⁰³¹ Реч је о локалитету који крије трагове већег земљаног утврђења четвороугаоне основе са заобљеним угловима, а унутар објекта се налазе остаци манастирског комплекса из 12-13. века. Најновијим истраживањима из 2005. године откривена су два хоризонта становања: први из 12-13 века, а други из 14-15. века. У северном-североисточном делу платоа окруженом фортификацијама налазе се трагови некрополе. Фортификације се састоје од два јарка и земљаног бедема са дрвеном структуром. Фортификације овог објекта обновљене су и биле у функцији и средином 15. века о чему постоји и писани извор из 1452. године.¹⁰³²

---

¹⁰²⁹ K. Juhász, *Hajdani monostorok Csanád-egyházmegyében*, 61.

¹⁰³⁰ *Első katonai felmérés, 1763-1787*, Arcanum

¹⁰³¹ Repertoriul Arheologic Național, COD RAN 155476.01

¹⁰³² Lista monumetelor istorice 2010, Ministerul culturii și patrimoniului național, 2245, TM-I-s-B-06075; Țeicu, Dumitru, *Cronica cercetărilor arheologice din România*. Campania 2005, CIMEC-Institutul de Memorie Culturală, București, 2006; Kopeczny, Zsuzsa, *The archeology and medieval sites in Timis county*, Research preservation and presentation of Banat heritage state and long term strategy

б) Земљана утврђења са или без унутрашње архитектуре

Căpâlnaş - Coasta Cimernic, Valea Grosului (comuna Birchiş, judeţul Arad)

Око 600 метара јужно од садашњег насеља Капалнаш, на врху једног онижег брда (205 м.) налазе се остаци два земљана утврђења (45°57'14" N, 22°13'41" E).

Веће утврђење има облик правоугаоника са заобљеним угловима димензије 60/70 метара. Земљани насип утврђења на северној страни је ширине 10 метара, а саздан је од жуте глине, без присуства дрвене грађе или камења. На јужној страни земљани насип је ширине 6,5 метара, а испред њега је ров дубине 4 метара. Брањени простор је широк 25 метара и осим трагова неколико огњишта, нису констатовани трагови стамбених објеката.¹⁰³³

Нешто јужније од наведеног утврђеног објекта (25-30 метара) налазе се остаци другог, по димензијама нешто мањег земљаног утврђења који је кружне основе. Брањени простор је пречника 15 метара и према траговима, унутар фортификација налазио се објекат од трајног материјала (вероватно кула). Објекат је окруживао ров ширине 12-14 метара, дубине 1 метара, који је са спољашње стране био омеђен онижим земљаним насипом. Поједини аутори ово мање земљано утврђење сматрају римским бургусом.¹⁰³⁴

Firiteaz - Capul Boului, (U.A Şagu, judeţul Arad)

Око 1 километар западно од овог места препознају се трагови фортификације кружног облика (пречника 35 метара), окружен јарком 2 метара ширине. У њој су остаци цигала, малтера и средњовековне керамике¹⁰³⁵

---

¹⁰³³ Crişan, Ioan Horatiu, *Fortificaţia feudală de la Căpâlnaş*, Tibiscus, 5 (1979), 197-198, (= I.H., Crişan, *Fortificaţia feudală de la Căpâlnaş*); L. A. Sabin, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc*, 62.

¹⁰³⁴ Crişan, Ioan Horatiu, *Fortificaţia feudală de la Căpâlnaş*, 197-198; L. A. Sabin, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc*, 62.

¹⁰³⁵ Mara, Mircea, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate la Timişoara-Freidorf în anii 1994-95*, *Analele Banatului*, 7-8 (1999-2000), 491-514 (M. Mara, *Timişoara-Freidorf*); L.A. Sabin, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc*, 110.

Giera – Grădiște (comuna Giera, județul Timiș)

На локалитету Градац (Gradaț) 2 километара југоисточно од насеља Ђера (Giera) назиру се обриси земљаног утврђења великог габарита (45°24'23" N, 21°00'21" E). На овом простору је регистровано утврђење у облику правоугаоника са неједнаким странама, димензија 450/130 метара, са укупном унутрашњом површином од 58.500 квадратних метара. Унутар самих бедема констатована је зона са грађевинским шутом (опекама), што је вероватно траг овдашње средњовековне цркве, а у околини је откривен керамички материјал 14-15. века. У писаним изворима насеље Ђера са црквом спомиње се од 1322. године, када је посед Теодора Војтеха.¹⁰³⁶

Sânmartinu Sârbesc - Grădiște, (U.A. Peciu Nou, județul Timiș)

Локалитет се налази 1,6 километара југозападно од центра Српског Сенмартина и око 300 метара јужније од ушћа канала Цеба (45°35'51" N, 20°56'19" E.). Ту је регистровано земљано утврђење из раног средњег века.¹⁰³⁷ Нема ближих археолошких података о величини и облику самог утврђења, али је на војној карти Јозефинског периода (1763-1787) на овом месту забележено земљано утврђење четвороугаоне основе са остатком објекта у унутрашњости.¹⁰³⁸

Bencecu de Joș - Doșul, (U.A. Pișchia, județul Timiș)

Није тачно одређена локација утврђења који се у литератури назива тврђава Дошул (Doșul). Једини траг који указује на могућу локацију овог утврђења је топографска карта из 1975. године, на којој је између Горњег и Доњег Бенчека убележена долина Дошул. На десној страни ове долине, поред бивше плантаже

---

¹⁰³⁶ Dumitru, Țeicu, *La fortification en terre de Giera*, Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Candea, Braila, 2009, 99-104 (=D. Țeicu, *La fortification en terre de Giera*)

¹⁰³⁷ Repertoriul arheologic national (RAN), Ministerul Culturii, COD RAN 158092.01

¹⁰³⁸ Első katonai felmérés, (1769-1772), Arcanum

воћа налази се топоним „Дос“ (45°54'07" N, 21°23'19" E). Овај локалитет је удаљен 3,5 километара западно од православне цркве у селу.¹⁰³⁹

Berzovia – Pătrueni (U.A. Berzovia, județul Caraș-Severin)

Локалитет Патруени налази се 2 километара северно од данашњег насеља Берзовија, на ободу шуме Căclău (45°26'51" N, 21°37'08" E). На овом локалитету су констатовани остаци мање средњовековне парохијске цркве из друге половине 14 века. Око 200 метара југозападно од позиције старе цркве налазе се обриси већег земљаног утврђења овалног облика (димензија 150/100 метара), који је био окружен шанцем пирине око 10 метара и одбрамбеним ровом. Унутар брањеног простора нису констатовани трагови зидина. Током археолошких ископавања спроведених 1986-87. године на овом локалитету је откривен археолошки материјал из раног гвозденог доба и средњовековног раздобља (12-15. века).¹⁰⁴⁰

Domașnea - Potoc, (U.A. Domașnea, județul Caraș-Severin)

Локалитет се налази 3 километара северозападно од данашњег насеља Домашнеа. На овом месту регистровано земљано утврђење временски одређено у раздобље 11-13. века¹⁰⁴¹

Foeni – cimitirul ortodoxa (comună, județul Timiș)

На локалитету православног гробља, на западном ободу данашњег села, на природној тераси који доминира над долином Тамиша, откривени су остаци насеља сложене стратиграфије. Откривени су остаци праисторијског, античког и средњовековног насеља (Старчево, Кереш, Винча, рано бронзано доба, Халштат, Сармати) Откривени су остаци земљаног утврђења са јарком и палисадом,

---

¹⁰³⁹ Ibidem, 68-69.

¹⁰⁴⁰ Rusu, Adrian Andrei, *Castalarea Carpatică*, Cluj-Napoca, 2005. 545 (=A.A. Rusu, *Castalarea Carpatică*)

¹⁰⁴¹ COD RAN 52730.02, LMI CS-I-s-B-10823

временски опредељени у 12-13. век. Ливиу Маргитау сматра, да је ово утврђење егзистирало од бронзаног доба¹⁰⁴²

Frumușeni – Hada, (comuna Fântânele, județul Arad)

На острву Хада, опкољено водама Мориша, југоисточно од данашњег града Арада констатовани су остаци насеља из 9-12. века. У непосредној близини се налазе и трагови средњовековног утврђења, које је до сада остало неистражено. Нема ближих података о његовом облику и димензијама..¹⁰⁴³

Sânandrei (comună, județul Timiș)

Локалитет се налази 3,8 километара источно од центра данашњег Санандреја и око 1 километар северно од ушћа речице Мађеруш у водоток Њарад. (45°51'21" N, 21°13'06" E) а) У XIX веку су на овом месту били видљиви остаци двоструког земљаног утврђења. Два прстена била су опкољена рововима и земљаним насипима.¹⁰⁴⁴

Seceani - La Cetate, (U.A. Orțișoara, județul, Timiș)

Локалитет се налази у самом насељу Сечеани, удаљен 250 метара југозападно од самог центра насеља (45°58'38" N, 21°19'03" E). На овом месту се налазе остаци земљаног утврђења са основом неправилног круга.¹⁰⁴⁵ Одбрана утврђења се састојала двоструког земљаног прстена и одбрамбеног рова између

---

¹⁰⁴² F. Medelet-I. Bugilan, *Movilelor de pământ din Banat*, 132; Szentmiklosi, Alexandru, *Un inel de tâmplă din aur de la Foeni*, *Analele Banatului*, 7-8 (1999-2000), 580 (=A. Szentmiklósi, *Foeni*); L.A. Sabin, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc*, 111.

¹⁰⁴³ A.A. Rusu, P. Hurezan, *Cetăți mediavale din județul Arad*, 52-53; Marghitan, Liviu, *Banatul in lumina arheologiei*, Timisoara, 1985, 3, 61-63, (=L. Marghitan, *Banatul in lumina arheologiei*); L.A. Sabin, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc*, 114.

¹⁰⁴⁴ A. Radulescu, *Cercetări arheologice medievale din Banatului câmpie*, 48-49.

¹⁰⁴⁵ Țeicu, Dumitru, *Geografia ecleziastică a Banatului Medieval*, Cluj-Napoca, 2007, 67 (=D. Țeicu, *Geografia ecleziastica a Banatului Medieval*)

њих. Са северне-северозападне стране објекта постоји још један земљани насип дужине око 90 метара.¹⁰⁴⁶

Stanciova – Grădiște (Oraș Recaș, județul Timiș)

Локалитет се налази 2,3 километра североисточно од православне цркве у Станчиови, 3,8 километра југоисточно од цркве у Најдашу и 50 метара од леве обале потока Ђерђамош (45°53'09"N, 21°34'55"E).

На овом месту се налазе остаци земљаног утврђења четвороугаоне основе са заобљеним угловима и остацима насеља источно и североисточно од објекта. Утврђење димензија 35x35 метара окружен је са северне, источне и јужне стране одбрамбеним ровом сачуване дубине од 0,5 метара. Објекат се налази на речној тераси око 8 метара изнад долине потока Ђерђамош. На локалитету се поред керамичког материјала проналазе и комади базалтних блокова који су вероватно кориштени за одређене структуралне елементе утврђења. Овај локалитет је био утврђен већ у праисторијском периоду.¹⁰⁴⁷

Șoșdea (U.A. Măureni, județul Caraș-Severin)

Југоисточно од данашњг насеља Шошдеа регистровано је средњовековно утврђење. Истраживања су показала постојање земљано-дрвеног утврђења из 12-13. века, које је било овалне основе.¹⁰⁴⁸

---

¹⁰⁴⁶ Țeicu, Dumitru, *Geografia ecleziastică a Banatului Medieval*, 216; Rădulescu, Alexandru, *Cercetări de arheologie medievală în Banatul de Câmpie*. Scurt istoric, Studii de istoria Banatului. Universitatea de Vest din Timișoara, 23-25, Timișoara, 1999-2001, 67.

¹⁰⁴⁷ L. Maruia, D. Micla, *Baza de date a patrimoniului arheologic cuprins*, 491-497.

¹⁰⁴⁸ Țeicu, Dumitru, *Contributii la repertoriul arheologic al Banatului Montan*, *Banatica*, 16 (2003,1), 351-352. (=D. Țeicu, *Contributii la repertoriul arheologic al Banatului Montan*); L.A. Sabin, , *Descoperiri arheologice din Banatul românesc*, 244.

в) Властелинске куле/торњеви са или без пратећих фортификација

Lipovița - Coasta Rea, (Oraș Lipova, județul Arad)

Два километара источно од центра Липове, на источном ободу овдашњег брда (изнад леве обале Мориша) налазе се рушевине стамбене куле из 13-14. века. Остаци куле налазе се на гребену шанца некадашњег праисторијског (гвозденодобског) земљаног утврђења. Објекат је највероватније припадао породици Липоци, а први пут се спомиње 1278. године. Вероватно је био у функцији до друге половине 14. века. Објекат је од самог врха (надм. висине 213 метара) удаљен око 250 метара западније, на самој ивици овог узвишења. Рушевине овдашње куле из 13. века очуване су до висине од 4-4,5 метара. Спољашње димензије 8,20x8,30 метара, а унутрашње 4,30x4,30 метара. Од осталог дела овог узвишења кула је одељена једним земљаним насипом и ровом оријентације север-југ.¹⁰⁴⁹

Iidia-Oblița (U.A. Ciclova Montana, județul Caraș-Severin)

Око 200 метара јужно од центра данашњег насеља Иладија, на западној страни овдашњег брда откривени су обриси властелинског седишта из 12-13. века са више објеката. Централно место заузима стамбена кула правоугаоне основе, димензија 13x11 метара, грађена од камена и опеке, дебљине зидова од 0,90 м.

Тридесетак метара јужније од овог објекта истраживањима из 1986-87. године откривени су остаци још једне грађевине праоугаоне основе са спољним димензијама 8x9 метара

Око 100 метара источно од напред наведене стамбене куле откривени су трагови цркве-ротонде пречника 18 метара. У околини овог резиденцијалног комплекса нису уочени трагови земљаних насипа или одбрамбених ровова.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁹ А.А. Rusu, P. Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*, 60; L.A. Sabin, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc*, 158; Rusu, Adrian Andrei, *Castelaria Carpatică*, 523.

¹⁰⁵⁰ Țeicu, Dumitru, *Cercetări arheologice în depresiunea Oravita*, Resita, 1987, 327, 330 (=D. Țeicu, *Cercetări arheologice*; Исти, *Banatul Montan în evul mediu*, Timisoara, 1998, 200-201 (=D. Țeicu, *Banatul Montan în evul mediu*))

Мала утврђења у приобаљу Дунава – трагови ранијег пограничног одбрамбеног појаса - Корпусу малих утврђења свакако можемо приписати и неколико локалитета смештених у самом приобаљу или непосредном залеђу реке Дунава, који су узимајући у обзир њихов положај у посматраном раздобљу (11-14. век) могли имати улогу у одбрани јужне границе Угарске.

Први у низу споменутих пунктова налази се надомак великог дупљаљског града, са друге стране реке Караша, око 1,5 км северозападно од данашњег села Гребенац, са леве стране локалног пута који води према Орешцу. Гребеначко утврђење је саграђено на природном узвишењу, које је вештачки подељено на два платоа позната у народу као Велики и Мали град.¹⁰⁵¹ Иза њих се налази дубок јарак, а северно од овог јарка је један, а даље на северу још два градића. Платформа главног града износи 85 метара у дужину и 45 метара у ширину, а по неким траговима закључује се да је била обухваћена палисадама. Цео комплекс фортификација састоји се од земље, леса и песка.¹⁰⁵² На северној страни, на благо нагнутој тераси, откривени су обриси подграђа, док површински налази указују на ширење насеља према старом току Караша. Трагови насељавања откривени су и источно и североисточно од Великог града, на уздигнутој греди потеса Лунка, и на локалитету Бара Бончи.¹⁰⁵³ Један од првих истраживача који је још почетком двадесетог века скренуо пажњу на ове објекте у близини Гребенца, био је Габор Теглаш, сматрајући их одбрамбеним објектима из епохе Римљана.¹⁰⁵⁴ И каснији аутори су још дуго времена ове објекте приписивали Римљанима, па је тако и Борислав Јанкулов након другог светског рата у свом раду „Утврђења Римљана и варвара из доба сеобе народа у Бачкој и Банату“ изнео мишљење да су утврђења код Гребенца, Орешца и Дупљаје, утврђења још из времена дачко-јазичких ратова.¹⁰⁵⁵

---

¹⁰⁵¹ D. Radičević., *Srednjovekovni mač iz Dupljaje*, 82-84; D. Radičević, *Medieval fortification in Dupljaja and Grebenac*, 87-88.

¹⁰⁵² Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара*, 31.

¹⁰⁵³ D. Madas, *Nalazišta i arheološki lokaliteti na teritoriji opštine Bela Crkva*, 31, 35; D. Radičević, *Srednjovekovni mač iz Dupljaje*, 84.

¹⁰⁵⁴ G. Téglás, *A Gerbeneci vársoport*, *Archaeológiai Értesítő*, 24, 397-404.

¹⁰⁵⁵ Б. Јанкулов је споменута утврђења, које је иначе сматрао фортификацијама из доба Римљана, спомињао у контексту овдашњих римских шанчева, сматрајући их кључним тачкама у овом одбрамбеном систему, са задатком да пред пешчаром зауставе непријатеља са доњег Дунава и са Вршачког Горја: Б. Јанкулов, *Утврђења Римљана и варвара*, 31.

Најновијим сондажним радовима у Гребенцу је откривена грнчарија датована у раздобље од 13- до 15. века¹⁰⁵⁶, али су са истог локалитета од раније познати површински налази који припадају времену пре монголске најезде.¹⁰⁵⁷ Према мишљењу Дејана Радичевића, средњовековна утврђења у Гребенцу и Дупљаљи чинила су значајне тачке одбрамбеног система на овом делу јужне границе. Налазиле су се једно наспрам другог и свакако су у своје време, а очигледно понекад и истовремено, контролисале важну комуникацију која је из правца Дунава водила долином Караша према унутрашњости регије.¹⁰⁵⁸ Постоје чак и претпоставке да је између ова два утврђења на реци Карашу постојао мост.¹⁰⁵⁹

Изгледа да је гребеначки град био још у функцији и крајем 14. века, можда само у статусу привременог таборишта за војне снаге у време већих ратних похода, јер се у изворима спомиње током 1392. године. Наиме, у време Жигмундових похода против Османлија у раздобљу од 1389. до 1392. године Жигмундова војска је више пута користила речни прелаз код Ковина. Током свог ратног похода из 1392. године једно време је краљ Жигмунд провео и у рејону гребеначког града, јер је из истог места издао и две повеље, са датумима од 24. и 28. јуна 1392. године.¹⁰⁶⁰ Занимљиво је, да је Жигмунд у то време за привремени смештај својих снага изгледа користио још једно пространо утврђење и то на локалитету Олнаш (надомак Ченте), где је издао две повеље током 1390. године.¹⁰⁶¹

Остатке мањих утврда из овог времена археолошка наука је у новије време констатовала и на сектору Дунава од Банатске Паланке до Оршове. Такав објекат је стајао и на месту утврђења Сентласловар (Град Светог Ладислава) коју је подигао краљ Жигмунд 1427. године. Локалитет града налази се на једном високом

---

¹⁰⁵⁶ D. Madas, *Karász od praistorije do srednjeg veka*. Kratak pregled rezultata ostvarenja projekta. Glasnik Društva konzervatora, 30., 2006., 51-53.

¹⁰⁵⁷ D. Madas, *Nalazišta i arheološki lokaliteti na teritoriji opštine Bela Crkva*, 30.

¹⁰⁵⁸ Главне комуникације које су у правцу север-југ пресецале овај део јужне Угарске и допирале до Дунава најчешће су одређивале и правац војних похода. На првом месту, то су путеви који су избијали на обалу Дунава код Ковина, Старе Паланке (Харама) и Пожежене. На другој страни Дунава, ти правци су се настављали на комуникацију која је долином Мораве водила даље у унутрашњост Балканског полуострва: Radičević R., Dejan, *Srednjovekovni mač iz Dupljaje*, 82.

¹⁰⁵⁹ G. Téglás, *A Traianus előtti Dacia aldunai határkapuja*, Archaeológiai Értesítő, 24, 318-321; D. Radičević, *Srednjovekovni mač iz Dupljaje*, 84., Могуће да се ради управо о оном мосту који спомињу и византијски извори 12. века у вези византијско-угарских сукоба, смештајући га на реку Караш, надомак његовог ушћа у Дунав, код града Храма (ВИИНЈ, I, 9-13.)

¹⁰⁶⁰ В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, Историјски Гласник, 1-2, (1959), 93-121. (=В.

Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*)

¹⁰⁶¹ „...villa Olnas...”, 29. септембар 1390. (DL 71905, DL 96300)

брегу изнад Дунава код данашњег места Pescari (тј, Koronini), на којем су археолози открили остатке земљаног утврђења из праисторијског и античког доба.¹⁰⁶² На месту ове раније земљане утврде, саграђено је највероватније средином 13. века камено утврђење неправилног овалног облика, прилагођено овдашњем рељефу. Након заузимања града Голупца (прекопута од наведеног утврђења) од стране Турака 1427. године, по наређењу краља Жигмунда доведени су мајстори из Италије, који су унутар ранијег утврђења из 13. века изградили унутрашњу тврђаву, ојачану са пет моћних кула. Најмоћнија је била југоисточна кула, са дебљином зидова од 5 метара, која је штитила улаз у унутрашњи град.¹⁰⁶³

Двадесетак километара низводније, у рејону насеља Дренкова, односно у близини засеока Козла се налази још један локалитет са траговима војне архитектуре из 11-13. века. Реч је о брду Думбравица, које је смештено на самој обали Дунава, 2 километара јужније од места Козла. Остаци утврђења нису на самом врху овог брда, већ на једном нижем стеновитом платоу, који се издиже изнад самог тока Дунава. Утврђење је облика ромбуса, а брањени простор је димензија 25x24 метара, са једном хумком у централном делу, који можда крије остатке некакве грађевине. Северна и југозападна страна овог платоа је веома стр, па на тим странама нису грађени одбрамбени елементи. Међутим, североисточна и источна страну овог објекта омеђена је одбрамбеним ровом импозантних размера (ширине 12-15 метара и дубине 4-6 метара), који у дужини од 60 метара омеђује овдашње утврђење.¹⁰⁶⁴ Ранији аутори су сматрали да су овде остаци дачког утврђења, али у новије време истраживачи на основу димензија и саме форме објекта, ово утврђење опредељују у средњи век.¹⁰⁶⁵

Из напред наведених података произилази да су главне комуникације, а самим тим и најважнији речни прелази (на Дунаву) раздобља 11-13. века, посебно у јеку византијско-угарских сукоба током 11-12. века, попут каснијег раздобља 14-15. века, подједнако били брањени земљаним, земљано-дрвеним, а у појединим

---

¹⁰⁶² На споменутом локалитету откривени су остаци земљаних утврђења (градина) из бронзаног доба и млађег гвозденог доба, који румунски аутори приписују овдашњим дачким племенима: M. Babeş, *Les fouilles archéologiques en Roumanie, Dacia NS*, 15, 1971, 359-394; Luca, Sabin Adrian, *Caraş Severin*, 55

¹⁰⁶³ S. Matei-I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, 141-155; D. Ţeicu, *Banatul Montan in evul mediu*, 111, 114, 122; A. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 46.

¹⁰⁶⁴ D. Ţeicu, *Contributii la repertoriul arheologic al Banatului Montan*, Banatica, 16/1, 2003., 347.

¹⁰⁶⁵ B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, Temesvár, 1897., 36-37.

случајевима већ и каменим (локалитет Коронини) утврђењима. Ставивши ове локалитете на карту региона добијамо слику једног сложеног одбрамбеног појаса, који се могао састојати из већих утврђења, попут Ковина, Дупљаје (Караша) и Оршове, од којих су поједини временом прерасли у војно-административне центре својих регија (Ковин и Караш), и малих утврђења, односно групације малих утврђења (попут Гребенца), који су били изграђени или на самој обали Дунава (Коронини и Думбравица) или у дубини територије, 10-20 километара северније од саме обале Дунава (Гребенац и Олнаш).

Новија истраживања потврђују постојање одбрамбених система сазданих од земље и дрвене грађе и на западним, као и на источним границама средњовековне Угарске. На некадашњој западној граници Угарске, на територији жупаније Ваш откривени су остаци тзв. Вашварског шанца, 8 километара дугог одбрамбеног земљаног насипа, испред којег се пружао одбрамбени ров ширине 6-7 метара и дубине 2-2,5 метара, преко којег је постојао само један пролаз, тзв. Вашкапу (Гвоздена капија), преко којег је пролазио тзв. Војни пут, најзначајнија копнена комуникација између Столног Београда и западних страна (Штајерске, Крањске и Италије). Према откривеној археолошкој грађи овај одбрамбени систем био је у функцији од друге половине 10. па све до 12. века.¹⁰⁶⁶

Обриси још већег одбрамбеног система, сазданог од земље, дрвета и камена откривени су и на некадашњој источној граници Угарске, на истоку Трансилваније. На овом простору откривен је земљани насип оријентације север-југ, који се протеже дужином од неких 100 километара. Испред и иза овог насипа откривени су остаци пограничних утврђења, који су према истраживањима настали у исто време када и сам насип, тојест при крају 11. или почетком 12. века.¹⁰⁶⁷

---

¹⁰⁶⁶ G. Kiss-E. Tóth, *A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése* (Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához) *Communicationes Archaeologiae Hungariae*, 101-137.

¹⁰⁶⁷ I. Ferenczy, *Északkelet-Erdély Árpád-kori védelmi rendszeréről*, Székelyföld, 2, 46-59; E. Oláh-Gál, *A római Limestől a koraközépkori magyar határig*. Oláh-Gál Elvira interjúja dr. Ferencza István régésszel, Székelyföld, 2-9, 32-45.

УТВРЂЕЊА И ФОРТИФИКАЦИЈЕ У ТОПОНИМИЈИ 11-13. ВЕКА

Поред резултата археолошких рекогносцирања и контролно-сондажних или систематских ископавања, потврду о постојању малих земљаних утврђења раздобља 11-13. века на простору данашњег Баната, налазимо и у средњовековној топонимији овог простора. Претресајући дипломатичке изворе настале између 13. и 16. века, међу забележеним топонимима и микротопонимима Чанадске, Арадске, Тамишке, Торонталске жупаније налазимо и групу топонима који у свом називу садрже наставке – *vár* (за угарске топониме) или –град (за словенске топониме). У свим овим изворима посматране топоними сусрећемо само као називе појединих насељених места, пустара (предијума) или вода, без икаквих података о постојању или карактеру тамошњих утврђења. У даљем разматрању ове проблематике у обзир узимамо само топониме из средњовековних повеља. Нововековне топониме овог типа неможемо уврстити у рад, јер без пратећих археолошких података са одређеног локалитета, веома тешко можемо утврдити да ли се ради о фортификацијама из праисторијског, античког или средњовековног периода.¹⁰⁶⁸

Топоними словенског порекла - Словенски термин град, као термин под којим се могао подразумевати неки ограђени простор, потом тврђава као ограђени и утврђени простор, и најзад град-утврђено насеље са примарном функцијом¹⁰⁶⁹, подједнако је присутно како у језицима јужних, тако и у језицима западних и источних Словена. О развијеној традицији градње фортификација око словенских насеља у раном, али и развијеном средњем веку речито говори широк дијапазон речи, односно термина који означају оваква утврђења или објекте у вези са њим. Тако су забележени посебни термини за **велика утврђења** (код јужних Словена:

---

¹⁰⁶⁸ Пример је микротопоним Ђурицин Град 7 км. северозападно од Кикинде, где су истраживањима откривени само археолошки налази из позне бронзе и раног гвозденог доба, а средњовековни материјал недостаје из брањеног простора: М. Грбић, *Градиште код Кикинде*, Старице I, Београд, 1950, 113-118; Исти, *Градиште код Кикинде*, Старице II, Београд, 1951, 138-139; М. Гирић, *Налазишта старијег гвозденог доба у северном Банату*, 27; Исти случај се јавља и у случају Жидовара код Оршеца, где су истраживањима откривени само културни слојеви из бронзаног и гвозденог доба: В. Јовановић, *Keltska kultura u Jugoslaviji*, 822-823; М. Јовановић, *Židovar*, 113

¹⁰⁶⁹ У средњовековној Србији се разликују четири типа средњовековних градова: 1. градови чије је језгро сачињавало романизовано становништво (од Цетине до Бојане), 2. Рударски градови, са посебном управом и етничким саставом, 3. Градови отуђени од Византије и 4. Градови настали на аутохтоним основама (Смедерево): С. Божанић, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад, 2013., 134-135.

Град; код Словака: *Hrad*; код Украјинаца: *Horod*), **мала утврђења** (код јужних Словена: *Градац, Градец, Градуц, Грац, Грец, Герец*; а код Словака: *Hrádok, Hrádek, Hrádec, Haraduk*), за **напуштена утврђења** (код ј. Словена: *Градина, Гредина, Градинско, Градовина, Градишка, Градиште*; код Словака: *Hradiszκό, Hradoviszκό, Hradistye, Hradistya, Hradissa, Hardissa, Haragistya*; а код Украјинаца: *Horodistye*), за **насеља у подножју утврђења-тзв. подграђа** (код ј. Словена: *Подграђе, Подградја-Подград*; код Словака: *Podhradie, Podhrad, Podhradce, Podhradik, Podhradčik*; код Украјинаца: *Podhorod, Podhorodie*) и за **насеља која су припадала утврђењима** (код ј. Словена: *Градна, Гарадна*, а код Словака: *Hradna, Hradistyan*).¹⁰⁷⁰

Међу Јужним Словенима на просторима Балканског полуострва најранијем хоризонту градинских насеља припадала су сеоска насеља типа градишта. Била су то по правилу земљана утврђења ојачана палисадом од дрвета или каменом конструкцијом, у којем је средишно место заузимало узвишење окружено ровом и насипом.¹⁰⁷¹ Остаци оваквих раних градинских насеља регистрована су углавном ван граница Србије, претежно у областима које леже на прелазу Панонске низије у побрђа Балканског полуострва.¹⁰⁷² Ова утврђења су обично подизана на природним или вештачким узвишицама-могилама.¹⁰⁷³ Сеоска насеља типа градишта откривена су и на просторима Бугарске, Русије, Пољске и другим областима насељеним Словенима. У селу Хум (Бугарска) насеље типа градишта развијало се у уској долини потока, а састојало се од утврђеног и неутврђеног насеља (IX-XI век).¹⁰⁷⁴ Највише локалитета овог типа истражено је на просторима Русије. Утврђена сеоска насеља овог простора (9-13. век) међусобно се разликују према месту и начину настанка: првом типу припадају утврђена села која су потпуно прилагођена

¹⁰⁷⁰ I. Torma, *Grad/hrad, zamek/zamok és származékaik a kárpát-medencei helynévadásban (várak, várhelyek, települések)*, Erősségénél fogva várépítésre való, Tanulmányok a 70 éves Németh péter tiszteletére, A Jóna András Múzeum Kiadványai, 68, Nyiregyháza, 2011, 165 (=I. Torma, *Grad/hrad, zamek/zamok és származékaik*)

¹⁰⁷¹ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, I*, Sarajevo, 1988, 84.

¹⁰⁷² Z. Vinski, *Prilog poznavanju graditeljstva s osvrtom na nalaz u Podravini*, Historijski zbornik, II, 1-4, Zagreb, 239-240., (=Z. Vinski, *Historijski zbornik, II, 1-4*); N. Miletić, *Kulturna historija BiH*, (Rani srednji vek), Sarajevo, 1977, 394-395. (=N. Miletić, *Kulturna historija BiH*); L. Žeravica, *Arheološka topografija sjeverozapadne Bosne*, Zbornik Krajiških muzeja, VII, Banja Luka, 1983, 61-110, Исти, *Arheološka nalazišta u okolini Bosanske Gradiške*, Zbornik Krajiških muzeja, VI, Banja Luka, 1974, 215-233; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 47, 48, 50, 51, 53, 55.

¹⁰⁷³ Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд, 1976, 120.

¹⁰⁷⁴ Р. Рашев, С. Станилов, *Staroblgarskoto ukrepno selišće pr s. Huma, razgradski okrg.*, Разкопки и проучавања XVII, Софија, 1987, 44-46.

рељефу, подижу се на гребену, острву, брду или брежуљку. Другом типу припадају утврђена насеља такође прилагођена терену, али са правилним основама (круга, полукруга или правоугаоника). Трећем типу су припадала сеоска насеља правилне геометријске основе (круг, елипса, трапез, полукруг), потпуно независна од рељефа. Четвртом типу су припадала утврђена сеоска насеља сложене структуре, са неколико независних утврђених целина, обично велике површине (од 1-2,5 ха до преко 2 ха).¹⁰⁷⁵

Овај тип топонима се у угарској изворној грађи појављује сасвим рано, још од 11-12. века, и присутан је како у наративним, тако и у дипломатичким изворима. Примера ради, у делу *Gesta Hungarorum*, наративном извору анонимног нотара Беле III (почетак 13. века) налазимо два топонима, заправо кованица, који садрже израз град (Чонград као *castrum Surungrad* или Ноград као *castrum Nougrad*).¹⁰⁷⁶ Први од наведених примера, Чонград, налазио се у непосредном суседству нашег посматраног простора, само неких 20-25 километара северозападно од линије реке Мориша, на средњем току реке Тисе (то је данашњи градић Чонград, северно од Сегедина, у Чонградској жупанији). По мишљењу истраживача назив Чонград изведен је од бугаро-словенског термина чрн град (црни град), који се вероватно може повезати са раздобљем бугарске доминације Потисјем у 9. веку.¹⁰⁷⁷

У дипломатичкој грађи овај тип топонима, обично у виду кованице (са суфиксом –град) такође проналазимо од 11-12. века. Тако се насеље Вишеград (северно од данашње Будимпеште), војно-управни центар ране Вишеградске

---

¹⁰⁷⁵ У развоју утврђених сеоских насеља у Русији издвајају се три периода: првом периоду припадају налазишта из 9. до прве трећине 11. века, другом периоду припадају утврђена села датована у другу трећину 11. века до половине 12. века, а трећем периоду утврђена сеоска насеља од средине 12. до 13. века: *Drevnaja Rus, Gorod, selo, zamok*, red. В.А. Колочин, Moskva, 1985., 41.

¹⁰⁷⁶ Cap. 33: „...In eiusdem temporibus dux Arpad, dum se per milites suos uidisset ita sublimmatum et tutum esse, tunc habito inter se consilio misit multos milites in expeditionem qui subiugarent sibi populum de Gumur et **Nougrad**...” cap. 40: „...Et dux locum illum dedit oundunec patri ete, a Thyscia usque ad stagnum Botua, et a curtueltou usque ad sabulum Olpar. Postea uero transactis quibusdam temporibus ethe filius Oundu congregata multitudine sclauorum fecit inter castrum Olpar et portum beuldu edificari castrum fortuissimum de terra, quod nominauerunt sclau i secundum ydioma suum **Surungrad**, id est nigrum castrum...”: *Gesta Hungarorum*

¹⁰⁷⁷ I. Bóna, *A népvándorlás kor*, 370-373.

жупаније у дипломатичкој грађи спомиње од 1009. године¹⁰⁷⁸, насеље Чонград од 1075. године¹⁰⁷⁹, а насеље Ноград (Новиград) такође од краја 11. века.¹⁰⁸⁰

У дипломатичкој грађи који се односи на простор данашњег Баната овај тип словенског топонима појављује се доста касно, тек од почетка 15. века и постоје три забележена примера и то два са простора средњовековне Крашо-Северинске жупаније, а један са територије средњовековне Торонталске жупаније:

1. Топоним *Garadystya* (1408), у том тренутку у својству поседа (*possessio Garadystya*)¹⁰⁸¹, који је Милекер лоцирао на простор источно од насеља Волфсберг, где и аустријске војне карте бележе локалитет *Kraku Gradistie*.¹⁰⁸² Сам термин Градиште одаје слику о неком напуштеном утврђеном објекту, али без могућности да се одреди припадност или време настанка самог утврђења. Једном речју, можда се радило о праисторијском градишту.

2. Топоним *Gradoch* (1427), у том тренутку такође у својству поседа (*possessio*), са простора средњовековне Крашовске жупаније, али без ближих података о могућој локацији.¹⁰⁸³ Претпостављамо да је овај топоним првобитно гласио као Градац, Градоц и да се можда радило о малом средњовековном утврђењу.

---

¹⁰⁷⁸ 1009: “quator civitates, nominibus Wesperen, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa, atque Albam civitates, Colon et **Vyssegrad civitates** Sancti Mychaelis Wesprimiensi subicimus ecclesie cum omnibus ecclesiis... seu terminis et finibus”: DHA, I, 52.

¹⁰⁷⁹ 1075: „partes **Cernigradensium civium**”, „partes dividuntur inter **comitatum Cernigradensium** et episcopatum Sancte Marie Wacensis”, DHA, I, 217-218.

¹⁰⁸⁰ A. Zsoldos, *Archontológia, I*, 172-173.

¹⁰⁸¹ 1408: “dicitur nobis in personis Jacobi Andree et Nicolai filiorum Andree dicti Clieeph de Gerthyanus, quomodo demetrius filius ladislai, fily dan de doboz pridem circa festum Omnium sanctorum proxime preteritum quosdam duos Jobagiones ipsorum Nicolaum et Johannem vocatos in **possessione ipsorum Garadystya** residentes in libera via reperiendo cliris wlneribus et verberibus affecisset, ac quinquaginta septem porcos crassatos, quinquaginta fiorenos noue monete aliasque res et bona eorundem erga ipsos repertas et inventa, ab eisdem abstulissent nullis culpis eorum exigentibus, potencia eorum mediante, in ipsorum preiudicium valdemagnum. Superquo fidelitati.” : T. Ortvy-F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez, I*, 405.

¹⁰⁸² B. Milleker, *Dél-Magyarország történeti földrajza, II*, 187.

¹⁰⁸³ 1427: „...possessionum et iurium possessionariorum, videlicet Jenew, Demengh, Bozyas, Ewlueth, item prediorum Vyfaluteleke et Thompaeghaz in dicto Chanadiensis, item Gyopa, Chazartetew, Kerestyenfalua, Pleskolcz, Obeelzeek, Debewlcz, **Gradoch**, Boksynch, Peruenbeelzeek, Prekolcz, Vgrinolcz, Harkynch, Bozyas, Mylotynolch, Lethkas, Kwzak, Zlawkolch, Zabotycha, Patrikfalua, Radamerfalua, Stredolcz, Sterkolcz, Draguzlofalua, Priboy et Kyspriboy, ac prediorum Kalanteleke, Drennye, Lygorouacz, Bozna, Nempche, Twrbarewch, Myrsinch, utrorumque Sesaagh et Dobrauyczynk in Crassoviensi, nihilominusque Igazow, Kwzepigazow, Sterkolcz, Mykoles, Cryuinabogdan et Meezespataka in Themesiensi comitatibus predictis existentium et habitorum...” : Gy. Nagy, *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára, II*, Budapest, 1889, (CLXXXI), 260-264. (=Sztáray)

3. Топоним *Chingrad* (1442), у својству поседа бечејског властелинства, на територији средњовековне Торонталске жупаније.¹⁰⁸⁴ Истраживачи сматрају да овај топоним потиче од истог корена као и назив градића Чонград, на обали реке Тисе, тојест од бугаро-словенске кованице чрн град.¹⁰⁸⁵ Можда се овај топоним може довести у везу са микротопонимом Чонград, забележеним на аустријским катастарским картама са почетка 20. века, на десној обали реке Тамиша, надамак данашњег Орловата.¹⁰⁸⁶

Топоними угарског порекла - Топоними угарске провинијенције који указују на рано постојање ограђених, заштићених места, тј утврђења такође су доста бројна у писаној грађи 13-16. века. Само у наративном извору *Gesta Hungarorum* забележено је више десетина топонима са простора Панонског басена са суфиксом *-vár* Нпр. Будавар као *Budauuar*, Хунгвар као *Hunguar*, Шарвар као *Saruuar*, Варад као *Uarod*, *Warod* итд).¹⁰⁸⁷ Узгред, са термином вар (*uar*) у угарској латинштини се први пут сусрећемо од 1055. године.¹⁰⁸⁸ Реч је о оснивачкој повељи Тихањске опатије, чији текст садржи више топонима са суфиксом *-вар*.¹⁰⁸⁹

У дипломатичкој грађи која се односи на простор данашњег Баната такође налазимо значајан број топонима са наставком *-vár* (Нпр. Дедвар, Темишвар, Визвар, Демевар, Тервар, Шашвар и др) Сви ови топоними посредно указују на

¹⁰⁸⁴ 1442: „...Castrum Becze in insula Titiae habitum, et oppidum similiter Becze, ac tributum ac vadum in eodem habitum, nec non possessiones Ujfalu, Szentkiral, Bodoga^sonfalua, Szentendred , Vegeny, Ekehida ac tributum et vadum in eadem habitum, nec non oppida Araka, Bazalhida, Bechkereke, et tributum in eodem exigi solitum, ac similiter possessiones Irmes , Nyilas, **Chingrad** , Aradi et tribitum in eadem exigi solitum in Torontalensi...“ : CD, X, vol. 5, (CLXIV), 364.

¹⁰⁸⁵ П. Скок, *Топономастика Војводине*, Војводина, I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад, 1939, 118. (=П. Скок, *Топономастика Војводине*)

¹⁰⁸⁶ Ország I. és II. rész Torontál vármegyei nagyközség kataszteri térképének másolata az 1911. évi mérnöki nyilvántartás szerint, S76 0943/22, Térképtár, Magyar Országos Levéltár

¹⁰⁸⁷ Cap. 1: „...Et regalem sibi locum constituit iux(ta) danubium super calidas aquas et omnia antiqua opera que ibi inuenit renouari precepit, et in circuito muro fortissimo edificauit, que per linguam hungaricum dicitur nunc **Buduuar**, et a theotonicis ecilburgu uocatur...“, cap. 2: „...Hungari dicti sunt a castro Hungu, eoquod subiugatis sibi sclauis VII. principales persone intrantes terram pannonie diutius ibi moratj sunt. Vnde omnes nationes circumiacentes, uocabant alium filium vgek ducem de hunguar, et suos milites uocabant **hunguoros**. Quid...“, cap. 21: „... Zobolsu et thosu pater Lelu cum medietate exercitus egressi sunt per crepidinem Thyscie suiugando sibi gentes, et uenerunt uersus fluuium zomus ad illum locum qui nunc dicitur **Saruuar**...“, „...Interea Zuard et Cadusa filij Hulec, nec non Huba et omnis exercitus eorum fluuium Ypul iuxta Danubium transierunt. Et alio die transito fluuii Gron castra metatj sunt in campo iuxta quoddam castellum terreum quod nuncupatur **Uarod**...“, „...Zuardu et Cadusa nec non Huba post discessum Borsucum omnibus suis egressi de castro, quod dicitur **Warod**, ultra siluam Tursoc castra metati sunt iuxta fluuium Sytua...“: *Gesta Hungarorum*

¹⁰⁸⁸ I. Bóna, *Az Árpádok korai várjai*, 12; L. Szende, *Magyarországi várak Rogerius korában*, 107.

¹⁰⁸⁹ 1055: „...**feheruuaru** rea meneh hodu utu is mortis...“ : I. Hoffmann, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*, Debrecen, 2010, 12.

постојање земљаних утврђења периода 11-13. век. Посматрана утврђења настајала су истовремено са насељем уз њих, што је условило, да су називи ових места сачували успомену на саме фортификације.¹⁰⁹⁰ Утврђења раздобља 14-15. века су већином грађена у раније формираним насељима, па се у њиховим називима не јавља наставак –*vár* (Рекаш, Шарод, Чери, Семлак, Ердшомљо, Арача, Галад, Оросламош, Задорлак, Зеди и др.)

У даљем наводимо све примере са простора Баната из дипломатичке грађе по хронолошком низу:

1. Топоним *Voswar* (1238/1377), насеље забележено на простору средњовековне Чанадске жупаније, без ближих података о тачној локацији.¹⁰⁹¹ Према мишљењу Ђ. Ђерфија и Ђ. Криштоа, некадашња утврђења са називом Вашвар (Гвоздено утврђење), којих је на простору средњовековне Угарске трагом извора забележен позамашан број, вероватно су служили за депоновање сировог гвожђа, мада је све за сада остало на нивоу хипотезе. Конкретних материјалних или писаних доказа по том питању нема.¹⁰⁹²

2. Топоним *Demewar* (1274-1369), у почетку међу поседима Чанадовога рода, а затим међу поседима привилегованих Печењега, смештен на обали водотока Харангода (Златица).¹⁰⁹³ Већина аутора га смешта у приобаље Златице, у околини насеља Валкањ (*Valcani, județul Timiș*).¹⁰⁹⁴

---

¹⁰⁹⁰ D. Csánki, II, 109; Gy. Györfly, ÁMTF, I, 849; DI 14800; Milleker, *Dél-Magyarország történeti földrajza*, II, 236.

¹⁰⁹¹ 1238: „...que ambo vocantur Voswar, que quondam ad Castrum Ferreum pertinebant...”: Gy. Györfly, ÁMTF, I, 876

¹⁰⁹² J. Dénes, *Fejezetek Vasvár történetéből*, szerk. Pusztay János, Documenta Savariensa, 2, Szombathely, 2001., 15-32.

¹⁰⁹³ 1274-1340: *Demewar*: KMH, I, 81; Gy. Györfly, ÁMTF, I, 849, 854; 1345: „...Nos capitulum ecclesie Bacliensis damus pro memoria, quod Blasius magnus in personis . . . Ghanadini.. archiepiscopi Strigoniensis locique eiusdem comitis perpetui ac Johannis et Thome filii Laurencii et Stephani filii Nicolai nepotum eiusdem venerabilis patris in nostri presencia personaliter constitutus, . . . per modum protestacionis nobis significare curavit, quod cum possessiones infranominate, videlicet Veresdub, Kocha, **Demewar**, Kengelus, Sulumus, Keralyfaya vocate in comitatu Chanadiensis existentes, predictorum venerabilis patris et suorum nepotum hereditarie existant et eis pleno iure tamquam proprium ius et possessio hereditaria pertineant. nunc Gregorius Bysenus filius Johannis tacita veritate et suggesta falsitate, a. Lodovico . . . rege . . . nomine terrarum byssenorum ad terras...“, AO, IV, (332), 554-555., DL 29139; 1369: „... fideles nostri Bisseni, nobiles de Bessenew, in possessionibus Saap, **Domewar**, Weresdob, Kocha, Tompawalkan, Hegeswalkan et Vegwalkan vocatis, iuxta Harangoth in comitatu Chanadiensis habitis et existentibus...”, Gyárfás, *Jász-kunok története*, III, 504-505.

¹⁰⁹⁴ Gy. Györfly, ÁMTF, I, 849, 854.

3. Топоним *Gaswar* (1333), као католичка парохија Тамишког архиђаконата, вероватно северно од данашњег Темишвара.¹⁰⁹⁵ У изворима се више не наводи.

4. Топоним *Sasuar* (1334), као католичка парохија Тамишког архиђаконата у околини данашњег Темишвара.¹⁰⁹⁶ Вероватно се ради о насељу Шашвар, источно од данашег Темишвара, код насеља Remetea Mare, који се спомиње и у каснијем периоду (*Sooswar, Saswar-1471, oppidum Saswar-1492*).¹⁰⁹⁷ На локалитету Cetate (јужно од насеља Remetea Mare), на другој обали Бегеја, налазе се остаци већег земљаног утврђења, са праисторијским и средњовековним културним хоризонтом и остацима црквене грађевине (манастира?) унутар брањеног простора.¹⁰⁹⁸ На аустријској војној карти из периода 1763-1787, на овом локалитету је убележен назив *Seheswar*).¹⁰⁹⁹

5. Топоним *Voswar, Woswar* (1334), као католичка парохија у Торонталском архиђаконату.¹¹⁰⁰ Последњи пут се спомиње 1371. године, када је један кмет из овог насеља послат на обнову оршавског града на Дунаву.¹¹⁰¹ Милекер га смешта у околину данашњег Зрењанина. Повезује га са локалитетом Бачар у атару насеља Арадац.¹¹⁰²

6. Топоним *Caprewar* (1337), као посед Чанадовога рода на простору Арадске жупаније, на левој обали Мориша (источно од Липове).¹¹⁰³ Јужно од данашњег насеља Саргиоага налази се брдо (надм. висине 260 м.) са локалитетом Градина.¹¹⁰⁴

---

¹⁰⁹⁵ 1333: "...Item dominus Lucasius de **Gaswar** solvit VII. Et medium grossos..." (de Archidyaconitu Timisiensi): *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria*, 148.

¹⁰⁹⁶ 1334: "... Item Jacobus de **Sasuar** solvit II. grossos...", (de Archidyaconatu Tymisiensi), *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria*, Pápai tizedszedők számadásai 1281-1375, ed. Arnold Ipolyi, Budapest, 1887. 151.

¹⁰⁹⁷ Csánki, II, 21.

¹⁰⁹⁸ D. Țeicu, *Studii istorice*, Timișoara, 2003, 91; D. Țeicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, 116-117; 120; R. Crețan; V. Frățilă, *Dicționar geografico-istoric și toponimic al județului Timiș*, Timișoara, 2007, 329-330., (=R. Crețan; V. Frățilă, *Dicționar geografico-istoric și toponimic al județului Timiș*)

¹⁰⁹⁹ Első katonai felmérés, 1763-1787, Arcanum

¹¹⁰⁰ 1334: "...Item Johannes de **Voswar** solvit III. Grossos..." (de Archidyaconatu Toruntal), "...Item Johannes de **Woswar** solvit VII. banales..." (de Archidyaconatu Toruntal), : *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria*, 154, 156.

¹¹⁰¹ 1371-1372: "...Item idem Dominicus filius Desew de **Voswar** I hominem destinavit..." : A. Fekete Nagy –L. Makkai, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum*. (Budapest, 1941. Études sur l'Europe Centre-Orientale. 29.), 240. (=A. Fekete Nagy–L. Makkai, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria*)

¹¹⁰² B. Milleker, *Dél-Magyarország történeti földrajza*, I, 15-16.

¹¹⁰³ 1337: "...quod possessiones Philepkuy Stalatina Perew Stanizlohaza que alio nomine Gyurthyanus vocatur, et Feketwtow que alio nomine Mykehehaza vocatur, et piseina Ilteutbow vocata super villa Pestws domino arcliepiscono et filiis fratrum suorum fuisset successa, e converso autem contra easdem possessiones Pestws, **Caprewar**, Bonchou que alio nomine Duburdun nominatúr. Kadrassou et Wrkuta ac piseina Kengeltow vocata magistro Dionisio et fratribus suis devolute extitissent; " : AO, III, (252), 370.

7. Топоним *Wyzwar* (1346-1392), као један од поседа утврђења Ершомљо (Вршац) у Крашовско-Северинској жупанији.¹¹⁰⁵ Енгел Пал га поистовећује са данашњим насељем Николнци, западно од Вршца.¹¹⁰⁶

8. Топоним *Vareleye* (1424), као посед породице Бобал.¹¹⁰⁷ У слободном преводу овај термин значи подграђе. П. Енгел га смешта у околину данашег Војтега. На овом простору је у турском периоду (1569-1579) забележена пустара Градиште.¹¹⁰⁸

9. Топоним *Therwar, Thewrwar, Tewrwar* (1450-1539), у поседу неколицине мањих властелинских породица. У близини данашњег засеока Тервар (на данашњој српско-мађарској граници) у 19. веку су били видљиви остаци хумке са рушевинама веће зидане грађевине. Вероватно се ради о остацима властелинске курије која се спомиње у изворима 16. века. Курија је вероватно подигнута на остацима мањег утврђења из ранијег периода.¹¹⁰⁹

10. Топоним *Sarwar* (1478-79.) као посед у Тамишкој жупанији.¹¹¹⁰ Милекер га смешта на простор источно од Темишвара и наводи као место царине.¹¹¹¹

11. Топоним *Waar* (1485), забележено у околини данашњег Месића.¹¹¹²

---

¹¹⁰⁴ A Magyar Királyság térképe (1869-1887) 1: 25.000, Arcanum

¹¹⁰⁵ 1346: DL 91368; 1392: DL 71906, Csánki, II, 106.

¹¹⁰⁶ P. Engel, *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554-1579*, (Dél-Alföldi Évszázadok, 8.) 68. (=P. Engel, *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései*)

¹¹⁰⁷ 1424: „...Item in **Vareleye** similiter solum ipsius Michaelis Bobal et fratrum eiusdem capellam ligneam cymeterium et sepulturam habentem, item domum et curiam propriam ad modum castelli, fossatis circumdatam...”: I.Nagy-I.Nagy-D.Véghely, P. Lukcsics, *A Zichy és a Vászonkeüi gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára, I-XII*, Pest-Budapest, 1871-1931, 151. (102) (=Zichy-okmánytár)

¹¹⁰⁸ P. Engel, *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései*, 58.

¹¹⁰⁹ 1450: DL 14443; DL 29489, S. Borovszky, *Csanád vármegye, II*, 593-595.

¹¹¹⁰ 1472: “...possessio **Sarwar**...”: DL 29842

¹¹¹¹ B. Milleker, *Dél-Magyarország középkori földrajza, II*, 236.

¹¹¹² Ibidem, II, 256.

VI УТВРЂЕЊА И ФОРТИФИКАЦИЈЕ БАНАТА ОД 14-16. ВЕКА

ИСТОРИЈСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ВОЈНИ ОКВИР ЕПОХЕ

Простор Баната и његово окружење у првим деценијама 14. века- Почетак 14. века на тлу Угарске протичао је у знаку великих борби за угарски краљевски престо, који је постао упражњен након смрти Андрије III, последњег представника династије Арпадоваца. Сукоби су са већим или мањим интензитетом потрајали све до почетка 20-тих година 14. века, када је из ових борби као победник и нови угарски краљ изашао Карло I Анжујски (1310-1342).¹¹¹³ Ови сукоби пренеће се током прве и друге деценије 14. века и на југоисточне области Угарске, па и на простор данашњег Баната, у које ће се поред домаћих великашких породица умешати и поједини обласни господари и владари из суседних балканских држава.

Користећи нереде у суседним угарским областима војска краља Драгутина је 1309. године напала територије јужно од Саве и Дунава које су до тад признавале власт новог угарског краља, Карла Роберта.¹¹¹⁴ У ове сукобе се током 1313. године укључио и Драгутинов брат, краљ Милутин, којем се у овим нападима придружио и видински владар, Михаил Шишман Асен заједно са својим савезницима, одредима Татара и Влаха.¹¹¹⁵ Драгутин је 1314. године успео да склопи мир са угарским краљем, па су истовремено утихнуле и борбе са Милутином и његовим видинским савезником, Михаилом Шишманом. Мир је међутим, потрајао само до

---

¹¹¹³ Анжујска династија се домогла угарске краљевске круне пре свега захваљујући издашној помоћи римског папе Бонифација VIII, који је и сам био Напуљац и који је дошао до папске столице уз велику подршку ове породице. У самој Угарској Карла Роберта, као претендента на угарски престо из Анжујске династије најпре је подржао Острогонски надбискуп Гргур Бичкеи, који га је убрзо и крунисао за краља у Острогону. Након тога већина угарских бискупа стала је на Карлову страну. Међутим, Карлу Роберту предстојала је још читава деценија борбе да би га читава Угарска признала за краља. Продревши из Славоније у јужну Угарску своје седиште је пренео у Темишвар одакле је повео дугогодишњу борбу против остачих претендента. Године 1307. успео је да заузме и Будим. У међувремену био је још два пута крунисан за краља Угарске. Након победе над претендентима окренуо се против угарских олигарха, које је успео постепено да победи: породицу Аба (1312), Гисинговце (1316), Апоре (1321), а затим и територију Матеја Чака. Тек након ових борби успео је да потпуно преузме контролу над свим деловима Угарске: *Историја Мађара*, 92-98.

¹¹¹⁴ Х. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, Софија, 1998, 371. (=Х. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*), *Историја српског народа, од најстаријих времена до Маричке битке*, ур. Сима Ћирковић, књига прва, Београд, 1981, 459. (=Историја српског народа, I)

¹¹¹⁵ Исто, 371-372.

Драгутинове смрти (1316). Почетком 1317. године напади су обновљени и Милутинове снаге успеле су да преузму контролу над облашћу Мачве.¹¹¹⁶

По сведочанству извора, сукоб се ових година пренео и на сам простор Баната. Забележено је, да се један од олигарха који се супротставио новом угарском краљу управо налазио у источним деловима данашњег Баната. Реч је о Теодору Војтеху, припаднику Чанадовога рода, који се од 1285. године у изворима наводи као северински бан. Његови поседу били су размештени на великом простору од реке Мориша до доњег тока Дунава, а своје седиште је касније преместио на територију Северинске бановине.¹¹¹⁷ У борбама против Карла Роберта добио је и страну војну помоћ. Њега је у овим сукобима подржала војска владара Видинске Бугарске, деспота Михаила Шишмана Асена. Сукоб се трагом оновремених извора завршио војном победом Карла Роберта око 1315. године (по неким ауторима 1317. године), па је након овог пораза северински бан, Теодор Војтех везан за коњски реп спроведен испод Мехадијског града, који се иначе, још увек налазио у рукама његовог сина Јована Војтеха. Није тачно утврђено када, али аутори сматрају да се овај утврђени град тек око 1322. године предао Карловим снагама.¹¹¹⁸ Након елиминације свог највећег противника на југоистоку земље, северинског бана Теодора Војтеха, Карло Роберт је своје главну резиденцију са простора Славоније преместио у град Темишвар, где је за дужи низ година уредио и свој двор. Овде се осећао безбедно, пошто су територије његових највећих непријатеља, породице Апор и Чак биле знатно удаљене од територије Баната.¹¹¹⁹ У овим борбама

---

¹¹¹⁶ Исто, 372.

¹¹¹⁷ L. Blazovich-L. Geczi, *A Telegdiék pere 1568-1572*, Dél-Alföldi Évszázadok, 6, Szeged, 1995, 30-31. (=L. Blazovich-L. Geczi, *A Telegdiék pere*)

¹¹¹⁸ О овим догађајима шире: Х. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, 372; *Középkori historiák oklevelekben (1002-1410)*, szerk. Gy. Kristó, Szeged, 2000., (111), 215-216; Gy. Györfly, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez*, Történelmi Szemle, VII, évf. 1964. 538-541; P. Engel, *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelme az oligarchák ellen (1310-1323)*. Századok, 122. évf. 1988. 104-105; KMTL, 722; (Gy. Kristó), Gy. Kristó, *Fejezetek az Alföld középkori történetéből*, 148; A. Andrei Rusu, *Die Burgen von Turnu Severin im 13-14. Jh.*, Budapest régiségei, XXXVII, 2003., 74-75. (=A. Andrei Rusu, *Die Burgen von Turnu Severin*)

¹¹¹⁹ У тим годинама је Карло I поред југоисточног угла ранијег жупанијског земљано-дрвеног утврђења, на локалитету званом Сигет (Острво) дао саградити краљевски замак (данашњи музеј Баната у центру Темишвара), који је остао његовом резиденцијом све до 1323. године, када је након коначне победе над свим претендентима и олигарсима своје седиште преместио у тек преуређену вишеградску тврђаву, северно од данашње Будимпеште: К. Vicze, „*Az vég Temesvárbán...*”, 20; Најновија археолошка истраживања унутар дворишта данашњег музеја Баната потврдила постојање ранијег утврђеног кастела из прве половине 14. века, изнад којег је средином 15. века изграђен кастел породице Хуњади: А. Radulescu, *Castelul Huniade Timisoara, Sondajul arheologic din anul 1980.*, Analele Banatului, XIV/2, Cluj-Napoca, 1981., 11-32.

директно су учествовале и бугарске снаге, Михаила Шишмана из Видина, о чему нас обавештавају оновремени извори, када нас извештавају о бугарским војним заробљеницима из овог рата.¹¹²⁰ Војтехов шурак Иван Рус, који је такође учествовао у овим борбама, након коначног пораза повукао се у Бугарску, где је ставивши се у службу бугарских царева, остварио значајну војну каријеру.¹¹²¹ Овим војним акцијама, којом је постепено ставио под контролу већ постојећа утврђења на истоку данашње банатске регије, Карло I је своју област обезбедио са истока и југоистока, од напада из правца Влашке и Бугарске. Након ових победа, угарске снаге су кренуле у поход на југ, против српског краља Милутина и током 1319-20. године повратиле контролу над Београдом и Мачвом.¹¹²²

Након смрти краља Милутина (1321) поново су букнули сукоби на тлу Србије између Драгутинових и Милутинових синова око наслеђа српске круне, у које су убрзо биле умешане и војне снаге суседне Угарске и Бугарске. У овом сукобу бугарски владар, Михаило Шишман подржао је Милутиновог сина Константина, док се угарска круна у овом сукоби ставила на страну Драгутиновог сина, Владислава. Сукоби су се и овог пута пренели на просторе Баната и Северинске бановине. Један извор напомиње, да су угарске снаге у једном тренутку извеле напад на погранично утврђење Гуерин (околина Оршове), који је до тада био под влашћу бугарског владара, и одакле су бугарске снаге претходно често вршиле упаде (у Банат), правећи велику штету у пограничној области.¹¹²³

¹¹²⁰ I. Károly király a Balog nembeli Szécsieknek, 1317. október 23., *Középkori históriák oklevelekben*, (111), 215-216.

¹¹²¹ Михаило Шишман Асен, који се у изворима овог доба наводи као видински деспот, током 1323. године стекао титулу цара Трнавске Бугарске: *Középkori históriák oklevelekben*, (111), 215.

¹¹²² Угарска војска напала је Милутина са севера, у Мачви и Београду. Једна војска продрла је до Колубаре, а друга је на јуриш узела Београд и запалила га. Али нити је прва могла да иде даље од Рудника, ни друга даље од Космаја. Краљ Карло је позивао папу, да покрене у акцију остале владаре католичког света, како би са њиховом помоћу могао да продре до мора и освоји сву Милутинову државу. Папа, љут противник шизматичког краља, за кога каже да је „у свему непријатељ хришћанске вере“, развио је доста живу делатност да створи гвоздени обруч око њега. Поред писама упућених албанским главарима и бану Младену, он је стао позивати и чешког и пољског краља, да помогне Мађаре и католичку ствар против „рашког неверника“. Сви ти људи имали су, међутим, пречих брига код куће, а нису налазили ни довољно разлога да се упуштају у ту далеку и по њих бескорисну експедицију: В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд, 1997., 174-191 (=В. Ћоровић, *Историја Срба*); *Историја српског народа*, I, 474.; Х. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, 372

¹¹²³ Повеља Карла I од 27. марта 1329. године у којој се споменуто утврђење из околине Оршове наводи као Guren, Gurun: Anjou, XIII, 149, (94); у каснијим изворима, насталим у 15. веку ово утврђење налазимо под називом Gewren (DL 13439) ili Gewrin (DL 44511, DL 102496)

Јужна граница Угарске у време анжујске династије - Након дугогодишњег рата вођеног за престо Угарске и стабилизације унутрашњих прилика у земљи, током 20-тих и 30-тих година 14. века, краљ Карло I Анжујски по први пут се могао озбиљније посветити спољној политици Угарске, као и уређењу и јачању спољних граница саме Угарске. У својим односима са балканским областима Карло I је заправо наставио експанзионистичку политику својих претходника, последњих владара из династије Арпадоваца, водећи чак и краткотрајне ратове против српских и влашких владара¹¹²⁴, што је у многоме било и повезано са његовим најзначајнијим циљем, ширењем и јачањем католицизма у региону, па и међу балканским народима.¹¹²⁵ У тим својим настојањима највећу потпору добио је од босанског бана Стефана Котроманића, који је најдуже одржао савезништво са угарским владарем, што је на крају резултирало и браком између његове кћерке, Јелисавете Котроманић и сина Карла I, будућег угарског краља Лајоша I.¹¹²⁶

Користећи сукоб угарског краља са српским и босанским областима, тадашњи влашки војвода Басараб, ослањајући се на куманске, татарске и влашке војне снаге, заузео је 1324. године простор између Влашке, Карпата и доњег Дунава, познат под називом Северинска бановина, која је деценијама уназад припадала Угарској. Уследила је војна акција Карла I, под његовим личним вођством, којом је седиште ове бановине, град Турн Северин поново допао у руке угарског краља (1330)¹¹²⁷. Била је то потврда да се на југоистоку Угарске у војном

---

¹¹²⁴ Један од првих напада на Србију угарски краљ Карло I извео је 1335. године, док је српски краљ Стефан Душан водио ратне операције на југу, намеривши да успостави мађарску власт у северним областима Србије. На вест о продору угарске војске је Стефан Душан пошао са својим српским снагама и деловима грчких чета у правцу севера. На глас о доласку Душанове војске угарска војска почела је узмицати и повлачити се преко реке Саве. Читава ова борба водила се од пролећа до лета 1335. године и завршила се потискивањем Мађара са подручја Србије. У њиховим рукама остали су само неки тврди градови као Београд, Голубац и мачвански град: В. Ћоровић, *Историја Срба*, 201-217; *Историја српског народа*, I, 514-515.

¹¹²⁵ I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*, 151; *Историја Мађара*, 98; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, 61-65., 92-93; Gy. Galamb, *A ferences obszervancia magyarországi térnyeréséhez*, Magyaroknak eleiről, Szeged, 2000, 166; J. Karácsonyi, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I, Budapest, 1922, 309-310.

¹¹²⁶ I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*, 73-74; *Историја Мађара*, 122.

¹¹²⁷ Карло I је војни поход наставио и према истоку, упавши у Влашку, где је првобитно одбио вазалство тадашњег влашког владара Басараба. Ипак, након одређеног времена угарски владар је прихватио његово вазалство, а Басараб је обећао да ће му његови војници показати пут према Угарској. Међутим, Басарабови војници увели су Карлову војску на превару у један кланац, где су их нападе влашке снаге. У нападу је уништена већина присутне Карлове војске. Међу погинулима су били и бројни црквени и световни великодостојници и сам владар се једва пробио са остацима своје војске из обруча. Басараб је тиме за извесно време очувао независност Влашке: I. Bertényi, *Szent István és öröksége*, 92-93.

погледу ништа не мења, односно да се и анжујска династија држи раније војне доктрине последњих владара из династије Арпада, која се пре свега ослањала на појас пограничних бановина истурених на територије суседних балканских земаља (Бугарске, Србије и Босне) и утврђења преузетих на тим просторима. То је опет значило, да је граница на Дунаву и даље остала у другом плану и да није постојала потреба да се на овој обали граде нова утврђења или јаче утврђују стара утврђења.

Сам појас пограничних бановина, широк између 50-70 километара¹¹²⁸, измештен на просторе суседних балканских земаља, почео се градити у време угарског краља Беле IV средином 13. века.¹¹²⁹ Овај појас пограничних бановина почињао је од реке Олт на истоку, па до граница Славоније и Хрватске на западу обухватајући Северинску, Кучевску Браничевску, Мачванску, Солску, Босанску и Усорску бановину, границу дугу готово 600 километара.¹¹³⁰

Карлову политику на југоистоку земље наставио је и његов наследник, краљ Лајош I (1342-1382), који је са својим војним снагама поново интервенисао против српских области, заузевши Мачву, а затим и тврде градове Београд и Голубац. (1342).¹¹³¹ Затим је интервенисао против влашког војводе, који се у међувремену поново одметнуо од угарске власти (1344).¹¹³² Након татарског напада на Молдавију 1345. године краљ Лудвиг је у суседству Угарске успоставио и вазално Молдавско Војводство, поставивши на његово чело војводу Драгоша.¹¹³³ Истовремено, угарски краљ је на новоосвојеним територијама покренуо и веома агресивну мисионарску делатност, па је обновио и бискупију у Милкову¹¹³⁴, која је први пут била основана у првим деценијама 13. века, у време Беле IV¹¹³⁵. Покушао је да и Молдавију припоји црквеној организацији Угарске, али је наишао на

¹¹²⁸ *Középkorai történelmi atlasz, Magyarország az Anjouk és Zsigmond korában (1301- 1437)*, Budapest, 1995, 28.

¹¹²⁹ Изградња овог широког одбрамбеног појаса јужно од граница Угарске почиње крајем 40-тих година 13. века. Око 1247. године Мађари стварају мачвански банат испод Саве и за првог управника постављају краљевог зета, черниговског руског кнеза Ростислава Михајловича, који поред Мачве добија још североисточни крај Босне са областима Соли и Усора. После смрти босанског бана Нинослава (након 1250. г.), Мађари су, искористивши тамошње нереде изазване највероватније верским сукобима, ушли с војском у Босну и покорили је. Ширећи се из Мачванске тврде угарска власт се учврстила и на просторима источно од Мачве, све до Турн Северина. Мађари се уплићу и у бугарске међусобице и од 1246. године Бела IV назива се "краљем Бугарске": В. Ћоровић, *Историја Срба*, 164; Т. Almási, *A tizenharmadik század története*, 127-128.

¹¹³⁰ *Középkorai történelmi atlasz*, Budapest, 2000., 28.

¹¹³¹ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 201-217; *Историја српског народа*, I, 515.

¹¹³² I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*, 155-156.,

¹¹³³ *Историја Мађара*, 115-116.

¹¹³⁴ I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*, 156.

¹¹³⁵ Gy. Kristó, *A korai feudalizmus*, 1342-1343; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, 62-63.

изузетан отпор домаћег становништва, посебно православних Румуна, који су се управо у тим деценијама масовно насељавали на просторе јужно од Карпата. Као одговор на црквену политику Лајоша I, тадашњи влашки кнез Влајко основао је самосталну православну архиепископију Унгро-Влахије (1359), што је био први корак ка коначном отцепљењу од Угарске.¹¹³⁶

Нови моменат у укупним дешавањима на југоистоку Угарске уследио је 1365. године, када се угарски краљ Лајош I умешао у унутрашњи сукоб у Бугарској и заузео дотадашњу област цара Ивана Страцимира, округ подунавског града Видина, у којој је он до тог времена владао потпуно самостално, одвојен од централних делова бугарске државе млађег брата Ивана Шишмана, са седиштем у Трнову. Новоосвојена област прозвана је Бугарском бановином.¹¹³⁷ Током ове војне интервенције у околини Видина дошло је изгледа и до првог сукоба између угарске војске и одреда нових освајача са истока, Турака Османлија.¹¹³⁸

На чело новоосноване Бугарске или Видинске бановине угарски владар поставио је свог дугогодишњег савезника и пратиоца у бројним ратовима, угарског великаша Бенедикта Химфија,¹¹³⁹ чија је фамилија већ од раније имала доста поседа по Банату.¹¹⁴⁰ О значају функције бугарског бана речито говори сам податак, да је Химфи уз ово звање био и жупан Ковинске, Крашовске и Чанадске жупаније, као и бан Северинске бановине, а уједно је држао и неколико већих краљевских утврђења на југоисточном ободу Угарске – Карансебеш (Шебеш),

---

¹¹³⁶ I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*, 156.

¹¹³⁷ L. Fenyvesi, *A temesközi-szöréynségi végvárvidék funkcióváltásai (1365-1718)*, *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században*, Studia Agriensa, 14, Eger, 1993, 241. (=L. Fenyvesi, *A temesközi-szöréynségi végvárvidék funkcióváltásai*); *Историја Мађара*, 116; I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*, 157.

¹¹³⁸ *Ibidem*, 157.

¹¹³⁹ Бенедикт Химфи се у писаним изворима појављује од 1343. године. Своју војничку каријеру започиње 1352. године, када од краља добија хонор над краљевским утврђењем Шомљо. У то време се у изворима наводи као дворски витез. Током 1358-59. године био је пилишки жупан и заповедник тврђаве Вишеград. У повељи од 20. новембра 1358. године налазимо га у својству жупана Комарома. Од јула 1360. до јула 1362. године бележи се као жупан Сатмара, Марамароша и Угоче. Од новембра 1362. до новембра 1365. године био је жупан Пожуна, а 1365. године га налазимо у својству арадског жупана. Од 4. јуна 1365. године био је заповедник (капетан) града Видина и његовог округа, а од априла до касне јесени 1366. године се наводи као жупан Крашовске и Ковинске жупаније. Од децембра 1366. до новембра 1369. године је носио титулу бугарског бана. Од децембра 1369. до маја 1370. године је жупан Вашвара и Шопрона. Између 1371. и 1374. године се бележи као Тамишки и Чанадски жупан. Учествовао је и често имао водећу улогу у бројним страним походима угарског владара, Лајоша I, између 1359. и 1379. године. У међувремену, током 1376. године посетио је и Свету земљу. Умро је 1380. године: K. Szovák, *A győri őrség (custodia) XIV. századi történetéből*, *Levéltári Szemle*, 39 (1989), 3. szám, 11-12.

¹¹⁴⁰ У раздобљу између 1343. и 1369. године ова породица је у Тамишкој жупанији држала поседе Шошдиа (на обали Брзаве), Ремете (1370-1464), Сабадфалу и Кошђа: S. Borovszky, *Temes vármegye*, 400.

Лугош (Жидовар), Мехадију и Оршову.¹¹⁴¹ Брза угарска победа на простору Видина натерала је и влашког војводу Влајка да призна врховну власт угарског краља. Тиме је за једно време Угарске ставила под своју контролу читав простор југоисточно и источно од Ђердапске клисуре (Северинску и Бугарску бановину, као и Влашку).¹¹⁴²

Међутим, новооснована бановина није била дугог века. Бугарски цар је по сваку цену желео да врати под своју контролу подунавски град Видин, па је покренуо широку дипломатску мисију, у циљу стварања антиугарске коалиције. Уз посредовање византијског владара и деспота Добруце склопио је пред крај 1368. године војни савез са влашким кнезом, Влајком. Почетком 1369. године, након избијања побуне локалног становништва против мисионарске делатности фрањевачког реда у граду, влашки војвода успео је да заузме Видин и да га држи под својом контролом наредних шест месеци. Уследила је нова интервенција угарских снага којом је Видин поново доспео под контролу Лајошевих снага, али је угарски краљ, заузет питањем пољске круне, пристао да се укине Бугарска бановина и на престо поново врати Иван Страцимир. Тиме је трасиран пут за стварање три независне бугарске државе.¹¹⁴³ Током 1369. године угарска војска се повукла из Видина и његовог окружења, чиме је у новим околностима нова граница успостављена, на самој обали Дунава, код града Оршове.¹¹⁴⁴

Убрзо је јужним крајевима Угарске запретила опасност од нових освајача са истока. У септембру 1371. године у бици на реци Марици, у сукобу са одредима Турака Османлија, потпуно је уништена војска Вукашина и Угљеше Мрњавчевића, чиме је област Македоније постала вазална област Турске.¹¹⁴⁵ Вероватно под

¹¹⁴¹ L. Fenyvesi, *A temesközi-szörénységi vévárvidék funkcióváltásai*, 239.

¹¹⁴² I. Bertényi, *A tizennegyedik század története*, 157.

¹¹⁴³ X. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, 374-375.

¹¹⁴⁴ *Историја Мађара*, 116.

¹¹⁴⁵ „Септембра месеца 1371. одиграла се код Чрномена на реци Марици чувена битка у којој се сукобила војска браће деспота Јована Угљеше и краља Вукашина Мрњавчевића с турским одредима. Потпун пораз хришћана и погибија двојице вођа означили су прекретницу у односима са азијским освајачем. Османлијски Турци, присутни на европском тлу од 1354. године, код Чрномена не само што су одбранили стечене положаје већ су учврстили своје присуство на балканском простору и отворили нове освајачке путеве. Водили су они од тада непосредно у српске земље. Почиње доба дугих исцрпљујућих ратова, који су постепено разарали немањићку државу...Српски пораз на Марици готово је више погодио Византијско царство него Србију. Нестаје нада да се освајачи могу протерати у азијска станишта. Они остају на византијском тлу и постепено разграђују затечену државну и друштвену организацију свих суседних области.. У таквим околностима преговори замењују отпор. Вероватно крајем 1371., а најкасније током 1372. године, Византија постаје вазална држава Османлијског царства. Цар Јован V је био принуђен да прихвати уобичајене изразе потчињености

утицајем најновијих ратних догађаја на Балкану, краљ Лајош I је током 1371-72. године обновио оршовску утврду на Дунаву, смештену на стратешки важној тачки између Угарске, Влашке и Бугарске. У радовима на обнови ове подунавске тврђаве учествовали су и кметови из бројних банатских насеља.¹¹⁴⁶ Само три године касније, влашки кнез Владислав успоставио је савезништво са Турцима Османлијама. Овај догађај довео је и до првог турског напада на Угарску. Напад је уследио у лето 1375. године када су османлијске војне снаге продрле дубоко у области Трансилваније и замало заробиле и самог угарског краља Лајош I, који се налазио у региону. Тих дана Лајош I се налазио у Секелђомбору. На крају, угарска војска је однела победу, али је овај напад показао да је губитком Бугарске бановине и преласком Влашке на страну Турака, југоисточна Угарска постала веома рањива.¹¹⁴⁷

Почетак османлијско-угарских сукоба у Подунављу (1389-1396) - Први забележени упад једне османлијске војске на тло Угарске, како извори сведоче, догодио је у лето 1375. године, када су Турци провалили у само срце Трансилваније и угрозили безбедност самог угарског краља. Међутим, након наведеног догађаја нису уследили нови угарско-турски сукоби, борбе су утихнуле и у наредном периоду од петнаестак година немамо података о било каквим турским акцијама упереним против Угарске.¹¹⁴⁸

Заправо, раздобље којим су отпочели континуирани упади већих или мањих турских чета пре свега на територије Срема и Баната, почело је тек након Косовске битке 1389. године. У месецима након ове битке средњовековна Србија је доведена у вазални положај према Османлијској држави, што је фактички значило, да су османлијске трупе избиле на саму обалу Дунава.¹¹⁴⁹ Наиме, у годинама пре саме Косовске битке, најзначајнији српски владар овог раздобља, кнез Лазар

султану – плаћање годишњег данка и обавезу да упућује војну помоћ за ратне походе Турака.“: J. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд, 1994., 9-10. (=J. Калић, *Срби у позном средњем веку*)

¹¹⁴⁶ A. Fekete Nagy-L. Makkai, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria*, 1941, (197) 239-244.

¹¹⁴⁷ I. Bertényi, *Szent István és öröksége*, 105.

¹¹⁴⁸ B.L. Kumorovitz, *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata és „török” háborúja*, Századok, 117 (1983), 919-979., (=B.L. Kumorovitz, *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata és „török” háborúja*)

¹¹⁴⁹ В.Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, 93-121; P. Engel, *A török-magyar háborúk első évei, 1389-1392.*, (=P. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*), F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohacs*. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 33., (1979), 72-74.,

Хребелъановић, у савезу са појединим суседним обласним господарима почео је ширити своју државу према северу и североистоку. Рат са жупаном Николом Алтомановићем кнез Лазар је водио у савезу са баном Твртком и након победе у рату, делове жупанове земље припојио својој држави. Након овог рата уследио је сукоб са Радичем Бранковићем, господарем Браничева. Из записа дознајемо, да је кнез Лазар победио и овог великаша и затим присвојио његове области у приобаљу Дунава (1379). Од тада је међу своје области убрајао и Подунавље. Ново територијално ширење на северу-североистоку уследило је након смрти угарског краља Лајоша I (1382), када је кнез Лазар добио или преузео од Угарске област Мачве и део Браничевско-кучевске бановине у североисточној Србији.¹¹⁵⁰ Тиме је фактички у предвечерје Косовског боја читаво српско Подунавље од рејона Београда, па до Кучева доспело под контролу Лазаревих снага. У новим околностима, након Косова, то је значило слободан приступ турским четима јужним границама Угарске.

Да је стање на јужној граници након Косовског боја постало веома озбиљно, ништа боље не илуструје, неголи податак да је тадашњи краљ Угарске, Жигмунд Луксембуршки у периоду између 1389. и 1392. године, лично предводио четири војна похода против турских снага.¹¹⁵¹

Прва војна акција, у којој је краљ Угарске био у пратњи бојних црквених и световних великодостојника (међу њима и жупана Ковинске и Крашовске жупаније), уследила је већ у септембру 1389. године и била уперена искључиво против Србије, пошто угарска власт још увек није била упозната са правим положајем тадашње српске државе.¹¹⁵² Читава војна акција ограничила се само на опсаду и заузеће два српска утврђена града у околини Крагујевца, градова Борача и Честина¹¹⁵³, а затим су војне акције настављене у околини Крушевца, у долини реке

---

¹¹⁵⁰ Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 22-24.

¹¹⁵¹ Најновије податке о овим походима и догађајима који су их пратили можемо сазнати из Итинераријума краља Жигмунда коју је недавно саставила група немачких историчара, под руководством Јерга К. Хоенша: *Itinerar König und Kaisre Sigismunds von Luxemburg 1368-1437*. Unter Mitarbeit von Thomas Kees, Ulrich Nies und Petra Roscheck, hrsg. Von Jörg K. Hoensch, Warendorf, 1996.

¹¹⁵² 1389: "contra Rascianos, sacre nostre corone rebelles...": F. Prsty, *Krassó vármegye története, III*, 192.

¹¹⁵³ Град Борач српска посада предала је 8. новембра 1389. године, а краљ Жигмунд је град предао на чување Петеру Ђулахазују, фамилијару ковинског жупана, Иштвана Корођија, који је раније био вазал побуњеног Јаноша Хорватија, а сада му је обећана милост, ако град буде верно чувао: CD, X/2, 442.

Ломнице, али без нових војних успеха.¹¹⁵⁴ Још пре овог похода, вероватно у недељама након Косовског боја, мачвански бан, Миклош Гараи успео је да стави под своју контролу три српска утврђења: Дебрц, Непричаву и Белу Стену. Ради се свакако о утврђеним насељима која су била ван територије раније успостављених баната, на територији саме Србије.¹¹⁵⁵

У наредне три године (1390-1392.) уследиле су још три војне експедиције угарске војске предвођене краљем Жигмундом, а у пратњи истакнутих великаша са југа земље.¹¹⁵⁶ Нова експедиција потрајала је више од три месеца, од почетка септембра до краја децембра 1390. године, али без већих војних успеха. Први део ове експедиције (од 8. септембра до 19. новембра) краљевска војска провела је јужно од Саве, у околини утврђења Островица (северозападно од планине Рудник), можда баш у намери да освоји овај град¹¹⁵⁷, а затим се његова војска изненада нашла у околини града Голупца (вероватно у децембру 1390. године), на обали Дунава, након вести да је овај град допао у руке Турака.¹¹⁵⁸ Наиме, једна повеља из 1399. године спомиње да је овај град освојен од стране Турака опсађивао лично угарски краљ.¹¹⁵⁹ Каснији извори прећуткују ове борбе око голубачког града, што се једино може објаснити неуспелом опсадом овог подунавског града.¹¹⁶⁰

Трећи Жигмундов поход од јесени 1391. године трагом записа претежно се одвијао на просторима Срема (у околини Дмитровице, а затим Врдника), што наговештава да се његова војска са непријатељем већ суочила на самој територији Срема и да није могла фактички ни да пређе на српску страну.¹¹⁶¹ О упадима Турака на сремску страну током ових борби речито говори и податак о сукобу

---

¹¹⁵⁴ „in regno Rascie in descensu nostro penes fluvium Lownicha“. ZSO, I, 1265., по мишљењу В.А. Трпковића ради се о Ломничком потоку, левој притоци Дуленске реке, која се улива у Мораву северно од насеља Варварин: В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године.*, 98-99.

¹¹⁵⁵ Р. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 16.

¹¹⁵⁶ Током похода из 1390. године краља Жигмунда углавном су пратили великаши са југа земље: Миклош Гараи, бивши и Иштван Лошонци, нови мачвански бан, затим северински бан, Миклош Перењи, крашовски жупан, Иштван Корођи и пожешки бан, Миклош Треутел: Р. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 20.

¹¹⁵⁷ Из овог периода не постоји ниједна даровница, а и повеље из ове године прећуткују борбе око Островице, што се једино може објаснити војним неуспехом Жигмундове војске, односно неуспелом опсадом истог: Р. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 22.

¹¹⁵⁸ Слично П. Енгелу (Р. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 22) и српски историчар В. Трпковић прво турско освајање голубачког града смешта у 1390. или 1391. годину (В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године.*, 119.)

¹¹⁵⁹ „castrum nostrum Galamboch nuncupatam in regno nostro Rascie situatam, et per ipsos Turcos potenter occupatam cum aliis nostris fidelibus personaliter obsederamus...“, CD, X/5, 163.

¹¹⁶⁰ Р. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 22.

¹¹⁶¹ ZSO, I, 2046.

Јаноша Маротија са османским одредима код Нађенга, којем су претходила велика пустошења самог Срема.¹¹⁶²

Наредне 1392. године уследила је и четврта војна експедиција краља Жигмунда, и то након катастрофалних упада османлијских одреда у Тамишку жупанију. Овом приликом Жигмунд је планирао да одлучно одговори османским нападачима, па је пргласио општи устанак, позивајући све властелинске породице у рат.¹¹⁶³ Уз то, угарски краљ добио је и војну помоћ са стране, у поход су стигли и витешки одреди из Чешке, Шлеске, Аустрије, па чак и из Енглеске.¹¹⁶⁴ Сам поход је почео у мају 1392. године: велика хришћанска војска кренула је из Темишвара 6. маја 1392. године, а 28. маја налазила се већ у околини данашњег Вршца.¹¹⁶⁵ Међутим, Жигмундова војска је и наредних месец дана провела у Банату у немогућности да на било ком речном прелазу пређе на српску обалу Дунава.¹¹⁶⁶ Наиме, са друге стране реке биле су распоређене јаке снаге Османлијске државе, на челу са самим султаном Бајазитом.¹¹⁶⁷

Тек су крајем јуна његове снаге успеле да се пребаце на другу обалу Дунава, па је Жигмунд период од 9. јула до 6. августа 1392. године провео на српској територији, покушавајући да се сукоби са Бајазитовом војском. Међутим, Бајазит је избегавао директан сукоб са угарском војском, узмичући према југу. Жигмунд га је пратио да града Ждрела, а затим је одустао од даље потере и 9. августа се вратио у Угарско преко ковинског прелаза.¹¹⁶⁸

Сумирајући податке из напред наведена четири похода, може се назрети, да је ратни циљ Жигмундове војске у овим експедицијама био да поврате што више од раније изграђених пограничних бановина и утврђења која су тамо постојала и да

¹¹⁶² P. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 23.

¹¹⁶³ ZSO, I, 2491.

¹¹⁶⁴ 1392: "Des jar kriegt der von Ungerem mit den haiden, und hulfen im die herren von Enngellannt, der von Czili und maniger lanntherr" Wiener Annalen von 1348-1404., in: *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, hannover-Lepizig, 1909 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. Scriptorum qui vernacular lingua usi sunt 6. tom), 236.

¹¹⁶⁵ "in descensu nostro prope Ersomlio": G. Wenczel, *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból, I-III.*, Budapest, 1874-1876., III, 710, (=ADE)

¹¹⁶⁶ 11. јуна се Жигмунд још налазио у близини Карансебеша, 24. јуна код реке Караш, а 28. јуна код грѐбеначког града: P. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 26.

¹¹⁶⁷ 1392: „in et ad huiusmodi nostram validam expeditionem cum vexillo et gentibus suis armigeris et ad nostra obsequia gratanter veniente, versus regum Rascia profiliscentibus, magnaue potentia Bayzath, Turcorum Imperatoris prope Kewe ultra Danubium, nos, nostrosque fidelessequaces amigeros insidiosse prestolante...” CD, X/2, 419.

¹¹⁶⁸ "nobisque versus castrum Izdryl appellatum, intra ambitum dicti regni Rascie habitum, regno ulterius in eodem progredientibus", CD, X/2, 419.

своју утицајну зону прошире чак и ван граница ових бановина, науштрб средњовековне Србије. Међутим, наведени походи уопште нису оправдали Жигмундова очекивања. Стање након ових похода постало је још теже и драматичније, посебно због пада утврђеног града Голупца, чиме су османлијске снаге заузимањем овог града 1390. године избиле на саму обалу Дунава, и доспеле у близину два важна речна прелаза на Дунаву, код Пескаре и код Пожежене, чиме је био отворен пут за продор њихових снага према Крашовској и Тамишкој жупанији у Банату.

Први турски упади на простор Баната (1390-1396) и последице Ангорске битке - Упоредо са првим војним сукобима турских и угарских снага у региону средњег Подунавља, од 1390. године почели су и први упади турских пљачкашких одреда на просторе јужне Угарске, превасходно на територије данашњег Срема и Баната. Најраније забележени упад турске војске на тле Баната забележен је управо почетком 1390. године, када су одреди Османлија пљачкале подручја Крашовске и Тамишке жупаније, као и суседног Срема.¹¹⁶⁹ Исте године војне снаге северинског бана, Миклоша Перењија и тамешког жупана, Ладислава Шаројија пребациле су се на другу обалу Дунава, и у области Браничева нанеле пораз турским и српским снагама.¹¹⁷⁰ Нови турски напади уследили су у јесен 1391. године. Један део турских снага пљачкао је простор Срема, где су страдала насеља-Дмитровица, Манђелос и Нађенг (вероватно на месту данашње Дивше), док су остали турско-српски одреди упали на подручје Баната, али је њихов даљи продор заустављен у рејону Ершомља (Вршца) од стране војске северинског бана.¹¹⁷¹ Већ у јануару-фебруару наредне, 1392. године уследили су још масовнији, силовитији напади против јужних делова Баната, што је вероватно понукало Миклоша Перењија да се одрекне титуле северинског бана.¹¹⁷² Изгледа да су ови турско-српски упади

¹¹⁶⁹ P. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 27.

¹¹⁷⁰ F. Pesty, *Krassó vármegye története*, III, 220.

¹¹⁷¹ „...Tandem vero ipse Comes Petrus de virtute regnorum nostrorum et tocius christianitatis presecutores districtum nostrum Ersompha vocatum ferali impietate inuaserunt, ipse Comes Petrus leonino accinctus robore, contra insultus ipsorum immanissimorum Turcorum se obiiciens, ibi tam fortiter se gessit, quod vexillum Ductoris ipsius partis aduerse per sue humanitatis strenuitatem auferendo Maiestati nostre cum triumpho destinavit, vbi etiam in vno pedum suorum graue vulnus susceptit...”: CD, X/5, 163.

¹¹⁷² Четири године касније спомиње се међу угарским великашима погинулим у борбама око Никапоља септембра 1396. године: ZSO, I, 5339, ZSO, II, 4417, После његовог повлачења место северинског бана припало

обновљени током маја и јуна исте године, када су иначе забележени и нови сукоби на простору суседног Срема.¹¹⁷³

Наредних година, турске снаге продирале су све дубље у унутрашњост банатске регије.¹¹⁷⁴ Њихових напада нису били поштеђени ни верски објакти. Тако је 1393. године забележено, да су у турским нападима страдала и два манастира Павлина, смештена у насељима Гатаја и Болдогке, у долини реке Брзаве, јужно од Темишвара.¹¹⁷⁵ Током 1395. године турски одреди поново су упали на територију Крашовске и Тамишке жупаније и пљачкали насеља све до Чакове, надомак Темишвара.¹¹⁷⁶ Један од најмасовнијих упада турске војске овог почетног периода одиграо се 1396. године, када су турске снаге поново продрле у рејон Темишвара, где су опљачкали и спалили насеље Ујпеч, да би се затим сукобили са угарском војском на простору између села Физешороси и опидума Мараз (југозападно од Темишвара, у приобаљу Тамиша).¹¹⁷⁷

Из напред наведених података о нападима изведеним у периоду између 1390. и 1396. године, закључујемо да су она била уперена против насеља (пре свих опидуме) смештених на траси или и непосредној близини главног копненог пута који се из правца Харам (Б. Паланка), северним правцем пружао према Темишвару, ограничена претежно на простор јужно и југозападно од Темишвара, на зону која је иначе према ранијим писаним траговима спадала међу најнасељеније делове Тамишке жупаније и где је у време ових напада било забележено чак 13 опидума, тј. степска града.¹¹⁷⁸ Ови подаци одају слику, добро организованих и дуго припреманих војних акција, која су баш била уперена против најбогатијих делова тадашњег Баната, што наговештава, да су ови одреди имали

је дотада непознатом властелину, Семере Геребенцију, који је вероватно још исте године и погинуо. Његовој удовици, и синовима Михаљу и Миклошу краљица Марија је доделила опидум Салач : DF 283978

¹¹⁷³ P. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 27.

¹¹⁷⁴ Током 1391. године њихови одреди забележени су код Вршца (31 км. од границе), 1393. године код Гатаје и Болдокеа (67 км. од границе), 1395. године код Чакове (81 км од границе) и 1396. године код Ујпеча, Физешоросија и Мараза (92 км од границе): P. Engel, *A török-magyar háborúk első évei*, 27-28.

¹¹⁷⁵ „*Diabolus...per saevissimos Turcos quamplura ordinis nostri monasteria videlicet...ultra fluvium Themes duo claustra Boldoghew et Gatal...fecit desolari et exterminari*”: *Documenta artis Paulinorum*, I-III. Budapest, 1975-1976., I, 20 (=DAP, I-III.)

¹¹⁷⁶ КНО, 164.

¹¹⁷⁷ *Ibidem*, 164.

¹¹⁷⁸ На основу карте приложене у књизи А. Кубињија о развоју средњовековних опидума на простору Алфелда, на посматраном простору од Харам до Темишвара затичемо следећа места са статусом опидума: Харам, Хам, Тевишешд, Ершомљо (Вршац), Дента, Семлак, Гатаја, Охат, Чакова, Сепхел, Ујпеч, Мараз, Утвин: А. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, приложена карта средњовековних опидума

информације о просторима које нападају, вероватно добијених од турских ухода (вероватно трговаца) који су ранијих година обилазили рејон јужно од Темишвара. Дунав су највероватније прелазили код Пожежене или код Хараме (Банатске Паланке).

Након катастрофалног пораза крсташке војске краља Жигмунда код Никопоља 1396. године¹¹⁷⁹, потпуно се променила и дотадашње војна стратегија угарског двора. Уместо дотадашњег система бановина, истурених на просторе суседних земаља, од почетка 15. века Угарска се на својим јужним границама окренула дефанзивној политици. Наиме, систем бановина изграђен у ранијим деценијама на просторима српске и босанске средњовековне државе, у новим околностима постао је неодбрањив. Угарска се под налетом Турака Османлија на југу повукла иза својих стварних државних граница, тј, на саму линију реке Дунава.¹¹⁸⁰

Почетак 15. века донео је овим просторима, сасвим ненадано, дуго очекивани мир. Након страховитог пораза од Монгола код Ангоре 1402. године за једно време престали су и турски војни напади против јужних делова Угарске.¹¹⁸¹ Завладало је вишегодишње раздобље мира, које је резултирало помирењем и стварањем савеза измеђ угарског краља Жигмунда и српског кнеза Стефана Лазаревића, који се након ове битке привремено могао отрести турске власти. Српски деспот добио је у тим годинама Београд са Мачвом (1404), а затим и велике поседе по Угарској (1411).¹¹⁸² Српски владар је након преговора обављених у лето

---

¹¹⁷⁹ Споменута битка одиграла се 25. септембра 1396. године на доњем току Дунава, код бугарског града Никопоља. Хришћанске снаге предвођене од стране краља Жигмунда и састављене од бандерија (бандерији су бројали од 200 до 400 војника) угарских црквених и световних великаша (по процени било је 89 угарских великаша) и одреда тешких оклопника из Француске, Енглеске и других западних земаља, сукобила се на бојном пољу са војском турског султана Бајазиде у којој се налазила и војска Стефана Лазаревића. Међу историчарима не постоји консензус о укупном броју хришћанских ратника. Мађарски историчари су број присутних Хришћана проценили на бројку од 40-60.000 (Wertner, Bánlaky, Erdélyi), док је код немачких и аустријских историчара ова бројка много мања и креће се од 8.000 (Kling), па до максималних 30.000 ратника (Kupelwieser): K. Kranzieritz, *A nikápolyi csata magyar résztvevői*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 128 (2015), 1. sz. 178-182; Након потпуног пораза хришћанске војске у којој је изгинуло и много угарских и западних великаша Жигмунд се спасао укравши се у галије усидрене на Дунаву. Преко Дунава, а затим Црним морем стигао је у Цариград, а затим се на млетачкој галији обишавши Грчку вратио кући. Након ове битке акинције су опустошиле Банат, а неке снаге су пустошиле Београд, Сремску митровицу, а затим прешавши из Посавине у Подравину, подрле све до Птуја: *Историја Мађара*, 127.

¹¹⁸⁰ Gy. Székely, *Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig*, *Magyarország története*, I, Budapest, 1967, 123-125. (=Gy. Székely, *Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig*)

¹¹⁸¹ I. Bertényi, *Szent István és öröksége*, 151; *Историја Мађара*, 131.

¹¹⁸² *Историја српског народа, Доба борби за очување и одбрану државе (1371-1537)*, ур. Јованка Калић, књига друга, Београд, 1982. 71-72. (=Историја српског народа, II); J. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 66, 78.

1411. године постао један од највећих земљопоседника у Угарској. Добио је на управу „тврде градове и села“, богате руднике и друге приходе у Сатмарској, Бихарској, Саболчкој и Торонталској жупанији, имао их је и у Потисју, у јужним деловима земље. Тих година је добио и град Сребреницу, најважније рударско место у Босни. Стекао је и уносно право ковања новца. Његови приходи огромно су нарасли, а убирани су највећим делом с подручја које Турци још нису угрожавали.¹¹⁸³

Обнова турских напада на Банат у 15. веку, организовање одбране- Након дужег периода мира на граници, као последице Ангорске битке и унутрашњих потреса у Османлијској држави, у другој деценији 15. века, након стабилизације унутрашњих прилика код Турака, обновљени су напади на просторе данашњег Баната и Срема.¹¹⁸⁴

Први напад из овог доба бележи се из 1416. године, када су одреди врхбосанског паше, Исака продрле дубоко у територију Тамишке жупаније, тако да се војска Миклоша Петерфија са њом сукобила на самом северу жупаније, у близини реке Мориша.¹¹⁸⁵ Наредне, 1417. године уследили су још масовнији упади турака, овога пута организовани изгледа у више група, које је по наводима тадашњег извора, тамишки жупан, Миклош Марцали четири пута потукао на простору Тамишке жупаније, и то: код града Шомљо (вероватно Семлак), на реци Њарад, код Тот-Чакове и код опидума Мараз.¹¹⁸⁶ Године 1420. бележи се сукоб тамишког жупана, Миклоша Петерфија у рејону насеља Сентмихаљ (у близини Темишвара).¹¹⁸⁷

---

¹¹⁸³ Исто, 78.

¹¹⁸⁴ Након дугогодишњег рата вођеног између синова султана Бајазита, претендента на султански престо, Мусе и његовог брата Мухамеда, у бици код Чаморлуа, под планином Витошом, 1413. године, Мехмед је уз помоћ уједињених хришћанских снага савладао свог супарника Мусу, и постао нови султан (1413-1421). Ускоро ће се показати да је његово подржавање била велика политичка грешка. Период турских међусобних трвења је тиме завршен, а јединство Османлија поново успостављено: *Историја Мађара*, 134.

¹¹⁸⁵ S. Borovszky, *Temes vármegye*, 292-297.

¹¹⁸⁶ “...in certis partibus Temesien. Saepius primitus vtputa ante **oppidum Somlyo** vocatum, secundo iuxta **Nyarad**, nuncupatum, tertio in campo ante **villam Totchaak** appellatam, et quarto ante **oppidum Maraz** nominatum praelia alerbissima et bella durissima committendo...”: CD, X/5, 806.

¹¹⁸⁷ L. Böhm, *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme, I*, Budapest, 1867., 134-135. (=L. Böhm, *Bánság külön történelme, I*)

За разлику од ранијег периода (1390-1396), када су напади били усмерени само на просторе јужно, југозападно од Темишвара, у првим деценијама 15. века извори већ бележе и турске нападе на насеља у непосредној близини самог Темишвара (насеље Сентмихаљ), али и на просторима северно од овог насеља, тј. између Темишвара и Мориша.

Поред простора Баната, метом турских напада постали су у овим годинама и други делови Угарске, па чак и неке покрајине Аустрије. Тако је 1408. године турска војска преко Славоније и Хрватске продрла у Крањску, а 1415. године забележен је и један турски продор у суседну Штајерску. Турци су истовремено започели и силовите нападе против источних делова Угарске, за које су Мађари мислили да је потпуно безбедан од непријатеља. Након 1420. године њихове снаге почеле су се преко територије Влашке пробијати у области Трансилваније, па је тих година опљачканно и највеће насеље тих простора, град Брашов.¹¹⁸⁸

Тако је Угарска у првим деценијама 15. века већ на читавом сектору јужне границе, од Јадранског мора, па до Влашке, у дужини од преко 800 километара била изложена турским нападима.¹¹⁸⁹ На најугроженијем сектору ове границе, на левој, банатској обали Дунава, тј. на потезу од Голупца до Турну Северина, угарски краљ Жигмунд покренуо је почетком 20-тих година 15. века обимне радове на обнови, односно изградњи читавог низа пограничних утврђења.¹¹⁹⁰ Радове на обнови и изградњи овдашњих утврђења и утврђених постаја годинама је координисао Пипо Спано (Filippo Scolarì),¹¹⁹¹ један од

¹¹⁸⁸ E. Csukovits, *Csodás szabadulások a török rabságból*, Aetas, 20, (2005/4), 79-80. (=E. Csukovits, *Csodás szabadulások*)

¹¹⁸⁹ Исти, 79-80.

¹¹⁹⁰ О овој теми опшриније: F. Szakály, *A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365-1526)*, Mohács, Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulójára alkalmából, Budapest, 1986, 11-57; (=F. Szakály, *A török-magyar küzdelem szakaszai*); Gy. Rázsó, *A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393-1437)*, Hadtörténelmi Közlemények, 20. (1973), 403-441, (=Gy. Rázsó, *A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély*); P. Engel, *Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387-1437)*, Századok, 128. (1994), 273-287., (=P. Engel, *Magyarország és a török veszély*); P. Engel, *Ozorai Pipo*, Ozorai Pipo emlékezete (Múzeumi Füzetek, Szekszárd, 1987), 54-60., (=P. Engel, *Ozorai Pipo*); *Историја Мађара*, 135.

¹¹⁹¹ Пипо Спано (Филипо Мацарин) је родом био из италијанског градића Тицаноа (Фирентинска република). У младости је био трговац, па је веома млад (још пре двадесете године) најпре доспео у Немачку, а затим у град Будим (где су италијански трговци имали посебан квартал). Пипо је у почетку био у служби код утицајне породице Канижаи (Јанош Канижаи је од 1387. био стригонски архиепископ), која га је око 1397. године именовала за кастелана Шимонторње. Он се 1399. године оженио Борбалом Озори и тиме стекао мали посед Озору са пет оближњих села (зато се у мађарској литератури назива Пипо Озори). У служби краља Жигмунда затичемо га од јуна 1399. године, када је преузео управу над Кермецбањом, највећим рудником злата у држави.

најближих Жигмундових људи, који је у периоду од 1404. до своје смрти 1426. године као тамашки жупан, у југоисточном делу Угарске (Крашовска, Тамашка, Ковинска, Арадска) имао заповедништво над 12 краљевских каструма и имао одлучујућу улогу у организовању одбране југоисточне Угарске¹¹⁹² До доласка Немачког витешког реда 1429. године у Подунавље,¹¹⁹³ на сектору од Голупца до Турну Северина било је у функцији 9 краљевских каструма, који су сви подигнути око 1419. године (осим Сентласловара који је постојао од раније). Гледано од запада ка северу овај одбрамбени појас чинили су: Пожежена, Сентласловар, Пећ (у Крашовској ж.), Либораждија, Дренкова, Станилоц, Свињица, Пећ (у Северинској бановини), Оршова, Герин и Турн Северин¹¹⁹⁴ Овом броју треба још додати и осам утврђених места (положаја),¹¹⁹⁵ такође распоређених на споменутом сектору, вероватно мањих утврђених постаја, изграђених на обали Дунава, на секторима између краљевских каструма, као и три краљевска каструма у залеђу дунавске обале, на просторима Тамашке и Крашовске жупаније.¹¹⁹⁶

Све у свему, крајем 20-тих година 15. века, на сектору Дунава од Голупца до Турну Северина у функцију су стављена 24 објекта одбрамбеног карактера: 12 краљевских каструма (9 на обали Дунава и 3 у залеђу) и још 10 утврђених постаја, чију природу због недостатка података непознајемо.¹¹⁹⁷

Потом је његова каријера кренула узлазном линијом. Од 1401. године затичемо га као управитеља свих комора соли. Није потпуно јасно каква је била његова улога у новом дворском устанку против краља Жигмунда (предводили су је породице Канижаи и Бебек), али га од 1404. године налазимо међу најближим људима краља Угарске. У јесен 1404. године краљ Жигмунд именован га је за тамашког жупана, чиме је Пипо Спано постао један од најмоћнијих људи у Краљевини Угарској: P.Engel, *Ozori Pipo*, 54-60.

¹¹⁹² Још од времена Лајоша I тамашки жупан је имао највећа овлашћења на југоистоку земље. Он је уједно био и жупан свих околних жупаније (Ковинске, Крашовске, Чанадске, Арадске, Зарандске), често и северински бан, а заповедао је читавом групацијом краљевских каструма, распоређених на обали Дунава или у залеђу, као и већим бројем влашких дистрикта на простору Баната. Поред Пипа Спана у овој служби се касније истакао и Пал Кињижи (1479-1493): L. Fenyvesi, *A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltásai*, 239-240.

¹¹⁹³ J. Glück, *A német lovagrend a XV. századi Bánságban*, Zounuk, 8, A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, Szolnok, 1993, 33-44. (=J. Glück, *A német lovagrend a XV. sz. Bánságban*)

¹¹⁹⁴ П. Енгел у првом тому своје Архонтологије за све овде наведене каструме (осим Сентласловара) сматра да су подигнути након 1419. године, наводећи да су ови објекти од 1429-35. године били у рукама Немачког витешког реда, а затим су поједина од њих (Пећ, Оршова, Сентласловар) били у поседу породице Хуњади: Engel, *Archontológia, I*, 305, 391, 393, 427, 432, 435.

¹¹⁹⁵ Утврђене постаје које спомињу извори: Saan sziget, Vaskapu, Sente Peters, Severin felett, Orsua felett, Peczsch felett, Lybko, Possesin mellett, Rybes, Soll: J. Glück, *A német lovagrend a XV. századi Bánságban*, 36-37.

¹¹⁹⁶ Краљевски каструми у залеђу границе који су припадали пограничном појасу: Muhlalt, (Мехадџија), Halmas (Халмош), Ylied (Иладија): Исто, 36-37.

¹¹⁹⁷ Исто, 36-37.

Новоизграђени одбрамбени појас на обали Дунава убрзо је преживео и своје прво ватрено крштење. Наиме, почетком 30-тих година 15. века регион Подунавља постао је поприште нових угарско-турских сукоба. Турске снаге су 1432. године извршиле напад на сектор границе од Голупца до Турн Северина и изравно напале и утврђена места на обали Дунава у којима су тих година били стационарани ратници немачког витешког реда и снаге околних влашких дистрикта, а у овим нападима Турци су заузели три погранична утврђења.¹¹⁹⁸ У овим борбама тешко је страдао и Сентласловар, јер је још исте године покренута његова обнова.¹¹⁹⁹

Нове борбе букнуле су 1436. године, када су османски одреди продрли дубоко у унутрашњост Баната (до околине Темишвара), али и на просторе Трансилваније.¹²⁰⁰ Пошто су Турци у овим годинама преузели и важне пограничне градове на самој обали Дунава: Голубац, 1427. године¹²⁰¹ и Браничево, 1437. године¹²⁰², њиховим одредима је био отворен пут и према западним деловима Баната, тј. према територијама Ковинске и Торонталске жупаније. Да је овим областима заиста претила опасност од Турака изравно нам потврђују и поједини извори овог доба:

---

¹¹⁹⁸ Немачки витешки ред Теутонаца посредовањем угарског краља Жигмунда насељена је на сектору јужне угарске границе од Турн Северина до Голупца укупне дужине од око 150 километара и стационарана у 8 већих утврђења: Stanilocz (Станилоц), Sinicza (Свињица), Pecz (Печ), Orsewa (Оршова), Severin (Северин), Gewten (Герен), Saan (Саан ?) и Mihald (Мехадија): J. Glück, *A német lovagrend a XV. századi Bánságban*, 33-44.

¹¹⁹⁹ Ibidem, 42.

¹²⁰⁰ P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 12-I (1969), 104-105., (=P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda*); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 105, 157, (=М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*); Ј. Калић-Мијужковић, *Београд*, 106-107; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 34.

¹²⁰¹ Турци су се домогли голубачког града искористивши неспоразум између градског заповедника војводе Јеремије и краља Жигмунда. Војвода је, наиме, тражио суму од 12.000 дуката да би предао град Угарској, али ни посредовање Ђурђа Бранковића у том спору није помогло. Град је предат Турцима, што је нанело тешке штете овом подручју, нарочито приобалним насељима: Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 117.

¹²⁰² Турско заузимање Браничева уследило је након угарске интервенције у Србији. Угарска војска под заповедништвом Јована Марцалија и Јована Орсага Гутија, прешавши Дунав код Пожежене, провалила је у долину Мораве све до Крушевца, где је спалила турске лађе стационаране на Западној Морави, а затим се преко територије деспотовине вратила на територију Угарске. Турска војска видинског Али-бега покушала је да спречи повлачење Марцалијеве војске преко Дунава, али је била потучена од стране Угара на Годоминском пољу крај Смедерева. Уследила је освета турског султана, чија је војска упала на територију Србије приморавши деспота да му преда град Браничево: Историја Мађара, 138; Е. Fermeňzin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrebiae, 1892, 142-143. (=Е. Fermeňzin, *Acta Bosnae*); L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország mellékterületeinek oklevéltára, II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, 1198-1526*, Budapest, 1907, 88, 90-93. (=L. Thallóczy-A. Áldásy, MMO)

Сачувана је повеља заповедника београдске тврђаве, Франка Таловца од 17. јануара 1431. године, у којој Таловац позива племство Ковинске жупаније да са својим пешадијским и коњаничким снагама дођу до ковинског прелаза, јер због залеђеног Дунава, пограничним просторима прети опасност од турског напада.¹²⁰³

Годину дана касније (29. јануара 1432. године) Франко Таловац, београдски заповедник и ковински жупан, поново позива у оружје племство Ковинске жупаније, због претеће турске опасности с југа.¹²⁰⁴ Турске снаге тада ипак нису упале у Банат, али су извршили нападе на Влашку и пограничне градове између Голупца и Северина.¹²⁰⁵

Пет година касније уследио је и први историјски забележен упад турских снага у западне делове данашњег Баната. Након напада султанових снага на Деспотовину и првог пада Смедерева 1439. године,¹²⁰⁶ уследио је и напад турских одреда на погранична угарска насеља на супротној, банатској обали Дунава. Турске снаге разориле су Ковин и опустошиле његову околину¹²⁰⁷, што је резултирало померањем српског живља из овог места према севернијим деловима Угарске.¹²⁰⁸ У исто време нападу је било изложено и Торниште код Панчева¹²⁰⁹, чије се српско становништво тада такође преселило у унутрашњост Угарске, на просторе Чонградске жупаније.¹²¹⁰

Сумирајући раније изнете чињенице, можемо закључити да су Турци на крају Жигмундове владавине и поред свих његових војних интервенција, били знатно ближе границама Угарске, него на почетку његове владавине. У

---

¹²⁰³ DL 54734

¹²⁰⁴ DL 54781

¹²⁰⁵ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 107-108.

¹²⁰⁶ *Историја српског народа*, II, 248-249.

¹²⁰⁷ Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, Зборник Матице Српске за историју, 37 (1988), 28, (=Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 213-222; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападнoг Баната*, 34.

¹²⁰⁸ С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у 14. и 15. веку*, Сеобе српског народа од 14. до 20. века, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд, 1990, 42, (=С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску*),

¹²⁰⁹ F. Pesty, *Az eltűnt régi vármegyék, I*, Budapest, 1880, 419-420.

¹²¹⁰ Према једној повељи из 1443. године већи део овог живља избеглог из околине Торништа и Харамана населио се у Чонградској жупанији, у местима Кењел, Кишпо, Нађпо, Телексалаш и Тењо, југоисточно од града Солнока, а источно од реке Тисе. У то време трећина становништва насеља Кишпо, Нађпо, Телексалаш и Тењо, а половина становништва насеља Кењел припадао је српском корпусу досељеном из јужнијих крајева. Претпоставља се, да су међу њима већ биле присутне и влашке породице: *Adatok Szolnok megye történetéből, I. kötet*, szerk. T. Tóth, Szolnok, 1980., 443.

посматраном периоду дугом 50 година, након покорвања суседних балканских држава и области, Турци су пришли и постепеном разбијању одбрамбеног појаса на јужној граници Угарске, изграђеног претходних векова у виду пограничних бановина, а затим и заузимању утврђених места на самој обали Дунава (Голубац, Браничево и др), а тиме се приближили и најважнијим прелазима на Дунаву – Пожежени, Хараму, а касније и Ковину.

У време Хуњадијевих крсташких похода на просторе Балкана, настао је период предаха у турским упадима на територију Баната. Све до коначног пада Смедерева (1459) није забележен ни један већи турски упад на просторе Баната.

Падом српске престонице, града Смедерева, османлијама је био потпуно отворен пут према свим деловима Баната, што су они још исте године и искористили. У новим нападима турски одреди користили су све расположиве речне прелазе (бродове) на Дунаву. Поред раније кориштених прелаза код Пожежене и Хараме, све се више користе и бродови код Панчева и Ковина.¹²¹¹ Споменуте 1459. године, након пада Смедерева, турске снаге прешле су Дунав и провалиле дубоко на територију данашњег Баната, допревши на северу, према забелешкама, све до градова Чанада и Арада.¹²¹² Био је то свакако један од разлога, који је довео и до подизања првих фортификација око градских насеља, па чак и око појединих степских градова. Међу већим градовима који су тада добили фортификације, налазио се и бискупски центар регије, град Чанад.¹²¹³

У наредним годинама почели су редовни упади турских војних снага, првенствено из суседног Смедеревског санџака, предвођени најчешће Али-бегом, тадашњим смедеревским санџакбегом.¹²¹⁴

---

¹²¹¹ Ова два речна прелаза турске снаге су највише користиле након пада Смедерева, у другој половини 15. и почетком 16. века. Тако је забележено да су речне прелазе код Ковина и Панчева турске снаге користиле приликом својих упада у Банат 1459-60., 1463., 1476., 1482. и 1521. године: Z. Csörmöre *Temesközi várak, erődített templomok a török portyázások időszakában*, Középkortörténeti Tanulmányok, 7, Szeged, 2012., 498-499., (=Z. Csörmöre, *Temesközi várak, erődített templomok*)

¹²¹² S. Borovszky, *Temes vármegye*, 305.

¹²¹³ Утврђивање бискупског центра Чанада иницирао је средином 15. века тадашњи чанадски бискуп Алберт Хангачи. Али, како је сам град тада био у рукама Чанадског каптола, чанадски бискуп је од ње тражио учешће у финансирању ових радова. Како је Чанадски каптол избегавао ову обавезу, бискуп Хангачи се обратио чак и Светој столици, молећи да посредује у овом спору. Његови напори уродили су плодом, и до 1462. године бискупско седиште, као и само насеље Чанад били су окружени фортификацијама. Чанад се тако сврстао у ред утврђених градских насеља: S. Borovszky, *Temes vármegye*, 305.

¹²¹⁴ Али-бег (Бали Огхлу Малкович) био је са мањим прекидима 19 година смедеревски санџак-бег, а затим је још 7 година био на челу Видинског санџака. Почев од 1462., па све до почетка 16. века предводио је велики број напада против јужних делова Угарске. У његове заслуге се убрајају и заробљавање Михајла Силађија,

У новембру 1460. године турске снаге смедеревског санџакбега упале су на територију Ковинске жупаније, пљачкајући простор од Ковина, па све до околине Титела (југозападни део Баната), а приликом њиховог повратка у Смедеревски санџак, у рејону града Пожежене, покушао је да их заустави Михајло Силађи, генерални капетан Угарске. На вест да се у региону налазе турске снаге, Силађи је у потеру кренуо са мањом, на брзину сакупљеном војском, састављеном већином од градских посада из пограничног појаса. Угарска војска је поражена, а сам Силађи је доспео у турско заробљеништво, одведен је у Цариград, где је наредне године био и погубљен.¹²¹⁵

Припремајући се да нападне Краљевину Босну,¹²¹⁶ турски султан Мехмед II је у априлу 1463. године наредио смедеревском санџакбегу, Али-бегу да са својим трупима изврши упад на просторе јужне Угарске и Трансилваније, да би се тиме пажња угарског краља скренула са простора Босне. Али-бегове снаге убрзо су у рејону Смедерева прешле на банатску обалу Дунава и кренуле у правцу Темишвара. У приобаљу Тамиша Али-бегове снаге биле су дочекане од стране војске тамашког жупана, Понграца. Развила се битка, која се завршила поразом санџакбегових снага. Поражен у боју, са великим губицима, Али-бегова војска се убрзо повукла на другу обалу Дунава.¹²¹⁷

Ипак, највећи одјек међу становништвом Угарске имао је упад турске војске у Трансилванију и Банат 1474. године. Напад је уследио након успешног војног похода против Влашке, након којег је смедеревски санџакбег по наредби султана, провалио и у источне делове Угарске. Његове снаге су преко области

губернатора и ујака Матије Корвина 1460. године, као и велики поход из 1474. године, када су Турци похарали Велики Варадин: F- Szakály-P. Fodor, *A kenyérmezei csata*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 111 (1998/2), 5. (=F. Szakály-P. Fodor, *A kenyérmezei csata*)

¹²¹⁵ L. Thallóczy-Á. Áldásy, *ММО*, II, 248-250; I. Nagy-A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából (1458-1490)*, I, Budapest, 1875, 67., (=I. Nagy-A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek*); О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, *ЗМСИ*, 3 (1971), 11-12., (=О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*); К. Митровић, *Вук Гргуревих између Мехмеда II и Матије Корвина (1458-1465)*, *Браничевски гласник*, 2 (2003), 22., (=К. Митровић, *Вук Гргуревих*); А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 45.

¹²¹⁶ Босна је у то време у интересној сфери двеју великих сила: Турске и Угарске. Након турског освајања већег дела Босне, у лето 1463. године, угарски краљ Матија Корвин успоставио је савез са Млетачком, а након одласка султана из региона, провалио са својим трупима у северну Босну, освојивши у наредним недељама око 60 утврђења, међу њима и стратешки важан град Јајце, које је постало седиште новоформиране јајачке бановине. Наредне године Мехмед II покушао је да поврати град Јајце, али је опсада пропала. Након тога стабилизовало се стање на овом сектору границе. Северни део Босне остао је надаље у рукама угарског краља: I. Draskóczy, *A tizenötödik század története*, 205-206.

¹²¹⁷ Bonfinius, *Rerum Hung.*, III, X., 384.

Трансилваније 7. фебруара избиле у рејон Великог Варадина. Како је сама опсада овдашње тврђаве била неуспешна, турска војска се окомила на саму варош и на оближњи манастир, спаливши и само насеље, као и манастир Павлина, а део становништва повео у робље. Пљачка града и околних насеља, двораца и манастира трајала је три дана, а затим се војска смедеревског санџакбега са великим пленом и огромним бројем робља почела повлачити у правцу југа.¹²¹⁸ Ова велика војска опљачкала је и похарала и читав простор Тамишке жупаније, не наилазећи на отпор угарских власти.¹²¹⁹

Нови напад против Баната смедеревски санџакбег покренуо је у лето 1476. године. У време султановог војног похода против Влашке, Али-бег и његов брат Искендер Михалоглу, у пратњи око 4-5.000 спахија, прешавши Дунав код Смедерева, провалили су у Банат, пљачкајући насеља Ковинске и Крашовске жупаније. Угарски краљ Матија I, проценивши да се ради о мањим турским снагама, против њих је послао заповеднике београдске тврђаве, Емериха Онофрија и Јаноша Чепељија, са придруженим одредима још неких великаша с југа земље (међу њима, српски деспот Вук, Дмитар Јакшић, Алберт Нађ, Петер Доци, Марк и Ладислав Хењи и др.). Ова војска окупљена у рејону Београда кренула је у потеру против турске војске, коју је сустигла у рејону Пожежене, где се турска војска ушанчила на врху једног узвишења. Како је Угрима пошло за руком да им зађу иза леђа, међу турским трупама настао је метеж, који се завршио утапањем доброг дела ове војске у водама Дунава. Али-бег је успео да се пребаци на супротну страну Дунава, али је његов брат доспео у угарско заробљеништво.¹²²⁰

Убрзо је уследио турски одговор. Крајем децембра 1476. године турске снаге извеле су нападе у више праваца. Једна војска од око 30.000 бораца пробила се код Смедерева поново у Банат, разорила је паланке и остала утврђења насупрот смедеревског града, а затим је продужила свој поход све до Трансилваније, одакле

---

¹²¹⁸ V. Bunyitai, *A váradi püspökség története, I*, Nagyvárad, 1883, 304-307. (=V. Bunyitai, *A váradi püspökség története*)

¹²¹⁹ S. Borovszky, *Temes vármegye*, 309.

¹²²⁰ L. Thallóczy-A. Áldásy, ММО, II, 269-270; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, 17-18; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 196-197; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападнoг Баната*, 45.

се вратила са великим пленом и са око 40.000 заробљеника.¹²²¹ а друга турска армада је преко Далмације и Хрватске провалила у област Крањске.¹²²²

Упаде у Банат наставио је и нови смедеревски санџак-бег, па је већ 1482. године његова турска војска провалила у Банат код данашњег Панчева, а затим је пратећи ток Тамиша продрла све до рејона Бечкерека (Зрењанин). На пољу надомак Бечкерека развила се битка између снага смедеревског санџакбега и угарских снага, предвођених Павлем Кињижијем, Петером Доцијем и Вуком Бранковићем. Према изворима, Турци су овај окршај изгубили, оставивши на бојном пољу око, 3000 ратника.¹²²³

Вероватно сама епизода из 1474. године, када је једна велика турска војска продрла у само срце краљевине (Велики Варадин, удаљен од границе око 300 км) и затим се без икаквог отпора повукла из земље, натерала је угарског краља Матију Корвина, да се у наредним годинама позабави реформом јужне границе, како би њена одбрана постала ефикаснија. Реформама које су почеле 1478. године краљ је постепено извршио промене на читавом сектору јужне границе. Прво је једним декретом укинуо засебну судску власт Мачванске бановине, која је иначе обухватала шест жупанија и ове жупаније је ставио под директну судску власт краљевске курије. Тиме је звање мачванског бана, у којој су већ деценијама на власти били чланови породице Илочки, постала пуста титула, готово без политичког утицаја, па је она временом потпуно ишчезла.¹²²⁴

У исто време, краљ је извршио и спајање славонске и далматинско-хрватске бановине, које су од септембра 1478. године имале заједничког бана. На челу ове две спојене бановине надаље су се ређали истакнути војници овог времена: Ладислав Егервари (1478-1482), Блаж Мађар (1482-1484), Матија Герерб (1484-1489) и др. Спајањем ове две банске титуле (бана Славоније и бана Далмације и Хрватске) омогућена је и ефикаснија координација одбране ове две

---

¹²²¹ A. Bány, *Temes megye*, 20.I.

¹²²² Bonfinius, *Rerum Hung.*, IV, 422; G. Heltai, *Magyar Krónika*, II, 149.

¹²²³ G. Heltai, *Magyar Krónika*, II, 195.

¹²²⁴ A. Kubinyi, *Mátyás Király*, Budapest, 2001, 89-90.

бановине на југозападу Краљевине, које су након догађаја у Босни постале пограничне области.¹²²⁵

Као последњи корак у реформама уследиле су и промене на југоистоку земље, на великом простору који је обухватао земљиште од Славоније на западу, па до Трансилваније на истоку. Краљ Матија је 1479. године на чело Тамишке жупаније именовоа Павла Кињижија (у српској традицији познат као Павле Стријемљанин), кога је уз то именовоа и за генералног капетана доњих крајева, којом титулом је постао војни заповедник читавог конгломерата од 11 жупанија, распоређених између Славонско-Хрватске бановине и Трансилваније. Тамишки жупан Павле Кињижи је преузео и заповедништво над београдском облашћу. Сам статус суседне Северинске бановине није потпуно био решен, па је за ову област понекад био надлежан Кинижи, а понекад ердељски војвода.¹²²⁶

Овим реформама једино није била обухваћена суседна Трансилванија, где су се промене одиграле нешто раније, још 1467. године, где су од наведене године сикулски жупани уједно преузели и звање ердељског војводе. Ову функцију такође су заузимали истакнути војници овог доба (Блаж Мађар 1472-1475, Јанош Понграц Денгелеги 1475-1476, Петер Гереб 1477-1479, Иштван Батори 1479 и др.)¹²²⁷

О карактеру и размерама турских пустошења у Банату - О карактеру, размерама и катастрофалним последицама турских напада на просторе Баната посредно налазимо податке и у бројним дипломатичким изворима овог доба. У њима сагледавамо и крајњи циљ ових напада. Бележимо примере:

У повељи издатој од стране краљевске канцеларије, 5. априла 1436. године бележимо жалбу Ладислава Хађмашија од Берексоа, чија је породица иначе

---

¹²²⁵ Исти, 90.

¹²²⁶ О овој теми опширније: L. Fenyvesi, *A temesközi-szörényégi végvárvidék funkcióváltozásai*, 240-246; F. Szakály-P. Fodor, *A kenyérmezei csata*, 8-10.; F. Szakály, *A török-magyar küzdelem szakszai*, 44-45.; A. Kubinyi, *Mátyás Király*, Budapest, 2001 89-90.; Исти, *Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király*, Aetas, 22. évf., 2007/3, 94-95., (=A. Kubinyi, *Hunyadi Mátyás*); G. Pálffy, *A bécsi katonai vezetés védelmi politikája a Temes-Maros vidéken a XVI. század elejétől a XVIII. század közepéig*, A Makói Múzeum Füzetei, 91 (Makó, 1998), 17., (=G. Pálffy, *A bécsi katonai vezetés védelmi politikája*); Исти, *Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században*, Tanulmányok Barta Gábor emlékére, Pécs, 1996, 209-228., (=G. Pálffy, *Védelmi övezetek a Tiszától keletre*); Gy. Domokos, *A törökellenes védelmi rendszer kiépítésének vázlatos története a 16. század második felében*, az Egri Vár Híradója, 37 (Eger, 2005), 16-17. (=Gy. Domokos, *A törökellenes védelmi rendszer*); V. Fraknoi, *Mátyás király levelei. Külügyi osztály I 1458-1479*, Budapest, 1893, 449-450, (=V. Fraknoi, *Mátyás király levelei*),

¹²²⁷ Исти, 91.

држала огромно властелинство на простору Тамишке жупаније, Чонградске, Чанадске, Ковинске и Сремске жупаније,¹²²⁸ да су му кметови пред нападима Турака побегли на поседе других властелина и да их сада ови не пуштају да се врате у своја првобитна насеља. Зато је краљ Жигмунд интервенисао, тражећи да властела пусти дотичне кметове у своје раније домове, а ако се то не деси да интервенишу надлежне жупанијске власти.¹²²⁹

У повељи коју је издао тадашњи регент Јанош Хуњади, од 7. јуна 1451. године, а у којој Хуњади тражи од арадског каптола да Михајла Чорнаија и Николу Бизереа поново уведе у њихов посед на обали Дунава, утврђење Дренкову, јер су ранију повељу о овом поседу из времена владавине краља Алберта изгубили у турским нападима. У повељи се напомиње да су ових година турским нападима највише били изложени јужни делови земље, а понајвише простор Потамишја, одакле су нападачи одводили велике масе становништва у робље.¹²³⁰

Споменути турски напади на просторе Потамишја, имајући у виду да је прва даровница потицала из времена краља Алберта (1437-1439), могли су уследити тек почетком 40-тих година 15. века, можда баш у време прве турске опсаде Београда 1440. године.¹²³¹

У једној другој повељи, издатој такође од стране краљевске канцеларије, 15. марта 1453. године, тадашњи угарски владар Владислав V обавештава царинике/порезнике у земљи да су кметови Тамаша Дебрентија, губернатора опатије у Панонхалми, и његове браће, Леринца, Емериха и Ладислава, насељени у селима Тамишке и Крашовске жупаније, због турских пустошења ослобођени плаћања пореза/царине. У случају непоштовања ове наредбе, Јанош Хуњади, бистрички гроф и врховни капетан земље требало је да га спроведе у живот.¹²³²

---

¹²²⁸ „... Zenthjacab, Berekzo, Kysberekzo, Baka, Kerezthuhur, Waya, Zylas, Zenthandras, Baldon, Pethkereky, Thamashaza, Kereki, Kertwelyes, Zowad, Waytheh, Harazthzeg, Kethbykamezey, Baak, Weresezhaz, Bylyed, Bagarol, Galadmonostra, Rewgalaad, Wamhalom, Chaak, Kewkend, Bezd, Penthele, Gerezned, Keralyhalma, Thassnold, Tholwonya in Themensi, item Kewalo, Kysfalwd, Bogdanch in Sirmiensi, necnon Bathka in Chongradiensi ac Kysbathka in Chanadiensi, nesnon Borzathew, Baka et Reyd vocatarum in Kewiensi comitatibus habitatum...”: DL 30319

¹²²⁹ DL 102460

¹²³⁰ DL 14472

¹²³¹ Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 132-133.

¹²³² “...sevisimorum Turcorum...concrematarum et desolatarum”: DL 102528

Четврта повеља издата од стране краљевске канцеларије, од 14. септембра 1453. године, је у ствари даровница краља Владислава V тадашњем ердељском војводи и мачванском бану, Николи Илочком, у којем се поред ратних заслуга овог истакнутог угарског великаша, уједно наводе и ратни походи угарске и турске војске у региону јужне границе. Тако из ове повеље дознајемо, да су турски одреди непосредно након смрти краља Алберта (1439), а пре избора Јаноша Хуњадија за регента (1446): „поново упадали у јужне делове Угарске и на простору до реке Тисе, као и са простора Славоније, одводили у робље велике масе становништва без обзира на старост или на пол“.¹²³³ Простор до реке Тисе, који се спомиње у тексту ове повеље свакако је могао бити само простор данашњег Баната и то његов западни део (подручје Ковина, Панчева и Зрењанина), који се до тада није спомињао у вези турских напада.

Извори овог времена донекле нам откривају и порекло и састав турских снага које су у овим годинама упадале на просторе Баната и околних области (Трансилваније, Влашке итд). Користећи турске и угарске изворе сазнајемо да су ови војни одреди били састављени углавном од полурегуларних снага, које је османска држава користила искључиво у време великих војних похода. Ударну песницу ове војске чиниле су тзв. акинције, које су ових деценија биле стационаране у засебним крузима, а њихове јединице прозивали су обично по њиховим заповедницима. У време краља Матије I (1458-1490) већину упада на просторе Угарске предводили су синови Михала (Mihal-ogullari) и синови Малкоча (Malkocs-ogullari). Из прве породице издвајала су се двојица браће: Али-бег и Искендер-бег, а из ове друге дуги низ година походе је водио Бали-бег, каснији заповедник београдске тврђаве.¹²³⁴

Првенствени циљ ових упада била је општа пљачка: домоћи се великог сточног фонда и резерви жита овог краја. Иначе, 15. век је златно доба степских градова јужне Угарске, време када долази до убрзаног развоја сточарства и трговине ових простора и када се градови Италије и јужне Немачке надмећу која ће

---

¹²³³ DL 14726

¹²³⁴ F. Szakály-P. Fodor, *A kenyérmezei csata*, 313-314.,

пре откупити сточни фонд ових крајева.¹²³⁵ У северним и средишњим деловима данашњег Баната, односно на просторима средњовековне Чанадске, Тамишке, Торонталске, Ковинске и Крашовске жупаније, током у 14-15. века изградила се веома разуђена мрежа степских градова (опидума). Извори на простору ових пет жупанија бележе укупно 58 опидума, насталих у временском распону од краја 14. до почетка 16. века.¹²³⁶ Међутим, степски градови ових простора, насеља без својих фортификација (бар их нису имали у почетку), убрзо су постали пленом турских одреда, који су продирали с југа.¹²³⁷

Поред жита и сточног фонда, ови крајеви постали су Турцима интересантни и због робља. Велики број турских упада, забележен у периоду између 1392. и 1522. године био је пропраћен одвођењем великих маса овдашњег становништва у робље. Посебно велик број оваквих случајева забележен је у 30-тим и 40-тим годинама 15. века¹²³⁸, али се бележе и касније, у првим деценијама 16. века.¹²³⁹ Познат је рецимо случај из 1522. године, када су турске снаге проваливши у средишње делове Баната, у робље одвукли преко 1.500 житеља Тамишке жупаније.¹²⁴⁰ Страх и општа несигурност изазвана честим и изненадним упадима турских снага са друге обале Дунава покренуо је и све чешће миграције, што је резултирало напуштањем бројних сеоских, па чак и градских насеља. Прво су страдала насеља у приобаљу самог Дунава, где већ средином 15. века налазимо поједина насеља опустела због турских упада. Познат је примера ради случај опидума Кезег (Kwzeg prope Possesyn), у приобаљу Дунава, који је 1444. године забележен као напуштено насеље.¹²⁴¹ У исто време, након напада на Ковин (1439),

---

¹²³⁵ L. Blazovich, *Városok városiányos övezetben a középkorban*, Tiszatáj, Szeged, 11. 85., (=L. Blazovich, *Városok városiányos övezetben*); K. Vályi, *Adatok a középkori Szer kereskedelmi kapcsolatairól néhány kerámialelet ürügyén*, Múzeumi Kutatások Csongrád megyében, Szeged, 1992., 34-36., (=K. Vályi, *Adatok a középkori Szer kereskedelmi kapcsolatairól*)

¹²³⁶ A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94

¹²³⁷ До мохачке битке више десетина опидума са југа Угарске било је опљачкано и опусточено у нападима турских снага. Можемо навести неколико примера: градић Ујпеч је опљачкан у данима након Никопољске битке 1396. године (КНО, 164), подунавски градови Ковин и Панчево опљачкани су 1439. године (Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 28, F. Pesty, *Az eltűnt régi vármegyék*, I, 1880, 419-420), опидум Кезег се већ 1444. године у повељи спомиње као опустело (E. Ferrendžin, *Acta Bosnae*, 142; Csánki, II, 97.)

¹²³⁸ DL 102460, DL 14472, DL 14726

¹²³⁹ Csánki, II, 22

¹²⁴⁰ Ibidem, 22.

¹²⁴¹ 1444: "...oppidum desertum wolachiale Kewzegh appellatum in districtus de Haram": E. Ferrendžin, *Acta Bosnae*, 142; Csánki, II, 97; B. Milleker, *Délmagyarország tört. földrajza*, I, 57, 106, 270; A. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 45-46.

уследио је и турски упад у Ковинску жупанију пропраћен турским пустошењем околних насеља, што је резултирало померањем тамошњег становништва и нестанком ионако ретке насеобинске мреже доњих делова Ковинске жупаније.¹²⁴² Како су турски упади водили све дубље у унутрашњост Баната, тако се и зона са напуштеним насељима, тзв. селиштима (у латинштини *praedium*), све више ширио према средишњим деловима ове области. Једна повеља настала 1508. године напомиње да су насеља Чери и Берен (раније споменути као опидуми) скоро посве опустели и да су и сва насеља у околини (простор јужно од Темишвара) потпуно опустели и остали без становника, због учесталих турских пљачкашких похода.¹²⁴³

Поред кметова и становника опидума, турски одреди су често у робље одводили и чланове појединих властелинских породица. У таквим случајевима Турци су од породице отетих људи тражили велике откупнине, па се дешавало да су поједине породице продавале или давале у залог делове својих властелинстава да би набавили новац за откуп својих чланова породице.¹²⁴⁴ Познат је и случај Маргите Химфи, кћерке Бенедикта Химфија, некадашњег бугарског бана и блиског човека краља Лајоша I, која је највероватније 1391. или 1392. године у време једног таквог турског напада, отета са поседа Јерсег, у Тамишкој жупанији, а пронађена је сасвим случајно тек 1405. године на острву Криту, у кући једног венецијанског патриција. Открио ју је један од њених блиских рођака, Миклош Марцали, и успео да је ослободи ропства. Њен венецијански господар, од којег је у међувремену родила и две кћерке, по причи извора, пристао је да је ослободи без икакве надокнаде и чак је исплатио и трошкове путовања. Враћена је у Банат заједно са својим малолетним кћеркама 1408. године.¹²⁴⁵

---

¹²⁴² Након турског напада на Ковин и околину 1439. године део избеглог српског становништва населио се на дунавском острву Чепел, где је основан Горњи, односно Српски Ковин. У повељи из 1440. године којом су становници Горњег Ковина добили своје раније привилегије, напомиње се да су то становници ранијих насеља Ковин, Баваниште и Скореновац: Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 28; С. Ђирковић, *Сеобе српског становништва у Краљевину Угарску*, 42; М. Спремић, *Ђурађ Бранковић и његово доба*, 221.

¹²⁴³ Арадски каптол је по наредби краља Владислава II од 12. јуна 1507. године требало да уведе у поседе смештене на простору Тамишке жупаније протоногара, Иштвана Вербечија и његове синове Ференца и Петера. Међу споменутих поседима спомињу се: утврђење Чери, као и истоимени опидум, као и оближњи опидум Берен. Поред тога додељени су им још неки поседи такође на тлу Тамишке жупаније. По сведочанству повење сва ова насеља била су скоро сасвим пуста, ненасељена, због пређашњих турских упада у Банат: DL 72186

¹²⁴⁴ Познат је случај Јаноша Телегдија, који је да би исплатио дуг који је настао приликом његовог откупа из турског заробљеништва за 450 златних форинти продао део свог поседа у Темеркењу (Чанадска ж.) Будимском каптолу. Повељу је издао Чанадски каптол 29. маја 1469. године: DL 106013

¹²⁴⁵ ZSO, II., 4024. 6189. 6407.

Из претходно наведених пасуса, добијамо донекле и пресек стања у Банату из раздобља 15-16. века, једну потпуно суморну слику о животу овдашњег живља, оптерећеног сталним страхом од турских упада. Истина, 15. век је био век процвата и значајног економског успона овдашњих степских градова, посебно у Тамишкој и Крашовској жупанији, али који је заочен крајем истог века, због све учесталијих турских упада у ове крајеве. Почетак 16. века је већ био век суноврата, обележеног новим турским упадима, сељачком буном из 1514. године, побуном Јована Ненада из 1526. године, миграцијама становништва и постепеним ишчежавањем мреже сеоских насеља, а касније и изумирањем степских градова. А онда је средином 16. века уследила и турска окупација ових крајева. Може се рећи, да је Османлијска држава и у случају Баната употребила исту тактику, коју је век раније употребила на балканским просторима. Прво је деценијама нападала и пустошила ове крајеве, слабећи постепено њене економске, људске и војне ресурсе, а затим је је у одговарајућем моменту и трајно окупирала ове области.

КАСТРУМИ

Каструми у доба анжујске династије - Трагом сачуване изворне грађе на подручју данашњег Баната у временском распону од почетка 14. до средине 16. века забележено је 30 каструма. Од наведеног броја 14 каструма се у изворима спомиње од 14. века, односно од времена владавине владара анжујске династије, Карла I (1308-1342) и Лајоша I (1342-1382)¹²⁴⁶

Ипак, судећи према изворима и историјској традицији градња каструма на овим просторима имала је и своју предисторију која је сезала у 13. век, у време владавине последњих Арпадоваца. када је и ове области захватила феудална анархија и када су поједини обласни господари, вероватно без дозволе тадашњих владара на појединим својим поседима подизали себи камене тврђаве.¹²⁴⁷ Једном речју, прве тврђаве од трајног материјала на овом простору подигле су поједине великашке породице, вероватно без одобрења краља. У наставку наводима три позната примера:

Каструм у Мехадији се у изворима појављује од почетка 14. века и то у поседу северинског бана, Теодора Војтеха, једног од највећих противника краља Карла I на југоистоку Угарске. Постоји чак податак да је краљевска војска ову тврђаву опседала 1317. године (по неким ауторима 1314. г.), али безуспешно. Тек је око 1321/22. године каструм у Мехадији доспео у краљевске руке.¹²⁴⁸

Други каструм овог раздобља налазио се у рејону града Иладије (локалитет Соколар), у самом срцу Банастког горја. Град је у тим деценијама био у поседу ердељског војводе, Леринца из рода Кан. Пошто је његов унук, Лекеш 1308. године

---

¹²⁴⁶ Краљевски каструми са годином када се први пут спомињу: Бечеј (1318), Берзафе (1370), Ершомљо-Вршац (1323), Герен (око 1329), Харам, Иладија (1312), Ковин, Кевешд-Бокша (1367), Карашова (1323), Мехадија (1321/22), Оршова, Шебеш (око 1360), Темишвар, Жидовар (1320): P. Engel, *Archontológia, I*, 275, 286, 309, 320, 324, 331, 340, 352, 353, 367, 383, 407, 441-442, 467.

¹²⁴⁷ R. Horváth, *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori*, 93; A. Zsoldos, *Családi ügy*, 136-137; Исти, *Az Árpádok és alattvalóik*, Magyarország története 1301-ig, Budapest, 1997., 140.

¹²⁴⁸ X. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, 372; *Középkori historiák oklevelekben.*, (111), 215-216; Gy. Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez*, 538-541; P. Engel, *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelme az oligarchák ellen (1310-1323)*. Századok, 122. évf. 1988. 104-105; KMTL, 722; (Gy. Kristó), Gy. Kristó, *Fejezetek az Alföld középkori történetéből*, 148; A. Adrei Rusu, *Die Burgen von Turmu Severin*, 74-75.

умро без потомства, и ова тврђава је прешла у руке краља.¹²⁴⁹ Оно се од 1312. године наводи међу краљевским каструмима.¹²⁵⁰

Трећи случај односи се на једно погранично утврђење, смештено на речном острву насред Дунава, југоисточно од Турн Северина. Реч је о каструму Герен, који је по сведочанству извора Денеш Сечи, заповедник тврђаве Мехадија преузео од Бугара негде пре 1329. године.¹²⁵¹ Вероватно је то иста она утврда, у којој се краљ Жигмонд обрео приликом поновног освајања Северинског баната 1419. године.¹²⁵²

Тако је до 1330. године у региону данашњег Баната, односно на територијама тадашње Тамишке, Крашовске, Ковинске, Торонталске жупаније и северинског баната забележено 11 каструма (Хаснош-Бечеј, Ершомљо-Вршац, Герен, Харам, Иладија, Ковин, Карашова, Мехадија, Оршова, Темишвар и Жидовар,) сви без изузетка били у рукама угарског краља.¹²⁵³

Важно је напоменути да се у време Карла I, па и у првим деценијама владавине Лајоша I, у приобаљу Дунава, на потезу од Оршове до Харам нису градили каструми, пошто се одбрана јужне границе, као и у претходном 13. веку пре свега ослањала на пограничне бановине, истурене на територије суседних балканских држава на којима је вероватно постојао и један број утврда.¹²⁵⁴ Простор Баната је тада једино са источне стране био ојачан неколицином краљевских каструма (Герен, Мехадија, Оршова и Жидовар) који су уједно били укључени у састав обновљене северинске бановине.¹²⁵⁵ Ова бановина је у тим годинама захватала и крајњи источни-југоисточни део данашњег Баната, простирући се у

---

¹²⁴⁹ P. Engel, *Archontológia, I*, 331.

¹²⁵⁰ Ibidem, 331.

¹²⁵¹ У изворима овог доба као castrum Guren, Guryn.: АО, XIII, 149 (94)

¹²⁵² P. Engel, *Archontológia, I*, 320.

¹²⁵³ Исто, 275, 309, 324, 331, 340, 353, 367, 383, 441-442, 467,

¹²⁵⁴ У историјским изворима од „пречанских“ каструма који су били у рукама угарских владара једино налазимо податак о граду Голупцу. По записима Голубац је освојио краљ Карло I, вероватно приликом свог похода на Србију 1334. године. Након тога се убрајао међу краљевске каструме Крашовске жупаније. Постоји податак да је овај каструм опседаи кнез Лазар око 1387-88. године: P. Engel, *Archontológia, I*, 314.

¹²⁵⁵ Титула северинског бана која се у изворима спомиње од времена краља Беле IV укинута је пред крај 13. века. Тек је Карло I око 1335. године обновио ово достојанство. Обновљена Северинска бановина у почетку је захватала само малу област око освојеног бугарског града Герена и тек је касније проширена окрузима Мехадија и Оршова. У турским освајањима крајем 14. века Северинска бановина је поново престала да постоји. Краљ Жигмунд након освајања Турн Северина (1419), негде око 1427. године обновио достојанство северинског бана. Тада су овој бановини прикључени и новоизграђени каструми у приобаљу Дунава, попут Дренкове, Либораждије, Пожежене и др: M. Wertner, *Adalékok a XIV. századbeli magyarországi világi archontológiához*, 7, (1907), 597-598., (=M. Wertner, *Adalékok*); E. Fügedi, *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, 116-117.

правцу севера долином реке Черне и горњим током реке Тамиша све до околине Жидовара (рејон данашњег Лугоша), а западним правцем, приобаљем Дунава све до рејона града Пожежене.¹²⁵⁶ То је учињено пре свега због нестабилног стања у суседним влашким и бугарским областима, одакле су повремено бележени и војни упади у област Баната.¹²⁵⁷

До краја владавине Лајоша I (1382) број забележених краљевских каструма на тлу Баната достигао је бројку од 14 објеката (каструми који се у изворима бележе од друге половине 14. века: Шебеш, Кевешд-Бокша, и Борзафе-Решица).¹²⁵⁸

Из приложених података се уочава значајна превага планинских каструма у односу на равничарске. У посматраном периоду у равничарском делу Баната бележе се само петоро краљевских каструма: Ковин, Харам, Бечеј, Темишвар и Чакова. Сви остали каструми овог периода (9 објеката) били су размештени у планинском делу Баната, односно на теренима Банатског горја.¹²⁵⁹ Ова група каструма настајала је готово по правилу у близини истоимених насеља, али увек ван њих, на неком истакнутом планинском врху.¹²⁶⁰ Било је и случајева да је раздаљина између каструма и истоименог насеља износила и више километара.¹²⁶¹ Били су то заправо истурени пунктови угарске власти изграђени у тзв. влашким окрузима, тојест унутар територије искључиво насељеним влашким становништвом. Управо зато се у традицији локалног румунског становништва руине ових древних градова обично називају *Cetate ungureanu* (мађарски градови).¹²⁶² Од седам краљевских каструма забележених у Банатском горју њих

¹²⁵⁶ P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, (приложена карта са краљевским каструмима око 1382. године између 32. и 33. стране)

¹²⁵⁷ О оновремним упидима страних војски у Банат речито говори и повеља краља Карла I издата 27. марта 1329. године за потребе рода Сечи, у којој се наводе и ратне заслуге Денеша Сечија, тадашњег заповедника каструма Мехадије, у којој се освајање бугарске утврде Гурен, оправдава чињеницом да су из тог места снаге трновског деспота често упадале у пограничне области одводећи бројне становнике у робље. Уз то извор наводи, да Сечи од свог постављења за заповедника Мехадије успешно одбија нападе који долазе од стране Бугара, влашког војводе Басараба, српског краља и суседних Татара, али да је у овим борбама изгубио преко 100 људи из круга своје породице и од вазала: АО, XIII, 149 (94)

¹²⁵⁸ F. Pesty, *Krassó vármegye története*, III, 96; Csánki, II, 96; P. Engel, *Archontológia*, I, 407.

¹²⁵⁹ P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, (приложена карта са краљевским каструмима око 1382. г, између 32- и 33. стране)

¹²⁶⁰ Примера ради остаци иладијског града налазе се на коти надморске висине од 664 метара, остаци карашовског града на коти надморске висине од 418 метара, а остаци Кевешда-Бокше на коти надморске висине од 250 метара: III. katonai felmérés, 1869-1883, Arcanum

¹²⁶¹ Најречитији пример је случај Иладијског града који је од истоименог средњовековног насеља био удаљен 6,6 километара југоисточно, у близини насеља Соколар: III. Katonai felmérés, 1869-1883, Arcanum

¹²⁶² F. Pesty, *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1876., 3-41. (=F. Pesty, *A Szörény vármegyei oláh kerületek*)

четири су била седишта привилегованих влашких округа под заштитом угарских краљева.¹²⁶³ У административном погледу сви су били смештени у Крашовској жупанији¹²⁶⁴.

Улога ових краљевских каструма могла је бити двојака:

1. Наведени објекти били су контролни пунктови којима се надзирала копнена комуникација речним долинама Банатског горја: каструм Борзафе (код Решице) је надзирао долину Брзаве, каструм Карашова долину Караша, каструм Алмаш (Халмош) долину Нере, а каструм Мехадија долину реке Черне.¹²⁶⁵ Овим фортификацијама се контролисала копнена трговина која се одвијала између насеља Банатског горја и низијског дела ове регије, а у ратним дешавањима представљале су препреке за даљи продор непријатеља у унутрашњост Крашовске и Тамишке жупаније.¹²⁶⁶

2. Ове фортификације играле су значајну улогу и у контроли рударских центара који су деловали на простору Банатског горја. Наиме, историјски извори, али и археолошки трагови потврђују постојање читаве групе средњовековних рудника вероватно још од 13. века. На простору јужно од Темишвара, претежно на територији средњовековне Крашовске жупаније забележени су рудници злата, бакра, олова и гвожђа. Тако су археолошким истраживањима у околини утврђења Бокше (Кевешда) документовани остаци средњовековних рудника злата и гвожђа, у околини утврђења Иладије рудника злата, бакра и гвожђа, а у околини утврђења Караншебеша трагови рудника злата, олова и гвожђа. Још један рудник злата деловао је у овим вековима у непосредној близини утврђења Ласловар, на самој обали Дунава.¹²⁶⁷

---

¹²⁶³ У временском распону од 1323 до 1457. године у источним-југоисточним деловима данашњег Баната образовано је 8 привилегованих влашких округа (дистрикта). Наводимо их по годинама када се први пут спомињу: Мехадија (1323), Шебеш (1352), Иладија (1363), Комјати (1369), Борзафе (1370), Лугош (1390), Карашова (1457) и Халмош (око 1430). У 15. веку се ова бројка проширује новим влашким окрузима у приобаљу Тамиша, источно од Темишвара. Извори из средине 15. века спомињу влашке округе: Шуђа, Моноштор, Божор, Жупан и Тврд: F. Pesty, *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, 9-20.

¹²⁶⁴ V. Milleker, *Dél-magyarország történeti földrajza*, I, 49-54.

¹²⁶⁵ Приложена карта са локацијама каструма Банатског горја

¹²⁶⁶ DL 26615 – Ладислав V у повељи издатој 29. 08.1457. године потврђује све дотадашње привилегије које су уживали представници властеле, кнезова и Влаха у 8 привилегованих влашких округа – Лугош, Шебеш, Михалд, Халмош, Крашофе, Борзафе, Комјати и Иладија – пошто су се неједном исказали у пограничним борбама са Турцима, посебно у одбрани речних прелаза преко Дунава, спречавајући даљи продор Турака у унутрашњост земље.

¹²⁶⁷ Repertoriul arheologica național, Slatina-Timiș 54065.05, Ruschița 53746.01, Ciclova Montana. Valea Ciclovei 51136.07, Bocșa 50978.15, Coronini-Vărad 53498.12, Ciclova Romana 51957.05).

Историјски извори такође спомињу интензивну рударску експлоатацију злата и гвожђа у појединим деловима Банатског горја. Примера ради, краљ Жигмонд је 1395. године породици Чаки понудио утврђење Адорјан у жупанији Бихор за утврђење Чак у Тамишкој жупанији и за утврђење Кевешд (касније Бокша) у Крашовској жупанији, заједно са околним рудницама гвожђа.¹²⁶⁸ Један други писани извор из 1407. године наводи руднике злата на поседу Ремете у околини утврђења Кевешд (Бокша).¹²⁶⁹ Историјски извори такође бележе и златоносне реке у областима Темешкез и Шул, тојест у околини Карансебеша, Моржине, Моноштора, Тверда и Икуша, а злато добијено испирањем овдашњих вода предавало се у утврђењу Хуњад почетком 16. века господару ових области Ђерђу Бранденбуршком. Извор такође напомиње да је Бранденбуршки десети део зараде препустио локалним властелинским породицама на чијим се поседима одвијало испирање златоносних река.¹²⁷⁰

Каструми у доба краља Жигмунда, обнова одбрамбеног појаса на Дунаву – Нови моменат у историји банатских каструма наступио је на прелазу из 14. у 15. век, у доба краља Жигмунда Луксембуршког (1387-1437), када је након поковања балканских народа на јужну границу Угарске избила Османлијска држава. Први историјски забележен продор једне турске војске у Угарску одиграо се још у време Лајоша I, у лето 1375. године, након што је Турска преко савезничке Влашке послала своје трупе у област Трансилваније.¹²⁷¹ Међутим, након овог упада нису уследили нови и наредних 10-15. године није било нових забележених турских упада. Нови покрети османлијских трупа уследили су тек након наметања вазалних односа Србији (1389-90)¹²⁷² и поковања Трновске Бугарске (1393)¹²⁷³

¹²⁶⁸ Zso I 3823, 418, G. Wenzel: *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapest, 1880, 144.

¹²⁶⁹ MOL, DI 103414

¹²⁷⁰ MOL, DL 37896, 1512

¹²⁷¹ B.L. Kumorovitz, *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata és „török” háborija*, 919-979.; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године.*, 93-121; P. Engel, *A török-magyar háborúk első éve*, 72-74; I. Bertényi, *Szent István és öröksége*, 105.

¹²⁷² Одлуку да након Косовског боја преговара са новим турским султаном Бајазитом, наследник погинулог кнеза Лазара, потоњи деспот Стефан Лазаревић донео је по савету патријарха Спиридона, уз сагласност архијереја Српске православне цркве и кнегиње Милице. Преговори са новим султаном окончани су у првој половини 1390. године. Србија је, као некад Византија, признала врховну власт турског султана. То је подразумевало плаћање трибута Бајазиту I и давање помоћних чета у рату. Уз то, уговорен је династички брак између Лазаревића и турског владара. Одлучено је да се Оливера, најмлађа кћи кнегиње Милице, упути Бајазиту I: J. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 56-57.

чиме су османлијске снаге фактички избиле у само приобаље Дунава, односно до саме границе Угарске. Дотадашња одбрана јужне границе базирана на бановинама, истуреним на територије суседних држава више није била ефикасна. Један од кључних тврђава овог појаса, град Голубац први пут је пао у руке Турака 1390. године, што је и омогућило прве забележене продоре у суседни Банат.¹²⁷⁴ Мале и веома покретне трупе турских акинџија продирале су брзо и без отпора кроз територије дотадашњих бановина и готово без сметњи прелазиле реку Дунав, вршећи упаде на територије Крашовске и Тамишке жупаније. Само у раздобљу између 1390-1396. године било је 4-5 већих турских упада, који су водили све до околине Темишвара.¹²⁷⁵

Катастрофа код Никопоља (1396), када је велика хришћанска војска предвођена Жигмундом Луксембуршким претрпела потпун пораз од турских снага султана Бајазита, указала је на сву неефикасност и тромост дотадашње војне организације Угарске, а турски упади након ове битке на просторе северно од Дунава, на сву неефикасност њене дотадашње одбрамбене политике. Требало је из темеља реорганизовати читаву одбрану јужне Угарске. Први корак Жигмонд је учинио именовањем Филипа Сколарија, познатијег као Пипо Спано, за тамешког жупана (1404), чиме је готово читаву одбрану југоисточне Угарске предата у његове руке.¹²⁷⁶ Након преузимања звања тамешког жупана Спано је постао један од најмоћнијих људи у Жигмундовој држави. У почетку је имао управу над шест, а након 1408. године над 8 жупанија, а у исто време је преузео и надзор над 15-20 краљевских каструма, углавном распоређених на просторима јужне Угарске, а међу њима су били Темишвар, Вилагошвар, Шољмош, Сегедин, Жидовар, Ковин и Харам.¹²⁷⁷

---

¹²⁷³ Султан Бајазит је 1393. године предузео велики војни поход против цара Ивана Шишмана. Његова престоница Трнов (Трново) освојено је на јуриш, а он сам погубљен. Синови Шишманови су се поделили: један се потурчио, други побегао у Угарску. Угледни патријарх Јефимије је заробљен, а затим му се губи траг. Једино се још у Видину одржао цар Страцимир. Турци су значајно проширили подручје своје власти, а угрозили су и Влашку, чиме су угрозили и интересну сферу Угарске: Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 61.

¹²⁷⁴ P. Engel, *A török-magyar háborúk első éve*, 22; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године.*, 119.

¹²⁷⁵ Z. Csömöre, *Temesközi várak, erődített templomok*, 498-499.

¹²⁷⁶ P. Engel, *Ozorai Pipo*, 60-63; L. Fenyvesi, *A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltásai*, 239; *Истопуја Мађара*, 132.

¹²⁷⁷ P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 51-52.

Међутим, до краја 14. века на самој линији Дунава дипломатичка грађа бележи само неколицину утврђених места у функцији, па и тај мали број забележених објеката припадао је ранијем периоду и изискивао је хитне радове на ојачавању и прилагођавању новим условима ратовања. Као држава која је пре доласка Турака у регион спроводила експанзионистичку политику према балканским просторима, Угарска је до тог периода веома мало улагала у подунавске градове и на овом отсеку Дунава држала само неколико значајнијих каструма. На потезу од Београда, па до Турн Северина дипломатичка грађа до 1390. године бележи само шест тврђава. То су:

Ковин,¹²⁷⁸

Харам,¹²⁷⁹

Голубац,¹²⁸⁰

Оршова,¹²⁸¹

Герен,¹²⁸²

Турн Северин.¹²⁸³

У сенци обновљених турских напада на Банат, након 1420. године ситуација на подунавској граници, из корена се променила. Већи број извора овога доба сведочи о грађевинским радовима великих размера у приобаљу Дунава, с којима је требало подићи одбрамбени појас довољно јак да одоли све чешћим турским

---

¹²⁷⁸ Од почетка 13. века се у изворима наводи као центар Ковинске жупаније. Налазио се надомак најзначајнијег прелаза преко Дунава, који се спомиње још од античких времена. Током 1390-91. године био је под надзором Миклоша Переђија, тадашњег северинског бана: ZSO, I. 1545, 2253

¹²⁷⁹ Једно од најранијих пограничних утврђења које се у изворима (угарским, византијским) наводи од првих деценија 12. века. Од почетка 14. века био је под управом тамешких жупана (као војних заповедника читаве регије): Миклоша Чакија (1401), Филипа Сколарија (1409), браће Таловац (1437). Рушевине се налазе надомак Банатске Паланке, на једном дунавском острву: P. Engel, *A királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 115-116.

¹²⁸⁰ Освојио га је краљ Карло I највероватније током свог похода 1334. године. У наредним деценијама био је погранични угарски град и припадао је Крашовској жупанији. Током 1387-88. године опседао га је кнез Лазар. Тада се последњи пут спомиње као мађарски град: P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 314.

¹²⁸¹ Спадао међу најраније тврђаве овог региона. Спомиње га и анонимни нотар Беле III, као Ursova. У другој половини 14. века (1373) обновио га је угарски краљ Лажош I, вероватно због претеће турске опасности: A. Fekete Nagy-L. Makkai, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum*, 239-244.

¹²⁸² Погранична тврђава надомак Оршове, у Северинској бановини. Мађари су га преузели од Бугара негде пре 1329. године: P. Engel, *Archontologia*, I, 320.

¹²⁸³ Погранична тврђава, центар Северинске бановине. До почетка 15. века најчешће је био у поседу вазалних влашких кнежева. Око 1390. године налазимо га међу тврђавама влашког кнеза Мирчеа. Тек је краљ Жигмунд 1419. године трајно припојио овај каструм територији Угарске. Након 1419. године налазимо га у рукама оршовског заповедника Жигмунда Лошонција, а 1424. године га обнавља Филипо Сколари.: P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 158

нападима. Један од кључних докумената овог времена, откривен у Пруском архиву у Берлину, настао око 1423. године, тј. још у време Филипа Сколарија, на посматраном отсеку дунавске границе од Харама до Турн Северина пружа податке о одбрамбеном појасу са укупно **24 утврђених места**, од тога са **14 каструма** (11 каструма на самој обали Дунава и 3 каструма у залеђу границе, тј. у влашким окрузима).¹²⁸⁴

Назив каструма/ утврђене локације	Величина посаде
Severyn*	240
Saan sziget	216
Vaskapu	-
Sente Peters	-
Severin felett	-
Goryn*	60
Orsua*	350
Orsua felett	-
Peczsch*	52
Peczsch felett	-
Lybko	2
Zynicze*	46
Staniloucz*	36
Dranko*	28
Ibrasd	28
Peczsch - másik*	24
Sand Ladislaen*	456
Possesin*	230
Possesin mellett	-
Rybes	40
Myhalt*	1456
Halmas*	785
Ylied*	576
Soll	(?)

¹²⁸⁴ J. Glück, *A német lovagrend a XV. századi Bánságban*, 36.

Звездицом су означени краљевски каструми познати и из извора каснијег доба

Из приложеног пописа, поред три каструма познатих из ранијег периода (**Оршова, Герен и Турн Северин**), на потезу од Хараме до Турн Северина налазимо групу од **осам новоизграђених или реконструисаних каструма**, чија се градња, односно обнова, (доградња) по мишљењу истраживача временски може одредити у раздобље између 1419-1423.¹²⁸⁵ године. Градња ових тврђава постала је могућа тек након 1419. године, након што је споменуте године угарски краљ Жигмунд са својим снагама интервенисао у Подунављу заузевши град Турн Северин и обнављајући Северинску бановину.¹²⁸⁶ Био је то одговор Угарске на градњу турског утврђења Фетислам, преко пута од овог града.¹²⁸⁷

Новоизграђени или обновљени (дограђени) краљевски каструми на банатској страни Дунава, на отсеку од Турн Северина до Хараме (Б. Паланке) око 1423. године:

Пећ (Северинска б.),¹²⁸⁸

Свињица¹²⁸⁹

Станиловац,¹²⁹⁰

Дренкова,¹²⁹¹

Либораждија,¹²⁹²

---

¹²⁸⁵ P. Engel градњу нових подунавских каструма временски одређује у раздобље након 1419. године. У ту групу убраја каструме – Дренкову, Либораждију, Пећ у Крашовској жупанији, Пећ у Северинској бановини, Пожежену, Свињицу, Станилоц и Торниште. Из овде наведених каструма једино је каструм Торниште испало из области под управом немачког витешког реда: P. Engel, *Archontológia, I*, 305, 359, 391, 393, 432, 435, 446.

¹²⁸⁶ Н. М. Wertner, *Adalékok, 597-598*; Zimmerman, *Europische Politik und Türkenabwehr zur zeit Sigmund des Luxemburg*, Forschungen zur Volk und Landeskunde, anul 21, Bucuresti, 1978, 17-22;

¹²⁸⁷ 116-117., *Историја Мађара*, 135.

¹²⁸⁸ Тврђава у Северинској бановини која је имала исти назив као оближња тврђава у суседној Крашовској жупанији. У изворима се јавља након 1419. године, а у раздобљу од 1429. до 1435. је под управом немачког витешког реда. Попис краљевских тврђава из 1437. године га смешта у приобаље Дунава између Светог ладислава и и Либражда (околина насеља Sfinta Eelena): Csánki, II, 14; P. Engel, *Archontológia, I*, 391 .

¹²⁸⁹ Тврђава која се у изворима спомиње након 1419. године, а припадао је Северинској бановини. У периоду од 1429. до 1435. године је био под надзором немачког витешког реда. Попис краљевских тврђава га наводи као Castrum Zynicze: Csánki, II, 14. ; P. Engel, *Archontológia, I*, 432

¹²⁹⁰ У изворима се појављује након 1419. године, а у периоду од 1 429. до 1435. је под надзором немачког витешког реда. У попису краљевских каструма из 1437. г. Се спомиње као Castrum Ztanilowcz, која је тада под управом Таловаца: Csánki, II, 14; P. Engel, *Arhontológia, I*, 435 .

¹²⁹¹ Тврђава која је могла настати након 1419. године, а у периоду од 1429. до 1435. је била у рукама немачког витешког реда. Од 1437. године био је под управо браће Таловац: Csánki, II, 13; P. Engel, *Archontológia, I*, 305

¹²⁹² Тврђава највероватније изграђена након 1419. године, а у раздобљу од 1429. до 1435. налазимо га под надзором немачког витешког реда. У попису краљевских каструма из 1437. године налазимо га као Castrum Lybrasd: P. Engel, *Arhontológia, I*, 359; Исти, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 204.

Пећ (Крашовска ж.),¹²⁹³

Свети Ладислав¹²⁹⁴

Пожежена,¹²⁹⁵

У споменутом прегледу утврђених места подунавске границе наводи се и утврђење **Светог Ладислава** (Sand Ladislaen) и то као једно од најбоље брањених тачака на овом сектору границе, јер се по овом документу у њој већ тада (око 1423 г.) налазила посада од 456 људи и тиме је била испред свих осталих утврђених локација овог региона. По величини своје посаде иза Светог Ладислава следили су тврђава у Оршови (350 људи), Турн Северину (250 људи) и Пожежени (230 људи). Овај податак доказује да је положај преко пута од голубачког града био запоседнут и брањен и пре 1428. године, иначе, године када је према записима краљ Жигмунд, након неуспеле опсаде Голупца, на супрот овог града, на банатској страни Дунава, дао сазидати тврђаву Светог Ладислава.¹²⁹⁶ Археолошка истраживања потврђују да је локалитет на којем је касније изграђена тврђава, у континуитету био настањен од праисторије, па до пуног средњег века и да је ова кота још од праисторијског доба имала своје фортификације, у виду земљаних насипа и ровова. Чак је и средњовековна тврђава из прве половине 15. века имала своју претечу. Истраживања су показала постојање камене тврђаве неправилног овалног облика прилагођене околном терену, која је вероватно саграђена половином 13. века, али који се у изворима не спомиње све до Жигмундовога времена.¹²⁹⁷

Тврђава која је у пролеће 1428. године подигнута по наредби краља Жигмунда, изграђена је заправо унутар фортификација раније тврђаве из 13. века.

---

¹²⁹³ У изворима се појављује тек након 1419. године, а у периоду од 1429. до 1435. године био је под надзором немачког витешког реда. Спомиње се и у попису краљевских тврђава 1437. године као *Castrum Pech*: P.Engel, *Archontológia, I*, 391; Исти, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 204.

¹²⁹⁴ Већина историчара наводи да је ова тврђава на обали Дунава подигнута 1428. године, од стране краља Жигмунда, прећуткујући њену ранију историју (P.Engel, *Archontológia, I*, 427.). Истраживања показују постојање и ранијих фортификација кориштених и током 13. века.: S. Matei-I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, Banatica, 2 (1973), 141-155. (=S. Matei-I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*)

¹²⁹⁵ Пожежена је била једна од пограничних тврђава у којима су од 1429. до 1435. године били смештени немачки витезови. Након одласка немачког витешког реда, овдашња тврђава је прешла под управу северинског бана, Франка Таловца: Csánki, II, 96-97; P. Engel, *Archontológia, I*, 393; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 45.

¹²⁹⁶ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések, 1198-1526*, Budapest, 1907, LXXIV-LXXV. (=L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*)

¹²⁹⁷ S. Matei-I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, 141-155; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 46.

По наређењу краља Жигмунда у ово место су доведени мајстори из Италије, који су изградили унутрашњу тврђаву, ојачану са пет моћних кула. Најјачи део ове нове тврђаве представљала је југоисточна цилиндрична кула са дебљином зидова од 5 метара, а она је с бока штитила улаз у унутрашњи град.¹²⁹⁸

У споменутом попису утврђења назире се и група утврђења ранијег доба, који су у време састављања овог документа већим делом већ били напуштени. Овој групи утврђења или утврђених локација припада 10 локација из наведеног пописа, од чега је у време настанка пописа 7 локација већ било напуштено (*Vaskapu, Sente Peters, Severin felett, Orsua felett, Peczsch felett, Possesin mellett, Soll*) и само су 3 објекта била у функцији (*Saan sziget, Rybes u Lybko*). Међу наведене три одбрамбене позиције највећу посаду у то време имала је позиција на острву Сан, коју аутори поистовећују са речним острвом Симиан, нешто низводније од самог Турн Северина, веома важне стратешке тачке посред Дунава, преко којег се најлакше одвијало пребацивање људства и опреме. Оно је тада имало посаду од 216 људи. Друго утврђено место под називом *Rybes*, може се поистоветити са Рибишком реком, која се нешто узводније од Пожежене улива у реку Дунав. Ова позиција је тада имала 40 људи. Најмања међу овдашњим посадама била је посада у Љубкови, у изворима *Lybko*, која је тада бројала само двоје људи.¹²⁹⁹

Постојање наведених локација на читавом отсеку од Турн Северина до Харама (од острва Симиан код Турн Северина, па до Рибишке реке надомак Пожежене) потврђује, да је и пре почетка 15. века, односно пре доласка Филипа Сколарија у регион било покушаја да се посматрани сектор границе утврди градњом нових или можда обновом ранијих фортификација. По мишљењу истраживача овај први талас градње утврђења у приобаљу Дунава на потезу од Турн Северина до Харама, могао се одиграти у годинама када су почели први турски упади у Банат, тојест у раздобљу од 1390., па до 1402. године.¹³⁰⁰ Не треба искључити ни солуцију, да је добар део ових одбрамбених позиција изграђен на

¹²⁹⁸ S. Matei-I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, 141-155.

¹²⁹⁹ J. Glück, *A német lovagrend a XV. századi Bánságban*, 36.

¹³⁰⁰ P. Engel, *Ozorai Pipo*, 67.

остацима ранијих средњовековних, односно античких или праисторијских фортификација.

Поред самих утврђења, посматрани документ настао око 1423. године даје увид и у бројност тврђавских посада, као и у састав читаве војске ангажоване на овом делу угарске границе. Из њега сазнајемо да је у првим деценијама 15. века на сектору дунавске границе од Харама до Турну Северина у одбрани границе укупно било ангажовано 4623 људи. Ова велика групација ратника била је иначе подељена на два неједнака дела. Из влашких округа Мехадије, Иладије и Халмаша потицало је 2817 људи (60,93%), од тог броја 2709 је било под оружјем, а 108 људи је припадало помоћним одредима (62 чувара путева и 46 писмоноша). Други део пограничне војске чиниле посаде краљевских утврђења са укупно 1806 људи (39,06%). Од тог броја само је 198 људи располагало ватреним оружјем (4,28%), распоређених у десет пограничних утврда. Топови се бележе само у каструмама Свети Ладислав и Пожежена.¹³⁰¹

Из пописа се види, да су у систем пограничне одбране у том моменту била укључена и три влашка округа, чије је становништво претежно било румунско и по проценама могло је бројати око 14.000 људи. Поред војне обавезе коју је обављало 643 кнежева и 2066 слободних сељака, ови окрузи су имали обавезу снабдевања споменутих пограничних каструма житарицама (пшеница и зоб), сеном, месом, медом, вуном итд.¹³⁰²

Смрт Филипа Сколарија у децембру 1426. године затекла је и самог краља Жигмунда, који у том тренутку није одмах нашао погодну личност да га замени, већ је огромну територију коју је дотад управљао Сколари привремено поделио између више породица. Темишвар је предао на управу Иштвану Розгоњију, ковински град Леринцу Хедерварију, Крашовску жупанију браћи Харапки-Ботош, Арадску жупанију Емериху Палоцију, Чонградску жупанију и сегединску комору соли Миклошу Вардаију, док је каструме северинске бановине груписао под управом Емериха Марцалија.¹³⁰³ Овакво раздробљавање дотад јединственог простора под управом једног заповедника није погодовало ефикасној

¹³⁰¹ E. Glück, *A német lovagrend a XV. századi Bánságban*, , 37.

¹³⁰² Ibidem, 37-38.

¹³⁰³ P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 79.

одбрани од непријатеља, па је владар трагао за личностима погодним да преузму дотадашњу улогу Филипа Сколарија.

У међувремену, краљ Жигмунд је поново планирао да тежиште борби са терена Срема и Баната, пренесе на другу обалу Дунава, тј. да сходно ранијим деценијама на простору јужно од Саве и Дунава успостави тампон-зону са утврдама. Споразумом у Тати између краља Жигмунда и српског деспота Стефана Лазаревића из 1426. године, деспот је пристао да врати Угарској Београд (који му је предат на управу 1404. г.) и град Голубац, али под условом да угарски владар призна за наследника деспотског достојанства његовог сестрића Ђурађа Бранковића.¹³⁰⁴

Смрћу деспота Стефана наредне, 1427. године споразум из Тате је ступио на снагу, па је угарски владар преузео са својим снагама београдску тврђаву.¹³⁰⁵ Али, ситуација око голубачког града је кренула нежељеним током. Преговори између угарских изасланика и заповедника голубачког града, војводе Јеремије нису успели, па је стари заповедник града уместо Мађарима, овај стратешки важан град предао у руке Турцима.¹³⁰⁶ Уследио је нови угарско-турски рат у пролеће 1428. године. Жигмундове снаге су опселе град Голубац, а борбе су вођене како на копну, тако и на водама Дунава, али је ратна срећа била на страни султана Мурата II. Жигмунд је доживео свој други пораз под Голупцем, чиме је банатска страна постала изложена нападима Турака. Да би спречио ове упаде, угарски краљ је прекопута од голубачког града обновио и ојачао тврђаву Светог Ладислава, где је сместио и флотилу ратних бродова која је требало да спречава акције турских бродова из голубачке луке. После ове неуспеле опсаде Голупца уследио је трогодишњи мир између Угарске и Османлијске државе.¹³⁰⁷

---

¹³⁰⁴ Првобитни текст споразума из тате није сачуван. Познати су само познији преписи, сочигледним знацима прераде. Ипак, основна садржина споразума не подлеже сумњи. Деспот Стефан је тражио да, ако умре без мушких потомака, за наследника српског престола буде признат Ђурађ Бранковић и увршћен у редове угарске властеле, што је значило и право насељења деспотових посела у Угарској. Краљ Жигмунд је то прихватио уз услов да му се после деспотове смрти врате градови Београд и Голубац, Мачва и крајеви западно од Дрине: Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 94.

¹³⁰⁵ *Историја Мађара*, 136.

¹³⁰⁶ Спор је настао око дуга покојног Стефана Лазаревића према заповеднику овог града, војводе Јеремије. Пошто краљ Жигмунд, увек без новца, није хтео да исплати овај износ, заповедник града је Голубац уместо Мађарима, предао у руке Турцима: Pesty, Frigyes, *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota cím*, Budapest, 1877. 8. (F. Pesty, *Brankovics György*); *Историја српског народа*, II, 220; *Историја Мађара*, 136.

¹³⁰⁷ *Историја српског народа*, II, 221; *Историја Мађара*, 136-137.

Пошто је читава јужна граница државе од Босне до Баната била раздробљена и у рукама бројних великашких породица, што је читаву одбрану чинило сасвим неефикасном, краљ Жигмунд је и даље трагао за способним и енергичним личностима, који би попут Филипа Сколарија преузели заповедништво над већим деловима границе, што би омогућило и бољу војну координацију. Тако је недуго након голубачке битке открио браћу Таловац – Матка, Франка, Јована и Петра, чији је отац био угледни трговац из Дубровника.¹³⁰⁸

Већ у пролеће 1429. године Матко Таловац именован је за ковинског и крашовског жупана, а почетком септембра исте године заједно са Ладиславом Тетешем постаје и заповедником (капетан) београдске тврђаве.¹³⁰⁹ У наредним годинама успон Таловаца, пре свега старије браће, Матка и Франка се наставља узлазном линијом. 1430. године добијају на управо град Сребреник¹³¹⁰, наредне 1431. године постају жупани Чанадске жупаније¹³¹¹, у периоду између 1432. и 1434. године преузимају управу над поседима варадинске, загребачке бискупије¹³¹², 1434. године именовани су за куманске судије¹³¹³, 1435. године након смрти Цељског преузимају звање славонског бана¹³¹⁴, а у исто време преузимају и управу над босанским градом Јајцем и над два друга босанска града.¹³¹⁵ До пролећа 1436. године браћа Матко и Франко Таловац преузимају заповедништво над сектором јужне границе од Босне, па све до Ковина и Хараме.¹³¹⁶

У исто време, краљ Жигмунд је одбрану границе од Хараме до Турн Северина поверио Немачком витешком реду.¹³¹⁷ Први планови о насељавању Теутонског реда у приобаље Дунава датирају још из првих година 15. века, али како је Турска доживела пораз код Ангоре, привремено су престали упади у Банат, па је и краљ привремено одустао од преговора са немачким редом. Међутим, овај

---

¹³⁰⁸ P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 79.

¹³⁰⁹ DL 54730, CD, X/7, 466, 564, F. Pesty, *Krassó vármegye története, III*, 343.

¹³¹⁰ DL 43837

¹³¹¹ *Monumenta historica lib. Reg. civitatis Zagrabiae*, Coll. Et ed. Ioannes Bapt. Tkalčić, II, Zagrabiae, 89 (у даљем тексту: I. Tkalčić, II)

¹³¹² Tkalčić, II, 89

¹³¹³ Ibidem

¹³¹⁴ E. Fügedi, *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, 110.

¹³¹⁵ P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 80.

¹³¹⁶ Ibidem, 79-80.

¹³¹⁷ E. Joachim, *König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn, 1429-1432*. Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung, 33 Band, 1 Heftm Innsbruck, 1912, 102-108., (=E. Joachim, *König Sigmund und der Deutsch Ritterorden in Ungarn*)

план је поново добио на актуелности након стабилизације стања у Османској држави и обнављања напада на јужне угарске жупаније. Преписка између Жигмундове канцеларије и водећих људи немачког витешког реда почели су током 1426-27. године. Жигмунд је чак пристао да витешком реду под одређеним условима врати и Нојмарк, територију која је од раније био предмет спора између њега и теутонског реда. Крајем 1428. године велики каптол реда донео је одлуку да преузме одбрану подунавске границе, али не на читавом сектору, већ само на делу од Светог Ладислава до Турн Северина.¹³¹⁸

У јесен 1429. године витезови немачког витешког реда стигли су у приобаље Дунава и почели са организацијом одбране овог сектора границе, али сада на новим основама. Уместо дотадашње одбране базиране на великом броју малих одбрамбених постаја (позиција), теутонци су одабрали одбрану базирану на 8 утврда са већим, бројнијим посадама. План је био да се број војника у каструмима са 1806 повећају на бројку од 3648 војника (повећање од 1370 војника, од тога 328 са ватреним оружјем). За одбрану воденог пута, као и самих речних прелаза планирана је изградња 140 пловила чију би посаду чинило 1400 људи.¹³¹⁹

Од затечених каструма и утврђених позиција теутонци су на обали Дунава оставили у функцији само 8 објеката, у којима су значајно повећали и бројност посада¹³²⁰:

Утврђено место	стара посада	нова посада
Станиловац	36	64
Свињица	40	106
Пећ	52	60
Оршова	90	200
Северин	240	474
Герен	60	60
Саан	216	200

¹³¹⁸ E. Glück, *Documente inedite din arhiva cavalerilor teutoni*, Magazin istoric, jul. 1990, 31.

¹³¹⁹ J. Glück, *A német lovagrend a XV. századi Bánságban*, 39.

¹³²⁰ Ibidem, 39-40.

У плану је било и да се поједини каструми на обали Дунава обнове, ојачају прилагоде новим околностима. Планирана је потпуна обнова каструма Станиловац, оправка каструма у Свињици и ојачавање каструма Пећ новим фортификацијама. За ове радове требало је обезбедити 60 мајстора, занатлија. Али, прикупљање планиране радне снаге ишло је тромо, како од стране жупанија, тако и од стране влашких округа. Истодобно и приходи планирани за финансирање ових радова пристизали су веома споро.¹³²¹

Истодобно припадници немачког витешког реда потпуно су минимизирали значај и улогу околних влашких округа у одбрани дунавске границе (раније су чинили преко 60% бранилаца). У новим околностима сведени су на степен помоћних војних одреда, који су само у ванредним приликама били дужни да учествују у одбрани. С друге стране, значајно су повећане њихове обавезе око грађевинских радова на утврђењима. Све је то довело до захлађења односа између Теутонаца и влашких округа, па се током 1431-32. године влашки кнежеви нису одазивали на позиве немачког витешког реда. Влашко становништво је почело одбијати учешће у грађевинским радовима, а изгледа да су одбијали и ангажмане у одбрани саме границе.¹³²²

У пролеће 1432. године истекао је трогодишњи мир склопљен са Турцима након борби око Голупца. Османлије су почеле са војним припремама, а истовремено су заповедници Београда и Ковина позвали своје снаге у приправност.¹³²³ Турски напад који је убрзо уследио био је фокусиран на област око Турн Северина и Оршаве. Према сведочењу учесника и сведока ових борби турски напад је био силовит, и већина бранилаца на том сектору била је побијена. Међу погинулима су била и петорица Теутонаца. Од тога броја четири витеза погинула су у борбама око Турн Северина, док је место погибије петог ратника непознат.

---

¹³²¹ E. Joachim, *König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn*, 102.

¹³²² A. Nemoianu, *Unele aspecte ale prezenței teutonilor în Banat*, Muzeul National, II, București, 1975, 383-384.

¹³²³ DL 54781, DL 54734

Савременици бележе да су турске снаге на банатској страни заузеле три утврђења, али се поближе незнају која.¹³²⁴

Вођа овдашњих Теутонаца, Клаус фон Редвиц који се у време напада налазио у Италији, након повратка поново је заузео положај заповедника. Остао је на том положају до 1435. године, када је вођство Теутонаца у Кенигсбергу донело одлуку да повуче преостале витезове из региона Подунавља. До 1437. године свих пет преосталих витезова напустило је границу на Дунаву.¹³²⁵

Након повлачења теутонског реда из региона, краљ Жигмунд је и каструме на потезу од Светог Ладислава до Турн Северина дао на управу Таловцима. Заправо, у пролеће 1436. године Франка Таловца именовано је за северинског бана, предавши му на управу све подунавске тврђаве, док је истовремено његов брат Матко Таловац постао хрватско-далматински бан, звање које је у почетку делио са породицом Франгепан, да би након гушења њихове побуне 1437. године ову функцију обављао сасвим самостално.¹³²⁶

Стање на дунавској граници након смрти краља Жигмунда - Неизмерну моћ коју су Таловци током 30-тих година 15. века добили од краља Жигмунда можда најбоље илуструје попис краљевских каструма и поседа на тлу Угарске, настао након смрти овог дугогодишњег владара Угарске, вероватно 1438-39. године. Није сачуван оригинални документ већ само препис настао око 1600. године, који се под ознаком DL 13137 чува у Државном архиву Мађарске. Сам попис подељен је на шест поглавља и то следећим редоследом:

1. Краљевски каструми про honore предати на управу истакнутим великашима у служби угарског краља,¹³²⁷
2. Каструми у поседу угарске краљице (Барбаре Цељски),¹³²⁸
3. Краљевски поседи (без каструма) који су дати у залог одређеним личностима (заједно са краљичиним поседима),¹³²⁹

¹³²⁴ J. Glück, *A német lovagrend a XV. századi Bánságban*, 42.

¹³²⁵ E. Joachim, *König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn*, 106-107.

¹³²⁶ P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*, 80.

¹³²⁷ / I./ Castra pro honore tempore condam domini Sigismundi imperatoris data et tandem per Albertum regem immutata

¹³²⁸ /II./ Apud dominam reginam

¹³²⁹ /III./ Impignoraticie civitates, oppida, distructus et possessions. Apud dominam reginam

4. Кастроуми доживотно додељени одређеним великашима,¹³³⁰

5. Краљевски кастроуми дати у залог,¹³³¹

6. Краљевски кастроуми које су Таловци (у том тренутку Матко, као хрватско-славонски бан, Франко, као северински бан и капетан Београда, Петар, као управитељ загребачке бискупије и Јован) добили већином *pro honore*.¹³³²

У овом попису насталом вероватно у време краља Алберта (1438-39.г.) кастроуми са простора данашњег Баната спомињу се у два поглавља: у првом поглављу, у којем су наведени краљевски кастроуми *pro honore* предати на управу одређеним великашима у служби угарског краља, и у шестом поглављу, у којем се наводе краљевски кастроуми предати *pro honore* браћи Таловац. У првом поглављу, које иначе обухвата називе 24 краљевска кастроума која су вероватно у последњим годинама владавине краља Жигмунда предати *pro honore* истакнутим великашима из његове средине, наводе се и три краљевска кастроума са простора данашњег Баната: **Темишвар** (*castrum Thömösuar*), који је у том тренутку био под управом тамишког жупана, Стефана Розгоњија, затим **Жидовар** (*castrum Sydowar*), који је био под управом Јована Орсага и Ладислава Катаија, као и **Крашофе** (*castrum Crassofw*), који је био под управом Ђорђа Орбонаса.¹³³³

У шестом поглављу овог пописа налазе се краљевски кастроуми из јужних, пограничних области Угарске (Хрватска, Славонија, Босна, околина Београда и Северинска бановина), који су у датом периоду били под управо браће Таловац. Реч је о 51 кастроуму, од чега је 19 краљевских кастроума било са простора данашњег Баната. Заправо, сви постојећи погранични краљевски кастроуми на

---

¹³³⁰ /IV./ *Castra donate uque vitam*

¹³³¹ /V./ *Castra impignorativa*

¹³³² /VI./ *Castra et honores scilicet apud Mathkonem banum et fratres suos pro honore, et primo banatus regnorum Dalmatiae et Croatiae*

¹³³³ *Castra pro honore tempore condam domini Sigismundi imperatoris data et tendem per Albertum regem immutata: Primo castrum Buda (apud Joannem de Rozgon), Item castrum Visegrad, castrum Dragel, castrum Damas (apud Ladislaum Pan de Hathna), Item castrum Thömösuar, castrum Thata, castrum Gheztes, castrum Vytan, castrum Esegh (apud Stephanum de Rozgon comitam Thömösiensem), Item castrum Debregeth, castellum Patha (apud Stephanum de Batffa), Item castrum Poseniense, castrum Komaron, castrum Vywar, castrum Detrehku, castrum Eleskü, castrum Korlathku, castrum Scepwsuara (apud Stephanum de Rozgon comitem Poseniensem), Item Vilagoswar, castrum Solmos, castrum Zege diense, castrum Sydowar (apud Johannem Orszagh et Ladislaum de Kátha), Item castrum Crassofw (apud Geogium Orbonasz), Item castrum Saros (apud Georgium et Stephanum Sos): P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 197.*

потезу од Турн Северина до Београда, били су под управом браће Таловац. Ови каструми се у попису наводе под насловом *Castra inferiora cisdanubialia*¹³³⁴:

- Castrum Zewrini* (Турн Северин)
- Castrum Ghüren* (Герен)
- Castrum Orsowa* (Оршова)
- Castrum Myhald* (Мехадија)
- Castrum Sebes* (Карансебеш)
- Castrum Péch* (Пет у Северинској бановини)
- Castrum Zynicze* (Свињица-Трикуле)
- Castrum Ztanylowcz* (Станилоц)
- Castrum Dranko* (Дренкова)
- Castrum Lybrasd* (Либораждија)
- Aliud castrum Péch* (Пет у Крашовској жупанији)
- Castrum Zent Lazlouara* (Свети Ладислав)
- Castrum Possesyn* (Пожежена)
- Castrum Halmas* (Халмаш-Алмаш)
- Castrum Ilied* (Иладија)
- Castrum Haram* (Харам-Банатска Паланка)
- Castrum Dombo* (Дубовац)
- Castrum Keui* (Ковин)
- Castrum Thornisthe* (Торниште-Панчево)

Из приложеног пописа налазимо да је у време смрти краља Жигмунда (1437), па и у време владавине наредних угарских владара (Алберта и Владислава I), границу на Дунаву од Турн Северина до Београда обезбеђивало укупно **15 каструма** (Турн Северин, Герен, Оршова, Пет, Свињица, Станилоц, Дренкова, Либораждија, Пет, Свети Ладислав, Пожежена, Харам, Дубовац, Ковин и Торниште), док је у залеђу саме границе, али такође укључено у погранични појас,

---

¹³³⁴ Ibidem, 203-204

заједно са тамошњим влашким окрузима, било још **4 каструма** (Мехадија, Шебеш, Халмаш и Иладија).¹³³⁵

У овом документу се први пут спомиње и краљевски каструм Торниште, смештен у крајњем југозападном углу данашњег Баната, преко пута од Београдске тврђаве. Иначе, Торниште се као топоним спомиње и нешто раније, у једној повељи из 1430. године, па се може претпоставити да је у то време већ постојао и овдашњи каструм.¹³³⁶ Најновија истраживања показују да је каструм Торниште био смештен у самом центру данашњег Панчева, у рејону моста преко Тамиша.¹³³⁷

Из напред наведених података долазимо до бројке од 22 забележена краљевска каструма на простору данашњег Баната који су пописани након смрти краља Жигмунда (током 1438-39. године). Од тог броја на првој линији одбране, тојест на самој дунавској граници било је у то време у функцији укупно 15 каструма (под управом браће Таловац), док су остали каструми, њих седам, предати рго honoge одређеним великашким породицама, били распоређени у унутрашњости овог региона, али највећим делом у његовом јужном делу (јужније од Тамиша), на просторима Крашовске и Тамишке жупаније.¹³³⁸ Али, то није био коначан број тада постојећих каструма на тлу Баната. У овом познатом попису насталом средином 15. века нема помена о каструмима који су у том периоду били у поседу српског деспота Турђа Бранковића.

Како је то већ наведено у претходним поглављима, након успостављања савеза између краља Жигмунда и српског деспота Стефана Лазаревића, потоњи је поред самог Београда и Мачве, временом добио и простране поседе на простору саме Краљевине Угарске. Како је тада забележено деспот је добио „тврде градове и села“, богате руднике и друге приходе у Сатмарској, Бихарској, Саболчкој и Торонталској жупанији.¹³³⁹ Под термином „тврдох градова“ мислило се на тврђаве

---

¹³³⁵ Ibidem, 203-204.

¹³³⁶ У наведеној повељи Матко Таловац, заповедник Београда позива Емериха од Ремете, да са 12 наоружаних коњаника дође у рејон Торништа: DL 54711

¹³³⁷ Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, 123.

¹³³⁸ Р. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 203-204.

¹³³⁹ Pesty, Frigyes, *Brankovics György*, 3-5.; *Историја српског народа, II*, 322-325; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књига CXXXIV, Одељење историјских наука,

са поседима, које је деспот Стефан на тлу Угарске изгледа, добијао поступно. Тако је 1417. године у рукама деспота било 4 „тврда града“, да би се тај број до 1427. године повећао и затим и усталио на бројци од 9 тврђава. П. Енгел бележи називе тих тврђава. То су: Бечеј, Ершомљо (Вршац), Купиново, Сланкамен, Болдогке, Регец, Мункач, Таља и Токај.¹³⁴⁰ Деспот Стефан је у тим годинама добио и једну палату у самом Будиму.¹³⁴¹ Деспот Ђурађ с породицом након смрти Стефана Лазаревића наследио је вазалне обавезе и поседе свог ујака у Угарској и проширио их новим. Тако је и сам деспот Ђурађ, који је и формално и суштински припадао кругу најмоћнијих угарских великаша, представљао један од главних стубова угарске одбрамбене политике према Османлијама све до шесте деценије 15. века.¹³⁴²

Свој највећи опсег деспотски домен доживео је за време краља Алберта (1437-1439), када је оно обухватало бројне градове, руднике, тврђаве, вароши и села, у североисточним, средишњим и јужним деловима Угарске. Међу бројним насеобинама у рукама српског деспота Ђурђа налазила су се и велики трговачки и рударски центри попут насеља Нађбања, Фелшебања, Сатмар, Мункач, Бесермењ, Дебрецин, Токај, Варшањ, Вилагош, Бечеј, Сланкамен, Митровица, Земун итд.¹³⁴³

Поседи српских деспота били су веома пространи и на самом простору Баната. Деспот Стефан Лазаревић је 1411. године од угарског краља добио између осталог и поседе у Торонталској жупанији: тврђаву Бечеј на острву у Тиси, са варошима Бечеј, Бечкерек, Арача и Башайд, а у исто време именован је и за жупана споменуте жупаније.¹³⁴⁴ Није сасвим јасно када је сам Вршац, односно Ершомљо прешао у посед српског деспота, али га Енгел већ 1427. године убраја међу тврђаве у поседу српског владара.¹³⁴⁵ Једна повеља настала у вези судског спора из 1431.

књ. 32, Београд, 2011., 229-243 (=Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*); Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 78.

¹³⁴⁰ Р. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 211.

¹³⁴¹ Споменута палата се налазила у Италијанској улици (данас Országház utca 9), недалеко од катедрале, у близини се налазила и палата Николе Горјанског, деспотовог зета. Стефанова палата је припадала тзб. Будимском типу кућа, али је била пространа и лепше украшена, као што је уобичајено у дворовима властеле: Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 78.

¹³⁴² Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*, 230.

¹³⁴³ F. Pesty, *Brankovics György*, 12; 15; К. Лиречек, *Историја Срба*, 2, Београд, 355-357; *Историја српског народа*, II, 322-329, М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 599-601;

¹³⁴⁴ F. Pesty, *Brankovics György*, 19-21; А. Крстић, *Вршац у средњем веку*, II, *Од почетка 15. до средине 16. столећа*, Историјски часопис, LX (2011), 195. (=А. Крстић, *Вршац у средњем веку*, II)

¹³⁴⁵ Р. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 211.

године наговештава да је ова тврђава већ била у рукама деспота Ђурђа Бранковића.¹³⁴⁶ Међутим, деспот Ђурађ је због сукоба са новим краљем Угарске, Владиславом I Јагелонцем изгубио своје поседе по Угарској. Угарски краљ је српском деспоту одузео и сам вршачки град, који је предао свом ризничару Михаилу Орсагу од Гута и његовом брату Јовану.¹³⁴⁷ Али, услед „крајње потребе“ краљ Владислав је 9. децембра 1440. године узео вршачку тврђаву назад и Михаилу и Јовану Орсагу предао тврђаву Шољмош у Арадској жупанији.¹³⁴⁸

Деспот Ђурађ је због сукоба са краљем Владиславом I, а затим и са Јованом Хуњадијем, војводом Трансилваније и касније губернатором Угарске изгубио добар део својих поседа по Угарској, па су се у рукама његових наследника нашли тек скромни остаци некада пространог деспотског домена. Услед ових сукоба деспот Ђурађ је привремено изгубио и бечејску и вршачку тврђаву, које је једно време држао Јован Хуњади.¹³⁴⁹ Односи између деспота Ђурђа и Јована Хуњадија унеколико су поправљени мировним уговором који је склопљен у Смедереву 7. августа 1451. године. Овим споразумом било је предвиђено да се деспотова унука, Јелисавета, кћи Кантакузине Бранковић и грофа Улриха Цељског уда за млађег губернаторовог сина, Матију (потоњег угарског краља). Уговором је предвиђено да ће у случају да до брака не дође, Хуњади као накнаду преузети велики број деспотових поседа: Купиник, Сремску Митровицу и Сланкамен у Сремској жупанији, Бечеј и Бечкерек у Торонталској жупанији, Вршац у Крашовској, и Вилагош у Зарандској жупанији.¹³⁵⁰ Односи између српског деспота и Хуњадијевих се поново погоршао у зиму 1455. године, када је Хуњадијев шурак, Михаило Силађи заробио деспота Ђурђа у Купинику. Уз висок откуп Ђурађ Бранковић се обавезао и на предају тврђава у Бечеју и Ердшомљоу, односно

---

¹³⁴⁶ А. Крстић, *Вршац у средњем веку, II*, 195.

¹³⁴⁷ Ibidem, 201.

¹³⁴⁸ Ibidem, 201.

¹³⁴⁹ До отвореног сукоба између Јована Хуњадија и деспота Ђурђа дошло је због деспотовог одбијања да се придружи Хуњадијевом походу на Турску. Зато је Хуњади наредио да се деспоту конфискују добра по Угарској. На то је убрзоп реаговао и сам деспот. Приликом повлачења после пораза од Турака на Косову Јован Хуњади је доспео у руке деспотових људи и обрео се у Смедереву као затвореник. Тада се деспоту указала прилика да од Јована Хуњадија затражи назад своје поседе. Хуњади је морао да се обавезе, да ће деспоту вратити сва бесправно одузета имања. Међутим, након ослобађања угарски губернатор није се држао задате речи. Угарски губернатор је чак и од стране римског папе добио булу којом се поништава заклетва коју су Хуњади и његови људи положили пред деспотом у Смедереву: Ђ. Бубаро, *Поседи српских деспота*, 232-233.

¹³⁵⁰ А. Крстић, *Вршац у средњем веку, II*, 203.

Вршцу. Но, ове тврђаве су на краљеву интервенцију убрзо враћене српском деспоту.¹³⁵¹

Једно краће време, по изворима око годину дана, у рукама српског деспота налазила се и тврђава Ковин у приобаљу Дунава, иначе најзначајнији речни прелаз овог региона. Према српским летописима српски деспот Лазар Ђурђевић је Ковин заузео 1457. године. Десило се то у јеку борби који су избили након убиства грофа Улриха Цељског у београдској тврђави (1456). Наиме, после затварања Хуњадијевих синова и погубљења Ладислава Хуњадија (16. март 1457) избио је прави унутрашњи рат између Јелисавете Хуњади и њенога брата Михаила Силађија и краља и његових присталица. У овим борбама Бранковићи су се нашли у табору противника Хуњадијеваца. Није сасвим познато како је та војна акција почела, али се зна, да је улазак српске војске у град омогућен уз подршку појединих поседника из околине. Деспотова војска је посела Ковин, а затим се упутила даље у правцу севера. Она је ушла дубље у унутрашњост Баната, али је била поражена на Тамишу 25. маја 1457. године. Након овог пораза тзв. „побрешки градови“¹³⁵² нису били напуштени. Одашње тврђаве остале су по старим летописима око годину дана у рукама српског деспота. Тек у марту 1458. године Ковин и околне тврђаве из региона вратио је под угарску власт Михаило Силађи.¹³⁵³

Стварни крај деспотском домену у Угарској наступио је у тренутку пада Смедерева у турске руке 1459. године. Угарски краљ Матија Корвин, оптуживши Стефана Томашевића за издају, конфисковао је сва деспотска добра на тлу Угарске.¹³⁵⁴ Каснији потомци српских деспота успели су у наредним годинама да од некада пространих поседа по Угарској поврате само Купиник у Срему.¹³⁵⁵

---

¹³⁵¹ К. Лиречек, *Историја Срба, I*, 381-382; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 127, М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 471-473; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*, 234.

¹³⁵² Под термином „побрешки градови“ поједини аутори сматрају градове Ласловар, Пожежена, Харам и Домбо-Дубовац: С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, Зборник за историју, 1, Матице Српске, 1970, 86. (=С- Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*)

¹³⁵³ I. Nagy-A. Nyágy, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458-1490, I*, 1875, 19; С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, 86.

¹³⁵⁴ В. Стефановић, *Краљ Матија и Српска деспотовина*, Летопис Матице српске 330, св. 3. (1931), 249-251; *Историја српског народа*, II, 377-378; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*, 240.

¹³⁵⁵ Бранковићи су се вратили у Угарску почетком 1486. године. У Срем се вратила Ангелина Бранковић са моштима свога супруга (Вука Гргуревића) и двојцом синова, Ђорђем и Јованом. Најпре је Ђорђе именован за деспота (1486), а касније и Јован (1494). У Срему им је било средиште, у месту Купинику (Купиново). И тај

Стање на дунавској граници и залеђу од доба краља Алберта до турске окупације (1437-1552) - Изградња одбрамбеног појаса са низом краљевских каструма и утврђених постаја (позиција) у време краља Жигмунда (1419-1423) у рејону Ђердапске клисуре, био је последњи велики грађевински подухват угарске краљевске власти на утврђивању јужне-југоисточне границе од све чешћих турских нартаја. У наредних сто година (до његовог освајања од стране Турака након 1520. г.) овај одбрамбени појас одолевао је са већим или мањим успехом све агресивнијим и масовнијим нападима војних одреда суседног смедеревског санцак-бега.¹³⁵⁶

У посматраном периоду од доласка на власт краља Алберта (1437), па до Мохачке катастрофе (1526), поред већ постојећих 27 каструма (од којих су нека у међувремену и опустела)¹³⁵⁷ у региону данашњег Баната изграђена су само три нова каструма: каструм у Липови (1456),¹³⁵⁸ каструм у бискупском седишту, Чанаду (1459)¹³⁵⁹ и у највећем насељу Торонталске жупаније, Бечкереку (можда и пре 1514. године).¹³⁶⁰

До посустајања у градњи нових каструма у региону дошло је по свему судећи због екеномских разлога. Одржавања фортификација на Дунаву, као и снабдевање војних посада у истима изискивао је све веће издатке, па су владари овог доба доносили све новије и новије намете градовима, рудницима у залеђу границе.¹³⁶¹ Све већи проблем овог доба представљало је одсељавање

крај, иначе најгушће настањен српским живљем, једноставно је називан „деспотском земљом“, како је забележено почетком XVI века: Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 149.

¹³⁵⁶ У периоду између 1459. године (заузимање Смедерева) и 1521. године (заузимање Београда) суклтанова војска је само једном интервенисала у региону и то у случају опсаде града Смедерева од стране угарског краља Матије Корвина 1476. године, када је султан послао своје трупе да одбране овај стратешки важан град. У свим осталим пограничним сукобима овог периода угарска војска се сукобљавала са војним одредима суседних санцак-бегова, а понајвише са снагама војног заповедника Смедерева: F. Szakály, *A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt*, 42-49.

¹³⁵⁷ Међу такве каструме се може убројити каструм Халмаш у залеђу дунавске границе, који се последњи пут спомиње у попису краљевских каструма и посела 1437. године, а затим нестаје из писаних извора. Вероватно је настрадао у једном од турских упада током 30-тих година 15. века: P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 115.

¹³⁵⁸ P. Engel, *Archontológia, I*, 361-362.

¹³⁵⁹ Theiner, *Historica Hungarum sacram illustrantia*, том. II, Romae, (DXVII), 339-340.

¹³⁶⁰ Бечкеречка тврђава се први пут спомиње у вези сељачког устанка Ђерђа Доже када су га устаничке снаге заједно са оближњим бечејским градом готово без борби заузеле: DL 82407

¹³⁶¹ Опидум Кечкемет у међуречју Дунава и Тисе вековима је био у поседу угарских краљева, односно краљица. Током 1439. године удовица краља Алберта, краљица Елизабета је дала у залог опидум Кечкемет браћи Катаи за 2.500 златних форинти да би могла учествовати у реконструкцији пограничних каструма у Турн Северинум Мехадји и Оршови: T. Iványi-Szabó, *A mezővárosi autonómia formálódása Kecskeméten a XVI-XVII. században*, Cumania, 25, Kecskemét, 2010. 15., (=T. Iványi-Szabó, *A mezővárosi autonómia formálódása Kecskeméten*)

становништва из пограничног појаса, посебно из Ковинске, Крашовске и Тамишке жупаније,¹³⁶² што су владари у другој половини 15. века покушали да надоместе насељавањем српског живља на просторима јужно од Темишвара.¹³⁶³

Од времена Јована Хуњадија (1446-1456)¹³⁶⁴ уместо градње нових, радило се непрестано на обнови и појачавњу већ постојећих пограничних каструма, а од његовог времена се уочава и тенденција ојачавања каструма у залеђу границе, у дубини банатске територије. Била је то последица све чешћих продора турских одреда у дубину ове територије. Сада је, поред самих пограничних утврђења фортификацијама требало утврдити и речне прелазе, путеве, градска насеља у залеђу границе, чак и у веома удаљеним жупанијама попут Чанадске или Арадске.¹³⁶⁵

Постоји више извора који сведоче о радовима на обнови и ојачању већ постојећих каструма широм простора између Тисе, Мориша и Дунава, и то на краљевским поседима које је Хуњади тих година добио на управу. Хуњади је већ у периоду између 1443. и 1447. године великим радовима ојачао и проширио темишварску тврђаву, коју је иначе 1443. године задесио разорни земљотрес.

---

¹³⁶² Према истраживањима појединих аутора Ковинска жупанија је у 15. веку спадала међу најређе насељене жупаније тадашње Угарске. Док је на нивоу Угарске густина насељености била 10 становника на квадратни километар, и док је тај просек у западним жупанијама (жупанија Пилиш) била око 32-33 становника на квадратни километар, докле је на југу земље (међуречје Дунава) износила тек око 3-4 становника, а у Ковинској жупанији и још мање. То се с једне стране објашњава лошим геоморфолошким условима (Делиблатска пешчара, Алибунарско-иланџанска мочвара), али и све чешћим турским нападима: I. Draskóczy, *A tizenötödik század története*, 19.

¹³⁶³ Забележено је да је Јован Хуњади након сукоба с Турцима на Косову (17-19. октобра 1448) у повратку са балканских простора повео са собом и више хиљада српских и румунских избеглица које је по наводима извора населио у суседству темишварске тврђаве, на пољани Улич, где је касније настало темишварско насеље Паланка: K. Vicze, „Az vég Temesvárbán...”, 49., Други случај везан је за име Павла Кињижија, генералног капетана Доњих области и тамешког жупана, који је приликом свог похода у српске области (продревши до Крушевца) 1481. године у повратку повео и велику масу српских избеглица које је населио у јужним угарским жупанијама, а један део у темишварском насељу Велика Паланка: K. Vicze, *Temesközi történelem*, 44-45.

¹³⁶⁴ Истакнути војсковођа из средине 15. века забележен како у историјској традицији Мађара, тако и у традицији суседних балканских народа. Имао је око 22-23 године када се појавио на двору краља Жигмунда. Пратио је Жигмунда у Ахен, а затим и на крунисање у Рим, као и на сабор у Констанци. Прве војне заслуге стекао је око 1415. године. Учествовао је у борбама око голубачког града 1427-28. године. Краљ Алберт му је 1439. године поверио на управу каструме Северинске бановине-Турн Северин, Оршову, Герен и Мехадију. Исте године краљ га је именовао за северинског бана. Краљ Владислав II га је 1441. године именовао за тамешког жупана, капетана београдске тврђаве, а заједно са Илочким и за војводу Трансилавине. Од 1442. године повео је и низ успешних војних похода против Турака на просторе Балкана. Током свог дугог похода 1443. године освојио је и градове Софију и Ниш. Након битке код Варне у којој је погинуо угарски краљ Владислав II, државни сабор га је именовао за губернатора Угарске (1446-1453), уместо малолетног Владислава V. У лето 1456. године као заповедник хришћанских снага успео је да одбрани београдску тврђаву од опсаде султанових снага. Недуго затим (11. августа 1456) умро је заражен кугом у суседном Земуну: K. Vicze, *Temesközi történelem*, 48-50.

¹³⁶⁵ S. Borovszky, *Temes vármegye*, 305.

Тврђаву је проширио у северном и источном правцу, па је и црква Светог Ђорђа, која је била ван првобитног утврђења, сада ушла у њене оквире. Аутори наводе да су на остацима ове тврђаве из Хуњадијевог времена аустријске власти између 1719-1729. године подигли Ердељску касарну, најдужу касарну Аустријске царевине (дугу 483 метара). Она је подигнута заправо на траси југоисточног бедема некадашње Хуњадијеве тврђаве.¹³⁶⁶ Хуњади је највише ојачао северну и источну страну тврђаве, тј. делове који су највише могли бити изложени нападима. На овим деловима града подигнуте су нове куле од цигала. На јужном и западном делу тврђаве, који су и природно били заштићени мочварама Хуњади је ојачао новим земљаним насипима и палисадама. У ово време темишварска тврђава имала је четири капије: ердељску, липовску, арадску и капију код Воденог-торња (преко ове капије је био обезбеђена комуникација између града и оближњег замка).¹³⁶⁷

Истовремено, Хуњади је обновио и земљотресом тешко оштећени стари замак из времена Анжујске династије, који је од темишварске тврђаве био одвојен само коритом Малог Бегеја (данашња зграда Музеја Баната). Стари замак из времена Карла I је порушен све до темеља, а на његовом месту је подигнут нови за 10 метара шири објекат, који је као и ранији објекат, подигнут на пилонима.¹³⁶⁸

Хуњади је недуго затим, почетком 1451. године новим фортификацијама обновио и ојачао бечејски град, смештен на једном острву (поред данашњег Новог Бечеја). Он је овдашњу тврђаву преградио у водени град, којим је требало да контролише пловни пут реком Тисом и да спречи евентуалне упаде турских лађа у горњи ток реке Тисе.¹³⁶⁹

За име Јована Хуњадија се везује и подизање јединог новог каструма, овога пута у долини Мориша, преко пута од старог града Шољмоша. Он је наиме, након добијања пространог шољмошког властелинства, у опидуму Липови (који је такође припадао Шољмошу) дао изградити нову тврђаву. Поред самог корита Мориша, на једном острву изграђен је замак четвороугаоне основе са четири куле

¹³⁶⁶ M. Opriş, *Timișoara*, București, 1987, 20-21. (=M. Opriş, *Timișoara*)

¹³⁶⁷ S. Borovszky, *Temes vármegye*, 20; I. Berkeszi, *Temesvár szabad királyi város kis monográphiája*, 35; K. Vicze, *Temesközi történelem*, 42.

¹³⁶⁸ S. Borovszky, *Temes vármegye*, 22; K. Vicze, *Temesközi történelem*, 36-37.

¹³⁶⁹ K. Ráth, *A Magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei*, Győr, 1881., (=K. Ráth, *A magyar királyok hadjáratai*)

на угловима објекта, а на суседном острву и каструм такође четвороугаоне основе (са торњевима или кулама на угловима), али знатно веће површине, него напред поменути замак. Југоисточно од ових фортификација простирало се градско насеље Липове, које је такође било утврђено земљаним насипима, рововима и са десет одбрамбених кула.¹³⁷⁰

Након другог пада Смедерева 1459. године турске снаге смедеревског санџак-бега провалиле су и у Банат, и по забелешкама овог времена на северу стигле до околине Чанада и Арада.¹³⁷¹ Вероватно је то био један од главних разлога, због којег је новопостављени чанадски бискуп, Алберт Хангачи иницирао градњу фортификација око бискупског здања, али и око самог насеља Чанада. Међутим, у његовом поседу била је само бискупска резиденција, док је оближње градско насеље било у поседу Чанадског каптола.¹³⁷² Након добијања дозволе за градњу фортификација од краља Матије I,¹³⁷³ чанадски бискуп се обратио и римском папи, молећи га да посредује код Чанадског каптола како би поделили трошкове утврђивања саме бискупске резиденције и околног градског насеља.¹³⁷⁴ Његова иницијатива уродила је плодом, јер је Чанад до 1462. године добио своје фортификације у виду земљаних насипа, палисада, камених бедема и одбрамбених ровова.¹³⁷⁵ Био је то један од ретких каструма који се у то време није налазио у рукама краља.

Након реформи извршених у пограничним областима Угарске током 1478-79. године, на чело Тамишке жупаније, као и на место генералног капетана Доњих крајева краљ Матија I именовao је истакнутог ратника, Павла Кињижија.¹³⁷⁶ Као ратник ратник са дугогодишњим искуством, Кинижи је већ на почетку своје службе однео неколико значајних војних победа. На вест да се турске трупе

¹³⁷⁰ A. Rusu, *Arad és Temes megye erődítményei*, 558-592; P. Engel, *Archontológia*, I, 361-362.

¹³⁷¹ Z. Csömöre, *Temesközi várak erődített templomok*, 498.

¹³⁷² S. Borovszky, *Csanád vármegye*, II, 76-77.

¹³⁷³ *Ibidem*, 77.

¹³⁷⁴ A. Theiner, *VMH*, II, (DXVII), 339-340.

¹³⁷⁵ S. Borovszky, *Csanád vármegye*, II, 77.

¹³⁷⁶ Први пут се спомиње 1468. године, када се на страни Блажа Мађара, као један од његових заповедника, истакао у походу на Моравску. За верну службу добио је тврђаву Важоњ, коју је касније ојачао нових фортификацијама (касније га зову Кинижијев град). У оближње насељу, које је тада добило и статус опидума, населио је Павлине, којима је изградио манастир и цркву. Матија Корвин га је 1479. године именовао за тамишког жупана и за генералног капетана Доњих области, а убрзо је однео и своју најзначајнију победу над Турцима, битку на Хлебовом пољу (13. октобра 1479. године). У наредним годинама водио је велики број похода, најчешће на територије суседне Србије и Влашке: K. Vicze, *Temesközi történelem*, 43-45.

спремају за напад против Баната, Кинижи је са око 32.000 ратника из Темишвара кренуо према харамском прелазу 2. новембра 1481. године. За то време су капетан Београда, Ладислав Розгоњи и српски деспот, Вук Бранковић обезбедили бродове за пребацивање угарских трупа у Србију. Након победе под голубачким градом, Кинижијева велика војска је продрла на југ све до Крушевца, а приликом повратка хришћанској војсци се придружила и велика маса српског живља (по записима око 50.000 људи). У међувремену турске снаге Искендер бега на дунавском острву испред Смедерева изградиле су утврђење, с којим су покушали да зауставе повратак Кинижијеве војске у Банат. Међутим, бројчано надмоћнија хришћанска војска натерала је истурене турске посаде на бег, а њихове утврђене положаје уништила. Након ових борби Кинижијеве снаге обновиле су и појачале фортификације за заштиту речних прелаза код Хараме, Ковина и Пожежене (где су и Турци најчешће прелазили у Банат), а затим су подигли и ново утврђење на острву близу данашње Банатске Паланке.¹³⁷⁷

Овај извор из 1481. године, слично ранијем тексту биографа Филипа Сколарија, потврђује да су у овим годинама обе стране (и турска и угарска страна) у близини својих ранијих тврђава на обалама Дунава, пре свега на правцима главних прелаза (на самој обали реке и на речним острвима) градили мање одбрамбене постаје, вероватно мање кастелуме или паланке, прилагођене ери ватреног оружја, ојачаних земљаним шанчевима, палисадама и рововима, а вероватно и дрвеним кулама (торњевима), које иначе спомиње Пођо у свом ранијем тексту.¹³⁷⁸ Претходни текст јасно говори о томе, да су и сама пристаништа преко којих се одвијао саобраћај између две обале, била утврђена. У овом случају се ради о главним речним прелазима (бродовима) на овом делу Дунава: Ковину, Хараму и Пожежени. Обнова овдашњих фортификација покренута је на основу раније саборске одлуке из 1478. године, када је наглашено да су овдашње утврде у лошем стању.¹³⁷⁹ Можда се овој групи фортификација може приписати и земљано

¹³⁷⁷ L. Böhm, *Bánság külön történelme*, 168-169.

¹³⁷⁸ P. Engel, *Ozoraí Pipo*, 67.

¹³⁷⁹ Oppressionem et desolationem patiantur neque per labores edificationibus castrorum Kewy, Posasy et Haram, que se reparabuntur, comitatus illis propinqui adiumento esse debebunt, et quod exercitantes in domibur nobilium et allodiis non descendant: F. Döry, *Decreta Regni Hungariae*, 240.,

утврђење Погањвар, које аутори 19. века бележе јужно од данашњег ковинског града, на самој обали Дунава.¹³⁸⁰

Након смрти краља Матије I поред турских упада, морао је да се позабави и унутрашњим сукобима. Као савезник Владислава I, Кинижи је у више наврата потукао претендента на краљевски престо, Јована Корвина. Током 1491. године успео је са својим трупама ослободи Столни Београд, а наредне 1492. године уништава и последње остатке некадашње Матијине Црне војске, која је оставши без службе тих година харала и пљачкала по областима Угарске. Свих тих година Кинижи је као тамишки жупан живео у темишварској тврђави.¹³⁸¹

Заузимањем Смедерева 1459. године и Босне 1463. године турски султан Мехмед II је остварио свој план: потиснуо је Угарску фактички на простор северно од Саве и Дунава. Од већих тврђава са супротне стране ових река остала је још једино београдска.¹³⁸² У наредним деценијама на овом сектору границе трајала је пат-позиција између угарских и турских снага. Уз то, у периоду од 1463. па све до 1521. године (изузев усамљене епизоде око опсаде Смедерева од стране Матије I 1476. г.), султанове снаге нису прилазиле угарским границама. У читавом том периоду дугом преко 50 година војне посаде угарских пограничних тврђава на Дунаву водиле су борбе једино са војним снагама суседних турских паша (санџак-бегова), а пре свих са снагама војног заповедника Смедеревског санџака.¹³⁸³

Промене на овом пољу уследиле су недуго након доласка на власт новог султана Сулејмана Величанственог (1520-1566), који је покренуо нове војне акције на овом сектору турске границе. Само годину дана након преузимања власти, пошто је освојио Египат, Сулејман је успео да заузме Београд, Шабац и градове у Срему, чиме је турска армада разорила средишњи део некадашњег одбрамбеног појаса Угарске.¹³⁸⁴ Након пада београдске тврђаве, Бали-бег,

---

¹³⁸⁰ Gy. Forster, *Magyarország műemlékei*, 2, Budapest, 1905, 886.

¹³⁸¹ "Civitas Themesiensis et castrum in eadem habitum, habitation scilicet M. domini Pauli de Kenys, comitis Themesiensis": F. Pesty, *Szörény megye története*, III, 85.

¹³⁸² У угарским рукама остала је само малена теритоја око београдске тврђаве и северни део Босне: F. Szakály.P. Fodor, *A kenyérmezei csata*, 2.; J. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 146.

¹³⁸³ F. Szakály.P. Fodor, *A kenyérmezei csata*, 1, F. Szakály; *A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt*, 42-49,

¹³⁸⁴ *Историја Мађара*, 182.

Јахјапашић новопостављени заповедник овог града устремио се и на остале пограничне тврђаве распоређене у приобаљу Дунава. Ове тврђаве, међутим нису могле пружити јачи отпор Турцима, што показује попис арсенала њиховог наоружања и муниције у тим годинама. Истраживања показују да су тадашња погранична утврђења располагала са готово истом количином наоружања и муниције, као и тврђаве у унутрашњости земље. Једном речју, биле су припремљене за одбијање краткотрајних напада, тојест за одбијање мањих турских снага, али не и за одбијање султанове војске.¹³⁸⁵ Током 1522. Турци заузимају град Оршову, а 1524. године и суседни град Турн Северин, у који Турци нису поставили посаду, па је град у наредним годинама био срушен.¹³⁸⁶ У исто време су у турске руке доспеле и остале тврђаве на левој обали Дунава. Фактички, још пре саме Мохачке битке, некадашњи одбрамбени појас изграђен на левој обали Дунава прешао је добрим делом под контролу Турака.¹³⁸⁷ Падом одбрамбеног појаса на Дунаву, турски упади у области Баната постали су скоро свакодневни. Забележено је, да су Турци тих година без отпора освајали и пљачкали села и опидуме у самом суседству Темишвара, у приобаљу Тамиша.¹³⁸⁸ Околни опидуми са својим припадајућим насељима скоро су сасвим опустели.¹³⁸⁹

Након Мохачке битке и погибије угарског краља Лајоша II, за ове просторе и овдашње тврђаве, кастелуме почеле су да се интересују аустријске власти. Један од претендента на угарски престо, Фердинанд I покренуо је чак и акцију за повраћај пограничних тврђава на Дунаву из руку Османлија. Тако се 19. фебруара 1529. године Фердинандово посланство обрело у Истамбулу да би преговарало да Ибрахим-пашом, турским великим везиром. Посланство је турској страни предлагало да у циљу успостављања дуготрајног мира између Турске и Фердинанда, као наследника погинулог краља Лајоша II, Угарској врати њене пограничне тврђаве, набројивши следеће градове: Београд, Шабац, Сланкамен,

¹³⁸⁵ A. Kubinyi, *Magyarország déli határvárai a középkor végén*, Castrum Bene 2/1990., Budapest, 1992., 70.

¹³⁸⁶ I. Draskóczy, *A tizenötödik század története*, 217; A.A.Rusu, *Turnu Severin 13-14. századi várai*, 75.

¹³⁸⁷ Примера ради тврђава Харам (Банатска Паланка) доспела је у турске руке још око 1503. године, а за Сентласловар Никола Олах 1536. године такође бележи да се већ дужи низ година налази у турским рукама: K. Vicze, *Temesközi történelem*, 102; 105.

¹³⁸⁸ S. Borovszky, *Temes vármegye*, 321; Csánki, II, 22.

¹³⁸⁹ Познат је случај два опидума из 1507. године – Черија и Берења, надамак Темишвара (југоисточно од овог насеља) која су заједно са околним припадајућим сеоским насељима већ била скоро потпуно ненасељена DL 72186

Петроварадин, Илок, Ађу, Врдник, Купиново, Ириг, Дмитровицу, Рачу, **Турн Северин, Пећ, Оршову, Мехадију**, Јајце, Звечај, Бањалуку, Скрадин, Удбине, Новиград, Островицу и др. Турска страна је наравно одбила овакав захтев.¹³⁹⁰ Из напред наведених података провејава, да је поред самих пограничних тврђава на Дунаву (Турн Северин, Пећ и Оршова), у међувремену у турске руке доспела и Мехадија, смештена у долини реке Черне (удаљене 20 км. Од самог Дунава). Једном речју, јужни-југоисточни обод Баната (троугао Харам-Карансебеш-Оршова), заједно са тамошњим тврђавама био је између 1521. и 1529. године стављен под контролу Османлија.

Пошто је Фердинанд увидео да од повраћаја подунавских пограничних тврђава нема ништа, почео је да планира изградњу новог одбрамбеног појаса са центром у Темишвару, који би се ослањао на ланац тврђава и помоћних утврђења у унутрашњости Баната, на обалама Бегеја и Тамиша, односно на још једну линију већих-мањих утврда на обалама Мориша.¹³⁹¹ Сада је међутим, основно питање било, ко ће тај план остварити? Он или његов противник, други претендент на угарски престо, Јован Запоља. Сукоб који се између ове двојице претендента развио одмах након Мохачке битке, пренео се 20-тих година 16. века и на просторе Баната, а борба се водила превасходно око поседовања кључних тврђава ове регије – Темишвара, Чанада и Липове.¹³⁹²

У склопу овог новог одбрамбеног појаса који је пратио ток реке Тамиша и Бегеја, важну улогу је добила и бечкеречка тврђава, као кључна тачка која је контролисала копнени пут који је из зоне Подунавља (из правца Торништа и Ковина), водио у унутрашњост Торонталске жупаније и даље према насељима Чанадске и Арадске жупаније.¹³⁹³

¹³⁹⁰ L. Thallóczy, *Jajca (bánság, vár és város) története*, ММО, 4, Budapest, 1915. 261-263.

¹³⁹¹ У приобаљу Мориша поред Чанада ти Нађлака, током ових година трагом записа налазимо и читав ланац мањих утврда типа кастелума, као што су Чаља, Мако, Егреш, Оросламош и др. Углавном се радило о напуштеним манастирима преуређеним у мање објекте одбрамбеног карактера. : G. Csiffáry, *Varkocs Tamás egri várkapitány emlékezete*, Agria, 40., (Az Egri Múzeum Évkönyve-Annales Musei Agriensi, 2004), 233.

¹³⁹² G. Pálffy, *A bécsi katonai vezetés védelmi politikája a Temes-Maros vidéken a XVI. század elejétől a XVIII. század közepéig*, IV. Honvéd Emléknep Makón, 1997, A Makói Múzeum Füzetei, 91, Makó, 1998, 18. (=G. Pálffy, *A bécsi katonai vezetés védelmi politikája a Temes-Maros vidéken*)

¹³⁹³ Постоје писани извори који говоре у прилог тезама да је бечкеречка тврђава настала пре 1527. године. Наиме, у Државном архиву Мађарске, међу средњовековном дипломатичком грађом, чува се и повеља краља Владислава II, издата 13. јула 1514. године којом се Јовану Подманичком, жупану Пожунске жупаније, за његове стечене заслуге, дарује тврђава Бечеј, са опидумом Бечеј, као и тврђава Бечкерек, са истоименим опидумом, као и са још неким опидумима и насељима из Торонталске, Бачке и Саболчке жупаније, а које су

Према изворима градњу бечкеречке тврђаве покренуо је Јован Запоља 1527. године,¹³⁹⁴ након што су његове снаге преузеле ово место након смрти Јована Ненада, који је једно време држао ово насеље као присталица Фердинанда Хабзбуршког. По наредби Јована Запоље, тадашњи војни заповедник Тамишке жупаније, Петер Перењи покренуо је радове на изградњи овдашње тврђаве. На острву опкољеном водама Бегеја (у рејону данашње општинске зграде) почела је изградња тврђаве од нетесаног камена која је лађама допремана Дунавом, Тисом и Бегејем из околине Врдника (Сремска жупанија). Али, само годину дана касније након Запољиног пораза код Токаја, овдашњу тврђаву су у марту 1528. године преузеле Фердинандове присталице.¹³⁹⁵ У међувремену Фердинандове снаге преузеле су контролу и над другом стратешки важном тврђавом овог региона, тврђавом Бечеј, која је контролисала најважнији прелаз на реци Тиси између Торонталске и Бачке жупаније.¹³⁹⁶

У западним и југозападним деловима Угарске истовремено, у одбрамбени систем против Турака биле су укључене и неке тврђаве које су градиле великашке породице. Том корпусу тврђава припадали су тврђаве Кањижа (породица Надажди), Сигет и Папа (породица Терек), Филек (породица Бебек), Ђула (породица Паточи), Егер (породица Перењи) итд. Угарски сабор је већ 1543. године констатовао једним законским чланком да већина племства није у стању да одржава своје пограничне утврде. У овом периоду краљ је успео да преузме издржавање већине пограничних тврђава. Тај процес је највећим делом био завршен између 1540. и 1546. године. Свакој тврђави је припадало од 10 до 20 села. Она су давала дажбине у натури, а мањи део у новцу. Стварање оваквих подручја било је засновано на сили, понекад по наређењу краља, а понекад једноставном узурпацијом села од стране команданата тврђава.¹³⁹⁷

узете Јовану Заколију због сврставања на страну сељачке буне (DL 82407), у другој повељи (која је настала исти дан) налаже Тителском каптолу да уведе Јована Подманичкија у наведене поседе у Торонталској, Бачкој и Саболчкој жупанији (DL 82408); Иначе, прва одлука о подизању једне тврђаве на тлу Торонталске жупаније, ради одбране од турских напада донета је још на државном сабору 1498. године, када се међу жупанијама у којима се предвиђа градња утврђења наводи и Торонталска жупанија: F. Pesty, *A becskerekéi vár*, 19.

¹³⁹⁴ J. Szentkláray, *A becskerekéi vár*, 21-23.

¹³⁹⁵ Ibidem, 22.

¹³⁹⁶ P. Rokay, *I. Ferdinánd és Becse (1526-1551)*, Habsburgok és Magyarország a XVI-XVIII. században, szerk. Bartha János, Debrecen, 1997., 11. (=P. Rokay, *Ferdinánd és Becse*)

¹³⁹⁷ Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица-Источно Сарајево, 2006, 62-63. (=Н. Лемајић, *Српска елита*)

Јован Запоља, који је у међувремену био протеран од стране Фердинандових снага из Угарске (нашао уточиште у Пољској), успоставио је војни савез са Турцима (због чега је био екскомунициран од стране римског папе), па се у октобру 1528. године вратио у земљу преко жупаније Земплин. У исто време, по ранијем договору, у Бачку је прешао смедеревски санџакбег, Мехмед. Током пута према Макоу, где је требало да се састане са Јованом Запољом ради договора око даље војне сарадње, његови одреди су на препад заузели бечкеречку, бечејску и чанадску тврђаву, посекали њихове браниоце и те градове предали снагама Јована Запоље.¹³⁹⁸ Након сусрета у Макоу, турске снаге смедеревског санџакбега поново су се пребациле на бачку страну, где су јануара 1529. године запосели тврђаву Бач, коју су такође предали војним снагама Јована Запоље. Ова услуга је наравно, имала и своју цену. За ове „поклоњене“ тврђаве, Јован Запоља је био дужан да на страни Сулејмана Величанственог учествује у великом војном походу из 1529. године, којем је главни циљ био заузимање града Беча.¹³⁹⁹

Завршно поглавље овог „рата за тврђаве“ на тлу Баната уследило је у лето 1551. године, када је након дуготрајних преговора двеју страна, договорено спајање две Угарске у једну целину под владавином Фердинанда I. У тим данима источне делове Угарске запосела је Фердинандова војска од 10.000 ратника, углавном састављена од чешко-моравских, шпанских и мађарских ратника, која је ставила под своју контролу Темишвар, Велики Варадин, али и веће и мање утврде у приобаљу Мориша.¹⁴⁰⁰ Извори овог доба бележе и значајно присуство локалних српских снага у војним одредима краља Фердинанда I. У Темишвару је примера ради, 1. септембра 1551. године на смотри пописано укупно 761 српски коњаник, а њих су предводиле бројне војводе и племићи.¹⁴⁰¹ Фердинанд је за заповедника темишварске тврђаве именован свог поузданог ратника, Иштвана Лошонџија.¹⁴⁰² Удовица краља Јована, краљица Изабела, њен син Јанош Жигмонд и Петар

¹³⁹⁸ E. Vass, *A kalocsai nájije 1548. évi török adóösszeirása*, Cumania, 6, Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleménye, kecskemét, 1979., 13. (=E. Vass, *A kalocsai nájije*)

¹³⁹⁹ P. Rokay, *I.Ferdiánánd és Becse*, 12.

¹⁴⁰⁰ G. Pálffy, *A bécsi katonai vezetés védelmi politikája a Temes-Maros vidéken*, 20.,

¹⁴⁰¹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад, 1929, 1996 (репринт), 410-411; Н. Лемајић, *Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку*, Средњовековна насеља на тлу Војводине-Историјски догађаји и процеси, ур. Ђура Харди, Сремска Митровица, 2013., 17-18.

¹⁴⁰² G. Pálffy, *A bécsi katonai vezetés védelmi politikája a Temes-Maros vidéken*, 20.,

Петровић (дотодашњи жупан Тамишке жупаније), морали су да се повуку пред новом војском у Шлеску.¹⁴⁰³

Уследила је одлучна акција Турске, која није хтела да дозволи војно присуство Фердинандових снага у Банату. У септембру 1551. године турске снаге предвођене румелијским беглер-бегом, Мехмед-пашом Соколовићем кренуле су у заузимање банатских тврђава и утврђења. Редом су заузеле тврђаве од Бечкерека и Бечеја, све до Чанада и Липове. Наредне године, после једномесечне опсаде пало је и средиште овог региона, град Темишвар. Војно-политичка судбина Баната била је за дужи период година запечаћена.¹⁴⁰⁴

Ипак, ни након пада Темишвара и осталих банатских тврђава, попут Липове, Чанада и Бечкерека током 1551-52. године у турске руке, аустријски владар се није сасвим одрекао банатске земље, па су и даље ковани планови за повратак аустријских снага у ове области. Када је 1556. године у организацији Дворског ратног већа почела систематска изградња тврђава¹⁴⁰⁵, истовремено је настао и попис свих утврђења са простора Краљевине Угарске, рачунајући ту и делове земље које су претходних деценија биле окупиране од стране Турака (Међуречје Дунава и Тисе, Срем, Банат). Треба нагласити, да се у том попису више није правила разлика између каструма и кастелума, било је само важно, да се зарад нових ратних похода, напишу сви објекти са фортификацијама. На простору данашњег Баната пописана су следећа утврђења:

Themeswar (Темишвар, Тамишка жуп.), *Veche* (Бечеј, Торонталска жуп.), *Bech Kereke* (Бечкерек, Торонталска жуп.), *Kwstos Laka* (*Custosfoka*, насупрот Тителу), *Fellak* (Фелнак, Арадска жуп.), *Chanad* (Чанад, Чанадска жуп.), *Lippa* (Липова, Арадска жуп.), *Eperijes* (Еперјеш-Келмак, Арадска жуп.), *Horogzeg* (Хорогсег, Тамишка жуп.), *Bewlch* (Булч, Арадска жуп.), *Musina* (вероватно Маржина, Тамишка жуп.), *Szent gergh* (Сентђерђ, Тамишка жуп.), *Bessenijev* (Бешење, Чанадска жуп.), *Lwgas* (Лугош, Тамишка жуп.), *Sepes* (Шебеш, Тамишка жуп.), *Karan* (Карансебеш, Тамишка жупанија), *Posa Castella* (Пошакаштиљ, Тамишка жуп.), *Mancha Laka* (Мачалака, Арадска жуп.), *Somlo* (вероватно

---

¹⁴⁰³ Ibidem, 20.

¹⁴⁰⁴ Ibidem, 20-22.

¹⁴⁰⁵ Н. Лемајић, *Српска елита*, 62.

Ердшомљо, Вршац, Крашовска жуп.), *Chak* (Чак, Тамишка жуп.), *Fachad* (Фачад, Тамишка жуп.), *Sijdowar* (Жидовар, Тамишка жуп.), *Galad* (Галад, Тамишка жуп.), *Egres* (Егреш, Арадска жуп.), *Zewdij* (Седи, Арадска жуп.), *Peremes* (Перјамош, Чанадска жуп.), *Vasarhel* (Циковашархел, Тамишка жуп.), *Zadorlaka* (Задорлака, Арадска жуп.), *Monostor* (Визешмоноштор, Тамишка жуп.), *Kekas* (вероватно Рекаш, Тамишка жуп.), *Hodos* (Ходош, Крашовска жуп.)¹⁴⁰⁶

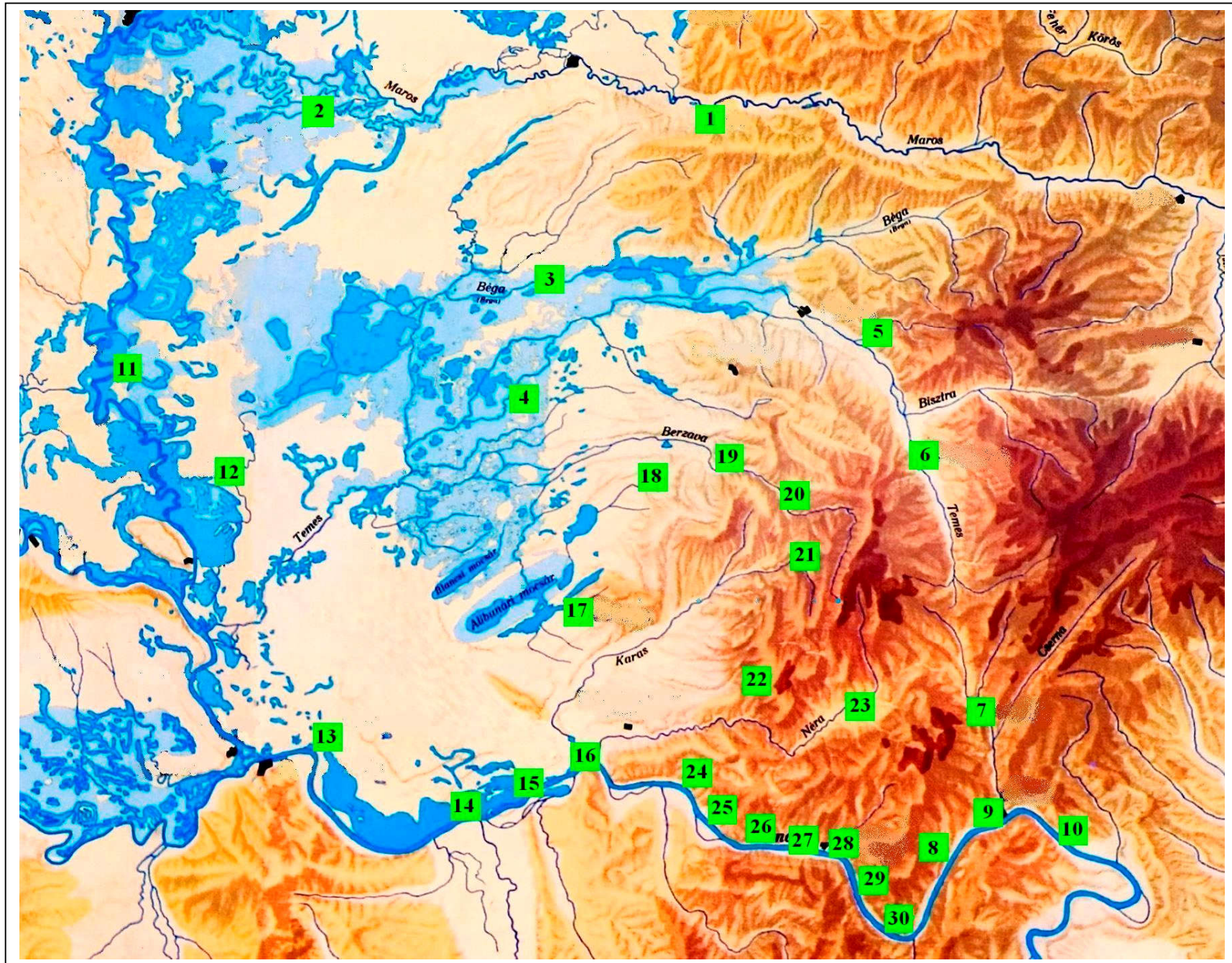
Ако боље погледамо овај попис, односно део пописа који се односи на простор данашњег Баната, лако ћемо запазити, да се у њему не спомиње ниједно подунавско, погранично утврђење. Из пописа недостају тврђаве као што су Харам, Сентласловар, Дренкова, Либораждија, Пећ, Свињица, Оршова, Северин, некадашње пограничне тврђаве на левој обали Дунава, али исто тако и један број тврђава у самом залеђу границе, као што су Халмош, Бокша, или Мехадија. То говори у прилог раније изнетим подацима, да је након заузимања од стране турске војске, један значајан број некадашњих пограничних утврђења, посебно оних на Дунаву била заувек напуштена, а један број чак и порушен.¹⁴⁰⁷

---

¹⁴⁰⁶ Овај документ са пописом свих тада постојећих утврђења на тлу Краљевине Угарске представљен је на сабору немачког царског већа 3. септембра 1556. године у Регенсбургу, а сам документ састављен је у прва два месеца споменуте године. Попис садржи податке о 262 утврђења и насеља са територије Краљевине Угарске.: Pálffy, Géza, *Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről. Az 1526 és 1556 között török kézbe került magyarországi városok, várak és kastélyok összeírása a Német-római Birodalom rendjei számára, Várak nyomában, Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György-Kovács Gyöngyi-Domokos György-Miklós Zsuzsa-Mordovin Maxim, Budapest, 2011., 177-194.*

¹⁴⁰⁷ Још пре коначног пада Баната под турску власт у турским пограничним нападима изгледа да су тешко страдале тврђаве у Сентласловару, Пећи и Турн Северину: K. Vicze, *Temesközi történelem*, 106; 109; 112;

Средњовековни каструми на простору Баната

Арадска жупанија

1. Липова

Чанадска жупанија

2. Чанад

Тамишка жупанија

3. Темишвар
4. Чакова
5. Жидовар
6. Шебеш
7. Мехадија
8. Пећ
9. Оршава
10. Герен

Торонталска жупанија

11. Бечеј
12. Бечкерек

Ковинска жупанија

13. Торниште (Панчево)
14. Ковин
15. Домбо (Дубовац)

Крашовска жупанија

16. Харам (Банатска Паланка)	28. Дренкова
17. Ершомљо (Вршац)	29. Станилоц
18. Мезешомљо (Семлак)	30. Свињица-Трикуле
19. Кевешд (Бокша)	
20. Борзафе (Решица)	
21. Крашофе (Карашова)	
22. Иладија	
23. Халмош (Алмаш)	
24. Пожежена	
25. Сент Ласло	
26. Пећ	
27. Либораждин	

КАСТЕЛУМИ

Порекло назива и функција - Израз *castellum*, који је у римској градитељској традицији значио мању утврду или утврђени војни логор, у почетку обично опкољен рововима, земљаним насипима и палисадама, а у касноримском периоду са фортификацијама од опеке и камена,¹⁴⁰⁸ током средњег века се раширио у готово свим европским језицима и то у свом првобитном значењу.¹⁴⁰⁹ Изгледа да је немачким посредовањем овај термин доспео и у језике становника Панонске низије – Мађара и Словена, који су га највише користили у позном средњем веку.¹⁴¹⁰

Код Мађара је од овог израза настала реч *kastély* (у средњем веку мања утврда, а у новом веку резиденција племићких породица),¹⁴¹¹ а накнадно је од израза *castellum* настало и доста топонима по областима насељеним Мађарима (*Keszthely*, *Kosztolány*, *Kesztölc*).¹⁴¹² Међу словенске језике овај израз је такође могао dospети немачким посредовањем (од немачке речи *chastel*), па се у чешком језику појавила реч *kostel*, у словачком *kostol*, а у пољском *kościół*. Поред тога, и знатан број топонима на просторима насељеним Словенима води порекло од некадашњег римског израза *castellum* (нпр. *Kostelgrad*, *Kosteljsko*, *Kostelcevo*,

¹⁴⁰⁸ У протеклим деценијама објављен је велик број публикација, извештаја, чланака о низу римских кастелума који су били поређани у приобаљу реке Дунава почетком нове ере, чинећи саставни део одбрамбеног појаса познатог као Лимес (састављен од каструма, кастелума и осматрачких торњева и др). Истраживања су показала да су овакви кастелуми поред десне, римске обале Дунава (на територији провинције Паноније) постојали и на другој, левој обали Дунава, на територији тзв. Барбарикума. Постоје чак наговештаји да су поједини римски путеви на простору Барбарикума (у међуречју Дунава и Тисе, као и источно од Тисе) такође били обеубеђени мањим кастелумима. Најранији римски кастелуми имали су дрвене палисаде и одбрамбене јаркове и тек пред крај 2. века нове ере, њихова места почињу да заузимају кастелуми зидани од камена и опеке. О римским кастелумима шире: А. Mócsy, *A római kor*, 213; L. Nagy, *Előzetes jelentés az eskütéri ásátásokról*, *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 3, Budapest, 1934., 7-24; Zs. Mráv, *Az intercisai auxiliáris castellum Comodus-kori monumentális építési felirtának egy újabb töredéke*, *Folia Archeologica*, 54, 165-183. (=Zs. Mráv, *Az intercisai auxiliáris castellum*)é N. Parádi, *Jászberény-tetemházi ásátás*, *Folia Archeologica*, 42, Budapest, 1991., 197-219., (= N. Parádi, *Jászberény-tetemházi ásátás*); L. Kocsis, *Nagytétény-Campona, Az 1996. évi kutatások*, *Aquincumi Füzetek*, 3, Budapest, 1997, 73-80; Zs. Mráv, *Castellum contra Tautantum, Egy késő római erőd azonosításához*, 371-420.

¹⁴⁰⁹ Примера ради овај израз је прихваћен и у новолатинским језицима (италијански: *castello*, шпански: *castillo*, португалски: *castelo*, француски: *château*, румунском: *castel*), као и у појединим германским језицима (у староенглеском: *chester*, немачком: *kastel*): В. Vajner, *Castra, castrum, castellum, Statisztika és interpretáció*, Ph.D. Disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2015., 17-18. (=В. Vajner, *Castra, castrum, castellum*)

¹⁴¹⁰ *Ibidem*, 18-19.

¹⁴¹¹ *Ibidem*, 19.

¹⁴¹² D. País, *Survivances slavo-hongroises de castellum romain*, *A LingHung*, IV (1954), 270-274.

Kostelac).¹⁴¹³ Поједини аутори сматрају да је и назив насеља Костолац у Србији изведен од римске речи *castellum*.¹⁴¹⁴

У градитељској традицији средњовековне Угарске најраније забележени подаци о кастелумима потичу с краја 11. века¹⁴¹⁵, али су подаци о оваквим објектима у следећа два века веома ретки и није сасвим јасно о каквим је грађевинама реч. Извори анжујског доба готово да ћуте о овој врсти објеката и тек пред крај 14. века, са почетком владавине краља Жигмунда почиње стварни процват ове врсте архитектуре. У раздобљу од 1380. па до 1526. године писани извори Угарске бележе преко 450 објеката са статусом кастелума. Из приложеног се јасно види, да је кастелум поред каstrума тек од позног средњег века почео масовно да се гради, и то у свим деловима тадашње краљевине.¹⁴¹⁶

Истраживачи који се баве овом тематиком, већ на првом кораку, по питању саме дефиниције средњовековног кастелума наилазе на велик проблем. Није довољно прецизно кастелуме дефинисати само као резиденцијалне објекте појединих феудалних породица, изграђених уз дозволу краља,¹⁴¹⁷ обично у средишту властелинских поседа, тј. у највећем насељу у склопу дотичног властелинства.¹⁴¹⁸ Најновија истраживања показују да појам кастелум обухвата много шири спектар објеката и да се заправо ради о збирном називу за све објекте са фортификацијама посматраног периода (14-16. век), који су претежно грађени

¹⁴¹³ B. Vajner, *Castra, castrum, castellum*, 18.

¹⁴¹⁴ Gy. Székely, *A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei*, Tanulmányok Budapest Múltjából, 12, Budapest, 1957, 19.

¹⁴¹⁵ О овој тематици шире: I. Feld, *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon*, A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 38, Sárospatak 2000 (=I. Feld, *16. századi kastélyok*); R. Horváth, *Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez*, Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele, 3, (2006/1), 59-71; T. Koppány, *A castellumtól a kastélyig, A magyarországi kastélyépítés kezdetei*, Művészettörténeti Értesítő, 4, Budapest, 1974., 285-298., (=T. Koppány, *A castellumtól a kastélyig*); Исти, *Castellumok a késő-középkori Magyarországon*, Castrum Bene, Budapest, 1992, 77-93. (=T. Koppány, *Castellumok a késő-középkori Magyarországon*); Исти, *A Középkori Magyarország kastélyai*, Művészettörténeti Füzetek, 26. Budapest, 1999. (=T. Koppány, *A középkori Magyarország kastélyai*); Исти, *Erődített nemesi udvarházak a késő-középkori-kora újkori Magyarországon*, Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből, Budapest, 2006, 61-66 (=T. Koppány, *Erődített nemesi udvarházak*); A. Kubinyi, *Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig*, A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei, 2, Tapolca, 1991, 211-228 (=A. Kubinyi, *Nagybirtok és főúri rezidencia*)

¹⁴¹⁶ T. Koppány, *Castellumok a késő-középkori Magyarországon*, 80.

¹⁴¹⁷ R. Horváth, *Középkori kastélyépítési engedélyek Somogy megyéből*, Castrum, 2000/1, Budapest, 2005, 13-22., (=R. Horváth, *Középkori kastélyépítési engedélyek*),

¹⁴¹⁸ И на простору самог Баната налазимо велик број примера када су обично насеља са правом одржавања вашара, а најчешће насеља са статусом опидума добијали временом кастелуме. У случају Баната имамо чак 20 опидума и још 6 насеља са правом одржавања вашара који су током 15. века добили резиденцијалне објекте у виду кастелума: A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94.

ван краљевских поседа (где су уместо кастелума најчешће стајали каструми).¹⁴¹⁹ Истраживачи попут Копања или Кубињија приметили су да се назив кастелум у 14-16. веку користио и за привремене дрвене фортификације кориштене приликом опсада појединих градова (каструма),¹⁴²⁰ али исто тако и за мање фортификације (такође од дрвене грађе) изграђене на јужној граници земље између већих пограничних каструма.¹⁴²¹ Посебно је интересантан случај Стригона, где је градски водовод обезбеђивала дрвена утврда у изворима такође називана кастелум.¹⁴²² Посебну групу кастелума, према сведочанству извора доста бројну, чине објекти настали преграђивањем (презиђивањем) старих црквених или манастирских здања.¹⁴²³ Овакви типови кастелума тешко да се могу уврстити у групу резиденцијалних здања појединих властелинских породица. Код ове групе кастелума вероватно је одбрамбена функција ипак била у првом плану. То се пре свега односи на јужне делове Угарске, па и на простор данашњег Баната, који су од краја 14. века (управо од масовније појаве кастелума) били изложени честим нападима турских одреда.¹⁴²⁴

Из свега досад изнетог, може се закључити да је кастелум позног средњег века био објекат са фортификацијама (зидовима и јарковима), за чију је градњу била потребна дозвола самог владара и да нису сви кастелуми били објекти резиденцијалног карактера, већ да је међу њима било и доста објеката изразито одбрамбеног карактера, па чак и објеката кориштених за опсаду градова. У угарским изворима се за ову врсту објекта најчешће користио латински израз *castellum*, мада је било и случајева да су за поједине објекте, истина знатно ређе,

---

¹⁴¹⁹ Да је кастелум претежно био резиденцијални објекат властеле у неку руку потврђује и попис краљевих утврђења, градова и поседа настао након смрти краља Жигмунда (око 1438-39. године) у којем се у поседу краља наводи 118 каструма и само 7 кастелума : P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 194-204; У то време је на тлу Угарске већ било више стотина кастелума: Т. Коппány, *Castellumok a késő-középkori Magyarországon*, 78

¹⁴²⁰ Један од првих примера потиче из 1317. године, када су снаге Карла Роберта подизале кастелуме испод каструма Шољомке у Бихарској жупанији, приликом његове опсаде. (АО, II., 218.). Овакве привремене кастелуме за опсаду града градиле су и краљеве снаге приликом опсаде града Хрушо 1405. године (ZSO, II, 3867), као и снаге породице Розгоњи, приликом опсаде Кањиже 1440. године (*Zala vármegye története. Oklevéltár, II*, Budapest, 1890., 519)

¹⁴²¹ Још у време краља Жигмунда, почетком 15. века на отсеку јужне границе Угарске, између већих пограничних каструма граде се мање дрвене утврде које тадашњи извори наводе као *castellum* или *fortalitium*. Међу такве су спадали кастелуми Арку и Кос (1407):Т. Коппány, *A castellumtól a kastélyig*, 288.

¹⁴²² Т. Коппány, *Castellumok a késő-középkori Magyarországon*, 78.

¹⁴²³ *Ibidem*, 78.

¹⁴²⁴ R. Horváth, *Rendszertelenség a rendszerben, A késő középkori castellumok és az írott források*, Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére, Budapest, 2008., 10. (У даљем тексту: R. Horváth, *Rendszertelenség a rendszerben*)

кориштени и латински изрази *fortalicium*,¹⁴²⁵ *municio*,¹⁴²⁶ *propugnaculum*¹⁴²⁷ или *palatium*¹⁴²⁸. Из писане грађе се донекле добија и слика о најранијим кастелумима овог доба. Из њих провејава да су најранији кастелуми најчешће грађени од дрвене грађе.¹⁴²⁹ Поред јарка и дрвене оgrade, тј. палисада, код појединих објеката се појављују и први дрвени торњеви. Тако је краљ Жигмунд 1437. године породици Тететлен дозволио да на свом поседу изграде кастелум од дрвене грађе, опколе га ровом и дрвеним зидом и да у оквиру зида подигну и дрвене торњеве.¹⁴³⁰ Исто тако, породица Алшани из Пате (жупанија Шомођ) је према повељи из 1431. године имала кастелум са одбрамбеним ровом и дрвеним палисадом, а у унутрашњости дрвени торањ такође опкољен одбрамбеним ровом.¹⁴³¹

Како се из досад изнетих примера види већина раних кастелума насталих у 14. и у првој половини 15. века била је грађена од дрвене грађе. Међутим, од средине 15. века све се чешће сусрећемо са кастелумима, који су попут каструма, већ били зидани од трајног материјала, у равничарским крајевима од опеке, а у брдско-планинским од камена. Археолошка истраживања и на простору данашњег Баната показују постојање групе кастелума из 15-16. века грађених од трајног материјала или комбинацијом дрвене грађе и трајног материјала. У српском делу Баната можемо да поменемо пример кастелума у Галаду¹⁴³², а у румунском делу пример кастелума у насељу Фачад.¹⁴³³ Поједини аутори попут Р. Хорвата примећују да је позамашан број кастелума, посебно у време Матије I и касније био

¹⁴²⁵ Т. Корпány, *Castellumok a késő-középkori Magyarországon*, 79.

¹⁴²⁶ Пример кастелума Чепрег из 1457. године: „munico su fortalicium”: DL 93276

¹⁴²⁷ Пример кастелума Бан из 1485. године: „castellum seu propugnaculum”: Csánki, IV, 62.

¹⁴²⁸ DL 14168.

¹⁴²⁹ Т. Корпány, *A castellumtól a kastélyig*, 288; Е. Тари, *Faépületek az árpád-kor népi építészetében*, Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig, A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei, 52, Szolnok, 2001, 176 (= Е. Тари, *Faépületek az árpád-kor népi építészetében*); L. Vándor, *Zala megye középkori falusi építészetéről*, Nyugat-Dunántúl népi építésze, Szentendre- Szombathely, 1995, 165-180., (= L. Vándor, *Zala megye középkori falusi építészetéről*)

¹⁴³⁰ I. Bakács, *Iratok Pest megye történetéhez*, Budapest, 1982, 1574 regeszta, (=I. Bakács, *Iratok Pest megye történetéhez*)

¹⁴³¹ Csánki, II, 574.

¹⁴³² На локалитету галадског кастелума (12 км. југозападно од Кикинде) откривени су остаци објекта четвороугаоне основе (димензија 32x32 м.) зидане са опеком великог формата и са три куле (две куле на угловима и капи-кула) на источној страни објекта. Објекат је био опкољен ровом дубине 3,5 и ширине 12 метара. Истраживања су вршена током 1994-95. године: М. Гирић, *Северни Банат, сакрални објекти и некрополе 10-15. века*, Рад музеја Војводине, 37-38., Нови Сад, 1995-96., 146-148. (У даљем тексту: М. Гирић, *Северни Банат, сакрални објекти и некрополе 10-15 в.*)

¹⁴³³ А. Rusu, *Arad és Temes megye erődítményei*, 558-592; G. Sebestyén, *Unele cetati ale Banatului și desenele lui L. Marsigli*. Revista muzelor și monumentelor. Monumente istorice si de arta, 15, 1984., 48-49. (=G. Sebestyén, *Unele cetati ale Banatului și desenele lui L. Marsigli*)

додатно ојачан и то повезује са турским упадима.¹⁴³⁴ У случају простора данашњег Баната управо од времена Матије I (1458-1490) долази до значајног пораста броја кастелума (чак 15 кастелума се у изворима први пут јавља у време владавине Матије I или непосредно након његове владавине).¹⁴³⁵

Време настанка и материјал градње – На простору данашњег Баната (средњовековна Тамишка, Крашовска, Торонталска жупанија и доњи делови Чанадске и Арадске жупаније) први објекти са статусом кастелума у изворима се бележе крајем 14. и почетком 15. века. Најраније је забележен кастелум у насељу Мацедонија (Тамишка жупанија, југозападно од Темишвара) који се први пут спомиње око 1390. године, објекат који је свакако могао настати знатно раније, јер се у првом писаном извору већ спомиње његова обнова.¹⁴³⁶ Најкасније забележени кастелуми потичу из средине 16. века, а претежно се ради о црквама, манастирима претвореним у мање одбрамбене објекте (Арача,¹⁴³⁷ Булчи¹⁴³⁸). У посматраном раздобљу дугом нешто више од 160 година (1390-1556), на простору Баната трагом писане грађе забележено је 36 кастелума, распоређених у тадашњих 5 жупанија (Арадска, Чанадска, Тамишка, Крашовска и Торонталска). Једино у Ковинској жупанији писана грађа не бележи ниједан објекат овог статуса,¹⁴³⁹ што не значи да их уопште није ни било.¹⁴⁴⁰

Број овдашњих кастелума, бар по сведочанству археолошких истраживања, свакако је био и нешто већи од наведеног броја, али о једном одређеном броју ових

¹⁴³⁴ R. Horváth, *Rendszertelenség a rendszerben*, 10.

¹⁴³⁵ Приложена табела са називима кастелума са простора данашњег Баната у наставку овог поглавља

¹⁴³⁶ ZSO, I, 1549 (174)

¹⁴³⁷ *Monumenta Hungariae Historica 4, Okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból, 2. kötet, 1538-1553*, Pest, 1858), 219. szám

¹⁴³⁸ G. Pálffy, *Az 1526 és 1556 között török kézre került magyarországi városok, várak és kastélyok, 177-194.*

¹⁴³⁹ Истраживачи овог раздобља са простора Ковинске жупаније не бележе ниједан кастелум, већ само три краљевска каструма размештена на самој обали Дунава: Домбо (Дубовац), Ковин и Торниште. То је једина жупанија са простора данашњег Баната, која бар по сведочанству писаних извора, током позног средњег века није имала ниједан кастелум: В. Milleker, *Dél-Magyarország történeti földrajza*, I, 18-19; P. Engel, *Archontológia, I*, 324-325., 340-341., 446; S. Borovszky, *Torontál vármegye*, 374-375.

¹⁴⁴⁰ Поједини извори из друге половине 15. века, који говоре о угарско-турским пограничним сукобима на самом Дунаву, напомињу постојање мањих дрвених утврда, подигнутих на појединим речним острвима насред реке, ради контроле путних праваца преко ове реке у околини Харама и Ковина. Сматрамо, да се ове дрвене утврде могу увртити у ред мањих кастелума. Археологија их још није констатовала. Нека од првих оваквих кастелума могла је настати још у време Филипа Скоалрија, али се бележе и у каснијим деценијама: P. Engel, *Ozori Pipo*, 67; L. Böhm, *Bánság külön történelme*, 168-169.

објекта не постоји ниједан сачувани писани траг, већ се бележе само њихови археолошки трагови, па ће о њима бити речи у наставку излагања.

Кастелуми на простору средњовековног Баната са првим трагом у писаним изворима

Назив кастелума	Жупанија	Први помен	Извор
1. Macedonia (Мацедонија)	Тамишка	1390.	DL 56629; ZSO, I, 1549
2. Jobag (Јобађ)	— // —	1403.	DL 56505
3. Zephel (Сепхел)	— // —	1403.	DL 56505; ZSO, II/1, (609), 303. стр.
4. Ohat (Охат)	— // —	1403.	ZSO, II/1, 609 (303)
5. Gerthyanos (Ђерђамош)	Крашовска	1406.	DL 53273, ZSO, II/1, 4509
6. Vareley (Варелеје)	Тамишка	1424.	Kammerer: Zichy-Okm.VIII, (102), 151 стр.
7. Zenthgwergh (Сентђерђ)	Крашовска	1427.	DL 93264
8. Cheri (Чери)	Тамишка	1440.	DL 55195
9. Hodos (Ходош)	Тамишка	1456.	DL 93264
10. Galad (Галад)	Тамишка	1469.	DL 30888
11. Zewdy (Зеди)	Арадска	1472.	DL 93453
12. Machalaka (Мачалака)	Арадска	1472.	K. Juhász, Aradi regesták (421), 42. стр.
13. Rekas (Рекаш)	Тамишка	1476.	DL 59630
14. Sarad (Шарад)	Тамишка	1479.	F. Pesty, Krassó vm., III, (337), 448. стр.

15. Zarafalwa (Сарафалва)	Чанадска	1479.	DL 59655
16. Zadya (Садиа)	Арадска	1479.	F. Pesty, Krassó vm., III, (337-338), 448-450. стр.
17. Kenez Rekeze (Кенез Рекесе)	Тамишка	1480.	DL 18363
18. Zadorlaka (Задорлака)	Арадска	1480.	DL 18370
19. Kerekeghaz (Керекеђхаз)	Чанадска	1485.	DL 19090
20. Borzlyk (Борзлик)	Тамишка	1485.	B. Milleker, Délmagyarors, tört. földr. II, 153.
21. Zehla (Селха)	Тамишка	1488.	DL 59764
22. Heges (Хеђеш)	Чанадска	1489.	DL 59776
23. Wasarhel (Циковашархељ)	Тамишка	1490.	Csánki, II, 12
24. Horogzegh (Хорогсег)	Тамишка/ Чанадска	1498.	DL 30954
25. Lwgas (Лугош)	Тамишка	1501.	DL 37740
26. Monosthor (Визешмоноштор)	Тамишка	1505.	DL 21499
27. Morsyna (Маржина)	Тамишка	1505.	DL 21499
28. Eperyes (Еперјеш)	Арадска	1507.	DL 18198
29. Peryemes (Перјемеш)	Чанадска	1508.	Borovszky, Temes, 489.
30. Possacastell (Пошакаштел)	Тамишка	1509.	DL 93746
31. Chama (Чома)	Тамишка	1526.	Đ.Sremac, Poslanica, pogl. XLVII

32. Fellak (Фелак)	Чанадска/Арад	1530.	Borovszky, Csanád vm. története, 177.
33. Fageth (Фачет)	Тамишка	1548.	F. Pesty, Krassó vm., IV, (403) 42-43. стр.
34. Orozlanus (Оросланош)	Чанадска	1550.	Verancsics összes munkái, VII, (LXV) 148. стр.
35. Jartscha (Арача)	Торонталска	1551.	Monumenta Hungaricana Historica, 4, 219. стр.
36. Bewlch (Булч)	Арадска	1556.	G. Pálffy, Városok, várak kastélyok 1556-ban, 193.

Посматрајући писану грађу, као и резултате досадашњих археолошких истраживања запажамо да се по питању места и времена настанка кастелума, као и самог материјала од којег се градило на простору Баната јасно могу раздвојити два раздобља:

Прво раздобље (1390-1460) – најраније забележени кастелуми овог простора били су груписани на релативно уском простору, на средњем току Тамиша, источно и јужно од Темишвара (5 објеката),¹⁴⁴¹ односно на средњем току реке Брзаве (2 објекта).¹⁴⁴² Повеље сведоче да се ради о једноставним дрвеним кастелумима, опкољеним палисадом и одбрамбеним ровом. У повељи из 1390. године налазимо да је поседник насеља Мацедонија Миклош Мацедонијаји тражио од породице Реметеи дрвену грађу за обнову свог кастелума на дотичном поседу.¹⁴⁴³ У другој повељи, насталој током 1403. године налазимо податак, да су ердељске војводе наредиле рушење три кастелума у Тамишкој жупанији, на поседима Миклоша Треутела и то у насељима Јобађ (Обад), Охат (Гилад) и Сепхел (Жебел), подигнутих свакако без дозволе владара. Нареджено је и да се дрвена грађа порушеног кастелума из насеља Сепхел превезе у Темишвар.¹⁴⁴⁴ Ипак, један каснији извор сведочи да је кастелум у овом насељу поново подигнут (мада

¹⁴⁴¹ Јужно од Темишвара се у овом најранијем периоду бележе кастелуми у насељима Мацедонија (1390), Јобађ, Охат, Сепхел (1403) и Варелеје (1424), а источно кастелуми у насељима Чери (1440) и Ходош (1456): приложена табела са средњовековним кастелумима Баната

¹⁴⁴² У приобаљу Брзаве се у овом раздобљу бележе кастелуми у насељима Ђерџамош (1406) и Сент Ђерђ (1427): приложена табела са средњовековним кастелумима Баната

¹⁴⁴³ ZSO, I, 1549, 174. стр.

¹⁴⁴⁴ ZSO, II/1, 2609, 303 стр.

незнамо да ли баш на локацији ранијег објекта). То нам открива повеља Чанадског каптола из 1424. године, која описујући поседе породице Бобал, у шуми надомак насеља Сепхел бележи постојање дрвеног кастелума.¹⁴⁴⁵ У истој повељи се први пут спомиње и кастелум у оближњем насељу Варелеје (код данашњег Војтега), где нам извор открива и један детаљ о самој фортификацији - податак да је сам објекат био опкољен кружним одбрамбеним ровом.¹⁴⁴⁶

Из претходно наведених чињеница унеколико можемо и реконструисати кастелуме првог раздобља. Налазимо да је у градњи овдашњих кастелума (а то је иначе био тренд и у читавој земљи) првенствено кориштена дрвена грађа,¹⁴⁴⁷ и да је ова грађа набављана из оближњих шума, као што је то био случај код кастелума Мацедонија.¹⁴⁴⁸ Извори овог доба спомињу дрвене кастелуме, што је свакако подразумевало постојање дрвеног палисада, а можда и дрвених торњева у склопу истих. Важан елемент одбране чинио је и одбрамбени ров који се бележи код кастелума у насељу Варелеје¹⁴⁴⁹ без којег палисад сам по себи није могао постојати. Унутрашњу архитектуру ових раних кастелума, бар у једном броју случајева чинили су раније подигнути верски објекти (цркве, манастири), којима је из непознатих разлога престала функција. Такве примере претварања ранијих цркви у кастелуме налазимо већ почетком 15. века, у случају Баната у насељима Јобађ, Охат и Сепхел.¹⁴⁵⁰

Друго раздобље (1460-1551) – Од друге половине 15. века зона са кастелумима се из окружења Темишвара проширила и на друге делове данашњег Баната. Осим раније споменутог простора средњег Потамишја (са забележених 5 нових објеката)¹⁴⁵¹ дипломатички грађа по први пут бележи и кастелуме подигнуте у приобаљу реке Мориша, на потезу од манастира Булч, па до бискупског средишта

¹⁴⁴⁵ 1424: „...puta primo in **Zephel**, ecclesiam lapideam cum una turri, curiam propriam in qua alias Theodorus banus residisset, et prope eandem villam in silva unum **castellum fortissimum de ligno factum**...”: E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői Zichy-család idősb. ágának okmánytára. VIII*, Budapest, 1895, 151-152. (=E. Kammerer, *Zichy okmánytár. VIII*)

¹⁴⁴⁶ 1424: „...item in **Vareleye** similiter solum ipsius Micaelis Bobal et fratrum eiusdem capellam ligneam cympetrium ad modum castelli, **fossatis circumdatam**...”: E. Kammerer, *Zichy- okmánytár. VIII*, (102), 151. стр.

¹⁴⁴⁷ ZSO, I, 1549, 174. стр., ZSO, II/1, 2609, 303 стр, E. Kammerer, *Zichy -okmánytár. VIII*, 151-152.

¹⁴⁴⁸ ZSO, I, 1549, 174. стр.

¹⁴⁴⁹ E. Kammerer, *Zichy- okmánytár. VIII*, 102, 151. стр

¹⁴⁵⁰ ZSO, II/1, 2609, 303 стр

¹⁴⁵¹ Нови кастелуми забележени у ширем рејону средњег тока Тамиша: Rekas, Sarad, Borzlyk, Zehla и Wasarhel

у Чанаду (7 објеката),¹⁴⁵² као и кастелуме изграђене у западним деловима Тамишке жупаније, између реке Тисе и града Темишвара (3 објекта).¹⁴⁵³

Највећу новину овог периода представљали су први забележени кастелуми са фортификацијама од трајног материјала (опеке и камена). Један од најранијих био је кастелум у насељу Галад у западном делу тадашње Тамишке жупаније (југозападно од данашње Кикинде). У повељи из 1469. године, краљ Матија I дозвољава породицама Хађмаши од Берексоа и Сентгиролти (Сентгротти), да њихов кастелум подигнут у насељу Галад у Тамишкој жупанији ојачају торњевима, бедемима, насипима и осталим потребним објектима.¹⁴⁵⁴ Као резултат ових радова на ојачавању објекта, настао је кастелум четвороугаоне основе (димензија 32x32 м.) зидане у опеци, са одбрамбеним зидом дебљине 1,53 и 1,20 м. и са три торња на источној страни објекта (страна која је гледала на водоток Галацку) чији су остаци откривени археолошким истраживањима Народног музеја у Кикинди током 1994-95. године.¹⁴⁵⁵ Важно је напоменути да су унутар габарита наведеног објекта констатовани и остаци вероватно старијег одбрамбеног система зиданог другом техником са зидом дебљине 0,7-0,9 м., такође од цигала.¹⁴⁵⁶ У овом случају се можда ради о темељима првобитног кастелума ових двеју породица, подигнут пре 1469. године, који је наведене године накнадно ојачан, уз дозволу краља.

Са спољне стране зидани део кастелума је био ојачан одбрамбеним ровом укопаним до дубине од три метра у односу на данашњу површину терена. Дно овог рова је био лучно укопан са дугим странама и вероватно пуњен водом из оближњег тока Галацке.¹⁴⁵⁷

---

¹⁴⁵² Кастелуми раздобља од 1460-1500. у приобаљу Мориша: Zewdy, Machalaka, Zarafalwa, Zadya, Kenez Rekeze, Zadorlaka и Kerekeghaz: приложена табела са средњовековним кастелумима Баната

¹⁴⁵³ Кастелуми раздобља од 1460-1500., у западном делу Тамишке жупаније: Galad, Heges и Horogzegh: приложена табела са средњовековним кастелумима Баната

¹⁴⁵⁴ 1469: „...cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis necesariis edificiiis...” DL 30888

¹⁴⁵⁵ Одбрамбени зид овог кастелума грађен је тако да је непосредно изнад дна темеља насипан слој ситне цигле, скоро праха од цигле дебљине 10-15 цм., изнад кога је био сличан слој са нешто крупнијим комадима цигле заливеним малтером дебљине 15-20 цм., а потом је прављен „трпанац“, зид од делова цигала заливен снажним кречним малтером. У површинском делу зида споља су стављене целе цигле зидане на „кант“ или у низу „везивањем“, као нека врста оплате. Одбрамбени зид је на јужној страни био сачуван само на дужини од 15 метара, док је у његовом продужетку према западу до угла утврђења, а потом према северу зида темељ био потпуно испражњен. Цигле су биле изваеће и остављен је само тзв. „фантом“ зид. У овом делу темеља, на дужини од скоро 25 метара, није пронађена ни једна цигла in situ.: М. Гирић, *Северни Банат, сакрални објекти и некрополе 10-15. века*, 147.

¹⁴⁵⁶ Ibidem, 147.

¹⁴⁵⁷ Ibidem, 147.

Најновији сателитски снимци показују и то, да је овај ров са спољашње стране био опкољен шанцем (насыпом) кружне основе, пречника од око 110 метара.¹⁴⁵⁸

Појава додатног ојачавања раније изграђених кастелума фортификацијским елементима попут торњева, бедема или ровова није реткост на просторима Угарске, а највећи број забележених случајева потиче из времена краља Матије I. Попут кастелума у Галаду и други ранији кастелуми по областима Угарске били су дозволом краља замењени новим, јачим фортификацијама.¹⁴⁵⁹ На многим местима су раније дрвене кастелуме заменили кастелумима од опеке или камена. Већина аутора ову појаву доводи у везу са све отворенијом претњом од турских напада, којима су иначе најпре били изложени јужни крајеви земље.¹⁴⁶⁰

Међутим, конкретно на простору Баната писана сведочанства о додатном утврђивању раније сазиданих кастелума сасвим су ретка. Повеле са краљевом дозволом о подизању нових или ојачавању, реконструкцији ранијих кастелума најчешће су се чувале у самим властелинским резиденцијама, тј. у самим кастелумима феудалних породица, што је носило са собом ризик да се они загубе или буду уништени у случају оружаних сукоба. А овакви објекти могли су бити изложени не само нападима Турака, већ често и нападима суседних властелинских војски.¹⁴⁶¹

У време настанка галадског кастелума на простору данашњег Баната морало је егзистирати већ око 20 кастелума. У недостатку извора и услед недовољне истражености археолошких локалитета права је непознаница колико је објеката у

---

¹⁴⁵⁸ Google Earth, 2011.

¹⁴⁵⁹ Наводимо два примера из времена краља Матије I који се односе на градњу властелинских кастелума: Први пример: Краљ Матија I је 23. маја 1459. године породици Гершеи доделио привилегију да у насељу Маихалдфалва (жупанија Ваш) на месту ранијег дрвеног кастелума подигну нови кастелум или форталицијум (утврду) од дрвета или камена, коју ће ојачати кулама, торњевима и осталим одбрамбеним објектима, али из овог објекта не смеју узнениравати (нападати) житеље земље или супротном губе додељену им привилегију : DL 93296)

Други пример: Краљ Матија I је 18. августа 1459. године доделио дозволу Ладиславу Тапшонију да на једном од својих поседа у било којој жупанији на тлу Угарске подигне себи кастелум или утврду од дрвета или камена, са зидинама, рововима и осталим потребним грађевинама (unum castellum seu fortalitium ligneum sive lapideum cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis neccesariis edificiis), зарад услуга које су учинили његовом оцу, Јовану Хуњадију, као и њему и светој круни на различитим местима и у различитим временима.: DL236608

¹⁴⁶⁰ R. Horváth, *Rendszertelenség a rendszerven*, 10.

¹⁴⁶¹ Пример је кастелум Задорлака, у приобаљу Мориша надомак опидума Арада, који је по сваедочанству извора опљачкан за време Дојине сељачке буне и тада су нестале и повеле породице Доци, чуване у овдашњем кастелуму: DL 72162

тим деценијама уопште било додатно ојачано новим фортификацијским елементима и колико је њих уопште имало бедеме, торњеве од трајног материјала.

Ипак, испитивањем појединих старих мапа, односно нововековних записа, забелешки о појединим локалитетима овог типа, као и резултата археолошких рекогносцирања и ископавања, посредно откривамо групу објеката која је у датом периоду попут кастелума у Галаду имала бедеме или торњеве од трајног материјала. Наводимо примере:

На крајњем северу ове регије, у приобаљу реке Мориша, надамак данашњег насеља Фелнак, налазе се грађевински остаци средњовековног кастелума Феллак, који се у изворима појављује од 1530. године.¹⁴⁶² На Узвишењу уз непосредну леву обалу Мориша (где се назире и остаци старог рукавца) уочава се одбрамбени зид кастелума у дужини од 50 метара, који се протеже паралелно са коритом реке, а на његовом западном крају се издваја други зид, који се пружа у правцу југа. Аутори сматрају да је у питању остатак некадашњег торња. Одбрамбени зид је дебљине од око 3 метара, грађен је у камену, а само су накнадне поправке биле рађене у опеци. Ранији аутори наводе, да је објекат са спољне стране био окружен одбрамбеним ровом, који се данас више не уочава.¹⁴⁶³ На старим мапама из 18. века на овом месту је убележена утврда четвороугаоне основе, са три торња на угловима објекта, док је четврти торањ са делом саме грађевине девастирао сам Мориш.¹⁴⁶⁴

Следећи кастелум са остацима одбрамбених бедема од трајног материјала регистрован је у непосредној близини насеља Фачет, на горњем току Бегеја (источно од Темишвара). Овдашњи кастелум се у изворима спомиње од 1548. године.¹⁴⁶⁵ У ранијем периоду оближње насеље (са статусом опидума), као и само властелинство носило је назив Ендред.¹⁴⁶⁶ Досадашња археолошка истраживања на овом локалитету показала су постојање три јасно издвојене целине. Једну од целина чини овдашњи кастелум, грађевина четвороугаоне основе (димензија 29x26 м.), са одбрамбеним зидом грађеним од камена (са малом количином

---

¹⁴⁶² S. Borovszky, *Csanád vármegye története*, II, 177.

¹⁴⁶³ A. A. Rusu, *Arad és Temes megye erődítményei*, 565; A. A. Rusu, G.P. Hurezan, *Cetati medievale din judetul Arad*, 50-51.

¹⁴⁶⁴ Карта Фелнака и околине из 1788. године: S11 No 0025a, Térképtár, MOL

¹⁴⁶⁵ F. Pesty, *Krassó vm.*, IV, (403) 42-43. стр.

¹⁴⁶⁶ A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94.

средњовековне и римске опеке) и са једним кружним торњем на југоисточном углу грађевине (унутрашњи пречник 3,20 м, дебљина зида 1 м.). Са спољне стране ова грађевина је била опкољена одбрамбеним ровом (на западу пширине 28 м., а на југу ширине 20 м.) који је добијао воду из два оближња потока и самог Бегеја. Унутар габарита самог кастелума установљено је више грађевинских фаза. Констатовано је постојање четири објекта зиданих од камена различитих димензија, а у последњој фази живота кастелума, грађене су и просторије од дасака. Приступ кастелуму био је могућ преко приступних стаза од поређаних балвана, какви су откривени на више страна објекта.¹⁴⁶⁷

У прва два примера навели смо кастелуме код којих су одбрамбени бедеми били сазидани од камена. У следећем примеру наводимо објекат код којег је искључиво кориштена опека.

У источном делу села Мајдан (општина Нови Кнежевац), у потезу Килиса, налазио се кастелум Оросламош (на месту ранијег манастира) који се први пут спомиње тек 1550. године.¹⁴⁶⁸ На аустријској топографској карти из друге половине 18. века на месту данашњег Мајдана забележен је објекат четвороугаоне основе, са ѕидом, који је окруживао један унутрашњи објекат.¹⁴⁶⁹ Ова слика потпуно одговара и опису о оросламошком кастелу који налазимо у књизи Јене Сенткалараија из 1898. године. Описујући грађевине овог краја, Сентклараи наводи и оросламошки кастелум, као грађевину четвороугаоне основе, са спољне стране опкољен одбрамбеним ровом. Овај аутор бележи да је ова грађевина око 1770. године разнета барутом и да су затим његове цигле искоришћене за градњу у суседној општини Обеба.¹⁴⁷⁰ И овде, попут кастелума у Галаду наилазимо на сличне елементе: грађевина је четвороугаоне основе, ѕидана је опеком у кречном малтеру, а са спољне стране омеђена одбрамбеним ровом. Једина разлика је недостатак торњева, напред наведени извори не спомињу торњеве у Оросламошу.

---

¹⁴⁶⁷ A. A. Rusu, *Arad és Temes megye erődítményei*, 578-579.

¹⁴⁶⁸ *Verancsics összes munkái*, VII, (LXV) 148. стр.

¹⁴⁶⁹ *Eslő katonai felmérés*, 1763-1782, Arcanum

¹⁴⁷⁰ J. Szentkláray, *A csanád-egyházmegyei plébániák története*, 314-316.

Зона са кастелумима – У претходном делу излагања већ је напоменуто да се у писаној грађи раздобља 14-16. века на простору који данас називамо Банатом бележи група од укупно 36 објеката са статусом кастелума. Ако погледамо њихов распоред на карти ове регије свакако ћемо приметити да су ови објекти рапорешени у северним и централним деловима ове регије и да их на југу, на простору према Дунаву (бар по изворима) уопште нема. Ако њихов распоред упоредимо са картом распрострањања овдашњих краљевских и властелинских каструма запазићемо да су на тлу Баната у посматраном раздобљу постојале две јасно раздвојене целине: зона са каструмима на југу ове регије и зона са кастелумима на северу посматране регије.

Трагом извора налазимо да је зона са кастелумима захватала простор од реке Мориша на северу, па до средишњег дела ове регије, тојест до линије Нови Бечеј-Бокша-Карансебеш.¹⁴⁷¹ Добрим делом јужну границу простирања средњовековних кастелума чинила је управо река Брзава. Разлоге за овакву подвојеност на две зоне требамо тражити у власничкој структури саме регије. Већ је Пал Енгел у неким својим ранијим радовима нагласио да угарски владари позног средњег века нису имали поседе на тлу Чанадске жупаније¹⁴⁷², а да су и на тлу суседне Арадске жупаније држали само Липовско властелинство (где је касније и настао најмлађи каструм ове регије).¹⁴⁷³ Насупрот томе, угарски краљ је држао огромне делове Торонталске, Ковинске, Тамишке и Крашовске жупаније (јужно од линије Нови Бечеј-Бокша-Карансебеш), а на челу ових пространих властелинстава налазили су се краљевски каструми, подигнути током 14-15. века.¹⁴⁷⁴ Једном речју јужна, погранична зона ове регије (ширине 80-100 км) остала је већином у рукама угарских владара, што је вероватно у већином наслеђено из доба Арпадоваца, када је формирана тзв. погранична зона.¹⁴⁷⁵

---

¹⁴⁷¹ На споменутој линији гледано од запада ка истоку налазили су се следећи кастелуми: Арача, Охат (Gilad), Сент Ђерђ (San George), Ђерђамош (Gerthenis) и Лугош (Lugoj)

¹⁴⁷² P. Engel, *Archontológia, I*, 122.

¹⁴⁷³ Посед Липа (Липова) се наводи и у попису краљевских каструма и поседа настао након смрти краља Жигмунда негде око 1438-39. године : P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya*, 201.

¹⁴⁷⁴ У јужном делу ове регије налазимо велики број краљевских каструма са пространим властелинствима, као што су Ковин, Торниште, Домбо, Харам, Халмаш, Пожежин, Сент Ласло, Пећ, Либораждија, Дренкова, Станилоц, Свињица, Пећ, Шебеш, Мехадија, Оршова, Герин, Турн Северин и др (Ibidem, 203-204.)

¹⁴⁷⁵ Gy. Györffy, *Honfoglalás és megtelepedés*, Magyarország története, I/1, Budapest, 1984, 631-632. (=Gy. Györffy, *Honfoglalás és megtelepedés*)

Ако распоред кастелума рашчланимо по жупанијама добијемо следеће податке:

Највише кастелума је забележено у Тамишкој жупанији (21), а знатно мање у Арадској (6), Чанадској (6), Крашовској (2) и Торонталској (1), док их никако није забележено у Ковинској жупанији.¹⁴⁷⁶

Број кастелума по жупанијама (у процентима)

1. Тамишка ж. (58,33 %)
2. Арадска ж. (16,66 %)
3. Чанадска ж. (16,66 %)
4. Крашовска ж. (5,55 %)
5. Торонталска ж. (2,77 %)
6. Ковинска жупанија (0,0 %)

Избор локације – Претресањем изворне грађе донекле се могу маркирати и фактори који су били пресудни приликом избора локације за одређене кастелуме. Првенствено је то био статус насеља. Кастелуми позног средњег века били су центри пространих валстелинстава, са више десетина сеоских насеља, пустарама, шумама, виноградима, и самим тим огромна већина ових објеката била је лоцирана у централним тачкама ове регије, односно у насељима који су важили за привредне центре својих микрорегија. Једним значајним делом се радило о насељима која су током 14-16. века стекла и статус опидума, тј. степског града. Ако погледамо списак тадашњих опидума уочићемо да је половина тада забележених кастелума (од 36 објеката укупно 18) управо била смештена у насељима са статусом опидума.¹⁴⁷⁷ Статус опидума се у изворима најчешће јавља раније него сам податак о кастелуму.¹⁴⁷⁸ Поред насеља са статусом опидума један мањи број кастелума

¹⁴⁷⁶ Zs. Korpoczny, *Castellumok és curiák a Temesközben.*, 48-49 (за Тамишку жупанију); S. Márki: *Arad, I*, 112-118, (за Арадску жупанију); S. Borovszky: *Csanád vármegye története*, II, 460, 489-490, 539-540. (за Чанадску жупанију); D. Csánki, I-II (за Торонталску, Ковинску и Крашовску жупанију)

¹⁴⁷⁷ Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94.

¹⁴⁷⁸ Примери: на тлу Арадске жупаније насеље Зеде се од 1452. године спомиње у статусу опидума (DL93207), а тек од 1472. године се спомиње његов кастелум (DL 93453), на тлу Тамишке жупаније насеље Маржина се од 1439. године спомиње у статусу опидума (DL 13439), а њен кастелум се најраније бележи 1505. године (DL 21499), насеље Визешмоноштор или Моноштор се у записима од 1482. године наводи као опидум (DL 37653), а његов кастелум се први пут јавља тек 1505. године (DL 21499), насеље Рекаш такође смештено у Тамишкој

(укупно 5 објекта) бележи се и у сеоским насељима која нису стекла статус опидума, али су имала право да одржавају недељне вашаре.¹⁴⁷⁹ Трећа група кастелума овог простора (са укупно 13 објеката) забележена је у сеоским насељима без података о недељним вашарима.¹⁴⁸⁰ Ако то претворимо у проценте, распоред изгледа овако:

Кастелуми у насељима са статусом опидума 50,00 %

Кастелуми у сеоским насељима са недељним вашарима 13,88 %

Кастелуми у сеоским насељима 36,11 %

Ако узмемо у разматрање само прву групу кастелума, тј. кастелуме подигнуте у насељима са статусом опидума и ако их прикажемо по жупанијама, тада добијамо следећу слику:

Кастелуми грађени у насељима са статусом опидума (укупно 18) :¹⁴⁸¹

Тамишка жупанија	12 опидума (66%)
Арадска жупанија	3 -- // -- (16%)
Крашовска жупанија	2 -- // -- (11%)
Торонталска жупанија	1 -- // -- (0,5%)

Исто можемо учинити и са другом групом кастелума, тј. кастелумима у сеоским насељима са недељним вашарима:

жупанији се од 1470. године наводи као опидум (DL 45508), а његов кастелум од 1476. године (DL 59630). Има и супротних примера: код насеља Македонија са територије Тамишке жупаније се прво спомиње кастелум и то од 1390. године (ZSO, I, 1549), па тек од 1422. године статус опидума (ZSO, IX, 35).

¹⁴⁷⁹ Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94.

¹⁴⁸⁰ У ову групу спадају кастелуми у насељима: **Јобађ** (1403: Jobag possessio, DL 56505), **Ђерђамош** (1406: Gerthyanos possessio, ZSO, II/1, 609, 303), **Варелеје** (1424: Vareley possessio, Zichy-Okm. VIII, 102, 151), **Сентђерђ** (1427: Zenthgwergh possessio, DL 93264), **Галад** (1469: Galaad possessio, DL 30888), **Сарафалва** (1489: Zarafalwa possessio, DL 59778) Kerekeghaz (Керекеђхаз), **Селха** (1509: Zalha possessio, DL 93746), **Хеђеш** (1489: Hegyes possessio, DL 59776) Eperyes (Еперјеш), **Пошакаштељ** (1509: Possacastella possessio, DL 93746) Orozlanus (Оросламош) и Bewlch (Булч)

¹⁴⁸¹ Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94.

Кастелуми грађени у сеоским насељима са правом одржавања вашара (укупно 5)

.¹⁴⁸²

Тамишка жупанија 4 насеља (83%)

Чанадска жупанија 1 -- // -- (16,66%)

Други значајан фактор приликом избора локације за градњу кастелума били су и речни прелази (тзв. ковине). Претресањем података о свим постојећим кастелумима на тлу данашњег Баната један значајан број ових објеката се у изворима бележи заједно са речним прелазом у близини. То се пре свега односи на кастелуме смештене у приобаљу Мориша, али такође и за кастелуме смештене у приобаљу других река и водотокова.

У случају Мориша, на прелазу из 15-тог у 16. век на левој обали ове реке од манастира Булча, па до бискупског седишта у Чанаду налазимо читаву групу кастелума, најчешће у близини самог речног прелаза. Тако су се примера ради насеље и кастелум Феллак налазили на важном речном прелазу, на супрот насеља Папи, које је у позном средњем веку такође стекло статус опидума.¹⁴⁸³ Речни прелаз са царином код насеља и кастелума Седи (Zewdy) спомиње се 1472. године,¹⁴⁸⁴ а код насеља и кастелума Задорлака 1515. године.¹⁴⁸⁵

Имамо примере и са других река. Царина у насељу Рекаш, на горњем току Бегеја спомиње се 1489. године, а надамак насеља Галад, на водотоку Галацка (отока реке Мориша) 1462. године се бележи микротопоним Ревгалад, што упућује на постојање речног прелаза на овом водотоку.¹⁴⁸⁶ Занимљив је и пример кастелума Сент Ђерђ (данас San Georghe) на реци Брзави, који се 1428. године спомиње заједно са речним прелазом и царином уз њу. Те године је краљ Жигмунд овај

---

¹⁴⁸² Ibidem, 59-94

¹⁴⁸³ Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 80.

¹⁴⁸⁴ DL 17282

¹⁴⁸⁵ DL 72162

¹⁴⁸⁶ 1462.; "... Wereseghaz, Bylyed, Bagarol, Galadmonostrá, **Rewgalaad**, Wamhalom, Chaak, Kewkend, Bezd, Penthele, Gereznad, Keralyalma, Thassnold, Tholwonya...": DL 30319

посед заједно са групом других насеља из окружења подарио вранском приору Алберту од Нађмихаља.¹⁴⁸⁷

Кастелуми – између функције резиденцијалних објеката и објеката одбране - Раније изнету тврдњу да је појам кастелум у позном средњем веку био збирни назив за све објекте са фортификацијама ван краљевских поседа у многоме потврђују и подаци и примери прикупљени са простора данашњег Баната. Претресањем извора откривамо заправо две групе ових објеката:

1. Кастелуми као резиденцијални објекти (центри властелинстава) - У прву групу спадају кастелуми који се у изворима јасно препознају као седишта појединих властелинстава и као резиденције одређених властелинских породица. У ову групу кастелума према изворима можемо уврстити око 20 објеката са простора Баната. Примера ради кастелум у насељу Ендред (касније Фачет) било је седиште породице Бекеш, кастелум у насељу Феллак налазио се у поседу породице Јакшић, кастелум у насељу Хорогсег је био резиденцијални објекат породице Силађи-Хорогсеги, а кастелум у насељу Задорлак је почео да гради Ференц Доци.¹⁴⁸⁸ Сваки од наведених кастелума био је заправо центар одређеног властелинстава са великим бројем насеља, пустара, шума, винограда итд. Примера ради кастелум у Рекашу (на средњем току Бегеја) налазио се на челу властелинства којем су припадали опидум Рекаш и 5 околних сеоских насеља.¹⁴⁸⁹ кастелум у Маржини налазио се на челу истоименог властелинства којем су припадали опидум Маржина са царином, као и 17 сеоских насеља из околине (горњи ток Бегеја)¹⁴⁹⁰, исто тако, суседни кастелум у Визешмоноштору налазио се на челу властелинства са

---

¹⁴⁸⁷ „...Item Zethgewrgh, Alchy, Kerepce iuxta fluium Borza cum tributo in eadem Zenthgewrgh exigi consueto, et castello ibidem habito, necnon Podwersa, Dupolcz, Vaad. Item Kwles, Rarozygeth, Neghbelzek, Kyzded Belzeg, Item Sythe, Gerech, Igrechy, ac alias duas villas iuxta fluuium Igon habitas, Item Vasarhel, Jaam et Rusolchappellatas, alias eciam qualibet possessiones atque villas iuxta fluuios Crassow et Wytelnec vocatos in Comitatu de Crassow situatas...”: F. Pesty, *Krassó vármegye, III*, 315-318.

¹⁴⁸⁸ Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 59-94.

¹⁴⁸⁹ Сеоска насеља која су 1476. године припадала властелинству Рекаш: Solmos, Nywgomad, Hedemer, Wokanfalwa s Zarkatheleke: DL 59630

¹⁴⁹⁰ Сеоска насеља која су 1510. године припадала властелинству Маржина: Thorenyda, Zalth, Gładnyca, Thothfalw, Prodenesth, Therd, Banyafalw, Hewgesth, Romanesth, Boglesth, Ygaz, Agtherd, Mothnok, Pwr, Dragzynesth, Brechesth, Pwr: DL 37870

истоименим опидумом, царином и 12 околних сеоских насеља.¹⁴⁹¹ Једно од свакако већих и пространијих властелинстава овог подручја било је властелинство са центром у насељу Чери, у Тамишкој жупанији, југоисточно од данашњег Темишвара. Кастелум у насељу Чери налазио се на челу пространог валстелинства од 50 сеоских насеља, 7 предијума, 2 воденице (вероватно на Тамишу), две суваче, и са приходима још двадесетак других млинова из околине.¹⁴⁹²

Најпотпунију слику у структури тадашњих властелинстава добијамо из повеље настале 1478. године поводом судског спора између породица Гараи и Сечеи, а у којој се прецизно наводе и добра која су припадала Шарадском властелинству (североисточно од данашњег Темишвара). Према овом попису Шарадском властелинству је у тим годинама припадало 760 хектара под ораницама, 84 хектара под ритом, 2533 хектара под виноградима и 2533 хектара под шумама. Густина насељености на територији властелинства била је 62,1 становник на квадратни километар, што је заједно са Черевихем (66,4 стан. на кв. км) у Срему било заиста мало у поређењу са властелинствима као што су Шомло (196,3 стан. на кв. км.) или Чеснек (173,3 стан. на кв. км.), смештених на западу Угарске. Од црквених здања на овом властелинству је пописана само црква у самом насељу Шарад, док је по овом извору друга црква у насељу Ченеј већ била напуштена.¹⁴⁹³

У ред кастелума као резиденцијалних објеката можемо убројати и кастелум Галад у Тамишкој жупанији, који се у изворима спомиње од 1469. године¹⁴⁹⁴, а све до друге деценије 16. века био је у поседу утицајне властелинске породице Хађмаши од Берексоа. Почетком 16. века господар овог кастелума био је Миклош Хађмаши, који се у појединим повељама овог времена појављује као Миклош

---

¹⁴⁹¹ Сеоска насеља која су 1510. године припадала властелинству Визешмоноштор: Blaswthly, Remethe, Thoplycza, Thopla, Ohaba, Zwhodol, Prodenesthy, Othmaresthy, Dwbesthy, Thyhomirowecz, Zernesth, Wyzes, Padoran: DL 37870

¹⁴⁹² Сеоска насеља која су 1459. године припадала властелинству Чери: Chery, Thoty, Bozyazek, Kerezthur, Iwangewrghfalwa, Dragfalwa, Chalanus, Zohofalwa, Berkfalwa, Posarwstho, Alsobyzeree, Kezepsebyzeree, Felsebyzeree, Veres Janwsfalwa (два истоимена насеља), Merewfalwa, Berkolcz, Thokadyenesfalwa, Thokafalwa, Milespeterfalwa, Kwruth, Trokkamyhalfalwa, Balyok, Drasafalwa, Herkefalwa, Bwzkafalwa, Thenke, Gardynfalwa, Bothyamarthonfalwa, Peterfalwa, Bozos, Benokenezfalwa, Prybyliacabfalwa, Brathokenezfalwa, Halagos, Dankkenez, Chwdafalwa, Draxafalwa, Bathwa (два истоимена насеља), Cherlezyek, Peterfalwa, Naghsarosd, Kyssarosd, Isak, Thatarfalwa, Rwgas, Saastho, Weresmarth, Thohtyllek és MagyarYllek: DL 15352

¹⁴⁹³ A. Kubinyi, *A nagybirtok és jobbágyai a középkor végén*, 208.

¹⁴⁹⁴ DL 30888

Хађмаши од Галада¹⁴⁹⁵, што свакако сведочи, да му је тих година главна резиденција управо била у овдашњем кастелуму.

Када је Миклош Хађмаши 1520. године преминуо његова даља родбина је без знања његових синова, Ладислава и Јаноша и његове сестре, каталин, на препад опљачкали кастелум у Галаду и однели све затечено унутар властелинске резиденције: драго камење, одећу, намештај, кућне предмете, домаће животиње итд. Све ове ствари биле су спаковане на укупно шест запрега и транспортоване у Славонију, где је дотична родбина живела.¹⁴⁹⁶

Кастелуми као објекти одбране (утврђене цркве, манастири) - Раздобље градње кастелума (1390-1551) било је истовремено и раздобље када је Банат све чешће био изложен нападима турских пљачкашких одреда који су потицали из суседног Смедеревског санџака. У нападима Турака редовно су страдала насеља, али исто тако и верски објекти унутар њих. Постоје подаци о страдању чак и групе манастира у приобаљу Тамиша која су тада заувек била напуштена од стране редовника.¹⁴⁹⁷ Од прве половине 15. века и знатан број сеоских насеља посебно на простору јужно од Темишвара бива напуштен од стране становништва, а самим тим и верски објекти унутар њих.¹⁴⁹⁸

Након пада Смедерева 1459. године удари турских одреда на просторе Баната постајали су све масовнији и разорнији, а за разлику од претходних деценија, када су углавном били ограничени на јужне и средишње делове Баната, нови напади допирали све до Поморишја, односно до околине Чанада и Арада.¹⁴⁹⁹ Поред страдања самих насеља, поједини извори овог доба обавештавају нас и о тешком страдању појединих манастира у приобаљу Мориша. Из једног извора насталог пред крај 15. века дознајемо да су зграде манастира Булч (највећи средњовековни манастир Поморишја) услед турских упада изгореле у пожару и да је напуштен од стране монаха. Почетком 16. века овај манастир је преузео Ђорђе

¹⁴⁹⁵ 1505: "...Nicolaus Hagmas de Galad...": DL 38442

¹⁴⁹⁶ DL 60072

¹⁴⁹⁷ DAP, I, 20.

¹⁴⁹⁸ DL 102460, DL 14472, DL 15988, DL 18396, DL 72186, Mohács előtti gyűjtemény, MOL

¹⁴⁹⁹ S. Borovszky, *Temes vármegye*, 305.

Утјешиновић у војне сврхе.¹⁵⁰⁰ Исто се десило и са манастиром Егреш, који је услед турских пустошења изгубио већину својих поседа, па је почетком 16. века доспео под јурисдикцију чанадског бискупа, који је од тог тренутка постао и опат Егреша. Међутим, сви су изгледи да су цистерцити већ са Дожином сељачком буном (1514) овај манастир напустили.¹⁵⁰¹

Напуштени од стране својих монаха и свештеника, цркве и манастири овог краја, грађени од трајног материјала (камена и цигле) у новим околностима послужили су у одбрамбене сврхе.

Прве примере ограђивања верских објеката у Банату у писаној грађи налазимо са почетка 15. века. У писаном трагу из 1403. године налазимо одлуку жупанијских власти Тамишке жупаније о рушењу три кастелума породице Треутал у Потамишју (у насељима Жебељ, Јобађ и Охат), јер су подигнути без краљеве дозволе.¹⁵⁰² У случају насеља Јобађ и Охат (вероватно Гилад) трагом извора сеоска црква је била ограђена фортификацијама. Радило се вероватно о дрвеним палисадама, јер се у извору наводи да је одлуком жупанијских власти „дрвена грађа од срушених кастелума из Јобађа и Охата превезена у Темишвар ради градње кућа унутар града“.¹⁵⁰³ Исте су изгледа нешто касније ипак обновљене, јер се у једној повељи из 1426. године опет наводи кастелум из атара села Јобађ (данас Обад, југозападно од Темишвара).¹⁵⁰⁴

Нови, још масовнији талас претварања цркава и манастира у одбрамбене објекте, односно кастелуме почео је у другој половини 15. века, а још више у првим деценијама 16. века. У овом случају се претежно радило у верским објектима унутар већих насеља, претежно опидума и то на територијама Арадске, Чанадске, Торонталске и Тамишке жупаније.

Писана грађа, али и археолошки трагови показују да су манастири у насељима Еперјеш (Арадска жупанија), Визешмоноштор (Тамишка жупанија), Арача (Торонталска жупанија) и вероватно и црква у насељу Керекешаз (Арадска

¹⁵⁰⁰ K. Juhász-A. Lotz, *Szerzetesek a csanád egyházmegyében a középkorban*, Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 18, Szeged, 1991., 38.

¹⁵⁰¹ S. Borovszky, *Csanád vármegye, II*, 161-162.

¹⁵⁰² Повеља од 10. септембра 1403. године – ZSO, II, I.kötet, Budapest, 609 (303) ,

¹⁵⁰³ Ibidem, 609, (303)

¹⁵⁰⁴ B. Milleker, *Dél-Magyarország történeti földrajza, II*, 105.

жупанија) крајем 15. или почетком 16. века преграђени у одбрамбене објекте, тј. кастелуме како се ове грађевине наводе од споменутог раздобља у изворима.

Археолошка истраживања непобитно потврђују да су у наведеним случајевима управо верски објекти, у конкретном случају манастири претварани у одбрамбене објекте.

Примери:

Приликом археолошких истраживања на остацима манастирског комплекса у Арачи код Новог Бечеја откривен је кружни одбрамбени ров димензија у односу на унутрашње ивице 52/41 м, ширине 12 и максималном дубином до 3 м, као и трагови нагореле земље (вероватно палисад), а на унутрашњој ивици одбрамбеног рова откривена су и два зидана објекта која су такође имала одбрамбени карактер: испред саме базилике једна четвороугаона кула, а нешто даље траг још једне куле, која је можда чувала улаз у овај кастелум (капи-кула).¹⁵⁰⁵ Археолог Небојша Станојев сматра да су фортификације око манастира једним делом настајале истовремено са манастиром, тојест средином и током друге половине 15. века.¹⁵⁰⁶ Трагови пожара и остаци камених ђулади унутар простора манастира говоре о томе, да је овај кастелум у једном тренутку био насилно заузет.¹⁵⁰⁷ Први писани траг о самом кастелуму Арача потиче тек из 1551. године.¹⁵⁰⁸

Арачком примеру је веома сличан и случај манастира у Бегамоноштору, (ранији Визешмоноштор) у жупанији Тимиш, источно од Темишвара. У овом

---

¹⁵⁰⁵ Документована темељна зона куле (испред улаза у базилику) указује на четвороугаону, приближно квадратну основу. Спољне димензије су 6,5-6,6ц6,25-6,5 м. Ширина темељне зоне/ темељног рова варира од 1,55 до 1,65 м, док је темељна зона северног зида, који је уз подрумску просторију и манастирске конаке, око 1,8 м. У темељном рову источног зида куле очувана је и темељна зона зида рађена опекама димензија 27ц13ц6,5. Опеке су у кречном малтеру са примесом сивог песка. Друга кула, тзв. капи/кула откривена је нешто јужније од прве и контролисала је улаз у само утврђење. Ту је вероватно постојао мост преко ископаног одбрамбеног рова на дрвеним стубовима који су носили дрвену конструкцију и која се у обалном делу наслањала на документоване зидове. Није утврђено да ли се радило о покретном мосту. Бочно уз ивицу одбрамбеног рова, извесно је да су биле палисаде, на шта указује гар (изгорело дрво) и паљевина (црвено печена земља, леп) на унутрашњој ивици рова: Н. Станојев, *Арача-цркве, некропола, манастир*, 106-111.

¹⁵⁰⁶ Ibidem, 110.

¹⁵⁰⁷ Да су напади на манастир били довољно снажни потврђују спаљени конаци. У њима нађено ђуле потврђује да су нападачи били одлучни у томе да заузму манастир, као и да су располагали и справама за рушење бедема и снажнијих утврђења. Одбрана је и у другим детаљима организовано припремана. На то указују делови самострела, које је оружје великог домета и у употреби и током 15-16. века, када је све присутније ватрено оружје. Неки налази опреме коња, као и опреме јахача указују можда на веће присуство коњаника/ритера који су били ангажовани у организовању одбране. Одбрамбени ров је непосредно после заузимања манастира, од стране Турака, чини се био готово у потпуности затрпан. На то указује већа количина грађевинског материјала са траговима горења и гари констатованим на делимично већ затрпаном дном рова: Ibidem, 109-110.

¹⁵⁰⁸ *Monumenta Hungaricana Historica*, 4, 219. стр.

насељу је током 13-14. века деловао манастир (вероватно бенедиктински) који је затим опустео, па је цео објекат претворен у цркву, а простор око самог здања постало је гробље локалног становништва. Касније, негде крајем 15. и почетком 16. века читав објекат је био утврђен – окружен дубоким ровом (пречника 80 метара) и палисадом¹⁵⁰⁹, па се од 1506. године оно у изворима наводи као кастелум.¹⁵¹⁰

Негде у исто време су и манастири у Еперјешу (данас Келмак)¹⁵¹¹ на левој обали Мориша, источно од Липове и у Оросланошу (данас Мајдан)¹⁵¹² претворени у кастелуме. Први се у изворима наводи од 1507. године, а други почев од 1550. године.

Сматрамо да су сви ови наведени објекти добили фортификације тек након што су били напуштени од стране монаштва, односно свештенства. Једном речју, ниједан од наведених цркава или манастира није више био у функцији када су добили фортификације – а то се углавном десило почетком 16. века, када је већ постојала озбиљна претња од стране турске армаде.

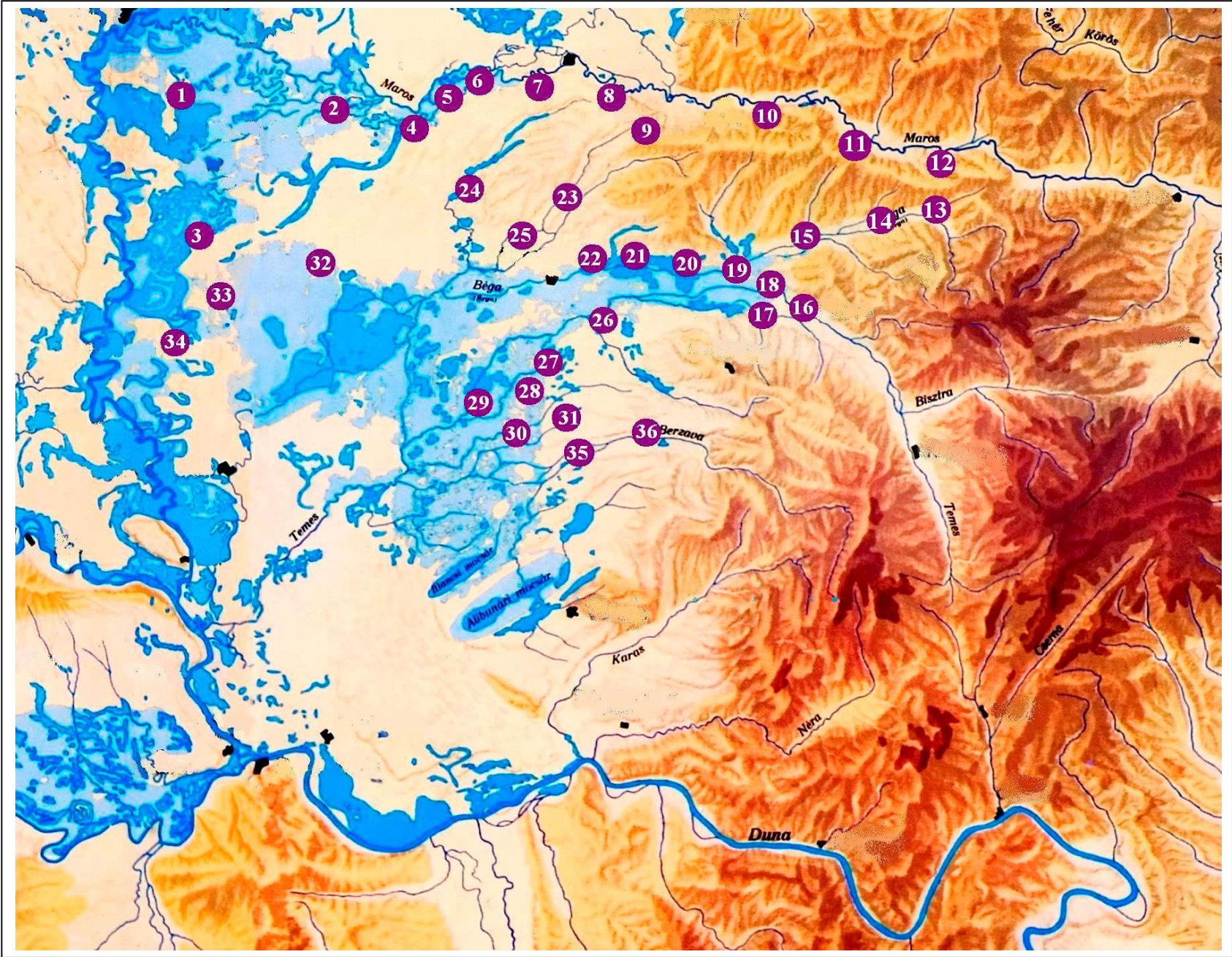
¹⁵⁰⁹ Manastir, Repertoriul arheologic national – RAN COD 157745.01

¹⁵¹⁰ 1506: „...castellum Wyzesmonostor...”: DL 37791

¹⁵¹¹ S. Márki, Arad, I, 112-113.

¹⁵¹² S. Borovszky, *Csanád vármegye története, II*, 460.

Средњовековни кастелуми на простору Баната

Чанадска жупанија

1. Оросламош
2. Сарафалва
3. Хеђешеђхаз
4. Перјамош
5. Керекеђхаз

Арадска жупанија

6. Феллак
7. Задорлак
8. Зеди
9. Мачалака
10. Еперјеш-Келмак
11. Булч
12. Садиа

Тамишка жупанија

13. Маржина
14. Фачет-Ендред
15. Визешмоноштор
16. Лугош
17. Ходош
18. Селха
19. Пошакаштеља
20. Циковашархелъ
21. Рекаш
22. Борзљук
23. Шарад
24. Кенезрекесе
25. Чома
26. Чери
27. Сепхелъ
28. Јобађ
29. Мацедонија
30. Охат (Гилад)
31. Варелеље (Војтег)
32. Хорогсег
33. Галад

Торонталска жупанија

34. Арача

Крашовска жупанија

35. Сенђурђ
36. Ђерђамош

ФОРТИФИКАЦИЈЕ ГРАДСКИХ НАСЕЉА

Пратећи хронологију турских упада у области Баната од њених почетака 1390. године, па до средине 16. века, када су простори Баната коначно пали под власт Турака, запажамо и велики број забележених напада на опидуме, посебно у јужним, пограничним деловима Ковинске, Тамишке и Крашовске жупаније.

Једно од најраније забележених напада на један степски град био је напад на насеље Ујбеч (Тамишка ж.), југозападно од Темишвара, у самом приобаљу Тамиша. Напад је забележен 1396. године, у недељама након битке код Никопоља, када су одреди Турака незадрживо продирали у унутрашњост Крашовске и Тамишке жупаније, пљачкали и палили насеља, одводили становништво у робље. У пожару је по записима страдало и насеље Ујбеч¹⁵¹³ (данас Peciu Nou), које се у каснијим деценијама наводи међу опидумима Тамишке жупаније.¹⁵¹⁴ Након првог пада Смедерева 1439. године турци су опустошили и градско насеље подно ковинске тврђаве, да би пустошење наставили у правцу северозапада, све до Титела.¹⁵¹⁵ У нападима Турака је током 30-тих година 15. века изгледа, страдало и више градских насеља у самом приобаљу Дунава. Тако се 1444. године на обали Дунава источно од Хараме спомиње опустели опидум Кесег, који је тада одлуком краља Владислава I предат тројници влашких племића, да би га обновили и населили.¹⁵¹⁶

Због опште несигурности која је у овим деценијама владала просторима Баната, због учесталих и изненадних упада турских одреда из суседног Смедеревског санцака, поред сеоских насеља и сами опидуми ових простора почели су да губе своје житеље. Почетком 16. века примере за слабо насељене или напуштене опидуме налазимо чак и у средишњим и северним деловима ове регије. Тако се у једној повељи из 1508. године наводе опидуми Чери и Берењ са

---

¹⁵¹³ Zsigmond király Marcali Miklós temesi ispánnak és rokonainak, 1396. szeptember 13-án, Középkori históriák oklevelekben (1002-1410), 164, 330-331. (=KHO)

¹⁵¹⁴ A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 91.

¹⁵¹⁵ Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 28; С. Ђирковић, *Сеобе српског становништва у Краљевину Угарску*; 42, М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 221; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 36.

¹⁵¹⁶ Csánki, II, 97; В. Milleker, *Dél-Magyarország történelmi földrajza, I*, 57, 106, 270; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, 45-46.

припадајућим сеоским насељима (на обали Тамиша, југоисточно од Темишвара), који су по наводима повеље већ скоро сасвим пусти, због честих турских упада.¹⁵¹⁷

Да би се од пљачкашких одреда сачували материјални и људски ресурси на властелинствима, овдашње властелинске породице почеле су изгледа од средине 15. века ограђивати, обезбеђивати центре својих властелинстава, тј. опидуме или насеља са вашарима, ако у близини није било опидума. Први сачувани писани трагови који сведоче о постојању неких видова одбране подигнутих око опидума или око одређених делова опидума, бележе се од друге половине 15. века. Најраније је забележен траг ограђивања унутар насеља Шарад у Тамишкој жупанији (североисточно од Темишвара, на путу према Липови). Шарад је у тим годинама припадао породици Гараи, тј. чинио је један од укупно девет властелинстава колико је ова породица држала у јужним деловима Угарске.¹⁵¹⁸ У Шараду се од 1479. године бележи постојање кастелума, а ово насеље се иначе у каснијим годинама у изворима наводи као опидум. Занимљиво је, да се на четири поседа ове породице у записима из 1478-79. године сусрећемо са неким видом фортификација. У насељима Гара (Славонија), Сентлеринц (Срем), Черевих (Срем) и Шарад (Тамишка жупанија), који су иначе тада били центри засебних властелинстава бележи појам „falla”, као нека врста шанца (вероватно насип са палисадом) који је окруживао делове ових насеља. Конкретно, ова фортификација је делила именована насеља на брањени и небрањени део, па се у извору бележе домаћинства унутар зида и домаћинства ван овог зида.¹⁵¹⁹ Такав зид је окруживао и највеће насеље у поседу ове породице, опидум Шиклош (Барања), где је 1495. године унутар дела насеља брањеног забележено 28 домаћинстава који не плаћају порез.¹⁵²⁰

Најновија истраживања на локалитету цркве, манастира и опидума у Арачи надомак Новог Бечеја такође су указала на постојање неког вида ограђивања дела насеља, унутар којег се иначе налазила и мања курија са такође подигнутим

---

¹⁵¹⁷ DL 72186

¹⁵¹⁸ Породица Гараи је 1478. године имала 9 валстелинстава на југу и западу Угарске и то: Шомљо (жупаније Ваш и Весприм), Гара-Сентлеринц (жупаније Вуковар и Бач), Черевих (жупанија Срем), Бачка жупанија, Чонградска жупанија, Пожешка жупанија, Шиклош (жупанија Барања) и Шарад (Тамишка жупанија): А. Kubinyi, *A nagybirtok és jobbágyai*, 198.

¹⁵¹⁹ Ibidem, 215.

¹⁵²⁰ Ibidem, 215.

земљаним шанцем. Заправо, северно и јужно од наведене курије откривени су сегменти зидина, који су по мишљењу руководиоца ових истраживања, неојше Станојева, затварали једну јасно ограничену урбану целину. На потесу од наведеног локалитета курије и остатака овдашње базилике регистровано је још неколико локација које вероватно крију остатке сличних здања, тј. станове богатијих становника овог места. Иначе, западно од саме базилике такође је рекогносцирањем констатована одбрамбена „зона“ која је контролисала приступ насељу и манастиру са запада.¹⁵²¹

Историјски извори и у каснијим деценијама бележе подизање одбрамбених објеката око опидума и већих сеоских насеља овог краја. Забележено је између осталог да је насеље Бешење на реци Златици (Чанадска ж.) добило своје фортификације непосредно пре турске окупације ових крајева, вероватно у 40-тим годинама 16. века. Забележено је, да је читаво насеље било опкољено бедемом (вероватно палисадом), а да се у оквиру одбране насеља налазила и једна кула саздана од цигала. Ова кула је постојала све до почетка 19. века, када се део насеља у којем је стајала, међу колонизованим бугарским становништвом називао На камаке. Од материјала ове куле је затим 1804. године подигнута овдашња црква.¹⁵²²

У првим деценијама 16. века је и насеље Ујбеч,¹⁵²³ тада већ у стаусу опидума, добило своје фортификације, мада се из извора не зна, о каквим одбрамбеним елементима је реч. Тако се насеље Ујбеч, за разлику од ранијих времена, током 1521.¹⁵²⁴ и 1522.¹⁵²⁵ године у два наврата одбранио од напада турских пљачкашких одреда.

Примере окруживања мањих градских насеља одбрамбеним зидовима или палисадама налазимо и у непосредном окружењу Баната. Тако у спису „Путовање из Будима у Дринопоље“, печујског, касније јегарског бискупа Антуна Вранчића, приликом описивања подунавских градова на сремској обали налазимо и занмљив опис сланкаменачког града. Пловећи подно зидина овог града Вранчић је

¹⁵²¹ J. Stanojev-N. Stanojev, *Aracs, úti kalauz-katalógus, Újvidék*, 2013., 7-9.

¹⁵²² S. Borovszky, *Csanád vármegye története, II*, 57; F. Pesty, *Hiv. Helyn. és Adattár, I*, 609.

¹⁵²³ У изворима је забележено да је ово насеље надомак Темишвара у ранијим годинама више пута било изложено нападима турских пљачкашких одреда. У нападу турских одреда 13. јула 1396. године ово насеље је потпуно спаљено: akho, 164 (330-331.)

¹⁵²⁴ S. Borovszky, *Temes vármegye története*, 321.

¹⁵²⁵ D. Csánki, II, 22.

забележио: „ Сланкамен је подједнако и тврђава и град. Тврђава је на уздигнутијем делу обале, док се град сместио у низини, окружен је, додуше, каменим зидом, али је он танак и великим делом, због старине и високе зимске воде, порушен или пробијен“.¹⁵²⁶

Сличне примере оградавања цивилних насеља проналазимо и у средњовековној Србији. Током 13. и у првој половини 14. века уз тврђаве, које су подизане на тешко приступачним, стратешки повољним местима, формирана су подграђа која извесно време остају неутврђена. Међутим, у другој половини 14. и у 15. веку подграђа су постала економска средишта. Таква подграђа су била заштићена бедемима, тако да је већи део цивилног насеља или готово цело насеље доспело у систем одбране. Међу такве градове са великим подграђем спадали су Прокупље, Козник, Жупањевац, Сталаћ, Петрус и Крушевац.¹⁵²⁷

Упоредо са појавом утврђивања, обезбеђивања појединих опидума, текао је и процес изградње фортификација око најзначајнијих градских насеља овог простора који су изворима овог доба наизменично појављују са статусом опидума или цивитаса. Историјски извори бележе пет примера из нашег окружења: градске зидине изграђене у највећим градским насељима овог простора: Темишвару, Чанаду, Липови, Лугошу и Карансебешу.¹⁵²⁸

У раздобљу између 1443. и 1447. године Јован Хуњади је спровео велике радове на обнови темишварске тврђаве¹⁵²⁹, а том приликом је палисадама и одбрамбеним рововима био обухваћен и део цивилног насеља на локалитету Сигет (простор од 1,5 ха), југоисточно од Хуњадијевог замка, који је касније прозван Великом Паланком.¹⁵³⁰

Неколико година касније на крајњем северу ове регије, у приобаљу Мориша своје фортификације добило је и бискупско седиште ове регије-насеље Чанад. Након првих забележених турских продора све до севера ове области, тј. приобаља Мориша (Чанада и Арада) током 1459. године, чанадски бискуп Алберт Хангачи

¹⁵²⁶ *Iter Buda Hadrianopolim, Anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio, Put po Dalmaciji*, ed. Alberto Fortis, Zagreb, 1984., 124. (=Iter Buda Hadrianopolim)

¹⁵²⁷ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 130; М. Поповић, *Београдска тврђава*, 72.

¹⁵²⁸ А. Kubinyi, *Városok és városfejlődés*, 40, 49.

¹⁵²⁹ М. Opris, *Timișoara*, 20-21; S. Borovszky, *Temes vármegye*, 20; I. Berkeszi, *Temesvár szabad királyi város kis monográfiája*, 35; K. Vicze, *Temesközi történelem*, 42.

¹⁵³⁰ K. Vicze, *Temesközi történelem*, 42.

затражио је дозволу од угарског краља Матије Корвина да седиште Чанадске бискупије, насеље Чанад обезбеди зидинама, који ће пружити заштиту овом верском и административном центру. Чанадски бискуп се обратио и римском папи тражећи да приволи и овдашњи каптол (којем је тада припадало насеље Чанад) да учествује у финансирању ових позамашних радова. Мисија је донела резултате, па је у наредним годинама поред саме бискупске резиденције, фортификације добило и овдашње насеље у поседу Чанадског каптола.¹⁵³¹

Почетком 16. века своје зидине добила су још три градска насеља овог региона и то градови који су управо у тим годинама доживљавали свој највећи економски развој. Реч је о градовима Липови, смештеном у крањем североисточном углу ове регије, о Карансебешу, насељу смештеном у долини реке Тамиша, на пола пута између Темишвара и Оршове и о Лугошу, насељу смештеном такође на току Тамиша у суседству Карансебеша. У сва три случаја радило се о насељима у поседу краља, који се у 15. веку третирају као краљевски опидуми, а почетком 16. века стичу и статус цивитаса..¹⁵³²

---

¹⁵³¹ A. Theiner, VMH, II, (DXVII), 339-340.

¹⁵³² B. Lakatos, *Városi nemesek Karánsebesen a 15-16. században*, Urbs: Magyar várostörténeti Évkönyv, III, szerk. Lászlóvszky József, Budapest, 2008., 72; A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat*, 49; L. Blazovich, *Gondolatok az Alföld középkori településhálózatáról*, Acta Universitas Szegediensis de Attila József nominatae, Tom. III. Szeged, 1998, 52.

ЕПИЛОГ

Успостављањем турске власти на овим просторима средином 16. века, увелико се променила и улога овде затечених тврђава и осталих фортификација. Веће тврђаве, попут Темишвара или Чанада претворене су у седишта нових турских санџака,¹⁵³³ док су оне мање, типа кастелума углавном постале седишта засебних нахија. Тако, примера ради, насеље Галад (са тамошњим кастелумом) постаје седиште Галадске нахије¹⁵³⁴, а насеље Фенлак на Моришу, са такође забележеним кастелумом (раније у поседу породице Јакшић) постаје седиште Фенлачке нахије.¹⁵³⁵ Сасвим другачију улогу је добила бечкеречка тврђава на Бегеју, која је након освајања од стране Турака убрзо постала седиште пространог властелинства са великим бројем сеоских насеља, додељена од стране султана румелијском беглербегу, Мехмед-паши Соколовићу.¹⁵³⁶

Уз ове тврђаве и кастелуме и даље су, бар у првим деценијама турске владавине, егзистирале велике и насељене вароши попут Бечкереча (1360 становника) у Чанадском санџаку, односно Темишвара (1500 становника), Гатаје (1250 становника), Бокше (1165 становника) или Рекаша (1000 становника) у Темишварском санџаку.¹⁵³⁷

Међутим, нису све утврде доживеле ову судбину. Један број раније подигнутих кастелума, напуштених од стране својих феудалних господара, био је препуштен тихом пропадања. Један извор настао 1564. године, 12 година након почетка турске владавине, спомиње да су кастелуми у Сарафалви и Перјамошу већ

---

¹⁵³³ Након коначног пада Темишвара у турске руке крајем јула 1552. године почело је организовање нових административних области на овом простору. Читав простор данашњег Баната ушао је у оквире Темишварског беглербеглука (за беглербега је именован Касим-паша), а у њеним оквирима је формирано неколико санџака: Темишварски, Липовски, Арадски и Чанадски. До формирања ових санџака дошло је најкасније до 1554. године: Gy. Káldy-Nagy, *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, 5-12.

¹⁵³⁴ Галатска нахија у Чанадској ливи обухватала је једно трговиште (Галат), летири села Регалат, Сајхан, Берчулу, и Верешхаз) и пет пустара (Физеш, Банећхаз, Долне Кекенде, Горне Кекенде, Сепхејеш): Ibidem, 188-195.

¹⁵³⁵ Фенлачка нахија је у тим годинама обухватала 22 насељена места: С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, 138.

¹⁵³⁶ Поседу су припадали: Бечкерек варош са џамијом, купатилом, 22 дућана, четири куће, једним виноградом, пет млинова, као и следећа села Долни Елемир, Горни Елемир, Орлохат, Хечка, Батка, Ботош, Торака, Деска, Сентђерђ и Чонтасек, као и следеће пустаре Аради, Искендереш, Ловаш, Селеуш, Удвар, Сентдимитар, Чарпаећхаз, Кура, Окан, Обрадофча, Дег, Силаш, Фаркашдин, Долна и Горна Петре, Сухи, Парош, Салпан и Шозо: Gy. Káldy-Nagy, *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, 235-269.

¹⁵³⁷ L. Blazovich, *Demográfia, jog, történelem, Középkori mezővárosok és városalakók az Alföldön*, 347-359.

годинама у рушевинама.¹⁵³⁸ Иста је судбина вероватно задесила и остале кастелуме ових простора, попут Хорогсега, Оросламоша или Хеђеша (Иђоша), који се у каснијим изворима више никада не спомињу.

С друге стране, Турци су чак на појединим стратешки важним раскршћима или речним прелазима подизали и нове фортификације. Тако је вероватно још у 16. веку настала паланка на речном прелазу преко Тисе у Рев-Кањижи (данас Нови Кнежевац), забележен и на неким картама овог доба.¹⁵³⁹

Коначан крај банатских тврђава и фортификација наступио је у годинама након Карловачког мира. Иако је одлукама овог мира Банат остао у границама Османлијске државе, међу њене обавезе спадало је и рушење тврђава овог простора, па је током 1701. године дошло до рушења бечејског и бечкеречког града.¹⁵⁴⁰

Након формирања Тамишког Баната и почетка колонизације овог простора новим становништвом, била је унеколико запечаћена и судбина мањих утврда ове области. Трагајући за грађевинским материјалом новодосељено становништво је масовно долазило на рушевине старих кастелума, манастира и цркава, одлазећи са пуним товарима цигле и камења. Тако је након 1770. године барутом разнета малена утврда у Старом Оросламошу (данас Мајдан), док је сам народ још деценијама долазио на овај локалитет и вадио са тзв. дугачког зида велике количине грађе.¹⁵⁴¹ Слични трагови разарања новијег датума констатовани су и на остацима галадског кастелума у атару Новог Милошева. Приликом истраживања

¹⁵³⁸ Cs. Csorba, *Adattár*, 211-212; 214; S. Borovszky, *Torontál vármegye*, 104; 111.

¹⁵³⁹ У јеку Великог бечког рата, када су посебно током 1695-97. године беснели велики сукоби и на банатској страни, аустријске власти су ради обезбеђивања речног прелаза на Тиси у Малој Кањижи подигла дрвено утврђење од балвана испреплетаних пружењем, изнутра испуњених набијеном земљом, а споља излепљених блатом. Скицу тог утврђења урадио је гроф Луиђи Марсили, инжењер и картограф у служби бечког двора. У оквиру утврђења подигнут је велики магацин за храну и сва потребна складишта. Потом је изграђен пиктонски мост и проширено пристаниште. Ово утврђење је изгледа, порушено одлукама Карловачког мира: С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу, Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац, 2003.*, 187-189. Међутим на једној аустријској мапи насталој у јеку Великог бечког рата (са датумом:) тадашње утврђење Мала Кањижа забележена је са следећим елементима: a) die schanze Klein Canischa (шанац Мала Кањижа), b) ein alt retrenchement (једна стара паланка), c) ein alt schanz (један стари шанац), d) Schiffbrücke über die völlige Theiss (бродски мост преко Тисе), e) das hussaren lager (табор хусара). Из наведених података је уочљиво, да је део фортификација у Малој Кањижи настао пре Великог бечког рата, али се не може утврдити тачно време настанка: J. Gilicze, *Az 1695. és 1696. évi hadjáratok és térképeik*. A Makói Múzeum Füzetei, 86, Makó, 1996, 44.

¹⁵⁴⁰ Cs. Csorba, *Adattár*, 190; J. Szentkláray, *A becskerekéi vár*, 49; Ђ. Бошковић, *Средњевијековни градови у Војводини*, Војводина, I, Нови Сад, 1939, 310.

¹⁵⁴¹ Забележено је да је око 1770. године овдашњи управитељ имања по имену Карницки ове зидине крај Старог Оросламоша разнео барутом, а затим ову грађу искористио у суседној Обеби за градњу цркве, школе и сеоске крчме: J. Szentkláray, *A csanád egyházmegyei plébániák története*, 314-316; Cs. Csorba, *Adattár*, 211.

остатака зиданог кастелума квадратне основе, археолози су у западном делу објекта открили само тзв. „фантом зид“, тј. ров испуњен грађевинским шутом, који је заправо оцртавао некадшњу трасу одбрамбеног зида. У самом рову није пронађена ниједна очувана опека.¹⁵⁴²

У данашње време, узузев неколицине објеката попут Вршачког града или Чакове, већина фортификацијских објеката средњег века потпуно је заборављена, запуштена и препуштена хировима природе. Примера ради, рушевине бечејског или харамског града данас је готово немогуће осматрити због густе вегетације, која прекрива велике делове ових рушевина.¹⁵⁴³ Уз то, поједине делове ових објеката однеле су у међувремену и воде реке Тисе, односно Дунава. Велики број локалитета са траговима некадашњих фортификација данас се налази насред пољопривредних површина под обрадом. Тако на пример, на некадашње локације галадског, оросламошког или иђошког кастелума данас још једино подсећају зоне са великом количином изораних цигала и камења, односно већ готово сасвим заравњени остаци земљаних бедема или ровова.¹⁵⁴⁴

Још је чуднија била судбина оршавског града, некада највеће и најзначајније краљевске тврђаве на југоистоку Угарске. Њене остатке „прогутале“ су воде Дунава, попут многих других праисторијских, античких и средњовековних споменика тог простора, када је почетком 70-тих година прошлог века подизањем бране на месту некадашњих катаракти формирано акумулационо језеро за потребе хидроелектране Ђердап I.¹⁵⁴⁵

---

¹⁵⁴² „Најдуже очувана истражена дужина зида је била на јужној страни, 15 метара да би у његовом продужетку према западу до угла утврђења, а потом према северу зида темељ био потпуно испражњен, цигле извађене и остављен тзв. „фантом“ зид. У овом делу темеља, на дужини од скоро 25 метара, нисмо пронашли ни једну циглу in situ.“ : М. Гирић, *Северни Банат, Сакрални објекти и некрополе*, 147.

¹⁵⁴³ Ове рушевине сам и лично више пута обилазио, последњи пут током 2013. и 2014. године

¹⁵⁴⁴ „Локалитет „Галад град“ налази се на крајњем истоку атара Новог Милошева на десној обали речице Галацке, крај салаша породице Ђукичин, на рудини „Градиште“. Око хумке настале од рушења средњовековних објеката које крије у својим слојевима уочљиви су остаци одбрамбеног рова који се протезао до обала Галацке. На површини земљишта налази се велика количина фрагмената средњовековних цигала и малтера са богатим садржајем креча... Крајем прошлог и почетком овог века (19-20. век прим. аутора) власници њиве и њихови суседи са овог места су развличили цигле од разрушеног утврђења...У томе периоду су власници извршили заравнавање и развличање остатака одбрамбеног бедема направљеног од насуте земље ради привођења лакшој обради за потребе пољопривредне производње“ : М. Гирић, *Северни Банат, сакрални објекти и некрополе*, 139-151.

¹⁵⁴⁵ Cs. Csorba, E. Marosi, András, Firon, *Vártúrak kalauza, III*, Budapest, 1983, 568; L.A. Sabin, *Descoperiri arheologice din Banatul romanesc*, 186.

Опет, неке друге грађевине овог доба данас су „заробљене“ испод савремених насеља, па су готово сасвим неприступачне научној јавности. Таква је судбина задесила неке од највећих тврђава ових простора, попут Чанада, Темишвара, Липове или Зрењанина (некадашњег Бечкереча). Од некада простране темишварске тврђаве до данас је остао само тзв. Хуњадијев замак, данас седиште Музеја Баната у овом граду. Међутим, искрено говорећи ни он није сачуван у свом првобитном облику, јер је овај замак током револуције 1848/49. године услед бомбардовања толико био оштећен, да су аустријске власти морале да зидају готово нову грађевину.¹⁵⁴⁶ Од некадашњег комплекса фортификација у граду Липови која је настала током 15-16. века до данас је остало само неколико малих сегмената тврђавског зида у рејону моста на Моришу. По ранијим забелешкама његове ровове овдашње становништво је затрпало још у 19. веку.¹⁵⁴⁷ Сегменти некадашње бечкеречке тврђаве на обали Бегеја изронили су на светлост дана када су поткрај 19. века аустро-угарске власти у самом центру града почели градити градску кућу.¹⁵⁴⁸ У центру града Чанада, на месту где се пре 500 година простирала истоимена тврђава до сада је вршено више ископавања, којим су откривени детаљи некадашње унутрашње архитектуре овог града, верски објекти са остацима средњовековне некрополе.¹⁵⁴⁹

Један од ретких позитивних примера овог нашег поднебља јесте пример вршачког града. Вишегодишњим рестаураторско-конзерваторским радовима на рушевинама овог древног града враћен је стари сјај овом објекту старом преко пет векова. Некадашња стамбена кула унутар самог града потпуно је обновљена и стављена под кров, а вишегодишња систематска истраживања око и унутар самих рушевина пружила су прегршт нових сазнања о овдашњем насељу и о самој тврђави.¹⁵⁵⁰ Нешто раније је на сличан начин рестаурирана и стамбена кула унутар

---

¹⁵⁴⁶ Заправо, од првобитног Хуњадијевог замка остао је очуван само део торња на источној страни грађевине до висине од 4-5 метара, који је затим између 1852. и 1856. године ушао у склоп новосаграђеног објекта, који је бар по ранијим нацртима у потпуности изграђен на темељима ранијег замка: М. Opriş, *Timișoara*, 14-16; К. Vîcze, „*Az vég Temesvárban...*”, 37.

¹⁵⁴⁷ А.А. Rusu, *Arad és Temes megye középkori erődítményei*, 558-592.

¹⁵⁴⁸ J. Szentkláray, *A becskereki vár*, 8-9.

¹⁵⁴⁹ L.A. Sabin, *Descoperiri arheologice din Banatul romanesc*, 65-66.

¹⁵⁵⁰ М. Брмболић, *Вршачки замак*, Београд, 2009.

Чаковског града¹⁵⁵¹, југозападно од Темишвара, па су ова два наведена објекта готово једини споменици ове врсте којима је поново удахнут живот.

---

¹⁵⁵¹ L.A.Sabin, *Descoperiri arheologic din Banatul romanesc*, 71.

ЗАКЉУЧАК

Историја региона који данас називамо Банатом била је протеклих миленијума уско повезана за историјом Подунавља, као пограничне области између различитих култура и цивилизација. Током античког периода ту се протезала граница између Римског царства и Барбарикума, а у доба развијеног средњег века, ова река је на потесу од данашњег Београда, па до Турн Северина, представљала границу, а простор данашњег Баната у његовом залеђу пограничну област Угарске, у почетку наспрам Византијског царства, касније према Србији и Бугарској, а пред крај ове епохе и према Отоманској држави.

Периоди пограничних ратова, посебно византијско-угарски сукоби у 12. веку и турско-угарски сукоби у 14-16. веку, праћени упадима страних војски на тле Баната, изискивали су потребу за градњом бројних фортификација, првенствено на самој граници, у приобаљу Дунава, па је ова област, посебно пред крај ове епохе (15-16. век) спадала међу најбоље утврђене границе позносредњовековне Угарске, са готово двадесетак краљевских каструма поређаних уз леву обалу Дунава, на потесу од Оршове до Торништа (Панчева). О великом броју утврђења говори и сам овај рад који бележи готово стотину објеката одбрамбеног карактера од којих је један знатан део опстао у функцији током читавог средњовековног периода (градови попут Ковина, Харама, Темишвара или Оршове).

Пратећи историјски развој овог региона у раздобљу од краја 10., па до средине 16. века, издвајамо две јасно заокружене фазе у развоју овдашње војне архитектуре. Прво раздобље је по овој подели трајало од краја 10., па до краја 13. века. Овом периоду припадају на првом месту жупанијске тврђаве – у виду дрвено-земљаних утврђења великих спољних димензија, каквих је на самом простору Баната забележено четири (Чанад, Темишвар, Ковин и Караш), док је тврђава Арадске жупаније, која је својим јужним делом захватала простор данашњег Баната, била лоцирана северније од реке Мориша. Наративни извори овог доба дају наговештај да су поједине жупанијске тврђаве на истоку Угарске биле старије од саме жупанијске организације, односно да су то првобитно била утврђења ранијих обласних господара (Ахтума, Ђуле или Кеана), чиме смо доњу временску границу

настанка ових објеката сместили у сам крај 10. века. Поред жупанијских тврђава корпусу утврђења Првог раздобља припадају и тзв. мала утврђења, према којима се научна јавност почела активније интересовати тек од пре неколико деценија. Оне су по мишљењу једног броја аутора представљале ране резиденције локалних властелинских породица, које су касније замењене грађевинама типа кастелума.

У случају жупанијских тврђава као најранијих војно-економских и религијских центара угарских жупанија, а које су живеле у периоду од краја 10. до 13. века - користили смо упоредне, историјске и археолошке податке, које су се у великој мери подударале, а у неким елементима и међусобно допуњавале, дајући јаснију слику о одређеним детаљима из живота ових жупанијских центара, као што су: време настанка, начин градње и материјал градње, унутрашња и спољашња архитектура жупанијских центара итд.

Подржали смо и тезу археолога, Ђорђа Јанковића и Дејана Радичевића, према којем се рани центар средњовековне Крашовске жупаније највероватније налазио на локалитету „Град“ надомак данашње Дупљаје, где се у новије време откривају обриси огромне дрвено-земљане тврђаве, насупрот ранијем схватању, да се центар ове жупаније од најранијих времена налазио у харамском граду, на самој обали Дунава. У новије време, ову тезу подржали су и поједини истакнути мађарски историчари, попут Ђерђа Ђерфија и Ђуле Криштоа.

У раду је указано и на тесну везу која је могла постојати између тзв. римских шанчева, система уздужних земљаних насипа и канала и овдашњих пет жупанијских центара, Чанада, Арада, Темишвара, Ковина и Караша, наговештавајући да су ови објекти у посматраном времену могли послужити као најкраће копнене комуникације између ових војно-управних центара и износећи претпоставку да су они, иако саграђени у касноантичком раздобљу, током средњег века могли бити обновљени, а у неким својим сегментима можда и дограђени, наводећи аналогije из других пограничних области тадашње Угарске, попут жупаније Зала, односно источне Трансилваније.

У оквирима Првог раздобља истакли смо и корпус тзв. малих утврђења која је у ранијој историографији била сасвим занемарена категорија утврђења, док их је археолошка наука ранијих деценија већином сврставала у праисторијске или

античке грађевине. Реч је о земљаним утврђењима кружне или квадратне основе малог габарита, са дрвеним палисадама и одбрамбеним рововима као честим елементима одбране, а које су на основу археолошких остатака већином могли егзистирати у периоду 11-13. века. Њене западноевропске паралеле налазимо у утврђењима типа *motte* – малим утврђењима енглеске и француске властеле, подизане обично на вештачки насутим узвишењима, са дрвеним или каменим стамбеним кулама унутар брањеног простора. Иначе, постојање вештачки насutih узвишења констатовано је и у случају неколицине утврђења у Мађарској и Словачкој. Према досадашњим истраживањима мађарских и словачких археолога и историчара ови објекти су били чести пратиоци великих феудалних поседа овог доба, али су за оновремене повеље остали већином „невидљиви“, па их је до данас у већини случајева констатовала само археолошка наука, односно топонимастика.

Претресајући извештаје румунских и српских археолога долазимо до сазнања, да су мала утврђења у посматраном периоду присутна и у појединим деловима Баната, а ради се о објектима углавном сазданих од земље, типолошки разврстаних у објекте са унутрашњом и без унутрашње архитектуре, наглашавајући, да су у овој области још преко потребна даља истраживања, да би се добила јаснија слика о њиховим броју, оснивачима, њиховој правој намени и времену настанка, односно напуштања.

Поред археологије, потврду о постојању оваквих утврђења посредно нам пружају и топоними овог подручја. У средњовековној топонимастички простора Баната издваја се један слој топонима и микротопонима који у свом називу садрже мађарски наставак –*vár* (тврђава), односно словенски наставак –град. Присуство оваквих топонима у дипломатичкој грађи овдашњих жупанија, а пре свих Арадске, Чанадске, Тамишке и Крашовске, указује на постојање земљаних утврђења ових простора насталих пре 13. века. Ови топоними се највероватније могу довести у везу са раније наведеном групом малих утврђења.

Иако је у радовима ранијих аутора најезда Монгола из 1241-42. године сматрана догађајем, који је довео до гашења живота у већини дотадашњих жупанијских тврђава, у овом раду смо, базирајући се на резултате неких новијих истраживања, који показују да су поједине дрвено-земљане жупанијске утврде

опстале и након најезде Монгола, готово до самог краја 13. века, као горњу границу постојања утврђења Првог раздобља узели сам крај 13. односно почетак 14. века. Сматрамо да је гашење живота у утврђењима Првог раздобља пре била последица укупних друштвено-економских и војно-политичких промена које су задесиле друштво Угарске пред крај 13. и почетком 14. века, неголи последица саме најезде Монгола.

Друго раздобље у развоју овдашње војне архитектуре временски можемо одредити у раздобље од почетка 14., па до средине 16. века. То је већ раздобље оптерећено жестоким турско-угарским сукобима у Подунављу, у којима се све више користи и ватрено оружје, што за собом повлачи и потребу за градњом нових типова утврђења, који се од фортификација ранијег периода разликују по облику, димензијама, али и врсти материјала. Каструми овог доба се насупрот дрвено-земљаним жупанијским тврђавама Првог раздобља, без изузетка граде од трајног материјала (опеке и камена). Заправо, позни средњи век Угарске изнедрио је два основна типа утврђених објеката – каструме и кастелуме. Каструми су тврђаве првенствено у рукама самог краља, које функционишу као централне тачке краљевских посела широм земље или као погранична утврђења. Знатно је мањи број каструма који су подигнути на поседима великашких породица или црквених власти. Насупрот каструмима, објекти са статусом кастелума, као мања утврђења, првенствено се појављују на поседима световне и црквене властеле (до краја средњег века забележено их је око 450), а знатно ређе на поседима угарског краља. За разлику од каструма, код овог типа утврђења се као материјал за градњу, у првом периоду првенствено користи дрвена грађа и тек се од времена Матије I (1458-1490) могу изнаћи подаци о случајевима ојачавања овдашњих кастелума зидинама, кулама од трајног материјала.

Уносећи локације појединих каструма и кастелума овог доба у карту региона уочили смо да у неку руку, постоји јасна граница која на простору Баната раздваја зону каструма од зоне са кастелумима. Наиме, јужни простор Баната, тојест земљиште јужно од линије Нови Бечеј-Бокша-Карансебеш (између реке Брзаве и Дунава), био је простор у којем су у периоду 14-16. века од утврђених објеката доминирали каструми (90% забележених каструма Баната било је у овој

зони). С друге стране, у средишњим и северним деловима овог простора, односно на земљишту северно од линије Нови Бечеј-Бокша-Карансебеш, у посматраном периоду доминирали су кастелуми, а забележено их је укупно 36. У овој зони је забележено само 3 каструма (10% од укупног броја). Овакав распоред каструма и кастелума на тлу Баната у неку руку одражава однос снага који је постојао између краљевих поседа и поседа црквене и световне властеле. У позном средњем веку заправо, угарски краљ напушта своје поседе на северу овог региона, па готово читаво земљиште Чанадске и Арадске жупаније (изузев Липовско-Шољмошког властелинства) прелази у власништво локалне властеле. Некадашње жупанијске тврђаве у Чанаду и Араду пропадају, и у наредним деценијама ова насеља немају своје фортификације. Насупрот томе, угарски краљ од почетка 14. века поново јача своје присуство у периферним, пограничним деловима Баната, преузима раније и гради нове каструме, посебно у приобаљу Дунава. Једном речју, јужни део овог региона прекривен мрежом каструма прелази у власништво угарског владара.

Пратећи развој овдашњих кастелума уочили смо да се ови објекти могу поделити у две категорије: објекте резиденцијалног типа и објекте искључиво одбрамбеног карактера. Од два наведена типа кастелума свакако су ранијег датума она која су служила као резиденцијални објекти локалним властелинским породицама. Њихова градња отпочела је пред крај 14. века и наставила се и током читавог 15. века, а од наведених 36 забележених објеката са статусом кастелума бар 20 се може приписати овом типу кастелума. Они се у посматраном периоду у изворима појављују као центри доста пространих властелинстава, па тако примера ради, шарадски кастелум се налазио на челу властелинства којем је припадало 2533 хектара под виноградима, 2533 хектара под шумама, 760 хектара под ораницама и 84 хектара под ритовима. Исто тако, кастелум у насељу Чери налазио се на челу пространог властелинства од 50 сеоских насеља, 7 предијума, 2 воденице и др, а кастелум у насељу Маржина на челу властелинства са истоименим опидумом, са царином и са групом од 17 сеоских насеља из околине.

Другој категорији кастелума припадали су објекти који су највећим делом тек у другој половини 15. или почетком 16. века добили своје фортификације, а првобитно су функционисали као манастири или цркве, које је монашка заједница

у међувремену напустила, најчешће због све учесталијих турских упада у Банат. Од истакнутијих примера ове врсте можемо истаћи пример Араче у Потисју, односно Булча у Поморишју, од којих је први од раније био настањен фрањевцима, а овај потоњи бедениктинцима.

У контексту опидума ових простора, којих је по истраживањима ранијих аутора било најмање 58, истакли смо тесну везу и међузависност која је постојала између ове врсте насеља (којих је највише било у Тамишкој и Крашовској жупанији), као привредних центара својих микрорегија и утврђења типа каструма или кастелума, као војно-управних средишта истих микрорегија, а такође и на значајно присуство одређених црквених редова унутар посматраних насеља позног средњег века. Наиме, од наведених 58 насеља са статусом опидума на тлу Баната, чак је у 37 насеља овог типа у 14-16. веку постојало утврђење типа каструма или кастелума, док је у исто време, у 12 насеља овог типа забележено и присуство црквених редова (фрањевци, доминиканци, павлини и др). Свакако је другачији однос постојао на релацији каструм-опидум, него на релацији кастелум-опидум. У првом случају опидуми су настајали као подграђа (*suburbium*) подно раније изграђених тврђава, док је у другом случају редослед најчешће био обрнут, у насељима, која су већ имала статус опидума, поникли су током 14-15. века кастелуми и то као утврђени резиденцијални објекти локалне властеле.

На самом крају рада осврнули смо се и на фортификације појединих градских насеља у оквиру банатског региона, нагласивши да су у последњој етапи овог раздобља, крајем 15. и почетком 16. века поред великих градова попут Липове, Чанада или Темишвара, зидине добили и бројни степски градови. У самом тексту наводимо такве примере како из наше, тако и из околних области. Био је то крајњи вид одбране од све жешћих насртаја турских снага суседног смедеревског санцака на насеобинску мрежу овог подручја.

Овим радом отворили смо бројна питања на које смо верујемо, у доброј мери нашли и одговоре, али су ту свакако остала још нека отворена питања, на које ће тек будући истраживачи, можда у поседу неких нових, потпунијих информација, успети да дају потпун одговор.

ИЗВОРИ:

Необјављени извори:

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), Budapest, Diplomatika Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (DL),

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), Budapest, Térképtár

A Habsburg Birodalom Történelmi Térképei: Az Első Katonai Felmérés (1763-1787); A Második Katonai felmérés (1806-1868); A Harmadik Katonai Felmérés (1869-1887), Arcanum Adatbázis Kft, Mapire.Eu.Hu

Објављени извори:

Annales Altahenses Maiores, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis recisu, Hannoverae, 1891.

Annales Hildesheimenses, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis recisu, Hannoverae, 1878.

Anonymus, *Gesta Hungarorum*, ed. Pais Dezső, Budapest, 1977.,

Anjou = *Anjou-kori oklevéltár, Dokumenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*, szerk. Kristó Gyula, etc. Budapest-Szeged, 1990-

ÁUÓ = *Árpád-kori Új Okmánytár*, szerk. Wenzel Gusztáv, I-XII, Pest-Budapest, 1860-1874.

Bonfini, Antonio, *Rerum Hungaricarum decades*, szerk. S. Varga Katalin, Budapest, 1995.

CD = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I-IX, Budae, 1829-1844., ed. Fejér György

DAP = *Documenta artis Paulinorum, I-III*. A magyar redtartomány monostorai, Budapest, 1975-1978.

DHA = *Diplomata Hungariae Antiquissima, I*, Ed: Georgius Györffy, Budapestini, 1992.

Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. MGH Scriptorum rerum Germanicarum NS 9, ed. Holtzmann, Robert, Berlin, 1935.

Döry, Franciscus, *Decreta Regni hungariae*, Gesetze und verordnung Ungarns, 1301-1457 (MOL. Kiadvány, 14), Forráskidványok, 11, Budapest, 1970

Đurađ Sremac, *Poslanica o propasti Ugarskog Kraljevstva*, Beograd, 1987.

EO = Erdélyi Okmánytár, I-III, ed. Jakó Zsigmond, Budapest, 1997-2008.

Fekete Nagy, Antonius –Makkai, Ladislaus, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapest, 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale. 29.)

Fermendžin, Eusebius, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrebiae, 1892.

- Fraknói, Vilmos, *Mátyás király levelei, Külügyi osztály, I. Kötet* (1458-1479), II. Kötet (1480-1490), Budapest, 1893-1894.
- Gyárfás, István, *A jász-kunok története, I-IV.*, Kecskemét, 1870-1885.
- Heltai, Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, szerk. Kulcsár Margit, Budapest, 1981.
- István király emlékezete*, ed. Györffy György, Budapest, 1987.
- Joannes de Thúrócz, *Chronica Hungarorum*, ed. Elisabeth Galántai, Julis Kristó, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque, sn 7), Budapest, 1985.
- Káldy Nagy, Gyula, *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Szeged, 2000.
- Képes Krónika*, ford. Geréb László, Budapest, 1993.
- KHO = *Középkori historiák oklevelekben (1002-1410)*, szerk. Gy. Kristó, Szeged, 2000.
- Krassó = Pesty, Frigyes, *Krassó vármegye története, IV, Oklevéltár*, Budapest, 1883.
- MMO = Thallóczy, Lajos-A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára, II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, 1198-1526*, Budapest, 1907.
- Monumenta historica lib. Reg. civitatis Zagrabiae*, Coll. Et ed. Ioannes Bapt. Tkalčić, II, Zagrabiae, 89
- Monumenta Hungariae Historica 4, Okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból, I-IV*, Pest, 1857-1859.
- Nagy, Iván-Nyáry, Albert, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából (1458-1490), I-II*, Budapest, 1875-1877.
- Nicolai, Olahi, *Hvngaria et Atila*, Vindibonae, MDCCLXIII
- Ortvay, Tivadar-Pesty, Frigyes, *Temesvármegye és Temesvárváros története, IV, Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez, I*, Pozsony, 1896.
- Pauli, *Historia Langobardorum*, Monumenta Germaniae Historica Scriptorum rerum Langobardorum et Italicarum saec, VI-IX., ed. Waitz, Georg, 1878. (Historia Langobardorum)
- Pesty, Frigyes, *A szörényi bánóság és szörény vármegye története, III*, Budapest, 1878.
- Pesty, Frigyes, *Krassó vármegye története, III-IV*, Budapest, 1882-1883.
- Rationes collectorum pontificorum in Hungaria, Pápai tizedszedők számadásai 1281-1375*, ed. Arnold Ipolyi, Budapest, 1887.
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque Arpadianae*, ed. Szentpétery Emericus, I. Budapestini, 1937.
- Szádeczky-Kardos, Samu, *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, Budapest, 1998. (S. Szádeczky-Kardos, *Az avar történelem forrásai*)
- Szent Gellért püspök nagyobbik legendája*, Az államalapítás korának írott forrásai, Szeged, 1999, 408-430.
- Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról, 1484-1543*, ed. Wenzel Gusztáv, Pest, 1857.
- Sztáray = Nagy, Gyula, *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára, I-II*, Budapest, 1877-1878.

Thallóczy, Lajos, *Jajca (bánság, vár és város) története. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, 4*, Budapest, 1915.

Theiner, VMH = *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab. Augustino Theiner, tomus I- II, Romae, 1859-1860.

Verancsics = *Verancsics Antal összes munkái, I-XI*, ed. Wenzel Gusztáv, Pest (Budapest), 1857-1875.

Wenzel, Gusztáv, *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból, I-III.*, Budapest, 1874-1876.

Zala = *Zala vármegye története. Oklevéltár*, szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula, I-II, Budapest, 1886-1890.

Zichy-okmánytár = *A zichi és a Vásonkeői gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára, I-XII*, Pest-Budapest, 1871-1931.

ZSO = *Zsigmondkori Oklevéltár, I-XII*, Budapest, 1951-2013., (I-VII: ed. Mályusz Elemér, VIII-IX: ed. Borsa Iván, X: ed. C. Tóth Norbert, XI: ed. C. Tóth Norbert-Neumann Tibor, XII: ed. C. Tóth Norbert-Lakatos Bálint)

ВИИНЈ = *Византијски извори за историју народа Југославије, I*, ур. Фрањо Баришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић, Лидија Томић, Београд, 1955.

Regesta = *Szentpétery, Imre, Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I-II*, Budapest, 1923-1943.

A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinathatározatok forrásai, szerk. Zavodszky, Levente, Budapest, 1904,

Литература:

A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig, szerk. L. Blazovich, Szeged, 1985

Adatok Szolnok megye történetéből, I. kötet, szerk. T. Tóth, Szolnok, 1980.

Akadémiai Kislexikon, 2, szerk. Beck Mihály-Peschka Vilmos, Budapest, 1990.,

Almási, Tibor, *A tizenharmadik század története*, Budapest, 2000.

Алмаши, Тибор, *Главне институције писмености, места с јавном вером у средњем веку ба тлу данашње Војводине*, Средњовековна насеља на тлу Војводине, Историјски догађаји и процеси, Сремска Митровица, 2013, 29-47.

Археолошка топографија Баната, I, ур. Станко Трифуновић, Нови Сад, 2012.

Andrásfalvy Bertalan, *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai folyószabályozás előtt*, Budapest, 1973.

Andrásfalvy Bertalan, *Duna mente népének ősi ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*, Szekszárd, 1975.

Ardeț, Adrian, *Fortificația militară de la Bucșoșnița - Luncă*, 2005;

Ardeț, Adrian, *O construcție romană descoperită la Petroșnița (jud. Caraș-Severin)*, Banatica, 15, Reșița, 2000, 217-222

Ardeț, Adrian, *Fortificația militară romană de la Teregova*, 2004.

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, I-VII*, Sarajevo, 1988.
- Bácskai, Vera, *Magyar mezővárosok a 15. században*, Budapest, 1965
- Bakács, István, *Iratok Pest megye történetéhez, Oklevélregeszták 1002-1437.*, Budapest, 1982,
- Bakay, Kornel, *Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974-75).*, Soproni Múzeumok Közleményei, 2 (1975), 191-207.
- Bălan Gabriel, *Așezarile fortificate din aria culturii Gava din România, din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1961-2012)*, Brăila, 2013., 267-312.
- Balás, Vilmos, *Alföldi hosszanti sáncok*, Régészeti Füzetek, II/9, Budapest, 1961.
- Bálint, Sándor, *A szegedi nemzet, A szegedi nagytáj népelete, első rész*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1974-75/2
- Bálint, Sándor, *Újabb adatok Szeged középkori történetéhez*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1970/1, 199-212.
- Bárány, Ágoston, *Temes megye emléke*, Nagy-Becskerek, 1848.
- Bárány, Ágoston, *Torontál megye hajdana*, Buda, 1845.
- Барачки, Станимир, *Групи налази старосрпског гвозденог алата из Вршца*, Рад војвођанских музеја, 9, Нови Сад, 1960, 185-195.
- Барачки, Станимир, *Југоисточни Банат у раном средњем веку*, каталог изложбе, Вршац, 1977.
- Barna, P. Judit, *A Lengyel-kultúra kialakulása a Dny-Dunántúlon*, Doktori disszertáció, Budapest, 2011.
- Báró Forster Gyula, *Magyarország műemlékei*, 2, Budapest, 1905.
- Behrens, Hermann, *The first „Woodhenge“ in middle Europe*, Antiquity, 55, 1981, 172-178.
- Bejan, Adrian, *Banatul in secolele IV-XII*, Editura de Vest, Timișoara, 1995.
- Bejan, Adrian; Micle, Dorel; Măruia, Liviu; Cîntar, Adrian, *Unip, com. Sacoșu Turcesc, jud. Timiș. Punct. Dealu Cetățuica*, Cronică Cercetărilor Arheologice. Comisia Națională de Arheologie - campania 2009. A XLIV-a Sesiune de Rapoarte Arheologice, Suceava, 27-30 mai 2010, București, 2010.
- Belitzky, János, *Sopron vármegye története*, Budapest, 1938
- Benea, Doina, *Banatul în timpul lui Traian*, AnB(SN), 3, 1994, 309-321.
- Benea, Doina.; Bejan, Adrian, *Viața rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (I)*, ActaMN, 26-30, 1989-1993, 127-148.
- Benkő, Elek, *Arad*, KMTL, 53-54.
- Berkeszi, István, *Temesvár szabad királyi város kis monográfiája*, Temesvár, 1900, 2-3.
- Bernát, Péter, *Csörsz-árok, Az elfelejtett ókori védelmi vonal*, Bolyai Szemle, 2011/1, 201-220.
- Bertényi, Iván, *A tizennegyedik század története*, Budapest, 2000.
- Bertényi, Iván, *Szent István és öröksége*, Magyarország története az államalapítástól a rendiség kialakulásáig (1000-1440), Budapest, 1997.
- Blazovich, László, *A királyi szabad városok helyzete az Alföldön különös tekintettel Szegedre*, Kultúrák Találkozása, Szeged, 2000, 21-32.
- Blazovich, László, *A Körös-Tisza- Maros köz településrendje*, Szeged, 1985.

- Blazovich, László, *A Körös-Tisza-Maros köz települései a középkorban*, Dél-Alföldi Évszázadok, 9, Szeged, 1996.
- Blazovich, László, *Dél-Alföld képe*, Dixit salvavi animam meam, Szeged, 2007, 41-56.
- Blazovich, László, *Városok az Alföldön a 14-16. században*, Dél-Alföldi Évszázadok, 17, Szeged, 2002.
- Blazovich, László, *Városok városhiányos övezetben a középkorban*, Tiszatáj, Szeged, 11. 85-90.
- Blazovich, László-Geczi, Lajos, *A Telegdiék pere 1568-1572*, Dél-Alföldi Évszázadok, 6, Szeged, 1995.
- Böhm, Lénárt, *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme*, I, Budapest, 1867.
- Bóna, István, *A hunok és nagykirályaik*, Budapest, 1993.
- Bóna, István, *A nemzeti és törzsi társadalom története Magyarországon*, Magyarország története, I/1, Budapest, 1984, 117-198.
- Bóna, István, *A népvándorlás kor és korai középkor története Magyarországon*, Magyarország története, I/1, Budapest, 1984., 265-374.
- Bóna, István, *Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és eredmények*. Honfoglalás és régészet, Budapest, 1994, 67-75.
- Bóna, István, *Várak Szent István korában*, Államalapítás, társadalom, művelődés, Budapest, 2001, 101-106.
- Bóna, István, *VII. századi avar települések és Árpád-kori falu Dunaújvároson*, Fontes Arch. Hung., Budapest, 1973.
- Borovszky, Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig, I-II.*, Budapest, 1896-97.
- Borovszky, Samu, *Temes vármegye*, Budapest, 1912.
- Borovszky, Samu, *Torontál vármegye*, Budapest, 1911.
- Borsa, Iván, *III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára*, Levéltári Közlemények, 33 Budapest (1962), 2, 213.
- Бошковић, Ђурђе, *Архитектура средњег века*, Београд, 1976.
- Bozu, Ovidiu, *Descoperiri arheologice în hotarul satului Duleu (com. Fârlug, jud. Caraș-Severin)*, Banatica, 16, 2003, 377-393.
- Bozu, Ovidiu, *Considerații cu privire la Banat în epoca preromană*, Banatica, 15, 1, 2000, 147-160.
- Bozu, Ovidiu; Săcărin, Caius, *O expediție arheologică în Țara Almajului. Realități și perspective*, Banatica, 5, 1979, 553-558.
- Божанић, Снежана, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 14. века*, Нови Сад, 2013.
- Брмболић, Марин, *Вршачки замак*, Београд, 2009.
- Брукнер, Олга-Медовић, Предраг, Ковин. *Град-вишеслојно насеље*, Археолошки преглед, 1968, 184-188.
- Бубало, Ђорђе, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд, 2011, 229-243.
- Bukurov, Branislav, *Geomorfološki problemi Banata*, Novi Sad, 1984.
- Букуров, Бранислав, *Воде*, Војводина-знаменитости и лепоте, Нови Сад, 1968, 47-88.

- Букуров, Бранислав, *Рељеф, Војводина-знаменитости и лепоте*, Нови Сад, 1968, 13-45.
- Букуров, Бранислав, *Синтетичка разматрања геоморфолошких проблема на територију Војводине*, Нови Сад, 1982.
- Буквић, Љубомир, *Gava nalazi u južnom Banatu*, Kulture gvozdenog doba jugoslovenskog Podunavlja, Beograd, 1994, 39-44.
- Буквић, Љубомир, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Beograd, 2000.
- Bunyitai, Vince, *A váradi püspökség története alapításától jelenkorig*, I-III, Nagyvárad, 1883-1884.
- Búzás, Gergely, Mészáros, Orsolya, *A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai*, Magyar Sion (2008), 71-103.
- Capelle, Torsten, *Doba seobe naroda*, Povijest Svijeta, Zagreb, 1990., 286-289.
- Cedică, Valentin; Medeleț, Florin, *Fortificația de pământ de la Herneacova (com. Recaș, jud. Timiș)*, Patrimonium Banaticum, 1, Timișoara, 2002.
- Comsa Mihai, *Die Bulgarische herschaft nördlich der Donau während des IX. Jh. Im lichte des Archaologische Forschungen*, Dacia, 4, 1960, 395-422.
- Crețan, Remus-Frățilă, Vasile, *Dicționar geografico-istoric și toponimic al județului Timiș*, Timișoara, 2007.
- Crișan, Ioan Horatiu, *Fortificația feudala de la Căpâlnas*, Tibiscus, 5 (1979), 197-206.
- Csánki, Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I-III, 1890-1913.
- Csánki, Dezső, Thaly, Kálmán, *Árpád és az Árpádok*, Budapest, 1907.
- Чемере, Золтан *Средњовековна насеља на доњем току Галацке*, Attendite, 8, Гласник Историјског архива у Кикинди, Кикинда, 2011, 353-365.
- Csiffáry, Gergely, *Varkocs Tamás egri várkapitány emlékezete*, Agria, 40, Az Egri Múzeum Évkönyve-Annales Musei Agriensi, 2004, 189-260.
- Csorba Csaba, *Adattár a X-XVIII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről*, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1972, Debrecen, 1972, 177-236.
- Csömöre, Zoltán, *Temesközi várak, erődített templomok a török portyázások időszakában*, Középkortörténeti Tanulmányok, 7, Szeged, 2012., 485-502.
- Csukovits, Enikő, *Csodás szabadulások a török rabságból*, Aetas, 20, (2005/4), 78-87.
- Cuhlev N., Dimitar, *Istorija na grada Vidin i njezova oblast*, Sofija, 1932.
- Cuhlev, Dimitar, *Istorija na bálgarskata cārkva*, Sofija, 1910.
- Ћирковић, Сима, *Кнежевачко Потисје у средњем веку*, Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац, 2003.
- Ћирковић, Сима, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, Зборник за историју, 1, Матице Српске, 1970, 83-86.
- Ћирковић, Сима, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у 14. и 15. веку*, Сеобе српског народа од 14. до 20. века, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд, 1990, 7-35.
- Ћирковић, Сима, *Срби у средњем веку*, Београд, 1994.
- Ћоровић, Владимир, *Историја Срба*, Београд, 1989.
- Dávid, Katalin, *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*, 1974.

- Dávid, Katalin, *Marosvár-Csanád rekonstrukciója*, In memoriam Szent Gellért, A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség Füzetei, 23 Makó, 1996, 14-18.
- Dénes, József, *Árpád-kori sáncvár a Muzsla-tetőn*, Mátrai Tanulmányok, Gyöngyös, 2000, 7-10.
- Dénes, József, *Avar táborok a Kárpát-medencében?*, Vasi Szemle, (2009), LXIII, 1. szám, 1-15.
- Dénes, József, *Az Árpád-kori kisvátrak kérdései*. Vas, Sopron és Moson megye várai, Vasi Szemle, 54 (2000), 55-64.
- Димитријевић, Даница, *Санаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке*, Старица, 33-34, (1982-83), 29-62.
- Димитров, Христо, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, София, 1998.
- Динић-Кнежевић, Душанка, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, Зборник Матице Српске за историју, 37 (1988), 7-42.
- Dóka, Klára, *Gazdálkodás a Tisza árterin a XIX. század első felében*, Agrártörténeti Szemle, 24/3-4, 277-303.
- Domokos, György, *A törökellenes védelmi rendszer kiépítésének vázlatos története a 16. század második felében*, az Egri Vár Híradója, 37 (Eger, 2005), 16-36.
- Drăgoescu, Maria, *Descoperiri arheologice și numismatice pe teritoriul Banatului între anii 1872-1918*, AnB(SN), 4, 1995, 315-375.
- Draskóczy, István, *A kőszó bányászatának átalakulása Erdélyben az Árpád-korban*, Arcana tabularii, Tanulmányok Solymosi László tiszteletére, I-II, Debrecen-Budapest, 2-14.
- Draskóczy, István, *A tizenötödik század története*, Budapest, 2000.
- Draskóczy, István, *Erdély sótermelése az 1530-as években*, Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről, Miskolc, 2004, 31-96.
- Древняя Русь. Город, Замок. Село* / Г.В. Борисевич, Археология СССР. Т 15, Москва, 1985.
- Elter, István, *Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154)*, Acta Historica, Tomus LXXXII, Szeged, 1985, 53-62.
- Ember, Győző, *Az újkori magyar közigazgatás Mohácstól a török kiűzéséig*, Budapest, 1948.
- Engel, Pál, *A középkori Dunántúl mint történeti táj*, Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon, 1000-1541 (A Magyar nemzeti Galéria kiadványai, 2006/4, Budapest, 2006, 13-20.
- Engel, Pál, *A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmon-korban*, Kelet és Nyugat között, Szeged, 1995.
- Engel, Pál, *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554-1579* Dél-Alföldi Évszázadok, 8., Szeged, 1996.
- Engel, Pál, *A török-magyar háborúk első éve, 1389-1392.*, F. Szakály, Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohacs. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 33., (1979), 12-28.
- Engel, Pál, *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelme az oligarchák ellen (1310-1323)*. Századok, 122. évf. (1988) 89-146.
- Engel, Pál, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437)*, Budapest, 1977.

- Engel, Pál, *Magyarország világi archontológiája, 1301-1457. I-II*, Budapest, 1996.
- Engel, Pál, *Ozorai Pipo*, Ozorai Pipo emlékezete (Múzeumi Füzetek, Szekszárd, 1987), 53-88.
- Engel, Pál, *Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról*, *Castrum*, 6 (2007), 11-18.
- Engel, Pál, *Vár és hatalom, Az uralom territoriális alapjai a középkori Magyarországon, Honor, vár, ispánság*, Budapest, 2003.
- Engel, Pál-Kubinyi, András-Kristó, Gyula, *Magyarország története, 1301-1526*, Budapest, 1992
- Engel, Pál-Makk, Ferenc-Kristó, Gyula, *Korai magyar történeti lexikon*, Budapest, 1994.
- Erdélyi, László, *Fejlődés a legrégebb magyar társadalomban*, Budapest, 1916.
- Értekezések a történeti tudományok köréből, 15.2, Budapest, 1891.
- Feld, István, *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon*, A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 38, Sárospatak 2000.
- Feld, István, *A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében, I*, Századok, 148 (2014), 361-374.
- Feld, István, *Engel Pál és a magyarországi várkutatás*, *Castrum*, 6, (2007), 19-26
- Feld, István, *Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása*, A középkor és kora újkor régészete Magyarországon, I-II, Budapest, 2010, 495-520.
- Feld, István, *Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez*, Műemlékvédelem, 31 (1987), 1-8.
- Feld, István-Jakus, Lajos- László, Csaba, *Csővár*, *Studia Comitatus*, 7 (1979), 7-62.
- Fenyvesi, László, *A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365-1718)*, Végvárak és régiók a XVI-XVII. században, *Studia Agriensia*, 14, Eger, 1993, 235-287.
- Ferenczi, István, *Északkelet-Erdély Árpád-kori védelmi rendszeréről*, *Szkelyföld*, 2, 46-59.
- Filip Jan, *Enzyklopedisches Handbuch zu Urund Frühgeschichte Europas*, Prag, 1969.
- Flutur, Alexandru-Hamat, Anna-Cristina- Tanase, Daniela, *Cercetările arheologice preventive în cetatea timișoarei, str. Lucian Blaga, anul 2014*, Raport Preliminar, *Banatica*, 24 (2014), 225-252
- Fodor Zoltán, *Az ártéri gazdálkodás fókái a Tisza mentén*, Földrajzi konferencia, Szeged, 2001, 1-10
- Fodor, István, *Bolgárok a honfoglalás előtti Magyarországon*, *Honismeret*, 11 (1903), 5- szám, 19-23.
- Font, Márta, *Történelem és régészet kapcsolódási pontja az Árpád-kor kutatásában*, Baranya. Történelmi Közlemények, VII-VIII. évf. 1994-95., 105-112.
- Frisnyák, Sándor, *Tájak és tevékenységi formák*, Földrajzi Tanulmányok, Nyíregyháza, 1995.
- Fügedi, Erik, *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Budapest, 1970,
- Fügedi, Erik, *Ispánok, bárók, kiskirályok, A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*, Budapest, 1986.

- Fügedi, Erik, *Koldulórendek és városfejlődés*, Koldulóbarátok, polgárok, nemesek, Tanulmányok a magyar középkorról, 1961, 69-94.
- Fügedi, Erik, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Budapest, 1977.
- Fülöp, Gyula, *Újabb tanulmányok a római érmék szarmatakori forgarmáról a mai magyar földön*, Archaeológiai Értesítő, 103 (1976), 253-268.
- Gádor, János, *Az abaujvári vár kutatása*. Bölcsészdoktori disszertáció, Budapest, 1988.
- Garam, Éva-Patai, Pál-Soproni, Sándor, *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken*, Régészeti Füzetek, II/29, Budapest, 1983.
- Garašanin, Milutin, *Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Bronzano doba, Sarajevo, 1983., 685-702.
- Garašanin, Milutin, *Period polja sa urnama u Vojvodini*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Bronzano doba, Sarajevo, 1983, 668-685.
- Garašanin, Milutin, *Vatinska grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Sarajevo, 1983., 504-520.
- Gaşpar, Adrianna, *Monumente funerare otomane descoperite în cimitirul din Timișoara-Piața Sf. Gheorghe*, Banatica, 24 (2014), 209-224.
- Gilicze, János, *Az 1695. és 1696. évi hadjáratok és térképeik*. A Makói Múzeum Füzetek, 86, Makó, 1996.
- Girić, Milorad, *Nalazišta moriške kulture i hidrološki uslovi*, Rad muzeja Vojvodine, 40, Novi Sad, 1998, 15-23.
- Гирић, Милорад, *Налазишта старијег гвозденог доба у северном Банату*, Културе гвозденог доба југословенског Подунавља, Београд, 1994, 21-30.
- Гирић, Милорад, *Северни Банат, сакрални објекти и некрополе 10-15. века*, Рад музеја Војводине, 37-38, Нови Сад, 1995-96, 139-151.
- Gjuzelev Vasil, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten halfte des IX. Jh.*, Bizantinobolgarica, 1966., 16-39.
- Glaser, Lajos, *Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában*, Czepléd, 1937.
- Glück, Jenő, *A német lovagrend a XV. századi Bánságban*, Zounuk, 8, A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, Szolnok, 1993, 33-44.
- Glück, Eugen, *Contribuții cu privire la istoria părților Arădene în epoca ducatului lui Achtum*, Ziridava, VI, 1976, 86-116.
- Glück, Eugen, *Cu privire la istoricul părților Arădene în epoca voievodatului lui Achtum*, Studii privin istoria Aradului, București, 1980, 101-150
- Glück, Eugen, *Documente inedite din arhiva cavalerilor Teutoni*, Magazin istoric, jul. 1990, 31.
- Gogaltan Florin, *Fortified Bronze Age tell settlements in the Carpatian Basin*. A. General Overview defensive structures from cnetral Europa to the Aegean in the 3rd an 2nd millenium Bc, Stud. Arch., Ostmitteleuropa, 5, Bonn, 39-56.
- Gogâltan, Florin, *Cronica cercatărilor aheologice din România, campania 2006*, CIMEC- Institutul de Memorie Culturală, Bucuresti, 2007.
- Gömöri, János, *Castrum Supron, Sopron vára az Árpád-korban, Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit*, Scarabantia Társaság, Sopron, 2002.
- Гранић, Филарет, *Војводина у византијско доба*, Војводина, I, Нови Сад, 1939., 91-107.

- Грбић, Миодраг, *Градиште код Кикинде*, Старинар, I, Београд, 1950., 113-118.
- Грбић, Миодраг, *Градиште код Кикинде*, Старинар, II, Београд, 1951., 138-139.
- Gudea, Nicolae, *Sondajul arheologic de la Teregova (jud. Caraş-Severin)*, Banatica, 2, Reşiţa, 1973, p. 97-101.
- Gulyás, László Szabolcs, *Civitas vagy oppidum? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához*, Arcana tabularii, Budapest-Debrecen, 2014, 391-403.
- Gumă, Marian, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica, 4, Bucuresti, 1993.
- Györffy, György, *A magyarság keleti elemei*, Budapest, 1990.
- Györffy, György, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*, Történelmi Szemle, VII, évf. 1964/3-4. 537-568.
- Györffy, György, *Államszervezés, Magyarország története*, I/1, Budapest, 1984, 717-834.
- Györffy, György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I-III*, Budapest, 1963-1987.
- Györffy, György, *Civitas, castrum, castellum*, Acta Antiqua, Scientiarum Hungaricae, 25, 1975, 331-334.
- Györffy, György, *Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában*, Ethnographia, 76 (1965), 411-434.
- Györffy, György, *Honfoglalás és megtelepedés*, Magyarország története, I/1, Budapest, 1984, 577-650.
- Györffy, György, *István király és műve*, Budapest, 1977.
- Györffy, György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Budapest, 1948.
- Györffy, György, *Pregled dobara grčkog manastira u Svetom Dimitriju na Savi (Sremska Mitrovica) iz XII veka*, Споменица Историјског архива „Срем“, Сремска Митровица, 2002., 7-64.
- Györffy, György, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről, A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig*, Budapest, 1959.
- Habovštiak, Alojz, *Stredoveka dedina na Slovensku*, Bratislava, 1985.
- Hankó, Ildikó, *Királyaink tömegsírban*, Budapest, 2004.
- Харди, Ђура, *Наследници Кујева, између краљевске круне и татарског јарма*, Нови Сад, 2002.
- Hauptmann, Harald-Milojčić, Vladimir, *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula Thessalien*. Beitrage zur Ur- und frühgeschichtlichen Archeologie des Mittelmeer-Kulturreaumas, 9, Bonn, 1969.
- Hegedűs, Antal, *Hristijanizacija na tlu današnje Vojvodine u X veku, 1100 godina od doseljenja Mađara i Vojvodina*, Novi Sad, 105-112.
- Heidrich, Ingrid, *Evropski srednji vijek, Povijest svijeta*, Zagreb, 1990., 297-381.
- Henszlmann, Imre, *Német-csanádi baptisterium, Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése*, Budapest, 1876.
- Hoensch, K. Jörg, *Itinerar König und Kaisre Sigismunds von Luxemburg 1368-1437*. Unter Mitarbeit von Thomas Kees, Ulrich Nies und Petra Roscheck, hrsg. Von Jörg K. Hoensch, Warendorf, 1996.

- Hoffmann, István, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*, Debrecen, 2012.
- Hómán, Bálint, *Magyar pénztörténet, 1000-1325*, Budapest, 1916.
- Horváth, Ferenc, *A Tisza-vidék településrendszerének és háztípusainak áttekintése*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1989, 15-40.
- Horváth, Ferenc, *Late Neolithic ditches, fortification and tells in the Hungarian, Tisza-region*, Ruma- Novi Sad, 1986, 145-149.
- Horváth, Ferenc-Kálicz, Nándor, *Újkőkori település feltárása Petrivalentén*, Régészeti kutatások Magyarországon, 2001, (2003), 3-29.
- Horváth, Richárd, *Rendszertelenség a rendszerben, A késő középkori castellumok és az írott források*, Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére, Budapest, 2008., 9-20.
- Horváth, Richárd, *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon, Várak nyomában*. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére, Budapest, 2011, 79-93
- Höckmann Olaf, *Wehranlagen der Jüngerer Steinzeit, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Ausgrabungen in Deutschland-gefördert von der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1950-1975, Teil 3, Mainz, 277-295.*
- Iambor, Petru-Matei, Ștefan-Bejan, Adrian, *Cercetări arheologice în asezarea feudală tipică de la Cenad (1974-1975)*, Ziridava, XIV, Arad, 1962, 89-114.
- Ilyés, Zoltán-Pozder, Péter, *A hadászat és honvédelem antropogén geomorfológiai emlékei*, Eger, 2006.
- István király emlékezete*, ed. Gy. Györffy, Budapest, 1977.
- Историја српског народа, I-II*, ур. Сима Ћирковић, Јованка Калић, Београд, 1982-83.
- Iter Buda Hadrianopolim, Anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio*, Put po Dalmaciji, ed. Alberto Fortis, Zagreb, 1984., 115-145.
- Ивић, Алекса, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад, 1929, 1996 (репринт)
- Jakubovich, Emil-Pais, Dezső, *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, 1926.
- Jankó, Ágoston, *Vízszabályozás és árvízvédelem*, Torontál vármegye, Budapest, 1911, 171-202.
- Janković, Đorđe-Radičević, Dejan, *The Stronghold from Dupljaja: A medieval archeological discovery*, Banatica, 17, 275-278.
- Јанкулов, Борислав, *Утврђења Римљана и варвара из доба сеобе народа у Бачкој и Банату*, Рад војвођанских музеја, 1, Нови Сад, 1952., 7-37.
- Јиречек, Константин, Радоњић, Јован, *Историја Срба*, Београд, 1952.
- Joachim, E. *König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn, 1429-1432*. Mitteilungen des Institut für Osterreichische Geschichtsforschung, 33 Band, 1 Heftm Innsbruck, 1912.
- Jovanović, Borislav, *Keltska kultura u Jugoslaviji*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, V, Željezno doba, Sarajevo, 1987., 805-854.
- Jovanović, Borislav-Jevtić, Miloš, *Ostava srebrnih predmeta sa Židovara*, Vršac, 2006.
- Jovanović, Marija, *Židovar, Orešac*, Skordisci i starosedeoici, Beograd, 1994, 113.
- Juhász, Kálmán, *A csanádi püspökség története*, Makó, 1933 .

- Juhász, Kálmán, *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai-Aradi regesták*, A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 31-32. kötet, Gyula, 1963.
- Juhász, Kálmán, *Hajdani monostorok Csanád-egyházmegyében*, Budapest, 1926.
- Juhász, Kálmán-Lotz, Antal, *Szerzetesek a csanád egyházmegyében a középkorban*, Tanulmányok Csongrád megye történetéből, 18, Szeged, 1991.
- Kálicz, Nándor-Raczky Pál, *Berettyóújfalu-Herpály. A herpályi kultúra névadó települése*. A Tisza-vidék kései neolitikuma, Szolnok, 1987, 30-38.
- Калић, Јованка, *Подаци Абу Хамида о приликама у јужној Угарској средином XII века*, Зборник за историју Матице Српске, 4, Нови Сад, 1971, 25-37.
- Калић, Јованка, *Срби у позном средњем веку*, Београд, 1994.
- Калић-Мијушковић, Јованка, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967.
- Kapitánffy, István, *Hungarobyzantina, Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*, Budapest, 2003.
- Karácsonyi, János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig, I-II*, Budapest, 1922-1924.
- Károlyi Zsigmond-Nemes, Gerzson, *Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895-1846)*, Budapest, 1975.
- Károlyi, Árpád, *Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok a bécsi császári és királyi Allamlevéltárból, 1535-1551.*, Budapest, 1881.
- Károlyi, Zsigmond-Nemes, Gerzson, *Szolnok és Közép-Tiszavidék vízügyi múltja*, Vízügyi Történeti Füzetek, 8, Budapest, 1975.
- Катић, Срђан, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац, 2003., 135-209.
- Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára, I-II*, Budapest, 1997.
- Kiss, Andrea, *Az 1340-es árvizek, vízállás-problémái és környezetük, különös tekintettel az 1342. és 1343. évre*, Középkortörténeti Tanulmányok, 7, Szeged, 2012, 161-193.
- Kiss, Gábor-Tóth, Endre, *A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése (Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához, I.)* Communicationis Archaeologiae Hungariae, 1987., 101-137.
- Kiss-Katona, Attila, *A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században*, Hadtörténelmi Közlemények, CXXIII, 1-2. (2010), 168-214.
- Kiss-Katona, Attila, *A Kárpát-medencei bolgár térhódítás a 9. században*, A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, 31 (Szekszárd, 2010.), 37-47.
- Kókai, Sándor, *A Bánát történeti földrajza, 1718-1918*, Nyiregyháza, 2010.
- Komjáthy, Miklós, *A tihanyi apátság alapítólevelének problémái*, Levéltári Közlemények, 26 (1995), 27-47.
- Könyöki, József, *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra*, Budapest, 1905.
- Kopeczny, Zsuzsa, *Castellumok és curiák a Temesközben*, Középkortörténeti Tanulmányok, 7, Szeged, 45-55.
- Koppány, Tibor, *A castellumtól a kastélyig*, Művészettörténeti Értesítő, 23 (1974), 285-299.
- Koppány, Tibor, *A Középkori Magyarország kastélyai*, Művészettörténeti Füzetek, 26. Budapest, 1999.

- Koppány, Tibor, *Castellumok a későközépkori Magyarországon*, Castrum Bene, 2/1990, Budapest, 1992, 77-93.
- Koppány, Tibor, *Erődített nemesi udvarházak a késő-középkori-kora újkori Magyarországon*, Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből, Budapest, 2006, 61-66.
- Ковачевић, Јован, *Аварски каганат*, Београд, 1977.
- Korai magyar helynévszótár*, szerk. Hoffman István, Debrecen, 2005 (KMH, I)
- Kosztá, László, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája*, Dél-Alföld és Szer, Szeged, 2000, 55-70.
- Kovalovszky, Júlia, *Orosháza és környéke a magyar középkorban*, Orosháza története, Orosháza, 1965.
- Középkorai történelmi atlasz, Magyarország az Anjouk és Zsigmond korában (1301-1437)*, Budapest, 1995.
- Krajčović Rudolf, *Hist. Čas*, 4, 1956., 222-234
- Kristó, Gyula, *A 10. századi Erdély politikai történetéhez*, Századok, 122 (1988), 3-35.
- Kristó, Gyula, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Budapest, 1970.
- Kristó, Gyula, *A tatárjárás előtti bencés monostorainkról*, Századok, 138, 403-411.
- Kristó, Gyula, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988.
- Kristó, Gyula, *Az alföldi megyék kialakulása*, Dél-alföldi Évszázadok, 20, Szeged, 2003.
- Kristó, Gyula, *Írások Szent Istvánról és koráról*, Szeged, 2000.
- Kristó, Gyula, *Keán, Szent István ellenfele*, Acta Historica, 98 (1993), 15-28
- Kristó, Gyula, *Közigazgatás Szent István korában*, Írások Szent Istvánról és koráról, Szeged, 2000, 151-157.
- Kristó, Gyula, *Megjegyzések az ún. „Pogányházadások” kora történetéhez*, AUSZ, Acta Historica, 18 (1965), 6-14.
- Kristó, Gyula, *Orientációs irányzatok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján*, Írások Szent Istvánról és koráról, Szeged, 7-17.
- Kristó, Gyula, *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*, Szeged, 2003.
- Крстић, Александар, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове, Београд, 2010, 65-90.
- Крстић, Александар, *Вршац у средњем веку, II, Од почетка 15. до средине 16. столећа*, Историјски часопис, LX (2011), 193-212.
- Крстић, Александар, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната (15. век-прва половина 16. века)*, Зборник Матице Српске за историју, 73, Нови Сад, 2006, 27-55.
- Krznarić-Škrivanko, Maja, *Istraživanja na Sopotu, Od Sopota do Lengyela, Prispjevko kamenodobnih in bakrenodobnih kulturam med Savu i Dunavo*, Založba Annales, Koper, 2006, 11-19.
- Krznarić-Škrivanko, Maja, *Neki nasebinski pokazatelji na eponimnom lokalitetu Sopotске kulture*, Opvsc. Archae., 27, Zagreb, 2003, 49-63.
- Krznarić-Škrivanko, Maja, *Prapovijesno naselje na Ervenici u Vinkovcima*, Opvs. Archae., 21, 1997, 205-215.

- Kubinyi, András, „Szabad királyi város”-„Királyi szabad város”?, Urbs, Magyar Várostarténeti Évkönyv, I, Budapest, 2006, 51-61
- Kubinyi, András, *A magyarországi városhálózat, XIV-XV. századi fejlődésének néhány kérdése*, Tanulmányok Budapest Múltjából, XIX, Budapest, 1987, 45-47
- Kubinyi, András, *A nagybirtok és jobbágysai a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján*, A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 18, Veszprém, 1986, 197-226.
- Kubinyi, András, *Árpád-kori váraink kérdése (Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállítására)*, Castrum Bene, 1989, 290-299
- Kubinyi, András, *Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király*, Aetas, 22. évf., 2007/3, 83-100.
- Kubinyi, András, *Mátyás Király*, Budapest, 2001.
- Kubinyi, András, *Székesfehérvár helye a későközépkori Magyarország városhálózatában*, Változások a történelemben, Budapest, 2002, 277-284.
- Kubinyi, András, *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*, Szeged, 2000
- Kubinyi, András, *Zsigmond király és a városok*, Művészet Zsigmond király korában, I-II, Budapest, 1987, 235-236.
- Kumorovitz L., Bernát, *Buda (és Pest) „fővárosá” alakulásának kezdete*, Tanulmányok Budapest múltjából, 18 (1971), 7-53.
- Kuzma, Ivan., *Die Großen Kreise der ersten Bauern – Bildern der Jungsteinzeit in Zentraleuropa* In: Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte: Luftbildarchäologie in Zentraleuropa. Katalog zur Ausstellung. Hrsg.: Oexle, J. Dresden 1997, 46–57.
- Ladányi, Erzsébet, *A milles Magyarországon és Európában Szent István korában*, Budapest, 2005.
- Ladányi, Erzsébet, *Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben*, Történelmi Szemle, 23 (1980), 450-477.
- Lakatos Bálint, *Városi nemesek Karánsebesen a 15-16. században*, Urbs, III, Magyar Várostarténeti Évkönyv, Budapest, 2008, 55-78.
- László, Gyula, „A kettős honfoglalás-ról”, *Archaeológiai Értesítő*, 97 (1970), 161-190.
- Lászlóffy, Woldemár, *A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a Tisza vízrendszerében*, Budapest, 1982.
- Lászlóvszky, József, *Földművelés és állattenyésztés a középkori Magyarországon*, Magyar középkori gazdaság és pénztörténet, Budapest, 2006, 53-81.
- Lazarovici, Georghiu, *Architecture of Neolithic in Romania, The first Neolithic sites (South-East European transect)*, Volume II, Early Neolithic (Starčevo-Criş sites on the territory of Romania, Krakow, 2010.
- Lazarovici, Gheorghiu, *Über neo- bis äneolitische Befestigungen auf Rumänien*, Kaufmann, 1990.
- Legeza, László, *Bizánci kereszténység*, Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, I, Budapest, 2003, 384.
- Legeza, László, *Bizánci rítusú monostorok*, Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, I, Budapest, 2003, 394.
- Лемајић, Ненад, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица-Источно Сарајево, 2006.

- Лемајић, Ненад, *Српско становништво Баната и Поморшија у XV и XVI веку*, Средњовековна насеља на тлу Војводине-Историјски догађаји и процеси, Сремска Митровица, 2013., 7-27.
- Lista Monumentelor Istorice, MO nr. 646 bis /16/07/2004, Ordinul ministrului culturii și cultelor nr. 2.314/ 2004*, vol., București, 2004.
- Luca, Sabin Adrian, *Descoperire arheologică din Banatul Românesc*, Sibiu, 2006.
- Luca, Sabin Adrian, *Repertoriul arheologic al județului Caraș-Severin*, Economică, București, 2004.
- Lünning, Jens, *Mittelneolithische Grabenanlagen in Rheinland und im Westfalen*, 33-34 Mitt. Österreich, 1983, 9-25.
- Lupescu, Radu, *Kolozsvár korai történetének buktatói*, The Pitfalls of the Early History of Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania), Erdélyi Múzeum, 2005/3-4, 25-77.
- Ljuština, Marija, *Stratigrafija naselja i periodizacija vatinske kulture u Vojvodini*, Doktorska disertacija, Beograd, 2012.
- Macrea Mihail, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969.
- Macrea, Mihai, *Garnizoanele cohortei VIII Raetorum în Dacia*, Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
- Madas, Dimitrije, *Nalazišta i arheološki lokaliteti na teritoriji opštine Bela Crkva*, Pančevo, 2001.
- Madas, Dimitrije, *Karaš od praistorije do srednjeg veka. Kratak pregled rezultata ostvarenja projekta*. Glasnik Društva konzervatora, 30., 2006., 51-53.
- Makk, Ferenc, *Magyar külpolitika (896-1196)*, Szeged, 1996.
- Makk, Ferenc, *Magyar-bolgar kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István korában*, A Turul-madártól a kettőskeresztig, Szeged, 1985, 117-125.
- Maksay, Ferenc, *A középkori Szatmár megye*, Budapest, 1940.
- Mályusz, Elemér, *A mezővárosi fejlődés*, Tanulmányok a parasztság történetéből Magyarországon a XIV. századtól, Budapest, 1952, 128-190.
- Marcu, Felix, *Military tile-stamps as a Guide in Honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
- Marghitan, Liviu, *Banatul in lumina arheologiei, III*, Timisoara, 1985.
- Маринковић, Снежана, *Банат у праисторији, антици и током сеобе народа*, Банат кроз векове, Београд, 2010., 15-32.
- Márki, Sándor, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története, I-II*, Arad, 1892-95.
- Márki, Sándor, *Történeti és Régészeti Értesítő*, 1882.
- Medeleț, Florin, Bugilan, Ioan, *Contribuți la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, Banatica, 9, 1987., 119-120.
- Medeleț, Florin, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002*, CIMEC - Institutul de Memorie Culturală, București, 2003.
- Medeleț, Florin, *Contribuții la repertoriul numismatic al Banatului, Epoca Latene. Secolul IV î. Chr.-106*, AnB(SN), 3, 1994, 239-308.
- Medeleț, Florin; Bughilan, Ioan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, Banatica, 9, 1987, 87-198.
- Medeleț, Florin, *În legătură cu o mare spirală dacică din argint aflată În Muzeul Național de la Belgrad*, AnB(SN), 3, 1994, 192-230.
- Medović, Predrag, *Kalakača-naselje starijeg gvozdenog doba*, Novi Sad, 1988.

- Medović, Predrag, *Vojvodina u praistoriji-od Neandertalaca do Kelta*, Novi Sad, 2006.
- Mesterházy, Károly, *A Tiszántúl IX-X. századi bolgár emlékei*, Folia Archaeologica, 28, Budapest, 1977., 157-169.
- Mihai Feraru, Remus, *Legenda Sancti Gerhardi episcopi și Deliberatio supra hymnum trium puerum: două izvoare fundamentale pentru istoria Banatului in prima jumătate a secolului al XI-lea*, Filosofia Sfântului Gerard de Cenad in context cultural si biografic, Szeged, 2013, coor. Claudiu, Mesaroş, 134-158.
- Miklós, Zsuzsa, *Árpád-kori földvár Mende-Leányváron*, Arch. Értes, 108 (1981), 233-250.
- Miklós, Zsuzsa, *Árpád-kori kisváarak Magyarországon*, Középkori régészetünk újabb eredményei, Budapest, 1985 143-158.
- Miklós, Zsuzsa, *Ásatás Márianosztra-Biberváron*, Archaeológiai Értesítő, 109 (1983), 10-23.
- Miklós, Zsuzsa, *Hozzászólás az Árpád-kori ún. kisváarak kérdéséhez*, Műemlékvédelem, 31 (1987).
- Miklós, Zsuzsa, *Tolna megye várai*, Budapest, 2007.
- Miletić, Nada, *Kulturna historija BiH, (Rani srednji vek)*, Sarajevo, 1977.
- Miletz, János, *Chronológiai adatok a magyar királyok tartózkodásáról Temesvárott*, Temesvár, 1875.
- Miletz, János, *Szörény vármegye történelmi és régészeti emlékei*, Temesvár, 1879.
- Miletz, János, *Temes és Arad vármegyék történelmi és régészeti emlékei*, Temesvár, 1876.
- Miletz, János, *Temesvár hadászati jelentősége*, Temesvár, 1877.
- Miletz, János, *Torontál vármegye történelmi és régészeti emlékei*, Temesvár, 1877.
- Milleker, Bódog, *A nagyfalui őstelep és munár-németszentpéteri földvár*, Történelmi és Régészeti Értesítő, XXII/I-II., Temesvár, 1906., 49-54.
- Milleker, Bódog, *A törökök első betörései Dél-Magyarországra Zsigmond és Albert korában, Keve és Krassó megyék megszűnése, 1393-1439*, Történelmi és Régészeti Értesítő, XXIII/1902., Budapest, 191-192.
- Milleker, Bódog, *Béla király névtelen jegyzőjének délmagyarországi hely- és folyónevei*, Történelmi és Régészeti Értesítő, XXIII/I-II, Temesvár, 1907., 58-66.
- Milleker, Bódog, *Centum Putei*, Történelmi és Régészeti Értesítő, VI/IV, Temesvár, 1890., 214-217.
- Milleker, Bódog, *Dél-Magyarország a rómaiak alatt*, Történelmi és Régészeti Értesítő, IX/I, Temesvár, 1893, 1-38.
- Milleker, Bódog, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, Temesvár, 1897., 36-37. XXIV/III-IV. Temesvár, 1913.
- Milleker, Bódog, *Három aldunai római erőd-helyrajzi vázlattal*, Archeológiai Értesítő, XXI, Budapest, 1901., 28-34.
- Milleker, Bódog, *Varadai története*, Történelmi és Régészeti Értesítő, V/II-III., Temesvár, 1889., 72-81.

- Milleker, Bódog, *Versecz vidéke a középkorban*, Történelmi és Régészeti Értesítő, XII, Temesvár, 1896., 65-86.
- Milleker, Felix, *Das Wrschatzer Bergschloss, Historisch-Archeologisch Skizze*, Wrschatz, 1934.
- Milleker, Felix, *Die Familie Poscha im mittelalterlichen Krascho, 1325-1472.*, Wrschatz, 1934.
- Milleker, Felix, *Geschichte der Stadt Pančevo*, Pančevo, 1925.
- Milleker, Felix, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek, 1331-1918.*, Wrschatz. 1933.
- Milojčić, Vladimir-Zumbusch Johanna, *Die Deutschen Ausgrabungen der Otzaki-Magula in Thessalien, I. Das Frühe Neolithikum*, Mainz, 1971.
- Милошевић, Гордана, *Становање у средњовековној Србији*, Београд, 1997.
- Miljković, Nikola, *Matični supstrat, Zemljišta Vojvodine*, Novi Sad, 1971, 32-46.
- Митровић, Катарина, *Вук Гргуревић између Мехмеда II и Матује Корвина (1458-1465)*, Браничевски гласник, 2 (2003), 19-30.
- Mócsy, András, *A római kor*, Magyarország történetem I/1, Budapest, 1984, 199-264.
- Modermann, J.R. Pieter, *Einige Gedanken zur Deutung der mitterneolithisch Grabenanlagen*, MittÖAG, 33-34, 1983-84., 347-350.
- Moór, Elemér, *Az Árpád monarchia kialakulásának kérdéseihez*, Századok, 104 (1970), 350-382.
- Moravcsik, Gyula, *A magyar történelem bizánci forrásai*, Budapest, 1934.
- Moravcsik, Gyula, *Görögnyelvű monostorok Szt. István korában*, Budapest, 1938.
- Mühler-Wille, Michael, *Mittelalterliche Burghügel (Motten) im Nördlichen Rheinland*. Köln, Graz, 1966.
- Müller, Frigyes, *A nagyobb Gellért-legenda forrásai és keletkezése*, Századok, 47 (1913), 355-419..
- Nagy, Margit, *A gepida királyság (454-567)*, A gepidák koraközépkori királysága az Alföldön, Gyula, 1999., 29-38.
- Narr, J. Karl, *Sredozemlje i Evropa do kraja 2. tisućljeća*, Povijest svijeta, Zagreb, 1990., 170-183.
- Németh, Péter, *Az I. István-kori ispánsági központok kutatásának eredményei és feladatai*, Középkori régészetünk újabb eredményei és időszakos feladatai, Budapest, 1985, 105-114.
- Németh, Péter, *Civitas et suburbium*. Adatok Sopron korai várostörténetéhez, Soproni Szemle, XXXV/1 1981, 50-58.
- Németh, Péter, *Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendőjéről (1969-1971)*, *Vörlaufige Mitteilung über die ersten Dreiforschungsjahre im Árpádenzeitlichen (1969-1971)*. Arch. Ért. 100. (1973.), 169-179.
- Németh, Péter, *Szabolcs és Szatmár megye Árpád-kori (XI-XIII. századi) földvárjai és monostorai*, A Nyiregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, 10 (1967), 91-101.
- Nemoianu, Anastasiu, *Unele aspecte ale prezenței teutonilor în Banat*, Muzeul National, II, București, 1975.
- Niedermaier, Paul, *Der mitteralterliche Städtebau in Siebenburgen, im Banat und im Kreischgebiet, Teil I, Die Entwicklung von Anbeginn bis 1241.*, Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde, Heidelberg, 1996.

- Nováki, Gyula-Sándorfi, György-Miklós, Zsuzsa, *A börzsönyi hegység őskori és középkori várai, Vorgeschichtliche und Mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge*, Fontes, Arch. Hung. Budapest, 1979.
- Oláh-Gál, Elvira, *A római Limestől a koraközépkori magyar határig*. Oláh-Gál Elvira interjúja dr. Ferenczi István régésszel, Székelyföld, 2-9, 32-45.
- Opriş, Mircea, *Timișoara*, București, 1987.
- Ormós, Zsigmond, *Adatok a délmagyarországi földvárak történetéhez*, Történelmi És Régészeti Értesítő, 1879.
- Ortvai, Tivadar, *Tibiscum fekvése*, Temesvár, 1876.
- Ortvay, Tivadar, *Magyarország egyházi földleírása, I-II*, Budapest, 1891-92.
- Ortvay, Tivadar, *Margum és Contra-Margum helyfekvése*, Budapest, 1876.
- Ortvay, Tivadar, *Temes vármegye és Temesvár város története*, Budapest, 1896.
- Oța, Silviu, *Câteva considerații în legătură cu necropolele medievale rurale din Sudul Banatului (sec. XII-XIV)*, Banatica, 15, 2000, 161-176.
- Ottományi, Katalin, *Újabb vicusok Aquincum territoriumán*, Dissertationes Archaeologicae, 3, no. 2, Budapest, 2014.
- Pais, Dezső, *Survivances slavo-hongroises de castellum romain*, A LingHung, IV Budapest, (1954).
- Pálffy, Géza, *A bécsi katonai vezetés védelmi politikája a Temes-Maros vidéken a XVI. század elejétől a XVIII. század közepéig*, A Makói Múzeum Füzetei, 91 (Makó, 1998), 16-28.
- Pálffy, Géza, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. századig*, Történelmi Szemle, 38/2-3. sz. (1998), 163-217.
- Pálffy, Géza, *Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről. Az 1526 és 1556 között török kézbe került magyarországi városok, várak és kastélyok összeírása a Német-római Birodalom rendjei számára*, Várak nyomában, Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György-Kovács Gyöngyi-Domokos György-Miklós Zsuzsa-Mordovin Maxim, Budapest, 2011., 177-194.
- Parádi, Nándor, *A kácsi középkori lakótorny*, A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, XXI, Miskolc, 1983, 9-31.
- Parkinson, A. William – Duffy R, Paul., *Fortifications and Enclosures in European Prehistory: A Cross-Cultural Perspective*. Journal of Archaeological Research 15(2): (2007), 97-141.
- Pascu, Ștefan, Zahiu, Ioan, Tintă, Aurel, *Timișoara 700- pagini din trecut si de azi*, Timișoara, 1969.
- Pauler, Gyula, *Néhány szó hadi viszonyainkról a XI-XII. században*, Hadtörténelmi Közlemények, I, (1888), 501-526.
- Pavuk Juraj, *Lengyel-culture fortified settlements in Slovakia*, Antiquity, 63, 1991, 348-357.
- Pesty, Frigyes, *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1876.
- Pesty, Frigyes, *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története, I-III*, Budapest, 1877-78.
- Pesty, Frigyes, *A várispánságok története*, Budapest, 1882.
- Pesty, Frigyes, *Az eltűnt régi vármegyék, I-II.*, Budapest, 1880.
- Pesty, Frigyes, *Brankovics György rácز despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácз despota cím*, Budapest, 1877.

Pesty, Frigyes, *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*, Budapest, 1888.

Petrasch Jörg, *Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa*. Berichte der Römisch-Germanischen Kommission, 71, 1990, 407-564.

Petrovics, István, *A középkori mezővárosi gazdálkodás*, Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon, Gazdaságtörténelem, anyagi kultúra, régészet, Budapest, 2008, 447-465.

Petrovics, István, *Városi élet a középkori Dél-Magyarországon, Pécs, Szeged és Temesvár esete*, Urbs, Magyar Várostörténeti Évkönyv, III, Budapest, 2008, 41-70.

Petrovsky, R., *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (partea II)*, Banatica, 3, 1975, 365-378.

Pinczés Zoltán, *Erdély gazdasági életének természetföldrajzi alapjai*, Észak- és Kelet-Magyarország Földrajzi Évkönyve, 8 (2000), 9-85.

Podborsky Vladimir-Kovarnik Jaromir, *Neolithic and Post-Neolithic Enclosures in Moravia in their center European context*. Inside and Outside in Prehistory, 2008.

Pohl, Walter, Die Awaren, *Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822.n Chr.*, München, 1988.

Popescu Dumitru, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenburgen*, Bucuresti, 1944.

Поповић, Марко, *Београдска тврђава*, Београд, 1982.

Поповић, Марко, Иванишевић, Вујадин., *Град Браничево у средњем веку*, Старинар, XXXIX, 1989, 125-179.

Pribaković, Dušan, *Gradski park-Kovi, germanska nekropola i sarmatsko naselje*, Arheološki pregled, 5, Beograd, 1963, 129-130.

Rác, Lajos, *Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején*, Dixit et salvavi animam meam, Szeged, 2007, 68-78.

Radičević R., Dejan, *Medieval fortification in Dupljaja and Grebenac*, Proceedings of the regional conference, Vršac, 2011, 85-89.

Radičević R., Dejan, *Srednjovekovni mač iz Dupljaje*, Glasnik, 25, Srpsko arheološko društvo, (2009), 79-90.

Радичевић, Дејан-Целебџић, Дејан, *Византијски печат из Дупљаје*, Гласник Српског археолошког друштва, 29, Београд, 2013, 275-287.

Radulescu, Alexandru, *Cercetări arheologice medievale din Banatului câmpie, scurt istoric*, în StIB 23-24-25 (1999-2001), 45-86.

Rašajski, Rastko, *Bibliografija radova Feliksa Milekera*, Vršac, 1995.

Rašev, V-Stanilov, S. *Starobolgarskoto ukrepeno selišće pri s. Huma*, razgradski okrg. Razkopski i proučvanija, Kn. XVII, BAN, Sofija, 1987.

Ráth, Károly, *A Magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei*, Győr, 1881.

Rázsó, Gyula, *A magyar várak a jelentősebb harci cselekményekben*, Várak és vármegyék, Eger, 1995., 30-33.

Repertoriul Arheologic Național (RAN), Ministerul Culturii, Coordinator: Bogdan Șandric, Bază de date întreținută și administrată de Institutul Național al Patrimoniului

Rokay, Péter, *Dél-Magyarország Szent István korában a korabeli hazai írott források tükrében*, Államalapítás, társadalom, művészet, Budapest, 2001., 129-133.

- Rokay, Péter, *I. Ferdinánd és Becse*, Habsburgok és Magyarország a XVI-XVIII. Században, szerkeztette: ifj. Bartha János, Debrecen, 1997., 11-15.
- Rokai, Petar, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 12-I (1969), 89-108.
- Рокаи, Петер, „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку. Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд, 1983, 139-176.
- Рокаи, Петер-Ђере, Золтан-Пал, Тибор-Касаш, Александар, *Историја Мађара*, Београд, 2002.
- Rusu, Andrei Adrian A, Hurezan, Pascu, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999.
- Rusu, Andrei Adrian Andrei, *Castalarea Carpatică*, Cluj-Napoca, 2005.
- Rusu, Andrei Adrian, *Arad és Temes megye erődítményei*, A középkori Dél-Alföld és Szer, Szeged, 2000., 558-592.
- Rusu, Andrei Adrian, *Die Burgen von Turnu Severin im 13-14. Jh.*, Budapest régiségei, XXXVII, 2003., 63-77.
- Rusu, Andrei Adrian-P. Hurezan, *Cetăți mediavale din județul Arad*, Arad, 1999.
- Ruttikay, Alexander, *Mittelalterliche Klein- und Mitteladelssitze in der Slowakei*. Motte-Turmhügelburg-Hausberg, Beitrage zur Mittelarcheologie in Österreich, 23 (2007), 277-288.
- Sabo, Žombor, *Stepski grad*, Jedanaest vekova prostornog razvoja Subotice, Subotica-Szabadka, 2002.
- Sándorfi, György, *A magyar várépítészet korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján*, Archaeológiai Értesítő, 106, Budapest, 1979, 244-254.
- Sándorfi, György, *Három korai magyar motte*, Műemlékvédelem, 30 (1986), 1-7
- Sándorfi, György, *Hozzászólások az Árpád-kori kisvárak problémájához*, Műemlékvédelem, 31, Budapest, 1987, 16-23.
- Sándorfi, György, *Motte-típusú várak a történelmi Borsod megyében*, HÓMÉ, 19 (1980), 9-39.
- Schad, Hp, *Hausberg und verwandten wehranlagen inNiederösterreich*, Wien,1953
- Schwalm, Amadé, *Torontál vármegye természeti viszonyai*, Torontál vármegye hajdana, Budapest, 1911, 1-13.
- Sebestyén, Gheorghe, *Unele cetati ale Banatului și desenele lui L. Marsigli*. Revista muzelor și monumentelor. Monumente istorice si de arta, 15, 1984.
- Setton, Kenneth, *The Norman Councquest*. National Geographic Magazine, 130/1960/2
- Simon, Zoltán, *A füzéri vár a 16-17. században*, Miskolc, 2000.
- Slivka, Michal-Vallašek, Adrián, *Hrady a hradky na vychodnom Slovensku*, Košice, 1991.
- Шкриванић, Гавро, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама*, Monumenta cartographica Jugoslaviae, II, Београд, 1979.
- Soproni, Sándor, *Limes Sarmatae*, Archaeológiai Értesítő, 96 (1969), 43-53
- Stanojev, Jermina-Stanojev, Nebojša, *Aracs*, úti kalauz katalógus, Újvidék, 2013.
- Stanojević, Nebojša, *Perlek kod Bečeja, srenjovekovno naselje*, Arheološki pregled, 23, Beograd, 1981, 127-128.

- Stanojević, Nebojša, *Perlek kod Bečēja-srednjovekovno naselje*, Arheološki pregled, 22, Beograd, 1980, 141-142.
- Stevanović, Petar-Marović, Milun-Dimitrijević, Vesna, *Geologija kvartara*, Beograd, 1992.
- Stojić, Milorad, *Kulturni horizont vatinske kulturne grupe u Srbiji južno od Save i Dunava: Mojsinje-Dobrača*, Rad Dragoslava Srejovića na istraživanju praistorije centralnog Balkana, Kragujevac, 1998., 133-146.
- Stojkovski, Boris, *Abu Hamid in Hungary*, Истраживања, 22, Нови Сад, 2011, 107-115.
- Szabó, István, *A falurendszer kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1971.
- Szabó, István, *A középkori magyar falu*, Budapest, 1971.
- Szabó, István, *A magyar mezőgazdaság története a 14. századtól az 1530-as évekig*, Budapest, 1975.
- Szabó, István, *A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén*, Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, 1948, 5-30.
- Szabó, István, *Az 1351. évi jobbágytörvények*, Századok, 1954, 497-527.
- Szabó, István, *Hanyatló jobbágyság a középkor végén*, Századok, 1938, 10-59.
- Szádeczky-Kardos, Samu, *A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról*, Szegedi Bölcsész-műhely 88. A 80-as évek társadalomtudománya: eredmények és perspektívák, Szeged, 1983, 191-210.
- Szakály, Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Tanulmányok a korai polgárosodási kérdésekhez, Budapest, 1995.
- Szakály, Ferenc-Fodor, Pál, *A kenyérmezei csata*, Hadtörténelmi Közlemények, 111/2 (1998/2), 1-44.
- Szamota, István, *Régi utazások Magyarországon a Balkán-félszigeten, 1054-1717*, Budapest, 1891.
- Szeged története, I*, A kezdetektől 1686-ig, szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1983.
- Szegfű, László, *Az Ajtony-monda*, Acta Historica, Tomus, XI, Szeged, 1972.
- Szegfű, László, *Gellért, marosi püspök*, Világosság, 17, (1976), 91-96.
- Székely, György, *A magyar föld a honfoglalás előtt*, Magyarország története, I, Budapest, 1967, 11-37.
- Székely, György, *A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei*, Tanulmányok Budapest Múltjából, 12, Budapest, 1957, 7-24.
- Székely, György, *Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig*, Magyarország története, I, Budapest, 1967., 41-158.
- Szekeres, László, *A hunok és Attila*, Újvidék, 1983.
- Szende, Katalin, *Az ispánsági vártól a városig – Miért, hogyan, vagy miért nem? Kő kövön*, I, Budapest, 2013., 127-141.
- Szende, László, *Magyarországi várak Rogerius korában*, Limes, 2001/1-2, 107-117.
- Szentkláray, Jenő, *A becskerek-i vár*, Budapest, 1886.
- Szentkláray, Jenő, *A dunai hajóhadak története*, Temesvár, 1886.
- Szentkláray, Jenő, *Oláhok költöztetése Dél-Magyarországon a múlt században*, Értkezések a történelmi tudományok köréből, 15. köt., 2. szám, Budapest, 1891.
- Szentkláray, Jenő, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, Temesvár, 1882.

- Szentkláray, Jenő, *Torontáli őstelepek a Tisza mentén*, Temesvár, 1877.
- Szentkláray, Jenő, *Vonások Nagybecskerek város és vidéke történetéből*, Temesvár, 1877.
- Szentmiklosi, Alexandru, *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2014*, Institutul Național al Patrimoniului, 2015.
- Szentmiklosi, Alexandru-Mare, Mircea, Bălărie, Andrei, *Rescue excavation in the site „Timișoara-square 700”. City business centre, building*, Banatica, 24 (2014), 179-208.
- Szentmiklosi, Alexandru, *Un inel de tâmplă din aur de la Foeni*, Analele Banatului, 7-8 (1999-2000), 577-590.
- Szentpétery, József, *Az Avar Kaganátus hatalmi központjai-A hringek*, Tisicum, XXIII, Régészet, 169-170.
- Скок, Петар, *Топономастика Војводине*, Војводина, I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад, 1939, 108-127.
- Спремић, Момчило, *Деспот Бураж Бранковић и његово доба*, Београд, 1994.
- Szőke Béla, Miklós, *A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok*, Magyarok térben és időben, Nemzetközi Konferencia, Tatabánya-Esztergom, Tata, 1999., 73-103.
- Szőke, Miklós, *Visegrád koraközépkori vára*, Európa közepe 1000 körül, Történelmi, Művészeti és Régészeti Tanulmányok, Stuttgart, 2000, 584-587.
- Szovák, Kornel, *A győri őrség (custodia) XIV. századi történetéből*, Levéltári Szemle, 39/3 (1989), 3. szám, 11-17.
- Срејовић, Драгослав, *Искусства прошлости*, Београд, 2001.
- Срејовић, Драгослав, *Праисторија и антика*, Војводина-знаменитости и лепоте, Нови Сад, 1968. 177-206.
- Станојев, Небојша, *Арача-цркве, некропола, манастир*, Нови Сад, 2007.
- Станојев, Небојша, *Римски шанчеви-водопривредни систем Панонске низије*, Рад музеја Војводине, 41-42., Нови Сад, 2000, 29-43.
- Станојев, Небојша, *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини*, Нови Сад, 1996.
- Стефановић, Велимир, *Краљ Матија и Српска деспотовина*, Летопис Матице српске 330, св. 3 (1931), 238-257.
- Szűcs, Jenő, *Az utolsó Árpádok*, Budapest, 1993.
- Szűcs, Jenő, *Két történelmi példa etnikai csoportok életképességéről*, 1402-1403 – Holmi, Internetes folyóirat, 2008. novembere.
- T. Iványi-Szabó, *A mezővárosi autonómia formálódása Kecskeméten a XVI-XVII. Században*, Cumania, 25, Kecskemét, 2010. 5-140.
- Tanasijević, Đorđe, *Podzemne i površinske vode*, Zemljišta Vojvodine, Novi Sad, 1971, 47-56.
- Tanasijević, Đorđe, *Reljef*, Zemljišta Vojvodine, Novi Sad, 1971, 21-31.
- Tari, Edit, *Faépületek az árpád-kor népi építészetében*, Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig, A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei, 52, Szolnok, 2001, 157-186.
- Tasić, Nikola. *Tisapolgar i Bodrogkerestur kultura*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, III, Sarajevo, 1979, 55-85.
- Téglás, Gábor, *A temesváraljai Grad-Cetate nevű földvár*, Arch. Értes. XXV, 1905.

- Téglás, Gábor, *A Traianus előtti Dacia aldunai határkapuja*, Archaeológiai Értesítő, 24, 218-321.
- Téglás, Gábor, *Az alföldi sánczok a Maros-dunaközi csoportjainak helyrajza és technikai szerkezete*, Értekezések a történeti tudományok köréből, XX: köt., 1905.
- Teicu, Dumitru, *Banatul Montan in evul mediu*, Timisoara, 1998.
- Teicu, Dumitru, *Cercetări arheologice in depresiunea Oravita*, Banatica, 9, 1987, 317-346.
- Teicu, Dumitru, *Contributii la repertoriul arheologic al Banatului Montan*, Banatica, 16 (2003,1), 339-376.
- Teicu, Dumitru, *Despre incepturile arhitecturii de fortificații medievale in Banat*, Arheologica satului medieval din Banat, Reșița, 1996, 77-81.
- Teicu, Dumitru, *Geografia ecleziastică a Banatului Medieval*, Cluj-Napoca, 2007.
- Teicu, Dumitru, *Historic geography and archeological topography at Bulçi and Căpâlnaș*, Analele Banatului, XX, Timișoara, 2012, 147-155.
- Teicu, Dumitru, *La fortification en terre de Girea*, Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Candea, Braila, 2009, 99-104.
- Teicu, Dumitru, *Notes concernant les débuts du monastère Saint Georghi de la vallée Bârzava*, Analele Banatului, XVI, Timișoara, 2008., 171-185.
- Tiplic, Ioan Marian, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu*, (secolele X-XIV), Editura Militară, București, 2007.
- Tolcsvai Nagy, Gábor., *Történeti és etnikai kapcsolatok a magyar nyelv iráni, török és mongol jövevényszavainak tükrében*, A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, 32 (1992), 125-137.
- Tomka, Péter, *Erforschung der Geschpanschaftburgen in komitat Győr-Sopron*, Acta Arch. Hung. 28 (1977), 390-410.
- Tomka, Péter, *Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni kora-középkori sáncvárak történetéhez*, Soproni Szemle, 41/2 (1987), 147-155.
- Torma, István, *Grad/hrad, zamek/zamok és származékaik a kárpát-medencei helynévadásban (várak, várhelyek, települések)*, Erősségénél fogva várépítésre való, Tanulmányok a 70 éves Németh péter tiszteletére, A Jósza András Múzeum Kiadványai, 68, Nyíregyháza, 2011, 163-183.
- Történelmi Lexikon szerk. Pintér Zoltán*, Budapest, 2000.
- Tóth B., Ágnes, *A „Gothiscandza”-tól a Tisza vidékig, A gepidák eredete, vándorlása, kora régészeti emlékei*. A gepidák, koraközépkori germán királyság az Alföldön, Gyula, 1999., 11-27.
- Tóth, Endre, *Vitás kérdések Pannónia 4. századi történetében, Contra Acinco et Bononia*, Antik Tanulmányok, 27 (1980), 131-137.
- Tövissi József, *Erdély természeti földrajza*, Nyíregyháza, 1996.
- Trnka Gerhard, *Kreise und Kulturen - Kreisgrabenanlagen in Mittel-Europa*, Daim-Neudar, 2005, 10-18.
- Трпковић, Вељан, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, Историјски Гласник, 1-2, (1959), 93-121.
- Uzelac, Jovan, *Eneolit južnog Banata*, Vršac, 2002.
- Váczy, Péter, *A frank háború és az avar nép*, Századok, 108, (1994), Budapest, 1041-1061.

- Váczy, Péter, *Gyula és Ajtony*, Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére, Budapest, 1938, 475-506.
- Váczy, Péter, *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában*, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján, Budapest, 1938., 215-265.
- Vágás, István, *Második honfoglalásunk, A Tisza-völgy szabályozása*, Természet Világa, 119/9, Budapest, 1989, 386-391.
- Vajda, Tamás, *1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról*, Középkortörténeti Tanulmányok, 7, Szeged, 2012, 375-407.
- Vajner, Balázs, *Castra, castrum, castellum, Statisztika és interpretáció*, Ph.D. Disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2015.
- Vályi, Katalin, *Adatok a középkori Szer kereskedelmi kapcsolatairól néhány kerámialelet ürügyén*, Múzeumi Kutatások Csongrád megyében, Szeged, 1992., 31-36.
- Vándor, László, *Zala megye középkori falusi építészetéről*, Nyugat-Dunántúl népi építésze, Szentendre- Szombathely, 1995, 165-180.
- Vasić, Rastko, *Bosutska grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, V, Željezno doba, Sarajevo, 1987., 536-554.
- Васић, Растко, *Гвоздено доба у Србији, Хронолошки и географски оквири и културно-историјска интерпретација*. Господари сребра-Гвоздено доба у Србији, Београд, 1990., 16-22.
- Vass, Előd, *A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása*, Cumania, 6., Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleménye, kecskemét, 1979., 7-24.
- Vătăşianu, Virgil, *Istoria artei feudale în ţările Române*, Bucureşti, 1959.
- Vékony, Gábor, *A nagyszentmiklósi kincs görög feliratának olvasatához*, Antik Tanulmányok, 19, Budapest, 1972, 111-121.
- Veszprémy, László, *Hadszervezet Szent István korában*, Államalapítás, társadalom, művelődés, Budapest, 2001, 31-42.
- Vicze, Károly, *„Az vég Temesvárbán...”*, Temesvár, 2006.
- Vicze, Károly, *Temesközi történelem*, Temesvár, 2007.
- Vinski, Zdenko, *Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na nalaz u Podravini*, Historijski zbornik, II, 1-4, Zagreb, 223-241.
- Visy, Zsolt, *A ripa Panonika Magyarországon*, Budapest, 2000.
- Вујевић, Павле, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине*, Војводина, I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад, 1939, 1-28.
- Вуксан, Марко, *Ковин-Град, средњовековно насеље и утврђење*, Рад музеја Војводине, 39, Нови Сад, 1997, 175-184.
- Вуксан, Марко, *Локалитет Град-сондажно истраживање 1986. године*, Гласник, 5, Српско археолошко друштво, Београд, 1988, 117-123.
- Вуксан, Марко, *Средњовековна остава сребрног накита и новца из Дупљаје*, Српско археолошко друштво, 30, Годишњи скуп и прослава 125 година постојања, Зајечар, 2008.
- Вулић, Никола, *Војводина у римско доба*, Војводина, И, Нови Сад, 1939., 61-80.
- Vžarova, Živka, *Slavjani i nomadi na teritorijata na dnešnite Blgarskite zemi od kraja VI-XI v*, Sofija, 1985.
- Weisz, Boglárka, *Közlekedési vámtarifák az Árpád-korban*, Medievalisztikai Tanulmányok, 2, Szeged, 2005, 211-235.

- Weisz, Boglárka, *Vámok és vámszedők az Árpád-kori Magyarországon*, Phd értekezés, Szeged, 2006.
- Weisz, Boglárka, *A vásár és a vám Árpád-kori törvényeinkben*, Tanulmányok a középkorról, Szeged, 2001, 169-182.
- Wenzel, Gusztáv, *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapest, 1880.
- Wertner, Mór, *Adalékok a XIV. századbeli magyarországi világi archontológiához*, 7, Budapest, 1907.
- Wolf Liptovsziné, Mária, *A borsodi földvár, Egy államalapításkori megyeszékhelyünk*, Budapest, 2008.
- Wrschatz, 1934. (F. Milleker, Das Wrschatzer Bergschloss)
- Зечевић, Емина, *Преглед керамичког материјала са локалитета „Град“ у Ковину*, Рад музеја Војводине, 39, Нови Сад, 1997, 185-197.
- Зиројевић, Олга, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, Зборник за историју Матице српске, 3 (1971), 9-37.
- Zsoldos, Attila, *A királyi várszervezet*, Nagy képes milleniumi hadtörténet, szerk. Rácz Árpád, Budapest, 2005., 44-45.
- Zsoldos, Attila, *A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban, (Az „óriási” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése)*, Megyetörténeti, Egyház- és Igazgatástörténeti Tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére, Veszprém, 2010, 299-318.
- Zsoldos, Attila, *Az Árpádok és alattvalóik*, Magyarország története 1301-ig, Debrecen, 1997.
- Zsoldos, Attila, *Családi ügy, IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*, Budapest, 2007.
- Zsoldos, Attila, *Ispán és vitéz*, Argos, 12 (2001), 4-5. 60-65.
- Zsoldos, Attila, *Magyarország világi archontológiája, I, 1000-1301.*, Budapest, 2011.
- Zsoldos, Attila, *Szent István vármegyéi, Államalapítás, társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok*, 27, Budapest, 2001, 43-54.
- Zsoldos, Attila, *Visegrád vármegye és utódai*, Történelmi Szemle, 40 (1998), 15-17.